

Dejiny archívov
Archívy dejín

editor

PETER KERESTEŠ

ZBORNÍK PRÍSPEVKOV Z VEDECKEJ KONFERENCIE
S MEDZINÁRODNOU ÚČASŤOU

MOJMÍROVCE 19.—20. SEPTEMBER 2017
MINISTERSTVO VNÚTRA SLOVENSKEJ REPUBLIKY
ŠTÁTNY ARCHÍV V NITRE

Nitra 2018

Zborník je výstupom z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou
Dejiny archívov — archívy dejín, ktorá sa uskutočnila
v dňoch 19.—20. septembra 2017 v Mojmírovciach.

Editor:

PhDr. Peter Keresteš, PhD.

Recenzenti:

PhDr. Henrieta Žažová, PhD.

PhDr. Milan Belej, CSc.

Autori príspevkov: PhDr. Daniel Doležal, Ph.D., Mgr. Mária Feješová, PhD.,
Hegedüs Zoltán, Mgr. Ladislav Holečka, Mgr. Štefan Hrivňák,
PhDr. Peter Keresteš, PhD., Mgr. Katarína Konečná, PhDr. Oľga Kvasnicová,
PhDr. Božena Malovcová, PhDr. Miroslav Martinický, PhDr. Monika Nagyová,
Mgr. Lukáš Paluga, PhDr. Richard Pavlovič, PhD., Mgr. Janka Schillerová,
Mgr. Dalibor Státník, Ph.D., Mgr. Daniela Tvrdoňová, PhD., Csongor Vass drd.

Jazyková redakcia: Mgr. Júlia Švecová

Redakcia maďarských textov: Mgr. Edina Turanová

Grafická úprava: Peter Vince

Vydal: ENARS, s. r. o., pre Štátny archív v Nitre, 2018

Za obsah a štylizáciu príspevkov zodpovedajú autori.

© Štátny archív v Nitre a ENARS, s. r. o.

Vyšlo s podporou Nitrianskeho samosprávneho kraja a Mesta Nitra.

NITRIANSKY
SAMOSPRÁVNÝ
KRAJ

ISBN 978-80-973164-1-9

OBSAH

	O ZBORNÍKU – – – – –	5
Csongor Vass:	AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS LEVÉLTÁRAK RÖVID TÖRTÉNETE – – – – –	7
Monika Nagyová:	DEJINY ARCHÍVU GEMERSKEJ STOLICE DO ROKU 1803 – – – – –	17
Miroslav Martinický:	SCELENIE A ROZLUKA ARCHÍVU LIPTOVSKO-ORAVSKEJ ŽUPY (1785—1790) – – – – –	25
Ladislav Holečka:	DEJINY ARCHÍVU TEKOVSKEJ ŽUPY DO ROKU 1861 – – – – –	38
Zoltán Hegedüs:	FEJEZETEK MOSON VÁRMEGYE LEVÉLTÁRAK 18—20. SZÁZADI HISTÓRIÁJÁBÓL – – – – –	46
Peter Keresteš:	HNUTIE ŽUPNÝCH ARCHIVÁROV ZA SPOLOČENSKÉ UZNANIE A ZVÝŠENIE PLATOV NA ZAČIATKU 20. STOROČIA – – – – –	58
Richard Pavlovič:	REŠTITÚCIA ARCHÍVNÝCH DOKUMENTOV Z MAĎARSKA DO ČESKOSLOVENSKA – – – – –	71
Daniela Tvrdoňová:	PŮDOHOSPODÁRSKY ARCHÍV — DEDIČSTVO, Z KTORÉHO ČERPÁME DODNES – – – – –	78
Štefan Hrivňák:	PŮDOHOSPODÁRSKY ARCHÍV — POBOČKA V TRENČÍNE – – – – –	92
Janka Schillerová:	VEDECKOVÝSKUMNÁ ČINNOSŤ ÚSTREDNÉHO BANSKÉHO ARCHÍVU PRE SLOVENSKO V ROKOCH 1950—1958 – – – – –	105
Dalibor Státník:	ČESKOSLOVENSKÉ ARCHIVNICTVÍ NA PŘÍKLADU OKRESU MĚLNÍK – – –	111
Mária Feješová:	ARCHÍV OKRESNÉHO ÚRADU V BRATISLAVE AKO PREDCHODCA OKRESNÉHO ARCHÍVU BRATISLAVA-OKOLIE – – – – –	130
Daniela Tvrdoňová:	OSUDY OKRESNÝCH A MESTSKÝCH ARCHÍVOV V NITRIANSKOM KRAJI PO ROKU 1945 – – – – –	143
Božena Malovcová:	GENÉZA VZÁCNÝCH ARCHÍVNÝCH FONDŮ POPRADSKÉHO ARCHÍVU –	157
Lukáš Paluga:	KOMÁRŇANSKÝ MESTSKÝ ARCHÍV V 18. A 19. STOROČÍ – – – – –	166
Katarína Konečná:	Z DEJÍN NOVOBANSKÉHO MESTSKÉHO ARCHÍVU – – – – –	179
Daniel Doležal:	ČESKÉ ARCHIVNICTVÍ V DOBĚ OD ROZDELENÍ ČESKOSLOVENSKA (1992—2017) – – – – –	196
	ZOZNAM AUTOROV – – – – –	202

O ZBORNÍKU

„Archivár sa nesmie považovať za úradníka, on je viacej, je majiteľom minulosti. U dobrého archivára musí byť vrozený cit k prameňom. Kto nemá citu k prameňom, nie je archivárom, ale lúpežníkom. Archivárova bytosť sa s prameňmi spája priamo generačne. Poškodenie materiálu musí cítiť ako poškodenie vlastného tela a opačne. Poriadok v archíve je podkladom archivárovej satisfakcie.“

Smernica pre archivára oblastných pobočiek
Pôdohospodárskeho archívu z 25. marca 1949

Intenzívnejší záujem slovenských archivárov o vlastné dejiny je výsledkom len posledného desaťročia. Výskum vlastných dejín je mimoriadne dôležitý pre napredovanie každého vedného odboru, bez absolvovania tejto cesty sa len ťažko hľadá vízia budúcnosti. Je preto potrebné, aby sa dejinám archívnickva venovala stále zvýšená pozornosť. Predkladaný zborník je výstupom z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou *Dejiny archívov — archívy dejín*, ktorej cieľom bolo prispieť k výskumu uvedenej problematiky.

Podujatie sa uskutočnilo v dňoch 19. a 20. septembra 2017 v Regionálnom múzeu Mojmirovce. Usporiadalo ho Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre a to pri príležitosti 20. výročia otvorenia Štátneho archívu v Nitre v nových účelových priestoroch v Ivanke pri Nitre. Dvojdnňové odborné podujatie sa uskutočnilo za účasti zahraničných zástupcov zo Štátneho oblastného archívu v Prahe, archívu Rábsko-mošonsko-šopronskej župy so sídlom v Győri v Maďarskej republike a Arcibiskupského archívu v Albe Iulii v Rumunsku, partnerských archívov Štátneho archívu v Nitre.

Na odbornom podujatí vystúpilo spolu 19 prispievateľov, ktorí uchopili problematiku dejín archívnickva z rôznych pohľadov (podrobnú správu uverejnila o konferencii Henrieta Žažová v Historickom časopise, 2017, roč. 65, č. 4, s. 760—762), čo prispelo k celkovej pestrosti odborného podujatia. Čo je potešiteľné, tému neuchopili len inštitucionálne a biografisticky, ale aj ako problematiku dejín spracovania a sprístupňovania archívnych fondov, teda problematiku dejín archívnej teórie, ktorej sa venuje z dejín archívnickva azda najmenej pozornosti. Zborník predstavuje v písomnej podobe 17 odborných príspevkov z konferencie, ktoré boli ich autormi dodané do tlače. V zborníku sú usporiadané podľa tematického a chronologického hľadiska.

Dovolím si poďakovať všetkým tým, ktorí akýmkoľvek spôsobom prispeli k zorganizovaniu tohto odborného podujatia a k vydaniu zborníka. Osobitná vďaka patrí riaditeľke Regionálneho múzea v Mojmirovciach PhDr. Edite Filipovej, starostovi obce Mojmirovce Mgr. Martinovi Palkovi, kolegom zo Štátneho archívu v Nitre za pomoc pri organizovaní tohto podujatia a v neposlednom rade Mestu Nitra a Nitrianskemu samosprávnemu kraju

za podporu vydania zborníka v tlačenej podobe. V neposlednom rade si dovoľím poďakovať obom recenzentom zborníka za ich rady a pripomienky.

Podujatie venované dejinám archívov a archívnictva prinieslo nové odborné poznatky k problematike dejín archívov a archívnictva a zároveň nastolilo podnety pre ďalšie prehlbovanie tejto témy v budúcnosti. Je mojím želaním, aby sme túto problematiku na pôde Štátneho archívu v Nitre rozvíjali naďalej a aby mal zborník svojho pokračovateľa.

Peter Keresteš
editor zborníka

AZ ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS LEVÉLTÁRAK RÖVID TÖRTÉNETE

Csongor Vass

A valamikori Erdélyi Püspökség, illetve a mai Gyulafehérvári Érsekség területileg, kulturális és történelmi érintkezési pontok tekintetében nem esik annyira távol Szlovákiától, a Felvidéktől vagy éppen Nyitrától, mint az esetenként a ma fiataljainak tűnhet. Mégis azt gondolom, fontos és szükséges lenne kisebb fogalomtisztázással indítani e rövid bemutatást. *Erdélyi katolikus levéltárak* — mit értsünk ez alatt? Bár, azt hiszem, aki önök közül magyarul ért vagy történelemmel foglalkozik, azoknak nem kell bemutatni Erdélyt, kezdetben mégis röviden beszélek Erdélyről, majd Erdély és az erdélyi Római Katolikus Egyház vázlatos történetével karöltve, levéltáraink múltjáról, jelenéről és jövőbeli terveiről. Mindeközben pedig kis kitérőt teszünk, ahol az erdélyi-felvidéki kapcsolatok néhány levéltári, történeti darabját villantjuk fel.

Rövid történeti áttekintés

Erdély, a Kárpát-medence keleti területe, ma Románia része, azonban száz év előtti története sok-sok évszázadon keresztül közös lapokon íródott a mai Szlovákia területének történetével. Ahogy Felvidéken sem egynemzetiségű lakosság élt és él, ez hatványozottan igaz Erdélyre is, annak pozitív hozzájárulóival és nehézségeivel együtt.

A római katolikus levéltárak megnevezés alatt az erdélyi római katolikus egyház és intézményeinek maga termelte irategyűjtését, illetve az egyházi tulajdonban lévő levéltárakat értem. A kettő sajnos nem teljes egészében fedi egymást. A *Katolikus Egyház* erdélyi központja a kezdetektől mostanig Gyulafehérvár. Államalapító Szent István királyunk 1002/1003-ban felszámolta a Gyulafehérváron székelő erdélyi gyulák különállását. Ez nem pusztán politikai-adminisztratív lépés volt, hiszen Erdélyt ekkor vallásilag is nyugathoz csatolta. Az ekkor itt már mintegy ötven éves bizánci kereszténységet felváltva, 1009-ben megalapította a Róma fennhatósága alá tartozó püspökséget Gyulafehérvár székhellyel. Érdekes, hogy nevét nem székvárosa után kapta, hanem meghagyta a keleti hagyomány szerinti, a terület utáni elnevezést: *Erdélyi Püspökség*.¹ Ez a későbbi román hatalomnak és a Román Ortodox egyháznak nehezen volt elfogadható, így a Szentszék és az új Román Állam közötti konkordátum 1932-től *Gyulafehérvárra* nevezte át az egyházmegyét. A romániai rendszerváltást követően, 1991-ben, a később szentté avatott II. János Pál pápa érseki rangra emelte a Gyulafehérvári Püspökséget.

Az egyházmegye kiterjedése nagyon nagy. A jelenlegi, a középkori területénél kisebb kiterjedése is jóval nagyobb Szlovákia területénél, hiszen megközelíti a 60 000 km²-t. En-

¹ Vö. MARTON József, *Az ezeréves erdélyi egyházmegye kulturális szerepe, különös tekintettel a Papnevelde könyvtárára*, In: Bernád Rita (szerk.) *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete*, Kolozsvár, Verbum kiadó, 2010, 13–14.

nek magyarázata a középkor idején gyér lakosság, majd később a nemzetiségi és vallási pluralitás.²

A püspökség és a káptalan már az alapítás utáni első századokban tekintélyes levéltári anyagot halmozott fel, amelyet a székesegyházban és tornyában, később a szentélyben és a régi sekrestyében őriztek. A székeskáptalan hiteleshelyként működött, így a káptalani levéltár nemcsak egyházi, hanem hivatalos, magánjogi, királyi okmányok kiállító és őrzési helye is volt, valamint családi levéltárak őrzője is. Továbbá itt őrizték a káptalan saját működésére, birtok- és vagyonügyeire vonatkozó iratanyagát.³

Erdély története háborúkban nem szűkölködött, melyek sajnos rendre megtizedelték a levéltári gyűjteményeket is. 1241-ben a tatárok mértek szinte teljesen megsemmisítő pusztítást Gyulafehérvárra, amiben a székesegyház és a palota súlyos károkat szenvedett, a rengeteg emberáldozat mellett pedig az addig felgyűlt oklevelek és levéltár is megsemmisült, amint arról Rogerius, nagyváradi kanonok *Síralmas énekében* beszámol. Az újjáépítés után 1277 februárjában a vízaknai szászok rombolták le a várost, felégették a székesegyházat az odamenekült sokasággal együtt, az okleveleket megsemmisítették, kincseit elrabolták.⁴ A 14-15. században Erdély viszonylag békésen fejlődhetett, majd a Mohács jelentette nagy veszteség, a három részre szakadt Magyarország és a reformáció terjedése új, gyors átalakulásokhoz vezetett. 1556-ban létrejött az önálló Erdélyi Fejedelemség, a reformáció térhódítása megnövekedett. Izabella királyné és fia, János Zsigmond a katolikus püspököt és a szerzetesrendeket kitiltották Erdélyből, a püspökség és az egyház teljes vagyona „államosításra került,” a püspöki palota fejedelmi székhely lett, a székesegyház református fejedelmi nagytemplom. Ettől kezdve a püspöki és káptalani levéltár a fejedelmi levéltár magját képezte. A káptalan és a kolozsmonostori konvent, Erdély két hiteleshelye és azok iratanyaga fejedelmi kezelésbe került. A fejedelmi levéltárban kaptak helyet egyebek mellett a királyi könyvek, a fejedelmi kancellária okmányai, uradalmi és egyéb számadások, a fejedelmi hivatalos levelezés.⁵

A felekezeti váltás sok pusztítással járt, de további támadások érték a székesegyházat az 1600-as évek elején többször is. A 15 éves háborúban a környék csatatérre változott, Basta generális és Székely Mózes csapatai többször ostrom alá vonták a várost, a levéltári anyag ekkor is, többízben komoly károsodást szenvedett. Leginkább azonban az 1658-as krími tatár büntetőhadjárat végzett nagy pusztítást a környéken, a városban és a levéltárban egyaránt. Taraczközi Ferenc, a káptalani levéltár vezetője megpróbálta más városokba menekíteni a levéltári anyagot, több-kevesebb sikerrel. A székesegyház sekrestyéjében lévő levéltárat úgy próbálták megmenteni, hogy a legfiatalabb requisitort (levélkeresőt) Pápai Jánost, az iratokkal együtt befalazták. A tatárok azonban felfedezték a rejtékhelyet, ami nemcsak az iratok pusztulását, hanem Pápai János kegyetlen megkínzását és mártírhalálát is jelentette.⁶

2 Vö. MARTON, 9, 12–13.

3 Vö. SZÓGI László, *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára I.* (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 1. Szerk.: SZÓGI László és BERNÁD Rita), Gyulafehérvár — Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár — Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2006, 7–9.

4 Vö. MARTON József — JAKABFFY Tamás, *Az erdélyi katolicizmus századai. Képes egyházmegye-történet*, Kolozsvár, Verbum kiadó, 2009, 16–17.

5 Vö. SZÓGI, 8–9.

6 Vö. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599* (Erdélyi Történelmi Adatok XVIII. 1. Szerk.: JAKÓ Zsigmond), Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléseszi Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2006, 19.

A fejedelemségkori Erdély missziós területté vált, a 160. éven át püspök és felszentelt papok hiányában a katolikus hívek száma megfogyatkozott, az új felekezetek gyarapodtak. A katolikus megmaradást nem a tordai névleges vallásszabadság szavatolta (hisz a katolikusoknak nem lehetett püspökük), hanem a később megtűrt ferences atyák, a mai állandó diakónusokhoz hasonlítható civil, házasságképes férfiak — a licenciátusok, valamint 1640-től az Erdélyi Római Katolikus Státusba⁷ tömörült katolikus főurak érdekképviselője. Természetesen meg kell említenünk itt a jezsuiták szerepét is, akik Báthori István fejedelem idejétől többször próbálkoztak, főként az oktatás útján újra erősíteni a katolikus jelenlétet, de kevés idő után a rendek többször kitiltották őket az országból.⁸ 1690-ben Erdély a Habsburg Birodalom része lett, a Diploma Leopoldinum pedig kedvező helyzetbe hozta a katolikus egyházat. 1716-ban a katolikus püspök visszakapta székhelyének egyharmadát, székesegyházát és birtokai egy részét. Elkezdődött a püspöki hivatal rendes működése, a püspöki levéltár újjáéledt, megkezdődött az egyházmegye újjászervezése és gyarapítása.⁹ Sztojka Zsigmond püspök (1749—1759) felújíttatta a palotát, a székesegyház szentéjét megnagyobbította, 1753-ban pedig legnagyobb műveként megalapította a papnevelő intézetet. A Papnevelde az eltelt több mint 250 év alatt önálló levéltárat is termelt.¹⁰

1798-ban Batthyány Ignác püspök (1781—1798) megalapította a Batthyaneum könyvtárat és csillagvizsgálót, amit a feloszlott trinitárius rend várbeli templomában helyezett el, a kolostorépületbe pedig a papnevelő intézetet költöztette. Vásárlás révén a bécsi bíboros érsek, váci püspök Migazzi Kristóf könyvtárával gyarapította a Batthyaneum gyűjteményeit. Ennek részeként került ide a felbecsülhetetlen értékű, kb. 810-ből való Codex Aureus (ismertebb nevén *Arany Kódex*).¹¹ Hasonlóképp került a Batthyaneumba a szepességi löcsei középkori könyvtár is, ami a felvidéki és szlovák kutatók számára különös fontossággal bír.¹²

A káptalani és a kolozsmonostori hiteleshelyi, valamint az erdélyi kormányhatósági — ún. országos levéltárának tetemes részét a Magyar Országos Levéltárba szállították még a 18—19. században, több lépcsős folyamatban — legutóbb 1882-ben. Ma a káptalani levéltárnak csupán kis része van az Érseki Levéltárban, hiszen 1912-ben egyéb értékesebb középkori iratokkal és műkincsekkel együtt a Batthyaneumban helyezték el 90 doboznyi, 12 ifm terjedelmű iratanyagot a biztosabb megőrzés végett. Ezek időhatára 1246—1912, Beke Antal jegyzéke szerint pedig 1897 db. 1716 előtti oklevelet tartalmaz.¹³ A román kommunista államhatalom azonban a Batthyaneum épületét és teljes gyűjteményét állá-

7 „A Státusz szót a 1640-es évektől használták, amikor a katolikus főurak az erdélyi országgyűlésen ezen a néven terjesztették elő kéréseiket. A későbbiekben ez a katolikus önkormányzat sajátos intézménye lett, tekintettel arra, hogy bár a püspökség nem létezett, de a katolikusok mégis nem elhanyagolható szerepet tölthettek be Erdélyben. Létét az 1653-as erdélyi törvénykönyv az »Approbatæ Constitutiones« megerősítette. A fejedelmi korszakban tehát az erdélyi egyházmegye autonómiáját testesítette meg, és mint egyházkormányzati testület 1690-ben szilárdult meg”; SZÓGI, 199.; Vö. MARTON — JAKABFFY, 118.

8 Vö. MARTON — JAKABFFY, 36—45.

9 Vö. MARTON, 20.

10 Vö. MARTON — JAKABFFY, 54—55; MARTON, 21.

11 Vö. és bővebben lásd: DÁRJA, Ileana, *A Romániai Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára, egy nyugati könyvgyűjtemény* In: BERNÁD Rita (szerk.), *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete*. Kolozsvár, Verbum, 2010, 25—34.; Vö. JAKÓ Zsigmond, *Batthyányi Ignác, a tudós és tudományszervező* In: *Erdélyi Múzeum* LIII.1—4., 1991, 76—99.

12 A löcsei könyvtárról beszámolt és katalógusát közreadta Eva Selecká Márza: MÁRZA, Eva Selecká, *A középkori löcsei könyvtár* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII. Szerk.: Monok István), Szeged, Scriptum KFT, 1997.

13 Vö. és bővebben lásd: SZÓGI, 11—12.

mosította. Dacára a demokratikus változásoknak, még nincs jogos tulajdonosa, a Római Katolikus Egyház birtokában. A visszaszolgáltatásért sok éve folyó per még nem ért véget.

Felvidéki, szlovák kapcsolatok

A Batthyaneumban őrzött középkori lőcsei könyvtár komoly kulturális kapocs a Felvidék és Erdély között. Ez a kapcsolat természetesen korábban sokkal szorosabb volt, egyház- és államigazgatási tekintetben egyaránt. Levéltárunk oklevéltárában vagy más fondjaiban sem ritka a Felvidékkel kapcsolatos irat.

Egy másolatban megmaradt, 1433-ban, Baselben kelt oklevél Eperjes város lakóihoz szól, amiben Julianus bíboros engedélyezi, hogy városuk erődítési munkálatain vasár- és ünnepnapokon is dolgozhassanak.¹⁴ Ide sorolható I. Mátyás király 1468-ban Pozsonyban kelt adománylevele is, amely a kolozsmonostori konvent hiteles átiratában maradt fenn.¹⁵ Ugyanígy említhetjük I. Ferdinánd császár 1562-ben Prágában kelt, adománylevét (másolatát) a Nyitra vármegyei Szenice városáról.¹⁶ A sort folytathatjuk a pozsonyi káptalan konstitúcióval 1629-ből¹⁷ vagy a kassai és rozsnyói római katolikus egyházmegye 1939–1944, illetve 1940–1945 közötti körleveleivel.¹⁸

Történeti kapcsolódási pontok is bőséggel akadnak. A gyulafehérvári székesegyház északi bejáratához épített Lászy-kápolna, az erdélyi reneszánsz első és különösen szép építményét (1512) sok címerfaragvány díszíti, amely főként a támogatóknak állít emléket. Itt találjuk például II. Gyula és X. Leó pápa, I. Mátyás király, Szapolyai János erdélyi vajda, Bakócz Tamás esztergomi érsek, Geréb László erdélyi püspök címerei mellett Sánkfalvi Antal nyitrai püspök címerét is.¹⁹ Sánkfalvi Antal utóda a nyitrai püspöki székhelyen pedig az a Bornemisza Pál, aki előbb veszprémi püspök, majd kevés ideig Erdély püspöke. 1556-ban elűzik az erdélyi protestáns rendek és távozásával gyakorlatilag 160 évre püspök nélkül marad az egyházmegye. Nyitrai püspökként is megtartotta erdélyi püspöki címét haláláig.²⁰ A műértő Bornemisza Pál menekülésekor több kincset is magával menekített Nyitrára a rombolás elől. Ezek a püspök eredeti szándéka ellenére, a sokáig hanyatott sorsú és legtöbbször protestáns használatban lévő gyulafehérvári székesegyházba később már nem kerültek vissza.²¹ Feltételezések szerint az 1556-os meneküléskor, a Bornemisza kíséretében lévő Ilosvai István vihette magával Nagyszombatra azt a kelyhet, ami a 17. századtól

14 Vö. BERNÁD Rita, *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státusz Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica visitatiók mutatója.* (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 2., Szerk.: SZÖGI László és BERNÁD Rita), Gyulafehérvár-Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár – Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2006, 12. (nr. 17) – Az oklevél levéltári jelzete: GyÉL I. 1/g. 1.

15 Vö. BERNÁD, 13. (nr. 22.) – Levéltári jelzete: GyÉL VII. 2/b

16 Vö. BERNÁD, 19. (nr. 52.) – Levéltári jelzete: GyÉL VII. 2/b

17 Vö. SZÖGI, 145. – Levéltári jelzete: GyÉL I. 13/e. 2. doboz.

18 Vö. SZÖGI, 288–289. – Levéltári jelzete: GyÉL VII. 1/b. 2 és 3. doboz.

19 Vö. ENCZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1958, 28–29.

20 Vö. MARTON – JAKABFFY, 35.; Vö. *Bornemisza Pál* In: DIÓSSI István, dr. (főszerk.), *Magyar Katolikus Lexikon I. A–Bor*, Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentsek könyvkiadója, 2004, 937.

21 „1556-ban a protestánsok által elűzött Bornemisza Pál püspök elhagyja. A nagy műértő, történeti és művészeti érzéssel megáldott főpap Gyulafehérvárról több kiváló ötvöstárgyat magával vitt Nyitrára, amelynek püspöki széket elfoglalt. 1577-i végrendelete emlékezik meg néhány olyan darabról, amelyet Várday végrendeletében vagy az 1531-i leltárban azonosíthatunk. Hozzá került Budai Udalrik 16 éremmel díszített aranyozott ezüst kelyhe, Várday püspök pompás falfirgúrtyúja, a Szent Anna-oltárnak hagyományozott két ezüst gyertyatartója és aranyozott ezüst díszú misekönyve. Ezeket Bornemisza a gyulafehérvári székesegyháznak hagyta. Amennyiben azonban a székesegyházat katolikusok nem kapnák vissza, akkor mindezek a nyitrai egyházat illetik. A püspök még több szép felszerelési tárgyat rendelt a gyulafehérvári székesegyház számára, ezek azonban oda soha nem kerültek.” ENCZ, 143.

már az esztergomi székesegyház kincsei között szerepel. Encz Géza ezt tartja a gyulafehérvári székesegyház középkori felszereléséből megmaradt legértékesebb darabnak.²²

Erdély Nagyszombattal való szoros viszonya különösen fontos az erdélyi katolicizmus megmaradása és újjászületése szempontjából. A sok ott tanult és nevelkedett pap (főként jezsuita) nélkül aligha lehetett volna Erdélyben pusztán politikai akarattal katolikus megújulás. Saját erdélyi papnevelde felállításá előt leginkább Nagyszombaton és Kassán tanultak papjaink. Később pedig a II. József rendelete révén felosztatott erdélyi szeminárium növendékeit egy időre épp a pozsonyi generális szeminárium fogadta be.²³

A térségeink közötti kulturális-történeti viszony nem került el a szlovákiai kutatók figyelmét. Eva Márza így ír tanulmányában: „A szlovákiai szerzők közül is többen kutatták a Gyulafehérvárt található, a mai Szlovákia területéről származó, így a szépeességi könyvet. Ám 1918 után elsőként Josef Macúrek cseh szerző foglalkozott a cseh-szlovák-erdélyi történelmi kapcsolatokkal.”²⁴

Az újjászervezett Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár

A 2000-es évektől, mondhatni egyértelmű virágzás jellemzi levéltárainkat. A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (GyFL) ernyőszervezetként működik, ezek magja és központi állománya a Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár.

A sok áldatlan őrzési körülmény után, 1998-ban a magyarországi Szögi László professzor vezetésével kezdődött el a levéltár átszervezése. A székesegyház tornyából és az új sekrestye emeletéről a mostani helyére, az érseki palota földszinti helyiségeibe került a részben károsodott levéltári anyag. Itt kapott helyet a káptalani levéltár megmaradt része is. A rendezés budapesti levéltárszakos hallgatók és Küsmődi Attila atya, akkori levéltáros segítségével kezdődött 1999-ben. Ezzel párhuzamosan szakszerű fertőtlenítés, valamint a károsult iratok restaurálásra is elkezdődött. 2000 novemberétől Bernád Rita vette át a levéltár vezetését, akinek szakmai felkészültsége, szakszerű munkavégzése felgyorsította a rendezést, így az Érseki Levéltár (GyÉL) iratainak többségében középszintű rendezése 2003-ra befejeződött.²⁵

Ma a levéltár terjedelme meghaladja az 1000 ifm-t. Fő alapegységei, fondcsoportjai a következők: I. Püspöki/Érseki Levéltár, II. Káptalani Levéltár, III. Gazdasági Levéltár, IV. Erdélyi Katolikus Státus Levéltára (őrzési helye Kolozsváron, a Státus székhelyén van), V. Egyéb szervek iratai, VI. Személyi hagyatékok, VII. Gyűjtemények. Az iratanyag teteme-sebb része a püspökség visszaállítása, 1716 után keletkezett. A levéltár időhatárának kezdő éve ugyan 1224, ez azonban egy 1224-es oklevél 19. századi magyar fordítása. Legkorábbi *eredeti* okmánya 1429-ből való (egy 1275-ös és egy 1313-as oklevél átírása). 1992-ig terjedő oklevélgyűjteményünk 1030 darabot számlál. 1716 előtti iratunk 905 darab van.²⁶

Levéltárunk központi alapegysége a *Püspöki/Érseki Levéltár* (I.). Iratanyaga folyamatosan bővül, főként az érseki hivatal és más egyházmegyei intézmények irataival. A levéltár terjedelmében és forrásértékében is legnagyobb állaga az I. 1/a jelzésű *Püspöki/Érseki Hi-*

22 Vö. és bővebben lásd: ENCZ, 142.

23 Vö. SZÖGI, 107.

24 MÁRZA, 15.—A sort részletesen folytatja a tanulmány, amit ajánlok a téma után érdeklődő olvasók figyelmébe.

25 Vö. SZÖGI, 13—14.

26 Vö. SZÖGI, 15—16.

vatal Iktatott Iratai állag, amely 2015-ig mintegy 360 ifm-t, közel 3000 levéltári dobozt tesz ki. Ezek 1847-ig folyószámos iktatás szerint rendeződtek, 1848-tól a folyószám mellett tematikus csoportokba is sorolták őket.²⁷ Azóta is folyamatos gyakorlat a csoportok szerinti iktatás és rendezés. Az állag kutathatóságát tovább könnyítik az ikató- és mutatókönyvek, amelyek kisebb hiányokkal a teljes állag terjedelmét lefödik.²⁸ Ezek 1917-ig latin, 1918-tól magyar nyelvűek.

Ugyanitt további két nagyon keresett és terjedelmes állag az I. 4. — a *Visitacio Canonica* jegyzőkönyvek gyűjteménye, valamint az I. 5. — az *Anyakönyvi másodpéldányok* gyűjteménye. Más fontos egységek például az I. 8. — *Papnevelde iratai*, amit a Papnevelő Intézetben őrzünk, és az I. 11. — a *Püspöki Szentszék* (egyházmegyei bíróság) *iratai*.

Az érsekség kezelésében maradt *Főkáptalani levéltári* egység (II.) főként 17–20. századi iratokat tartalmaz. Főbb állagai a *Káptalan Iratai* (II. 1.), az *Alvinci Uradalom iratai* (II. 2.), valamint az *Alapítványok iratai* (II. 3.).

A *Gazdasági Levéltár* (III.) főként a püspöki uradalom és birtokok iratanyagát és a püspökség későbbi gazdasági hivatalának különféle iratait őrzi. A *Státus Levéltára* (IV.) a Státus működésével és a kezelésében lévő uradalmak, alapítványok és célalapok, iskolák és más intézmények iratait őrzi.

Az *Egyéb szervek iratai* (V.) csoportban kapott helyet néhány Erdélyben is működött szerzetesrendek kis mennyiségű iratanyaga és a gyulafehérvári római katolikus Majláth Főgimnázium iratai.

A *Személyi hagyatékok* (VI.) fondcsoport főként egyházi személyek hagyatékát gyűjti össze. Természetesen ez a csoport is folyamatosan gyarapodik. A rendezett iratanyag terjedelme meghaladja a 11 ifm-t.

A levéltár utolsó nagyobb egysége a *Gyűjtemények* (VII.). Itt részben speciális dokumentumcsoportok, részben a nem irat jellegű forrásokból kialakított különféle gyűjtemények kaptak helyet. Itt található az oklevélgyűjtemény, körlevelek gyűjteménye, fényképtár, tervek és térképek tára, továbbá pecsétnyomók gyűjteménye.

Gyűjtőlevéltárak²⁹

Az erdélyi római katolikus hívek nyelvi szempontból leginkább magyarok voltak és javarészt ma is azok. Mindemellett régen jelen volt egy kisebb német ajkú közösség ami ma már elfogyóban van, újabban pedig beszélhetünk kisebb román nyelvű erdélyi római katolikus jelenlétről is. A magyar katolikus hívek megfogyatkozásával több szórványplébánia vált elhagyatottá, az ott lévő levéltári anyag pedig sok esetben pusztulásnak indult. Éppen ezért főegyházmegyei megbízással 2003-ban Bernád Rita főlevéltáros elkezdte egy úgynevezett gyűjtőlevéltári hálózat kiépítését, amelyet 2006-tól a nem szórvány, tömbkatolikus főesperesi kerületek plébániáira is kiterjedt. A folyamat eredményeként jelen pillanatban 9 gyűjtőlevéltár működik a főegyházmegyében a GyFL égisze alatt. Gyűjtőlevéltáraink vannak Gyulafehérváron (Hunyadi és Gyulafehérvári kerületek), Marosvásár-

27 A csoportok részletes ismertetését lásd: SZÖGI, 19–20.

28 Az ikató- és mutatókönyvek részletes kimutatását lásd: SZÖGI, 55–61.

29 Vö. és részletesebben lásd: BERNÁD Rita, *A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyűjtőközpontjai* In: BERNÁD Rita (szerk.), *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári milleniumi konferencia tanulmánykötete*. Kolozsvár, Verbum, 2010, 91–109.

helyen (Marosi és Küküllői kerületek), Kolozsváron (Kolozs-Doboka és Torda-Aranyos kerületek), Gyergyószentmiklóson (Gyergyói kerület), Sepsiszentgyörgyön (Sepsi-Barcasági és Kézdi-Orbai kerület), Székelyudvarhelyen (Székelyudvarhelyi kerület részére). Szamosújváron két gyűjtőlevéltárunk működik: egy római és egy örmény katolikus. Előbbi a Belső-Szolnoki főesperesi kerület plébániáinak és főesperességének iratait őrzi, utóbbi pedig a Szamosújvári Örmény Katolikus Vikariátus és a négy erdélyi örmény katolikus plébánia iratanyagát gyűjti össze.

Legújabb gyűjtőlevéltárunk Csíksomlyón készült el, amely a Felcsíki és az Alcsík—Kászoni kerületek főesperesi és plébániai levéltárait gyűjti egybe. A rendezési folyamat 2018 januárjában zárult. A munka azonban még nem tekinthető befejezettnek, hiszen hátra van a Seben-Fogarasi és az Aranyos-Torda kerület néhány plébániájának begyűjtése és rendezése. Ezen kívül szükséges még az Erdélyi Ferences Rendtartomány megmaradt levéltári anyagainak összegyűjtése és rendezése is.

Jelenlegi állapot és jövőbeli tervek

A levéltárainkban őrzött iratok nyelve leginkább latin, magyar és német, kisebb részben román, olasz, francia és erdélyi örmény. Az egyházmegye történetére vonatkozóan a GyFL jelenti a legjelentősebb levéltári forrást, de igen jelentős forrásértékkel bírunk Erdély és a térség története szempontjából is.³⁰

A tudományos kutatók mellett a legnagyobb érdeklődést a családfakutatók mutatják levéltárunk iránt. A 2017-es évben az Érseki Levéltár 110 kutatót szolgált ki. A kutatást nagyban segítik az utóbbi években közreadott levéltári repertórium-kötetek, melyeknek ez idáig öt kötete látott napvilágot. A legfrissebb 2015-ben jelent meg, mely Marosvásárhelyi és Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak fondjegyzékét tartalmazza. E kötet elnyerte a Magyar Levéltárosok Egyesülete által alapított Év Levéltári Kiadványa Díj II. helyezését.

Levéltári raktáraink speciálisan kialakított helységek, levéltári fémpolcokon savmentes levéltári dobozokban vagy oklevéltartó vasszekrényben tároljuk értékeinket. A levéltáraink korszerűségét az értékmentő gyűjtőközpontok létrehozásán túl, a szakszerű tárolás és kutathatóvá tétel mellett, a digitális adatszolgáltatás is bizonyítja. Ma már kutatóink jelentős hányadát online szolgáljuk ki, aminek aránya évről évre nő — majdnem fele-fele arányban van a személyesen nálunk és online kutatók aránya. 2015 őszén magyar kormányzati támogatásból digitalizáló műhelyt hoztunk létre Gyulafehérváron. Jelenleg a leginkább keresett irategyüttesek, főként az anyakönyvi másodpéldányok digitalizálása folyik. A digitalizált források gyarapodásával honlapunkon elindítottuk az e-kutatás szolgáltatást.³¹ Az online elérhető iratanyag egy része ingyenes, más része díjköteles, de minkét esetben regisztrációhoz kötött. Honlapunkon ezen kívül is sok hasznos információt találhat a kutató, így például a megjelent repertóriumkötetek elektronikus változatait.³²

A levéltárainkban lévő iratanyag több jelentős darabja restaurálásra szorult vagy szorul. A korábbi években magyar állami támogatások útján sikerült több oklevelet és kü-

30 Vö. és bővebben lásd: SZÓGI László, *A Gyulafehérvári Érseki és Főkapitányi Levéltár forrásértéke Erdély története szempontjából* In: Bernád Rita (szerk.), *Egyházi gyűjtemények szolgáltatásaiban. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete*. Kolozsvár, Verbum, 2010, 85–90.

31 Lásd bővebben levéltárunk honlapján: <http://levektar.romkat.ro/hu/e-kutatas.html>

32 Lásd a levéltár honlapján: <http://levektar.romkat.ro/hu/kiadvanyok-tanulmanyok.html>

lönféle kötetet restauráltatni, a restaurálandó iratmennyiség azonban még nagyon nagy, a restaurálási költségek pedig igen magasak. Magyar kormányzati támogatással 2018-ban beindult saját restaurátorműhelyünk működése Csíksomlyón. Hátra van még néhány plébánia levéltárának begyűjtése, ezen kívül azonban fontos a levéltárainkban lévő anyag mélyebb szintű rendezése és ismertetése is.

Nem hagyhatjuk szó nélkül az önkényesen államosított egyházi levéltári és kulturális örökségünk visszaszolgáltatásának ügyét, amelynek mindenkor célkitűzéseink között kell lennie.

A levéltárainkban történt előrelépések nehezen valósultak volna meg az Isteni áldás mellett, dr. Szögi László tanár úr szakmai segítsége és munkája, dr. Bernád Rita főegyházmegyei főlevéltáros fáradságot nem ismerő munkája, a magyarországi pályázati rendszer nyújtotta anyagi lehetőségek és főegyházmegyénk előjáróinak támogatása nélkül.

Tisztelettel ajánlom figyelmükbe honlapunkat, melyet a **leveltar.romkat.ro** címen érnek el. Itt egyebek mellett levéltáraink fondjegyzékeit és a munkatársak elérhetőségeit is megtalálják.

ZHRNUTIE

Krátke dejiny rímskokatolíckych archívov v Sedmohradsku

Pre dejiny Sedmohradska, územia ohraničeného Karpatmi, dnes súčasťou Rumunska, je charakteristické súžitie rôznych národov. Centrom sedmohradského katolicizmu je Alba Iulia (Gyulafehérvár). Po „obsadení vlasti“ prijal sedmohradský vojvoda (Gyula) sídliaci v Alba Iulii východné kresťanstvo, ale neskôr sa vďaka prvému kráľovi Štefanovi I. aj tu posilnila katolícka viera. Bol to on, kto v roku 1009 založil Sedmohradské biskupstvo so sídlom v Alba Iulii. Pri biskupstve už v 14. – 15. storočí vznikol archív úctyhodného rozsahu, ktorý bol uchovávaný vo svätyni a vo veži katedrály, neskôr v starej sakristii. Hodnotu archívu navyšoval aj archív sídelnej kapituly, ktorý pôsobil aj ako hodnoverné miesto; archív bol tak aj miestom vydávania a uchovávanie nielen cirkevných, ale aj verejnoprávnych listín.

Dejiny Sedmohradska sú pretkané mnohými vojnami, počas ktorých boli archívne zbierky značne poškodené. V roku 1241 napríklad zasadili Tatári zdrvivujúci úder Albe Iulii, následne po znovuvybudovaní vypálili v roku 1277 Sasi z Ocna Sibiului (Vízakna) katedrálu aj mesto. Po relatívne pokojnom období vzniklo v roku 1556 samostatné Sedmohradské kniežatstvo, čo malo za následok rozširovanie reformácie vyhnáním rímskokatolíckeho biskupa a skonfiškovaním celého majetku biskupstva a cirkvi. Biskupský palác sa stal sídlom kniežata, katedrála kostolom reformovanej cirkvi a biskupský a kapitulský archív v katedrále sa stal jadrom archívu kniežatstva. Pod štátnu správu sa dostala kapitula a konvent v Cluji-Mănăsture (Koloszmonostor), dve hodnoverné miesta v Sedmohradsku, spolu s ich archívnym materiálom. Aj zmena vierovyznania spôsobila veľa škôd. Následne zasiahli katedrálu ďalšie útoky a pustošenie viackrát na začiatku 16. storočia. V roku 1658 zapríčinili krymskí Tatári veľké straty, keď utýrali a zabili aj archívára Jána Pápaiho, ktorý bol zamurovaný so spismi.

Za čias kniežatstva sa Sedmohradsko stalo misijnou oblasťou, počet katolíckych veriacich sa znížil. Prežitie im nezabezpečila formálna sloboda vierovyznania z Turdy (Torda), keďže katolíci nemohli mať biskupa, ale františkánski pátri a civilní, ženatí muži, ktorí získali

akademickú hodnosť v teológii, a to licenciát, a od roku 1640 záujmová organizácia katolíckych veľmožov pod maďarským názvom Erdélyi Római Katolikus Státus. V roku 1690 sa Sedmohradsko stalo súčasťou habsburskej ríše a Diploma Leopoldina zabezpečila katolíckej cirkvi priaznivejšie postavenie. V roku 1716 bola katolíckemu biskupovi prinavrátená tretina jeho sídla, katedrála a časť jeho majetkov. Obnovila sa činnosť biskupského úradu, zreorganizovala a rozšírila sa diecéza. V roku 1753 biskup Žigmund Stojka (Sztojka) založil kňazský seminár, v roku 1798 biskup Ignác Batthyány zriadil knižnicu Batthyaneum a hvezdáreň. Sem sa kúpou dostala knižnica kardinála, viedenského arcibiskupa a zároveň vacovského biskupa Kristofa Migazziho (a s ňou aj z roku 810 pochádzajúci Codex Aureus), a aj knižnica z Levoče, čo je zvlášť dôležité pre slovenských bádateľov. Takisto zaujímavé môžu byť pre štúdium cirkevné osobnosti pochádzajúce z dnešného Slovenska, ako napríklad Štefan Fangh (veľkoprepoš, vikár, zomrel v roku 1825).

Podstatnú časť kapitúlskeho archívu a archívu hodnoverného miesta v Cluji-Mănăsture ako jeho tzv. krajinského archívu bola v 19. storočí prevezená do Maďarského krajinského archívu. Dnes je v arcibiskupskom archíve len nepatrná časť pôvodného kapitúlskeho archívu, keďže v roku 1912 boli jeho spisy spolu s inými vzácnymi stredovekými listinami a trojrozmernými umeleckými pokladmi kvôli väčšej bezpečnosti umiestnené v Batthyaneu, avšak komunistický režim Rumunska zošlátnil celú zbierku Batthyanea a ani odvtedy nie je vo vlastníctve oprávneného pôvodného vlastníka — rímskokatolíckej cirkvi, a to napriek demokratickým zmenám. Dlhoročný spor o ich navrátenie ešte stále nebol ukončený.

Možno povedať, že sedmohradské katolícke archívy — oficiálne pod názvom Arcidiecézny archív v Albe Iulii (Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, GyFL) —, ktoré sú aj dnes vo vlastníctve cirkvi, charakterizuje od roku 2000 rozkvet. Jej jadrom a ústredným celkom je Arcibiskupský a kapitúlsky archív v Alba Iulii (Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár). V roku 1998 po mnohých rokoch úschovy archívu v nepriaznivých podmienkach začala pod vedením profesora Ladislava Szőgiho z Maďarska reorganizácia archívu. Z veže katedrály sa poškodený archívny materiál dostal na terajšie miesto, a to do priestorov na prízemí biskupského (od roku 1991 arcibiskupského) paláca. Sem bola umiestnená aj zachovaná časť kapitúlskeho archívu. Dnes rozsah materiálu presahuje 1000 bm. Hlavné fondové celky sú: I. Biskupský/Arcibiskupský archív, II. Kapitúlsky archív, III. Hospodársky archív, IV. Archív organizácie sedmohradských rímskokatolíckych veľmožov združených v tzv. statuse (Erdélyi Katolikus Státus Levéltára, miesto jeho úschovy je v Kluži, v sídle statusu), V. Písomnosti iných orgánov (rehole, školy atď.), VI. Osobné pozostalosti, VII. Zbierky (listiny, obežníky, fotografie, mapy, plány atď.). Značná časť písomného materiálu archívu pochádza z obdobia po obnovení biskupstva (1716). Časový rozsah archívu sa začína síce rokom 1224, ale je to maďarský preklad listiny z roku 1224 vyhotovený v 19. storočí. Najstarší originálny dokument v archíve je z roku 1429 (odpis listiny z roku 1275 a 1313). Zbierka listín sa končí rokom 1992 a je v nej zahrnutých 1030 kusov.

Sedmohradskí rímskokatolícki veriaci boli historicky (aj dnes väčšinou sú) Maďari, neskôr z malej časti aj nemeckej národnosti a dnes môžeme hovoriť aj o malom spoločenstve katolíckych veriacych rumunskej národnosti. Úbytkom veriacich bolo viacero diaspórnych farností opustených a ich archívny materiál vystavený skaze. Preto z poverenia arcidiecézy (2003) začala moja kolegyňa Rita Bernádová budovať tzv. siete zberných archívov (gyűjtőle-

véltári hálózat), ktoré sme od roku 2006 rozšírili aj na obvody dekanátov s prevahou katolíkov. Výsledkom procesu je fungovanie 9 zberných archívov v Sedmohradsku pod záštitou Arcidiecézneho archívu v Alba Iulii. Práca ešte nie je dokončená, teraz sme zozbierali archívy dvoch obvodov archidiakonátov v okolí Miercurea Ciuc (Csíkszereda) a usporadúvame ich.

Spisy uchovávané v našom archíve sú písané väčšinou po latinsky, maďarsky a nemecky, v menšej miere po taliansky, rumunsky a sedmohradskou arménčinou. Arcidiecézny archív v Alba Iulii uchováva najvýznamnejšie archívne pramene o histórii diecézy, rovnako ako aj materiál dôležitý pre historický výskum dejín Sedmohradska. Samozrejme, popri vedeckých bádateľoch majú najväčší záujem o náš archív bádatelia vykonávajúci genealogické výskumy. Do konca augusta 2017 vybavil Arcibiskupský archív žiadanky takmer 80 bádateľov. Bádanie uľahčujú v uplynulých rokoch vydané zväzky archívnych repertórií, z ktorých bolo doposiaľ publikovaných 5 zväzkov — posledný zväzok vyšiel v roku 2015. Obsahuje zoznam fondov zberných archívov v Torgu Mures (Marosvásárhely) a Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely). Zväzok získal 2. miesto v súťaži Spoločnosti maďarských archivárov o archívnu publikáciu roka.

Snahu archívu zodpovedať moderným trendom dokazuje okrem vytvorenia zberných stredísk, odbornej úschovy a sprístupňovania aj digitálna dátová služba. Značnú časť našich bádateľov vybavujeme online, ich podiel z roka na rok rastie. Na jeseň v roku 2015 sme s podporou maďarskej vlády zriadili aj digitalizačnú dielňu. V súčasnosti prebieha digitalizácia najviac vyhľadávaných súborov (hlavne druhopisy matrik a kanonické vizitácie). S nárastom digitálneho materiálu sme spustili aj možnosť on-line vyhľadávania na našej domovskej stránke. Časť materiálu je na internete prístupná bez poplatku, ďalšia časť je spoplatnená, ale v oboch prípadoch je viazaná na registráciu. Na našej internetovej stránke môže okrem toho bádateľ nájsť množstvo užitočných informácií, napríklad elektronickú podobu publikovaných zväzkov repertórií.

Mnohé významné dokumenty v našom archíve si nevyhnutne vyžadujú reštaurovanie. V predchádzajúcich rokoch sa nám prostredníctvom súťaže podarilo dať zreštaurovať viacero listín a rôznych zväzkov. Množstvo materiálu, ktorý potrebuje reštaurovanie, je ale ešte veľmi veľké a náklady naň sú veľmi vysoké. Preto medzi našimi plánmi figuruje aj zriadenie vlastnej reštaurátorskej dielne. Okrem toho ešte zostáva zriadenie jedného zberného archívu, zozbieranie a usporiadanie jeho materiálu, ďalej ďalšie usporadúvanie a sprístupňovanie písomného materiálu uloženého v našich archívoch.

SUMMARY

The short history of Roman Catholic archives in Transylvania

This study tries to achieve a triple target. In its first part is presented summarily the historical development of the roman-catholic archives in Transylvania. The second part highlights the Transylvania-Slovakia relations, concerning the history and the archives. Finally it outlines the changes of the Archdiocesan Archive in Alba Iulia (Gyulafehérvár) in the 21st century, the archive structure, the present stage and the future projects. We make all this in consideration of the promotion and popularization, because we think, that knowing each other make us more complete and give us new perspectives.

DEJINY ARCHÍVU GEMERSKEJ STOLICE DO ROKU 1803

Monika Nagyová

Je nepochybné, že produkcia písomností Gemerskej stolice počas svojej existencie (necelých 500 rokov¹) bola vyššia ako písomnosti, ktoré sa zachovali a dnes tvoria archívny fond Gemerskej župy.² Hoci nám chýbajú písomnosti z najstaršieho obdobia, tieto boli pravdepodobne zničené útokom betlenovských vojsk v roku 1619,³ a ani z mladšieho obdobia nie je zachovalosť stopercentná, ide o úctyhodný archívny fond. Čo sa množstva týka, tvorí ho 159 úradných kníh a 505 škatúl spisového materiálu, čo je 99 bežných metrov. Najstaršia zachovalá listina (originál) je z roku 1504 a ide o zálohovaciu listinu na majetky v Dorogháze.⁴ Archívny fond sa dnes nachádza v Štátnom archíve v Banskej Bystrici a je spracovaný v podobe trojzväzkového inventára. Inventarizáciu začal dlhoročný, dnes už zosnulý archívár Jozef Kupča v roku 1980, finálne práce na archívnej pomôcke dokončil aj s pomocou svojich spolupracovníkov v roku 2001.

Gemerská stolica hraničila so Spišskou, Liptovskou, Zvolenskou, Novohradskou a Turnianskou stolicou a s Malohontským dištriktom. Územnosprávne sa delila na štyri slúžnovské okresy — Horný (ten sa ďalej členil na tri dištrikty — Muránsky, Rožňavský a Štítnický), Putnocký, Ratkovský a Širkovský. Stolica do začiatku 18. storočia nemala stále sídlo. V stredoveku akési administratívne centrum predstavoval hrad Gemer. V 16. storočí, v čase osmanskej expanzie, sa predstavitelia stolice schádzali na hrade Szendrő, neskôr sa kongregácie realizovali v Rožňave, Gemeri, Plešivci a Jelšave. Od roku 1719, keď bol postavený župný dom v Plešivci, sa už zasadnutia konali pravidelne, tak raz za mesiac, na tomto mieste.⁵ Župná správa bola aktívna aj v čase bojov s Osmanmi. V 16. storočí existovala pod vplyvom Filakovského sandžaku, v 17. storočí zase pod vplyvom jágerského pašu. Ako sme už spomenuli, za vlády Jozefa II. v rámci administratívnej reformy došlo po prvýkrát k spojeniu Gemerskej stolice s Malohontským dištriktom, ktorý bol dovtedy súčasťou Hontianskej stolice. S nástupom Leopolda II. na trón došlo k odpojeniu Malohontu od Gemerskej stolice a k jeho opätovnému pripojeniu k Hontianskej stolici. Gemerská stolica potom pokračovala samostatne až do roku 1803, keď bola opäť, a to už definitívne, spojená s Malohontským dištriktom. Reštaurácie sa konali pravidelne každý rok. Skladba volených úradníkov bola, ako ju poznáme v iných stoliciach, a preto sa ňou

1 V literatúre sa uvádza, že šľachtická Gemerská stolica sa transformovala z Gemerského komitátu niekedy v druhej polovici 13. storočia (ŽUDEĽ, Juraj. *Stolice na Slovensku*. Bratislava: Obzor, 1984, s. 47) a existovala do roku 1803, keď bola spojená už po druhýkrát s Malohontským dištriktom (prvýkrát to bolo krátkodobou už v josefínskom období v rokoch 1786–1790).

2 Klasifikačná schéma archívnych fondov a zbierok Slovenskej republiky nerozlišuje župy a stolice. Všetky ich archívne fondy sú nazvané župami.

3 ŽUDEĽ, ref. 1, s. 23.

4 Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠABB), fond (ďalej f.) Gemerská župa (ďalej GŽ), škatuľa číslo (ďalej šk.) 1, Kongregačné písomnosti, listiny do 1526.

5 V zápise kongregačnej zápisnice z 3. júna 1719 sa už nový župný dom spomína — *in oppido Pelsütz in noviter erecta domo*. ŠABB, f. GŽ, signatúra (ďalej sign.) A 21.

nebudeme zaoberať, pristavíme sa však pri notárovi, keďže s jeho činnosťou priamo súvisel stoličný archív.

Hlavná činnosť notára pozostávala z vedenia kongregačných zápisníc. V zápisoch najstaršej zachovanej kongregačnej zápisnice z rokov 1571—1587 vystupuje v tejto funkcii istý Peter Pédery. V zázname z roku 1573 sa dozvedáme, že za svoju prácu dostal odmenu vo výške 32 zlatých,⁶ v roku 1576 mu dokonca zvýšili plat o 17 zlatých a 81 grajciarov⁷ a v roku 1578 sa tomuto notárovi ušlo ďalšie zvýšenie platu, celkovo na 70 zlatých.⁸ V čase osmanskej expanzie sa šľachtici z obáv o vlastnú bezpečnosť schádzali na hrade Szendrő v Boršodskej stolici a notár, aby sa k nim bezpečne dopravil, bol sprevádzaný ozbrojeným oddielom.⁹ Keďže notár mal na starosti nielen vedenie zápisníc, ale aj ich archivovanie, neskôr bola táto funkcia rozšírená o ďalšieho notára, pričom jeden z nich mal na starosti archív.¹⁰ Z notárov, ktorých činnosť bola spojená hlavne so starostlivosťou o župný archív a ktorí sa neskôr vyprofilovali na župných archivárov, je treba spomenúť ako prvého Sebastiána Ladislava Zeldmayera (aj Seldmayer). Tento v rokoch 1745—1750 pracoval na vyhotovení menného a miestneho indexu k najstarším zachovalým kongregačným zápisniciam z rokov 1571—1587. Svoju prácu však nedokončil. Po ňom pokračoval Matej Mihályi, ktorý spolu s ďalším notárom Gedeonom Kubínyim vyhotovili index k protokolom z rokov 1721—1741. V tomto čase už výška platu podnotára bola zvýšená z 350 na 400 zlatých. V roku 1765 podžupan a asesor vykonali vizitáciu archívu (v zápisnici je uvedená aj výška ich finančnej odmeny: podžupanovi boli vyplatené za vizitáciu 3 zlaté a prísediacemu 2 zlaté¹¹). Archív mal v tomto období na starosti druhý riadny notár Jozef Madaraši (Madarassy). V rokoch 1765—1776 to bol práve on, kto pokračoval v archívnych prácach svojich predchodcov. Nadviazal na Zeldmayerov index, dotiahol ho do roku 1720 a vypracoval ďalej indexy k protokolom od roku 1741 vyššie. Výška jeho platu bola 300 zlatých.¹² V josefínskom období, keď súčasťou Gemerskej stolice bol aj Malohontský dištrikt, je s archívom spojené meno notára a archivára Antona Lubika. Tento urobil v roku 1787 revíziu fondu. Podrobne zhodnotil vtedajší stav župného archívu. Jeho správa obsahovala nielen súpis vecí, ktoré boli v archíve, ale vyjadril sa aj k ich fyzickému stavu. Pri kongregačných protokoloch zaznačil aj mieru poškodenia, či majú napríklad pôvodnú väzbu. Na záver vyjadril aj svoje ubezpečenia a očakávania, že aj do budúcnosti sa bude pokračovať vo vytváraní pomocného aparátu (v tvorbe registrov).¹³ Ján Oroszlányi je meno posledného archivára, ktorý mal na starosti archív v rámci samostatnej existencie Gemerskej stolice. Zápis z roku 1802 naznačuje, že Ján Oroszlányi svoju prácu musel vykonávať v nedostatočne osvetlenej a nevykurovanej/chladnej izbe a že treba zvážiť jeho požiadavku o pristavenie pece. Podžupan s touto požiadavkou súhlasil.¹⁴ Napriek nie práve optimálnym

6 ŠABB, f. GŽ, sign. A1, Kongregačná zápisnica, 24. február 1573.

7 ŠABB, f. GŽ, sign. A1, Kongregačná zápisnica, 2. apríl 1576.

8 ŠABB, f. GŽ, sign. A1, Kongregačná zápisnica, 28. apríl 1578.

9 Prvýkrát sa na tomto uzhodli na zasadnutí v roku 1580 za podžupanstva Františka Barnu (ŠABB, f. GŽ, sign. A1, Kongregačná zápisnica, 16. jún 1580) a toto „privilegium“ zostalo notárovi ponechané aj v roku 1583, keď sa podžupanom stal Pavol Soory a notárom bol stále Peter Pédery (ŠABB, f. GŽ, sign. A1, Kongregačná zápisnica, 4. november 1583).

10 ŠABB, f. GŽ, sign. A36, Kongregačná zápisnica, 21. máj 1765.

11 ŠABB, f. GŽ, sign. A36, Kongregačná zápisnica, 21. júl 1765.

12 ŠABB, f. GŽ, sign. A36, Kongregačná zápisnica, 21. máj 1765.

13 ŠABB, f. GŽ, šk. 1, Revízia župného archívu 1787—1790.

14 ŠABB, f. GŽ, Kongregačná zápisnica, 1802, s. 16, sign. A68.

podmienkam sa mu podarilo zaarchivovať spisy z roku 1800 a k expedičným protokolom z rokov 1722—1726 vytvoril registre.¹⁵

O archíve Gemerskej stolice nachádzame prvé zmienky v kongregačnej zápisnici z roku 1609, keď boli druhý podžupan a prísediaci Wolfgang Giczey, Peter Bassó a notár poverení usporiadaním archívu. Keďže obavy z tureckých útokov vtedy pretrvávali, časť písomností a protokolov spreď roku 1571 odniesli do Jasovského konventu.¹⁶ A ako sme už na začiatku spomenuli, tieto boli pravdepodobne zničené útokom betlenovských vojsk v roku 1619. S vyššou organizovanosťou stoličných archívov v Uhorsku sa stretávame v 18. storočí. Známe sú najmä zákonné články 73/1723 a 25/1729, ktoré ukladali stoliciam za povinnosť stavbu župných domov aj s miestnosťou vyčlenenou pre archív. Ďalej nariaďovali úradníkom, aby sa čo najsvedomitejšie starali o písomnosti a na konci roka ich vracali do archívu a nenechávali si ich u seba. S povinnosťou vracat písomnosti do archívu sa stretávame aj v nariadení miestodržiteľskej rady z 1. septembra 1731, ktorým sa zaoberali aj gemerskí úradníci.¹⁷ Na Gemerskú stolicu prichádzali nariadenia, ktoré sa zaoberali otázkou vedenia kongregačných zápisníc, prikladali dôraz na vyhotovovanie čistopisov a pomocných indexov. Gemerská stolica venovala poriadku v archíve dosť veľkú pozornosť. Štatút z roku 1745 vo svojej samostatnej kapitole zdôrazňoval potrebu vedenia protokolov z verejných zasadaní, ktoré mali byť následne uložené v archíve.¹⁸ Notár podľa tohto štatútu mal protokolovať rozhodnutia aj korešpondenciu, samotné protokoly/zápisnice zo zasadnutí mal prepisovať do čistopisu a tieto mal opatřit menným, miestnym a vecným indexom. Protokoly mali byť trojakého druhu — kongregačný, sedriálny a daňový. Aj pokyny z roku 1758 zdôrazňujú vytváranie čistopisov kongregačných zápisníc s indexmi a odporúčajú nearchivovať fragmenty bez autenticity.¹⁹ Intimát Kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 10609 z 28. apríla 1785 obsahuje 10 bodov, ktoré popisovali nutné činnosti súvisiace s vedením zápisníc. Dá sa povedať, že vnášal do práce akúsi systematickosť. Opäť kládol dôraz na vytváranie elenchov a pomocného aparátu pod dohľadom spoľahlivej osoby, že je treba viesť súpisy šľachty v rozsahu, ako je nevyhnutné, že je nutné na zabezpečenie vierohodnosti strany v zápisniciach riadne očíslovať a samotné zápisnice zaviazat, zápisy z kongregácií zapisovať jeden za druhým, na konci knihy na poslednej strane mal byť zápis podžupana, že zápisnicu skontroloval. Stále sa zdôrazňovalo, že je treba zaprotokolovať všetky záležitosti — či inštančné, urbárske, či daňové — a robiť zápisy aj z partikulárnych kongregácií.²⁰ Gemerská stolica ubezpečovala vo svojich odpovediach adresovaných miestodržiteľskej rade, že si svoje povinnosti plní.²¹

V staršom období sa samotný archív nachádzal v sakristii farského kostola v Rožňave. V januári 1753 bolo zaplatených 30 zlatých Davidovi Szilassymu za skriňu, ktorá mala slúžiť na bezpečné uloženie písomností.²² Záznam z roku 1758 uvádza, že archív bol chránený mohutnými drevenými dverami (vrátami) olemovanými železom, osadenými do piliera

15 ŠABB, f. GŽ, sign. A68, Kongregačná zápisnica, 17. december 1802.

16 ŠABB, f. GŽ, sign. A4, Kongregačná zápisnica 1608—1621, s. 30.

17 ŠABB, f. GŽ, Kópia odoslanej korešpondencie 1728—1732, s. 326—327.

18 ŠABB, f. GŽ, šk. 1, *Statuta Comitatus Gömöriensis*.

19 ŠABB, f. GŽ, nesign., Kongregačné spisy 1758, šk. 112.

20 ŠABB, f. GŽ, sign. D4/3c, šk. 212, Kongregačné spisy 1785—1786.

21 ŠABB, f. GŽ, sign. 16, šk. 155, Generálna kongregácia, 11. január 1775, alebo sign. 6, šk. 165, Generálna kongregácia, 21. január 1777.

22 ŠABB, f. GŽ, sign. A32, Kongregačná zápisnica, 13. január 1753.

z kameňa.²³ V roku 1765 bol archív presťahovaný. Správa z archívnej revízie z 28. júna 1787,²⁴ ktorú vykonal notár a archivár Anton Lubik, pozostávala zo štyroch častí. V prvej (*De externa Archivi constitutione*) Lubik zhodnotil aj samotné priestory archívu. Podľa nej župný archív, ktorý sa nachádzal v župnom dome v Plešivci, bol dostatočne chránený pred možným požiarom alebo zatopením, dvere boli železné, spisový materiál bol uložený v skriní z jedľového dreva. Nachádzali sa tu archívne dokumenty z generálnych a partikulárnych kongregácií, kráľovské intimáty a mandáty spolu s ostatnou úradnou korešpondenciou, všetko riadne roztriedené podľa druhu písomností a chronologicky usporiadané. Súdne spisy, či už rozhodnuté, či nie, boli usporiadané podľa abecedy, účtovné písomnosti tvorili účty domácej a účty vojenskej pokladne a aj urbárske písomnosti tu boli riadne uložené. Druhá časť revízie sa zaoberala úplnosťou zachovania archívnych písomností (*De qualitate et vetustate Actorum*). Podrobne zhodnotil zachovalosť kongregačných zápisníc, koľko je zväzkov, s akým vročením a ktoré roky chýbajú. Tretia časť (*De progressu Registrationis*) sa zaoberala rozbehnutými činnosťami archivovania, na ktorých sa podieľali už spomenutý Ladislav Zeldmayer, župný notár Jozef Kiss, archivár Jozef Madarassy, vicenotár Imrich Pletrich. V poslednej časti pripomenul, že niektoré písomnosti sa naďalej nachádzajú u notárov. Stav archívu zhodnotil Anton Lubik aj vo svojej správe z novembra 1790, v ktorej okrem iného skonštatoval, že archivovať župné písomnosti a vypracovávať k nim pomôcky je treba systematicky.²⁵ A ďalšiu podrobnú správu o zachovalosti a skladbe archívnych písomností Gemerskej stolice vypracoval Ernest Demárček, kráľovský archivár z roku 1857, ktorý viac-menej zopakoval už známe veci.²⁶

Archív Gemerskej stolice prestal samostatne existovať spolu so stolicou v roku 1803, keď bola stolica spojená s Malohontom a fond sa stal súčasťou správy Gemersko-malohontskej župy až do jej zániku v roku 1922. Podľa údajov uvedených v Sprievodcovi po archívnych fondoch v rokoch 1923—1938 bol fond zaniknutej Gemerskej stolice v starostlivosti Okresného úradu v Rimavskej Sobote, počas okupácie patril pod správu župy a v rokoch 1945—1948 pod správu Okresného národného výboru v Rimavskej Sobote.²⁷ Časté menenie správcov, ale aj vojnové udalosti sa podpísali na konečnom stave fondu. Pozornosť sa mu začala venovať až po zriadení pracoviska vtedajšieho Štátneho archívu v Banskej Bystrici v Rimavskej Sobote v roku 1953. V knihe prírastkov Štátneho archívu v Banskej Bystrici je zapísaný s dátumom 1. januára 1956 pod číslom prírastku 5. Ide však pravdepodobne o dodatočný zápis, presný dátum premiestnenia fondu nie je známy, ale pravdepodobne to mohlo byť niekedy okolo roku 1955. Fond je tvorený verejnosprávnymi písomnosťami, keďže súdne písomnosti boli vmanipulované medzi súdne písomnosti Gemersko-malohontskej župy a sú súčasťou archívneho fondu Gemersko-malohontská župa II. Čo sa týka usporiadania fondu, obnovilo sa pôvodné usporiadanie starých archivárov, pričom ich pomôcky možno použiť. Terajšiu skladbu fondu tvoria kongregačné, snemové, daňové, účtovné, šľachtické, urbárske a cechové písomnosti.

23 ŠABB, f. GŽ, sign. A33, Kongregačná zápisnica, 14. marec 1758.

24 ŠABB, f. GŽ, šk. 1, *Relatio de externo et interno Statu Archivi* 1787.

25 ŠABB, f. GŽ, šk. 1, *Relatio de Statu Archivi*, 19. november 1790.

26 ŠABB, f. GŽ, šk. 1, revízia archívu.

27 MATULAY, Ctibor (ed.). Štátny archív v Banskej Bystrici — Sprievodca po archívnych fondoch I. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1963, s. 82.

Najvyšší podiel zastúpenia majú kongregačné písomnosti. Do roku 1761 notári viedli kongregačné aj sedriálne zápisnice spoločne. Zápisnice z rokov 1588—1594 sa nezachovali, zväzok z roku 1786 obsahuje aj zápisy z jozefínskej Gemersko-malohontskej župy a posledný zväzok z roku 1803 obsahuje zápisnice do 20. júna 1803, potom pokračujú zápisnice z Gemersko-malohontskej župy II. Celkovo ide o 55 úradných kníh kongregačných zápisníc do roku 1790 písaných v latinčine, potom v maďarčine. Ďalšiu časť úradných kníh, 33 kusov, tvoria odpisy (kopiáre) odoslanej korešpondencie. Išlo o korešpondenciu, ktorá bola vydaná stolicou na základe rozhodnutia kongregácie a bola určená panovníkovi, miestodržiteľskej rade, ale aj iným stoliciam a hlavnému županovi. Samotný kongregačný spisový materiál je uložený chronologicky v 322 škatuliach. Po obsahovej stránke ide o bohatý a rozmanitý materiál. V staršom období prevažuje tematika boja s Osmanmi, neskôr (od 17. storočia) sú to súvislosti s protihabsburskými povstaniami. Nachádzajú sa tu listy Františka Vešeléniho, župana a palatína, adresované stolicí aj panovníkovi; sú tu správy veliteľov z vojenských pevností; nariadenia panovníka na obranu krajiny a odozva stolice. Je tu pomerne rozsiahly materiál týkajúci sa obdobia povstania Imricha Tökölyho, keď bola stolica na jednej strane atakovaná panovníkom (musela zabezpečovať zásobovanie a ubytovanie cisárskych vojsk) a na druhej strane bola konfrontovaná politikou povstalcov a ich požiadavkami. Vôbec časté stretávanie sa s negatívnymi dôsledkami bojov a vojen sú jednou z najfrekventovanejších tém, ktoré môžeme nájsť v materiáloch kongregačných spisov. Mestá a obce prosili a žiadali stolicu o rôzne daňové úľavy v dôsledku vojenských nájazdov či už zo strany nepriateľa, alebo kráľovských vojenských jednotiek. Sťažovali sa na vysoké naturálne a peňažné odvody pre vojsko, na negatívne dopady stacionovania kráľovských vojenských jednotiek, na časté lúpežné prepady vojenských zbehov. Nachádzame tu informácie o dislokácii konkrétnych vojenských jednotiek, sú tu zoznamy dovolenkujúcich vojakov, vojenských nováčikov, ako aj vojenských utečencov a zbehov. S vojenskou tematikou súvisí aj starostlivosť o ranených a chorých, lekárske úmrtné správy o vojakoch, výdaje na lieky; sú tu zoznamy doktorov a lekárnikov, poznatky o celkovej úrovni zdravotníctva. Stolica sa zaoberala stavbami a údržbou ciest, mostov, verejných budov či mlynov, ale aj problematikou pustošenia lesov, zákazmi pasenia dobytká na vymedzených pastvinách, chotárnymi spormi alebo vymedzovaním chotárnych hraníc. Z pohľadu záležitostí týkajúcich sa konkrétnych ľudí stolica riešila rôzne majetkové spory, kúpnopredajné zmluvy, často tu nachádzame rôzne svedecké výpovede či už stolice, alebo iných ľudí v majetkových pozostalostiach. Na stolicu chodili žiadosti o vydávanie dokladov z archívu z rôznych sporových, ale aj nesporových dôvodov.

Ďalšou pomerne dobre zastúpenou skupinou spisov sú dikálne a účtovné písomnosti. Dikálne súpisy sa zachovali z rokov 1690—1775 a sú uložené chronologicky v 14 škatuliach. Daňové súpisy sú z rokov 1773—1848 a zasahujú aj do pôsobenia Gemersko-malohontskej župy. Sú zoradené abecedne podľa obcí v 17 škatuliach. Samotný spisový materiál tvorí 74 škatúl chronologicky usporiadaných účtov a vyúčtovaní domácej, vojenskej, šľachtickej a cestnej pokladnice Gemerskej stolice. Možno tu nájsť bilancie aktív a pasív župnej pokladnice, mzdové ohodnotenia župných zamestnancov, výdaje na údržbu budov, ciest a mostov, výdaje na vydržiavanie väzňov, výdaje na výchovu sirôt a tak ďalej, ale jadro tvo-

ria hlavne účtovné záznamy týkajúce sa vojenskej pokladnice. Účtovné knihy sa zachovali len 3, a to z rokov 1700—1737.

V šľachtických písomnostiach je 19 armálesov z rokov 1590—1741 a týkajú sa popredných šľachticov Gemerskej stolice. Svedectvá, dokazovanie a vyšetrovanie šľachtického a zemianskeho pôvodu sú súčasťou šľachtických písomností. Sú zoradené abecedne podľa mien týkajúcich sa zemianskych rodín a v archívnej pomôcke sú podchytené všetky. Súpisy šľachty z rokov 1683—1790 sú robené podľa okresov alebo dištriktov. Môžeme tu nájsť okrem iného súpisy mlynov, manufaktúr, železiarní, pivovarov. Súčasťou šľachtických písomností sú aj spisy súvisiace s vojenskými insurekciami. Ide hlavne o vyúčtovania vojenskej pokladnice, výplaty vojenských hodnostárov, zoznamy insurgentov, výdavky na vojsko, zásobovanie vojenských oddielov, subsidiálnu výpomoc a zachoval sa aj vojenský poriadok insurgentov a kniha denných rozkazov z roku 1797.

Postavenie poddaných nám odzrkadľujú urbárske písomnosti. Zo spisov spred urbárskej regulácie môžeme upozorniť na urbársku tabuľku zo Širkoviec, Putnoku, Štítnika a Muráňa a na čiastkový materiál k zálohovaniu pozemkov, ako boli lúky, kopaniská, oráčiny, pasienky a iné. Odpovede na deväť otázok o používaní urbára a urbárske vyšetrovania sú usporiadané abecedne podľa obcí. A ako zaujímavosť môžeme ešte upozorniť na urbársky proces medzi mestečkom Rožňavou a Rožňavským biskupstvom z roku 1773.

Cechové písomnosti sa nezachovali vo veľkom počte. Nachádza sa tu kniha odpisov cechových privilégií z roku 1730 písaná v latinskom, nemeckom, maďarskom a slovenskom jazyku, je čiastočne poškodená. Ďalej sa tu nachádza cechová knižka krajčírskeho cechu z Rimavskej Soboty z rokov 1645—1825. Cechové artikuly sú uložené v dvoch škatuliach a zahŕňajú artikuly cechov z Jelšavy, Dobšinej, Revúcej, Rožňavy, Štítnika. Najstarším zachovaným originálom sú cechové artikuly kováčov z Jelšavy z roku 1568. Okrem cechov zo spomenutých miest tu môžeme nájsť aj bednársky cech z Brezna a mäsiarsky cech z Banskej Bystrice z roku 1669. Artikuly zámočníckeho cechu v Dobšinej z roku 1633 obsahujú pergamenový obal zo starého misála. Materiál cechových spisov obsahuje cechové spory o trhové práva, učňovské výučné listy, ale nachádza sa tu aj povolenie na stavbu dievčenskej školy v Rimavskej Sobote alebo spisy k obchodnej činnosti širičiara z Budapešti.

Administratíva Gemerskej stolice bola na veľmi slušnej úrovni, na čo poukazuje nielen veľkosť fondu, ale aj niektoré účtovné doklady za papier a písacie potreby. Napríklad v rokoch 1791—1792 nakúpili 10 rysov (1 rys je približne 500 hárkov papiera) muránskeho papiera lepšej kvality (*Charta Muraniensis melior*), 60 rysov obyčajného papiera z Muránskej papierne (*Charta Muraniensis ordina*) a 19 rysov papiera z Rožňavskej papierne.²⁸ Kvitancia uvádza ešte aj spotrebu 21 libier španielskeho vosku, z čoho tri libry boli lepšej kvality a 18 bežného španielskeho vosku. Zoznam obsahuje aj mená konkrétnych osôb pri jednotlivých položkách. Tak napríklad sa dozvedáme, že archivár Gedeon Kubinyi spotreboval 4 rysy papiera. Takú istú spotrebu, teda 4 rysy obyčajného papiera z Muránskej papierne, tento archivár spotreboval aj za obdobie od 1. novembra 1793 do 30. apríla 1794, keď celková spotreba papiera bola 7 rysov papiera vyššej kvality a 79 rysov bežného papiera, vosku 16 libier.²⁹ Za časové obdobie od 1. novembra 1794 do 30. novembra 1795 archi-

28 ŠABB, f. GŽ, šk. 411, Daňové a účtovné písomnosti.

29 ŠABB, f. GŽ, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

vár Gedeon Kubinyi spotreboval 4 rysy obyčajného papiera z celkovej spotreby papiera 13 rysov papiera vyššej kvality a 82 a pol rysov obyčajného papiera. Spotreba španielskeho vosku bola vo výške 23 libier.³⁰ V účtovných dokladoch z týchto rokov nachádzame aj iné zaujímavé údaje, a to, že v roku 1792 župný perceptor vyplatil Petrovi Collinassimu z Rožňavy 1 rýnsky zlatý a 20 grajciarov za 2 libry špagátu.³¹ Paľo Mertla zo Štítnika zase vyrobil pre potreby stolice 10 kusov kalamárov, za čo mu boli vyplatené 2 rýnske zlaté a 20 grajciarov.³² V roku 1791 rožňavskému knihárovi Antonovi Schömerlemu perceptor Csaszár vyplatil 7 zlatých a 10 a pol grajciara za knihárske práce.³³ V roku 1793 dostal rožňavský kníhviazač Imrich Ethey zákazku na zviazanie troch zväzkov protokolov vo výške 4 zlaté a 30 grajciarov³⁴ a v roku 1794 zviazal zase dva zväzky protokolov za finančnú odmenu 4 zlaté.³⁵ Ďalší knihár, ktorý spolupracoval so stolicou, bol Anton Prschemalle z Rožňavy. V roku 1794 mu boli vyplatené 3 zlaté za vyhotovenie účtovnej knihy.³⁶ V účtovných dokladoch z rokov 1794 a 1795 sme našli potvrdenie na vyplatenie knihárskych prác, ktoré neboli bližšie špecifikované, knihárovi Antonovi Höherovi z Rožňavy — župný pokladník mu vyplatil 3 rýnske zlaté a 24 grajciarov.³⁷ Kníhtlačiarske práce pre stolicu robil košický kníhtlačiar Ján Jozef Ellinger, ktorému v roku 1791 stolica vyplatila 6 zlatých a 15 grajciarov za vytlačenie 300 hárkov poštových žurnálov a kvitancií.³⁸ Súkno potrebné na protokoly stolica kupovala v rokoch 1793—1795 od rožňavského gombikára Michala Paulíka. Jeho meno tu vystupuje na viacerých položkách, celkovo od neho stolica kúpila 1120 rífov červeného a zeleného súkna v sume 37 zlatých a 20 grajciarov (jeden ríf stál 20 grajciarov).³⁹ Atrament v roku 1793 stolica nakúpila od obchodníka Davida Schmidta vo výške 4 zlaté a 38 grajciarov.⁴⁰ Atrament im miešal aj rožňavský lekárnik Ján Lányi. V roku 1793 mu stolica vyplatila 11 zlatých a 36 grajciarov za túto službu⁴¹ a v roku 1794 20 zlatých a 39 grajciarov.⁴²

V štúdií sme sa podrobne venovali činnosti župného archívu v období existencie samostatnej Gemerskej stolice, t. j. do roku 1803. Rovnakú pozornosť by si však v budúcnosti zasluhovala činnosť archívu v období spojenej Gemersko-malohontskej stolice (župy), resp. osudy archívu po jej zániku.

30 ŠABB, f. GŽ, šk. 419, Daňové a účtovné písomnosti.

31 ŠABB, f. GŽ, šk. 411, Daňové a účtovné písomnosti.

32 ŠABB, f. GŽ, sign. 107, šk. 411, Daňové a účtovné písomnosti.

33 ŠABB, f. GŽ, sign. 106, šk. 411, Daňové a účtovné písomnosti.

34 ŠABB, f. GŽ, sign. 95, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

35 ŠABB, f. GŽ, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

36 ŠABB, f. GŽ, sign. 100, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

37 ŠABB, f. GŽ, sign. 98, šk. 419, Daňové a účtovné písomnosti.

38 ŠABB, f. GŽ, sign. 105, šk. 411, Daňové a účtovné písomnosti.

39 ŠABB, f. GŽ, sign. 97, 98, 99, 101, šk. 417, 419, Daňové a účtovné písomnosti.

40 ŠABB, f. GŽ, sign. 96, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

41 ŠABB, f. GŽ, sign. 97, šk. 417, Daňové a účtovné písomnosti.

42 ŠABB, f. GŽ, sign. 96, šk. 419, Daňové a účtovné písomnosti.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte des Archiv von dem Gömörer Komitat

Das Gömörer Komitat war während seiner Existenz fester Bestandteil der territorialen Verwaltungsgliederung des Ungarns und erfüllte alle Aufgaben, die für die Komitaten in dieser Zeit daraus ging. Die Archivbestandgröße, der uns bewahrte, gibt es ungefähr neunundneunzig geläufigen Meters. Alle diese Schriftstücke spiegeln Komitatstätigkeit wider. Der Zweck des Beitrages ist das Gömörer Komitatsarchiv anzunähern. Der Beitrag beschreibt vor allem die Tätigkeit der Notare und der ersten Komitatsarchivare, bis welchem Ausmaß sie mit der Archivierung der Komitatsschriftstücke sich beschäftigten, welche Arbeitsstufe bei der Führung der Komitate Protokolle war, ob die Komitate Schriftstücke sicher gespeichert und genügend geschützt waren. Weiter geht es um die Archiveinrichtung. Der Beitrag achtet auf die Struktur der Schriftstücke, die uns bewahrten.

SCLENIE A ROZLUKA ARCHÍVU LIPTOVSKO-ORAVSKEJ ŽUPY (1785—1790)

Miroslav Martinický

1 Východiskový stav archívov v predvečer reorganizácie¹

Do dejín archívov oboch stolíc sa výrazne zapísali požiare. V letných mesiacoch roku 1773 postihla Liptovský Mikuláš, sídlo Liptovskej stolice, séria troch požiarov v priestore fary, kostola a blízko nich stojaceho stoličného domu, ktorý bol poškodený až tretím požiarom v noci z 11. na 12. augusta 1773. Archív však nezhorel a nespomína sa ani poškodenie jeho časti či jednotlivín. Stolica súrne požadovala dočasné náhradné priestory, no žiadny z návrhov Kráľovská miestodržiteľská rada neschválila, a to ani kláštor nedávno zrušeného jezuitského rádu vo Vrbici, čo je zaujímavé vzhľadom na neskorší vývoj. Stolica napokon začala od jari roku 1778 s výstavbou nového stoličného domu na mieste, kde stojí dodnes. Práce komplikoval nedostatok financií i námietky časti rodu Pongrác a mestečka Liptovský Mikuláš voči zvolenému miestu takmer uprostred námestia. Množstvo energie, ktoré predstavitelia stolice v súvislosti s novým stoličným domom museli vynaložiť, sa odrazilo aj na zanedbaní archívnych prác. Tým zdôvodnili Kráľovskej miestodržiteľskej rade v roku 1781, že dovtedy nemohli podľa inštrukcie z roku 1770 svoj archív usporiadať. Tento stav pretrval až do roku 1786, teda do vytvorenia spojenej župy.²

Archív Oravskej stolice, ktorý bol uložený v kostole vo Veličnej, zhorel počas vojenského plienenia v roku 1683. V novovybudovanom chráme sa začal znova formovať a zostal tu až do postavenia stoličného domu v Dolnom Kubíne v roku 1762. Tu sa nachádzal až do roku 1786, keď bol v rámci reorganizácie stolíc prevezený do sídla spojenej Liptovsko-oravskej župy. Do roku 1785 sa uskutočnili tri usporiadania celého archívu, a to v roku 1725, pomerne nejasné práce v rokoch 1772—1777 a usporiadanie z rokov 1784—1785. V prvom prípade bol podnetom „archívny“ zák. čl. 73/1723, v druhom inštrukcia kráľovnej Márie Terézie pre hlavných županov č. 4146 z roku 1770, ktorá vlastne len obnovila účinnosť staršej inštrukcie pre hlavných županov z roku 1752 (článok 5). Tretie usporiadanie archívu sa začalo po dokončení revitalizácie budovy stoličného domu v rokoch 1784—1785 a postupne prerástlo do príprav na delimitáciu do sídla novozriadenej spojenej župy. Oravská stolica pod usporiadaným archívom rozumela len fyzicky roztriedené písomnosti podľa vecného a chronologického kritéria. Okrem kongregačných protokolov však mate-

1 V práci používame pojem župa len pre obdobie jozefínskej reorganizácie, pretože v tom čase bola súdna právomoc šľachtickým samosprávam odňatá. Do roku 1785 a opäť po roku 1790, teda po obnovení šľachtickej samosprávy a jej súdnej právomoci, používame označenie stolica.

2 Z pripravovanej štúdie „Archív Liptovskej stolice do roku 1785“. Zatiaľ pozri MV SR, Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, archívny fond (ďalej f.) Liptovská župa I (ďalej ŠAZA-By, f. LŽ), i. č. 46, kongregačný protokol (ďalej KP), 1772—1774, s. 283—284; vyplatenie odmien za záchranu archívu zo spáleniska (*in eliberando e favillis publico comitatus archivo solerter laborantibus*); tamže, i. č. 49, KP 1777, s. 492, 6. 11. 1777: „*Lapides pro nova domo comitatensis primo vere struenda*“; tamže, i. č. 50, KP 1778, s. 38—40; dohody s direktormi rodu Pongrác z rokov 1773 a 1778; tamže, i. č. 51, KP 1779, s. 233 počiatok sporov s časťou rodu Pongrác; tamže, i. č. 53, KP 1781, s. 236—237; odpoveď na dotazník.

riál nebol signovaný. Usporiadanie z rokov 1784—1785 zachytil zachovaný elench z roku 1786, ktorý bol vypracovaný ako súpis archívu, zároveň plnil funkciu lokačného prehľadu a tiež delimitačného zoznamu. Nebol však archívnu (evidenčnou a vyhľadávacou) pomôckou v pravom slova zmysle.³

2.1 Reorganizácia a spojenie stolíc⁴

Reorganizácia znamenala postupnú likvidáciu regionálnej šľachtickej samosprávy stolíc, pre ktorú bola charakteristická súdna autonómia (sedria), voľba vlastných reprezentantov, ktorí boli zároveň sudcami (reštaurácia), sloboda zhromažďovania sa (kongregácia) a tvorba vlastných štatútov.

Už na partikulárnej kongregácii 28. februára 1785 sa Oravská stolica zaoberala jednou z prvých úprav týkajúcich sa súdnictva, nariadením Jozefa II. zo 7. februára 1785 (č. 1535), na základe ktorej už od 8. marca 1785 mali sedrie oboch stolíc užšie spolupracovať.⁵ Nariadenie a príslušnú smernicu (*norma fixorum iudicium in omnibus regni comitatibus*) obe stolice publikovali v prvej polovici marca 1785.⁶ Úplná likvidácia súdnej autonómie bola formálno-právne zavŕšená až zriadením podriadených súdov, ktoré začali pracovať od 1. septembra 1787.

Zmeny verejnosprávneho charakteru boli reálne začaté vymenovaním a inštaláciou Ladislava Prónaiho, kráľovského komisára Banskobystrického dištriktu, ktorý nahradil dovtedy oddávna jestvujúcich hlavných županov oboch samostatných stolíc. Jeho funkčné obdobie sa malo začať od 1. mája 1785. Slávnostné inštalácie sa uskutočnili najskôr v Dolnom Kubíne 16. júna a potom v Liptovskom Mikuláši 20. júna 1785.⁷ No až o rok neskôr Kráľovská miestodržiteľská rada 20. júna 1786 (č. 26523) vydala zákaz konania kongregácií (čl. 1), zákaz používať v intitulácii spojenie „*Nos universitas*“ (čl. 2), zákaz reštaurácií (čl. 3), personálne rozdelenie výkonu súdnictva a verejnej správy (čl. 4). Celkovo 14 článkov tohto nariadenia úplne zmenilo dovtedajší vážavý postup reorganizácie a Liptovská stolica ich publikovala na zhromaždení 6. júla 1786.⁸

Podobne zdĺhavo ako samotná reforma stolíc prebiehalo aj administratívne zjednotenie stolíc. Pôvodne mala byť Liptovská stolica spojená so Zvolenskou a Oravská s Turčianskou, no pričinením kráľovského komisára Ladislava Prónaiho sa napokon presadilo spojenie Liptovskej a Oravskej stolice.⁹ Spojenie stolíc bolo prvýkrát publikované na kongregácii Liptovskej stolice 25. januára 1786.¹⁰ No veľké pokroky sa v nasledujúcich mesiacoch nedosiahli, pretože 9. mája 1786 Kráľovská miestodržiteľská rada (č. 20449)

3 Bližšie MARTINICKÝ, Miroslav. Archív Oravskej stolice do roku 1785. In *Archívny almanach*, 2018, roč. 1, s. 19—34.

4 SOKOLOVSKÝ, Leon. *Počiatky územno-správnej reformy Jozefa II. na Slovensku (1782—1786)*. In *Slovensko v habsburskej monarchii 1526—1918*. BAĐURÍK, Jozef—KÖNYA, Peter (eds.). Bratislava: Lana 2000, s. 71—93. CHURÝ, Slavko. Archív Liptovsko-oravskej župy (1786—1790). In *Slovenská archivistika*, 1980, roč. 15, č. 2, s. 93—112.

5 ŠAŽA-By, f. Oravská župa I (ďalej OŽ), i. č. 57, KP-BBB, s. 133.

6 ŠAŽA-By, f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, s. 79 a nn., gk 7. 3. 1785; f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 95 a nn., gk 16. 3. 1785. Reálne spojenie oboch sedrií vzniklo až v letných mesiacoch roku 1786. Pozri aj CHURÝ, Slavko. *Podriadený súd Liptovsko-oravskej stolice 1786—1790*. Bytča: Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka v Bytči, 1968, inventár (strojopis).

7 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 196; f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, s. 213—224, 298—300.

8 ŠAŽA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP-1786, s. 548—551, č. 1132. Čistopis kongregačného protokolu Oravskej stolice sa nezachoval. Jeho koncept, ktorý by mal mať podľa inventára (KOČIŠ, Jozef. *Oravská župa I. (1393) 1584—1849*. Inventár. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1972 (rotaprint) 317 strán, bol k 5. 5. 2017 neúplný. Nájdená časť začína až od s. 263 — pozri f. OŽ, sk. 16, i. č. 176.

9 ŽUDEĽ, Juraj. *Stolice na Slovensku*. Bratislava: Obzor, 1984, s. 73—74, 99.

10 ŠAŽA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 65, no. 115. Podľa elenchu ku kongregačným protokolom Oravskej stolice (f. OŽ, i. č. 385) sa zdá, že i tu sa tak mohlo stať v rovnakom čase, pretože elench odkazuje v tejto veci na s. 9 a 20 nezvestného protokolu.

napomínala, aby sa už konečne spojenie stolíc uskutočnilo, a v súčinnosti s kráľovským komisárom vymenovala do funkcie prvého podžupana spojenej župy Jozefa Karola Revického, čo bolo publikované až 20. mája 1786.¹¹ Projekt zlúčenia riadil ďalej kráľovský komisár inštrukciami z 26. mája a 1. júna 1786 (č. 1503 a 1537), ktorými bolo okrem iného až v tomto čase za sídlo spojenej župy určené mestečko Liptovský Mikuláš.¹² Napokon 4. júla 1786 (č. 1882) nariadil, aby do 13. júla bolo spojenie oboch stolíc reálne uskutočnené,¹³ čo dokladajú aj kongregačné protokoly samostatných stolíc, ktoré od 15. júla 1786 nahradil podací protokol Liptovsko-oravskej župy. Tým sa formálne proces zjednotenia dovŕšil.¹⁴

2.2 Scelenie archívov

Z časového rámca vývoja sa nevymyká ani proces scelenia archívov. Až do polovice roka 1786 sa oba archívy organizovali samostatne. Už spomínaná norma Jozefa II. zo 7. februára 1785 (č. 1535, *de fixorum iudiciorum*) v §2 obnovovala vlastne ustanovenie archívneho zákona č. 73/1723, keď určovala, že archív má byť uložený na tom mieste, kde zasadá súd a kde sa konajú zhromaždenia. To isté nachádzame aj v inštrukcii pre hlavných županov (kráľovských komisárov) z 2. apríla 1785 v článku 4. Tieto ustanovenia neskôr pri spájaní stolíc viedli k preväzaniu archívov do novozriadených sídelných miest.¹⁵

Dôležitým dokumentom bola norma Kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 10609 z 28. apríla 1785 o registrácii archívov a o vedení kongregačných protokolov, publikovaná na zhromaždeniach, kde bol inštalovaný kráľovský komisár ako administrátor županských úradov.¹⁶ Z nej vychádzal i 19-bodový dotazník inšpekcie stolíc Banskobystrického dištriktu, v rámci ktorého v čl. 7 stolice objasnili aktuálny stav svojich archívov.¹⁷

Liptovská stolica, ktorej archív usporiadaný nebol, ihneď v dňoch 20.—21. júla 1785 sformulovala návrh zaslaný kráľovskému komisárovi, ktorým ho informovala, že na registráciu archívu vymenovala tabulárnych sudcov Ladislava Rakovského a Mateja Svätotrojanského st. a k nim (*in forma actuatorum*) Jána Smrečanského, Samuela Jóna a Mateja Svätotrojanského ml., aby s týmto veľkolepým dielom (*monumentosum registrationis opus*) čo najskôr začali. Upozornili, že v Liptovskom Mikuláši nemali vhodné a voči požiaru bezpečné miesto, preto sa rozhodli, že práce uskutočnia v (nemenovanej) susednej dedine.¹⁸

11 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 403, no. 817; originál no. 817 pozri v f. LŽ, šk. 150, generálna kongregácia (ďalej gk) 15.—22. 5. 1786.

12 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 426, no. 865 a s. 454—458, no. 930 a 931. Originály pozri v f. LŽ, šk. 150, gk 27.—31. 5. 1786, no. 865 L. Prónai, 26. 5. 1786, no. 1503; tamže, šk. 151, partikulárna kongregácia (ďalej pk) 12.—14. 6. 1786, no. 930 L. Prónai, 1. 6. 1786 — no. 1537, ku ktorému aj tabuľka (no. 931), k no. 931 pripojený aj podrobnejší projekt s pôvodným podacím číslom kráľovského komisára no. 1498.

13 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 572—573, no. 1182, ktorého originál pozri v LŽ, šk. 152, pk 13. — 14. 7.: „*Ut 13. huius mensis Julii finali et effectiva, horum comitatum coniunctio inear.*“

14 ŠAZA-By, f. Liptovsko-oravská župa (ďalej LOŽ), i. č. 5, podací protokol (ďalej PP): „*A Journal oder Tagebuch für das Lyptau mit Arva vereinigte Comitai, von 15. July 1786*“.

15 V plnom znení v f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 100 a 230.

16 V plnom znení f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, gk 16. 6. 1785, s. 234 a nn.; f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, gk 20. 6. 1785, s. 312 a nn.

17 Tieto odpovede sa týkajú viac vývoja archívov oboch stolíc do roku 1785 — čiastočne v kapitole 1. Odpovede na čl. 7 pozri v f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, pk 20. 7. 1785, s. 329; f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 283—285.

18 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, s. 406, 411—412.

9. augusta 1785 poverilo zhromaždenie Antona Okoličanského st., aby rokoval o poskytnutí priestorov s predstaveným františkánov (vo Vrbici)¹⁹ v budove ich kláštora.²⁰

Kráľovský komisár rozoslal 25. septembra 1785 dotazník, ktorým nabádal, aby bol nový systém reorganizácie dôsledne dodržiavaný. V článku 5 s odvolaním sa na normu 10609 od oboch stolíc požadoval, aby archívár zasielal pravidelné mesačné správy o postupe prác v archíve. Napriek tomu, že archív Oravskej stolice už bol usporiadaný, stolica kráľovského komisára informovala, že s usporiadaním svojho archívu v zmysle normy začnú od novembra, pričom k notárovi pripoja na registráciu ešte jednu osobu.²¹

Vymenované komisie reálne v súvislosti s archívmi nič nepodnikli. Nehľadiac na to, kráľovský komisár 26. mája 1786 nariadil (č. 1503, čl. 7), aby bol archív Liptovskej stolice presunutý do františkánskeho kláštora (vo Vrbici).²² No zároveň v ten istý deň nariadil (č. 1537, čl. 11), aby sa uskutočnil presun oboch archívov do kláštora vo Vrbici (*archivum utriumque ad claustrum Verbicsense transponendum ordinatur*). Prípravy k presunu liptovského archívu dokladá vyúčtovanie prác tesára Jána Juraja Kolmana zo 7. júna 1786, ktorý dva dni strávil rozobratím a zostavením archívnych skriň.²³ Prípravy presunu oravského archívu dokladá delimitačný súpis, signovaný notárom 27. mája 1786,²⁴ a tiež vyúčtovanie nákladov za nákup 14 uzamykateľných truhlíc, sudu a povrazov.²⁵

Napokon kráľovský komisár 4. júla 1786 nariadil (č. 1182), aby najneskôr do 13. júla bol archív Oravskej stolice prevezený „*ad locum centralem*“, čím sa podľa dispozície č. 1537, čl. 5 myslel Liptovský Mikuláš. Scelenie archívov bolo ďalším prvkom spojenia stolíc a vychádzalo ešte z normatívov uvedených na začiatku tejto kapitoly. Príkaz na presun bol publikovaný 7. júla 1786 a len podľa lakonickej poznámky „*publicatum ac effectuum*“ vieme, že sa uskutočnil 12. júla 1786.²⁶

V ten istý deň (12. júla) bola v zmysle intimátu Kráľovskej miestodržiteľskej rady z 21. júna 1786 (č. 26523, čl. 12) na rozdelenie súdnych písomností od verejnej správy a usporiadanie archívu²⁷ vymenovaná deputácia spojenej župy pod vedením Gašpara Platyho. Jej členmi boli Anton Abafi, Anton Smrečanský a Melichar Andreanský. Pomocné práce mali vykonávať aktúar Jozef Kubinský a kancelista Ladislav Maťašovský.²⁸

3.1 Archívár Liptovsko-oravskej župy

V dotazníku z 25. septembra 1785 sa vôbec prvýkrát v písomnostiach Liptovskej a Oravskej stolice spomína archívár. Táto funkcia však v tomto čase nebola zriadená ani v jednej z oboch stolíc. Archivárom Liptovsko-oravskej župy sa podľa schémy a tabuľky plátov,

19 VÍTEK, Peter. *Dejiny budovy Slovenského múzea ochrany prírody a jaskyniarstva*. Liptovský Mikuláš: Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2007, 15 s. Za upozornenie na publikáciu ďakujem jej autorovi (e-mail 22.9.2015). Budovu vo Vrbickom Huštaku dostávali jezuiti v roku 1764. V roku 1777 ju získali františkáni, ktorí budovu prestavali do dnešného stavu. Po zrušení rádu (1787) zostala budova opustená.

20 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, s. 453–454, no. 4.

21 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 57, KP 1785, s. 572–577, no. 257 (10. 10. 1785); f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 384 (12. 10. 1785).

22 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 426, no. 865.

23 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 446, no. 917: „*Circa transpositionem archivi, scriniorumque eiusdem complicationem et esplicationem.*“

24 ŠAZA-By, f. OŽ, šk. 713, i. č. 1783.

25 ŠAZA-By, f. OŽ, i. č. 57, KP-BBB, s. 410.

26 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 572–573, no. 1182.

27 „*Pro materiarum juridicarum a politicis sequestratione et archivi registratione.*“

28 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 58, KP 1786, s. 574–575, no. 1184, a tiež tamže, s. 584, no. 1203.

ktorá mala vstúpiť do platnosti od 1. júna 1786, stal Ján Smrečanský s ročným platom 200 zlatých. Úrad archívára bol v tabuľke odvodený od funkcie notára a prakticky sa v hierarchii rovnal postaveniu druhého podnotára.²⁹ Archívár svoju prísahu zložil 13. júna 1786.³⁰ Celkovo sa však v písomnostiach spojenej župy stretávame s archívárom len veľmi málo.³¹ Pozoruhodný je záznam, ktorý sa venoval usporadúvacím prácam v archíve, kde nachádzame istý konflikt v chápaní povinností archívára, ktorý mal z titulu svojho úradu archívne práce vykonávať, no v skutočnosti ich realizovala deputácia vymenovaných a najmä zvlášť odmeňovaných registrátorov.³² Archívár sa spomína spravidla len pri príležitostnom vyberaní, či ukladaní rôznych písomností do archívu.³³ A i to len veľmi krátke obdobie, a to do leta roku 1787, odkedy sa archívár Liptovsko-oravskej župy Ján Smrečanský úplne zo záznamov vytratil, a to azda v súvislosti s lukratívnejšou funkciou dištriktuálneho protokolistu,³⁴ neskôr sa stal notárom Turčiansko-zvolenskej župy.³⁵ Od januára nasledujúceho roku už všetky vyhľadávania uskutočňovali len registrátori nového archívu (z nich najmä Matej Svätójánsky), ktorí archívára v praxi úplne nahradili a k 13. marcu 1789 nachádzame neoficiálne, ale realite zodpovedajúce označenie „*Das Registrators Amt*“.³⁶

3.2 Archívne práce

Spojenie stolíc a sústredenie neusporiadaného archívneho materiálu vo vrbockom kláštore paralyzovalo činnosť spomínanej deputácie vymenovanej 12. júla 1786. Ani táto reálne nezačala pracovať. Až neskôršie vymenované deputácie registrátorov začali materiál skutočne usporadúvať a dnes by sme tieto písomnosti rozdelili na tri skupiny:

1. Starý archív (*alten*), ktorý sa ďalej členil na:
 - dve samostatné oddelenia starých archívov súdnych písomností (liptovský a oravský materiál),
 - dve samostatné oddelenia starých archívov verejnosprávnej agendy.
2. Nový archív (*neues*) pozostával z registratúry verejnosprávnej agendy spojenej župy.
3. (Samostatná) registratúra podriadeného súdu.

V dobovej terminológii však nerozlišovali registratúru a archív. Všetok materiál bol označený vždy len ako archív. Napriek vyčleneniu súdu z kompetencie stolíc nevnímali registratúru ako samostatnú (tretiu) skupinu, ale radili ju k novému archívu. Tomuto rozdeleniu však predchádzal istý vývoj a len pre lepšiu zrozumiteľnosť sme výsledné rozdelenie zaradili na začiatok.³⁷

29 Tamže, s. 457, a tiež s. 464, no. 946 a 947.

30 Tamže, s. 460–461, no. 938.

31 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 5, PP 1786, 29. 7. 1786, no. 1352; f. LOŽ, i. č. 6, PP 1787/1, tamže, 26. 1. 1787, no. 161; tamže, 6. 5. 1787, no. 1018.

32 Tamže, 5. 6. 1787, no. 1357.

33 Tamže, 13. 8. 1787, no. 2177; tamže, 21. 8. 1787, no. 2239.

34 Dištriktuálnym protokolistom už k 23. 8. 1787 — ŠAZA-By, f. Podriadený súd Turčiansko-zvolenskej župy, šk. 6, 1787, fasc. I, č. 2 a 3 (i. č. vzhľadom na prebiehajúcu inventarizáciu zatiaľ neustálené); neskôr pozri f. LOŽ, i. č. 7, PP 1787/2, č. 3236 z 12. 9. 1787.

35 Náhle úmrtie notára Jána Smrečanského spomenul v úvodnom prejave kráľovský komisár Ladislav Prónai na generálnej kongregácii stále spojenej Turčiansko-zvolenskej župy 2. 3. 1790 — ŠAZA-By, f. Turčianska župa I, šk. 126, kongregačné spisy, 1790, no. 14.

36 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 10, PP 1789/1, no. 738.

37 Rozdelenie na starý a nový archív sa neudialo priamo. Dokladajú to len formulácie, ktoré objasňovali vyhľadávanie dokumentov k súdnym sporom — napr. f. LOŽ, i. č. 7, PP 1789/1, no. 142 z 16. 1. 1789: „*Die Regestranten des alten und neuen Archyvs, die gedachte Akten auvertrauten Archyvs aufzusuchen und solchen.*“

3.2.1 Usporiadanie starého archívu

Východiskom všetkých prác sa stala smernica Sedmopanskej súdnej tabule č. 3152 z 1. augusta 1786, ktorá podrobnejšie uložila povinnosť usporiadať súdne písomnosti starých archívov pre potreby novosformovanej štruktúry súdov. Na jej realizáciu bola vymenovaná ďalšia deputácia registrátorov, ktorej členmi sa stali Anton Abafi, Anton Smrečanský, Jozef Kubinský a Ladislav Maťašovský. K nim ako pomocné sily boli ešte pripojení Gašpar Platy a Melichar Andreanský.³⁸ Skupina podľa pravidelných správ³⁹ a vyúčtovaní odmien za vykonané práce usporiadala staré archívy v čase od augusta 1786 do 20. mája 1789.⁴⁰ Celková zistená suma odmien vyplatená najmä trojici Anton Smrečanský, Matej Andaházi a Ladislav Maťašovský dosiahla 2422,25 zlatých. Výsledkom ich činnosti bolo dôsledné usporiadanie súdnych písomností podľa diplomaticko-vecných kritérií, signovanie každej jednotliviny v zhode s elenchami a k nim vypracovanými mennými a miestnymi indexmi. Archívne pomôcky boli vyhotovené vo Vrbici 16. januára 1789.⁴¹ Usporiadatelia starého archívu napriek spojeniu stolíc v zásade nepristúpili k zmiešaniu liptovského a oravského materiálu, ale súdne písomnosti viac či menej úspešne roztriedili do vecných skupín pre každú stolicu zvlášť.

K verejnosprávnym písomnostiam archívne pomôcky vypracované neboli. Registrátori ich podľa dovtedajších zvyklostí fyzicky roztriedili do vecných skupín, ktoré ďalej rozčlenili podľa rokov vydania. Obmedzili sa teda len na ich oddelenie od súdnych spisov.⁴² Jednotliviny na rozdiel od predchádzajúcich súdnych písomností ani v tomto období nezískali jedinečné signatúry, a tak v roku 1790 komisia pri rozluke konštatovala, že niektoré dokumenty boli priradené k novej registratúre a dokonca došlo aj k premiešaniu liptovského a oravského verejnosprávneho materiálu.

3.2.2 Usporiadanie nového archívu (registratúry)

Skupina týchto registrátorov nebola priamo vymenovaná a ich práca nebola zvlášť odmeňovaná (*diurna*). Usporiadávacie práce vznikajúceho archívu (registratúry) spojenej župy vykonávali z titulu svojich funkcií. Ako registrátori boli označovaní najčastejšie podnotár Matej Svätójánsky ml.⁴³ a podslužný Samuel Podturňanský.⁴⁴ Konkrétnejšie informácie nachádzame až v odpovedi na prieskum kráľovského komisára (č. 2004) vydané 22. novembra 1787, týkajúcej sa registrácie písomností od júla 1786.⁴⁵ Matej Svätójánsky, ktorý mal nový archív na starosti, priebežne vytváral registratúrne pomôcky (*die Repertoria, Elenchos des Fascikeln, den Hauptindex und andere*).⁴⁶ Vedením podacích protokolov bol poverený čestný podnotár Anton Okoličanský, ktorému vypomáhal praktikant Karol

38 Publikovaná 15. 8. 1786 — f. LOŽ, i. č. 5, PP 1786, no. 1451, 1497.

39 Správy vyhotovované približne v dvojmesačných intervaloch sa zasielali kráľovskému komisárovi a Sedmopanskej súdnej tabule. Ich presný obsah nepoznáme, zachovali sa len zmienky v podacích protokoloch.

40 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 5, PP 1786, no. 2069; a tamže, i. č. 10, PP 1789/1, no. 1618.

41 ŠAZA-By, f. LZ, i. č. 1106 a 1107; f. OŽ, i. č. 1788. Elenchy je možné používať dodnes.

42 Napr. registráciu kongregačných protokolov Oravskej stolice vo Vrbici dokladajú poznámky registrátorov z 9.—30. 7. 1788 (avšak len v f. OŽ, KP-C, E, G, K, L, N, Q).

43 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 6, PP 1787, no. 1057; 1788, no. 1360, 3136.

44 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 8, PP 1788/1, no. 1360, 1399.

45 Tamže, no. 3801: „*Neue Archiv seit 1786 Jahr Monath Julius, das ist, seit Vereinigungs Zeit dieser zwei Gespanschaften, bis auf das 1787 Jahr Monath Julius.*“

46 Zachované pomocné knihy pozri f. LOŽ, i. č. 13—17 (abecedné indexy k podacím protokolom), i. č. 18—24 (abecedné a priebežné elenchy k spisovému materiálu).

Detrich. Župa vyzdvihla horlivý prístup registrátora Samuela Podturňanského. Práce sa však úplne zastavili pre silné mrazy neskorej jesene roku 1788.⁴⁷ Napriek tomu kráľovský komisár (24. 1. 1789, č. 118) nariadil, aby títo štyria registrátori usporiadanie nového archívu čo najskôr dokončili.⁴⁸

K registrácii spisov podriadeného súdu pristúpila skupina registrátorov starého archívu po ukončení hlavných prác na usporadúvaní starého archívu súdnych písomností v auguste 1788.⁴⁹

4.1 Plán rozluky archívu a registratúry

Posledný záznam v protokoloch spojenej župy pochádza z 15. januára 1790.⁵⁰ Spoločné zhromaždenia oboch stolíc boli ukončené kongregáciou konanou v dňoch 22.—24. marca 1790, na ktorej boli vyhlásené termíny uskutočnenia už samostatných stretnutí na 12. apríla pre Liptovskú a 13. apríla pre Oravskú stolicu.⁵¹ So zrušením reorganizácie a s rozdelením spojenej župy na základe intimátu kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 5883 z 12. februára 1790 sa zhromaždenie oboznámilo na kongregácii 2. marca 1790.⁵² Už na tomto zhromaždení bol zverejnený zoznam 27 členov deputácie, ktorá mala rozluku vykonať, a tiež projekt, ktorý vytýčil štyri vecné okruhy rozdelenia:

1. rozdelenie registratúry a archívu,
2. rozdelenie spoločnej pokladne,
3. rozdelenie väznov,
4. rozdelenie hnutelného majetku.

Istá nezrovnalosť sa vyskytla v počte vymenovanej 27-člennej deputácie a v určení osôb na podrobnejšie rozdelenie úloh rozluky, ktoré si vyžadovalo až 30 ľudí rozdelených do siedmich pracovných skupín. Pozoruhodné je, že podrobnejšie bola určená len prvá úloha — rozdelenie registratúry a archívu na štyri takéto pracovné skupiny, ktoré mali byť zložené z 13 členov vymenovanej deputácie.

Len dve osoby boli určené na rozdelenie starých archívov súdnych písomností, čo bola vcelku formálna úloha, pretože tieto boli na základe normy Sedmopanskej súdnej tabuly 3152/1786 práve usporiadané a boli k nim vyhotovené (dodnes) vynikajúce archívne pomôcky. Druhá, štvorčlenná skupina, mala rozdeliť verejnosprávnú agendu starých archívov. Najviac, a to päť osôb, sa malo venovať rozluke novej verejnosprávnej agendy

47 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 9, PP 1788/2, no. 3847 z 26. 11. 1788: „Da in dem Komitats Archiv der grimmigen Kälte haben zu arbeiten unmöglich ist.“

48 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 10, PP 1789/1, no. 317 z 2. 2. 1789. Po organizačnej stránke s touto skupinou spolupracoval aj podslúžny Štefan Záturský — napr. tamže, no. 1014, keď si vyžiadal predtlačené formuláre, ktoré župa kúpila od bansko-bystrického knihtlačiaru Tumlera (tamže, no. 1242).

49 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 9, PP 1788/2, č. 2488 z 8. 8. 1788 — určenie skupiny vyplýva z nadväznosti na podanie no. 2389. Okrem toho elenchy vydané 16. 1. 1789 boli odovzdané podriadenému súdu, ktorý sídlil v tej istej budove vrbeického kláštora, kde bol sústredený a usporadúvaný archívny materiál.

50 ŠAZA-By, f. LOŽ, i. č. 12, PP 1790, no. 174.

51 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 59, KP 1790/1, s. 191 — začína sa spoločnou kongregáciou 8. 2. 1790 (panovník zomrel 18. 2. 1790). Obsah kongregačného protokolu Oravskej stolice z roku 1790 poznáme len útržkovite z elenchu a neúplne zachovaného konceptu — pozri pozn. 8 a 10.

52 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 59, KP 1790/1, s. 31—90, kde sa nachádzajú všetky dôležité dokumenty v plnom znení. Okrem toho sa všeobecne rozlukám stolíc v Uhorsku venoval tlačený intimát kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 7700 z 2. 3. 1790 rozoslaný ako obežník všetkým obnoveným stoliciam.

(*sistematis Germanici politica acta*) a opäť len dvaja členovia deputácie mali rozčleniť registratúru podriadeného súdu (*acta juridica judicii subalterni*).⁵³

Celkovo však boli správy a vyúčtovania jednotlivých okruhov rozluky predkladané podľa štyroch bodov projektu, pričom každá skupina bola označená len poradovým číslom (napr. „*in tertio departamento sequestrationis*“)⁵⁴ a i to vcelku nedôsledne. Názvy sa nestihli ustáliť, pretože rozluka bola v hlavných rysoch uskutočnená za menej než tri mesiace. Výnimku tvorilo len zdĺhavé rozdelenie spoločnej pokladne.

Pozoruhodným symbolickým ukončením jozefínskej reformy stolíc bolo spálenie niektorých písomností. Boli to najmä medzi šľachtou mimoriadne nepopulárne súpisy obyvateľstva, ktoré stolica považovala za istý symbol jozefínskej nezákonnosti (*in perpetuam illegalitatis memoriam*).⁵⁵ V pondelok 12. apríla 1790 o štvrtej hodine popoludní boli za hojnej účasti liptovskej šľachty verejne spálené. Vykonaním samotného aktu zhromaždenie poverilo Imricha Pongráca, druhého podžupana, v tom čase najvyššieho predstaviteľa liptovskej šľachty, a Mikuláša Dvorníkoviča, predsedu zrušeného podriadeného súdu.⁵⁶ Rovnako tento typ písomností na popol obrátili aj predstavitelia Oravskej stolice, o čom rozhodlo zhromaždenie o deň neskôr.⁵⁷

4.2 Priebeh rozluky archívu

Prvá zmienka o rozluke archívu pochádza z 1. marca 1790, keď v tejto záležitosti vykonal slúžny Jonáš Okoličanský služobnú cestu z Tvrdošína do Malatínov, kde sa azda deň pred generálnou kongregáciou na túto tému už diskutovalo a vznikol tu pravdepodobne prvotný plán, ktorý nasledujúci deň zhromaždenie dotvorilo a schválilo.⁵⁸ Ďalšiu cestu uskutočnil 6. marca 1790 z Trstenej priamo do Liptovského Mikuláša vymenovaný člen deputácie Jozef Moňák (*Monyak*), bývalý podslúžny. Traja príslušníci oravskej časti deputácie sa dopravili 8. marca 1790. Z dediny Gecel⁵⁹ najskôr pricestoval prísediaci František Bajčí; hlavný slúžny Jonáš Okoličanský sa najskôr presunul z Krásnej Hôrky do Chlebnice, kde sa stretol s podslúžnym Štefanom Zátureckým,⁶⁰ odkiaľ sa spoločne štvorzáprahom dovezli do L. Mikuláša. Štefan Záturecký z Tvrdošína a Jozef Moňák z Dolnej Lipnice uskutočnili ďalšiu cestu v rámci príprav, a to ešte 18. marca 1790.

Posledná spoločná kongregácia 22. marca 1790 považovala už prípravné práce rozluky archívu za ukončené. Anton Abafi a Anton Smrečanský v priebehu 13 dní vyčlenili

53 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 59, KP 1790/1, s. 60 (č. 10), to isté v f. LŽ, šk. 153, gk 2. 3. 1790, č. 10. Liptovskú stolicu zastupovali: Anton Okoličanský, Ján Svätöjanský, Michal Paludzský, Štefan Rakovský, Pavol st. Svätöjanský, Michal Detrich, Gašpar Platy, Mikuláš Dvorníkovič, Štefan Rakovský ml., Anton Okoličanský stred., Juraj Matašovský, Anton Smrečanský, Gašpar Kisely a Pavol Okoličanský; Oravskú: Jozef Okoličanský, František Bajčí, Juraj Vietoris, Ján Ambrózi, Anton Abafi, Ladislav Melioris, Alexander Revický, Jozef Zmeškal, Daniel Zmeškal, Matej Koroda, Jozef Moňák a Alexej Meško.

54 ŠAZA-By, f. LŽ, šk. 153, gk 22. 3. 1790, no. 55, s. 47–48, to isté v i. č. 59, KP 1790/1, s. 190.

55 Dokumenty stolice prevzali na základe intimátu Kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 8934 z 9. 3. 1790.

56 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 59, KP 1790/1, s. 238–240, 267, a tiež f. LŽ, šk. 154, gk 12. 4. 1790, pag. 20r a nn.

57 Podrobnejší opis nepoznáme — pozri pozn. 8 a 10. Dátum je zaznamenaný v elenchu k protokolom — pozri f. OŽ, i. č. 385.

58 ŠAZA-By, f. OŽ, i. č. 58, KP 1791 (CCC), s. 132. Ročné vyúčtovanie služobných ciest v účtovnom roku 1789/1790 preplatené Oravskou stolicou sa ukázalo ako veľmi presný prameň a je veľkým šťastím, že bolo publikované a zaznamenané až v zachovanom kongregačnom protokole z roku 1791 — s. 99–144. Treba však upozorniť, že sa nezachovalo podobné vyúčtovanie služobných ciest pre Liptovskú stolicu a že na druhej strane zase nepoznáme vyúčtovania úradníkov Oravskej stolice, ktoré poznáme len z materiálu spojenej a neskôr len Liptovskej stolice.

59 Po roku 1902 súč. obce Oravská Poruba, okr. Dolný Kubín.

60 Štefan Záturecký pricestoval do Chlebnice z Trstenej. Vo vyúčtovaní je zrejme omylom, že v ten istý deň cestoval z Trstenej priamo do L. Mikuláša.

príslušné súdne písomnosti starých archívov, ktoré vlastne predtým sami usporiadali. Z registratúry podriadeného súdu pre Oravskú stolicu vyčleňovali 20 dní spisy Štefan Rakovský ml., Matej Andaházi, Alexej Meško a Jonáš Zmeškal. Vytriedenie verejnosprávnych písomností starého archívu v rovnakom čase vykonali Juraj Maťašovský, Alexander Revický, Jozef Moňák a Daniel Zmeškal. Tejto skupine vypomáhal pisár Gregor Jób. S nimi spolupracoval 9 dní Adam Kmoško ako pisár a ďalšie dva dni vypomáhal pri písomnostiach podriadeného súdu. Verejnosprávne písomnosti spojenej stolice pripravovali spolu 111 dní (jeden najviac 23 dní) Jozef Zmeškal, Gabriel Svätójánsky, Ladislav Melioris, Pavol Okoličanský, Samuel Jób a Ján Andaházi. Na prevezenie týchto písomností do D. Kubína mali dohliadnuť Anton Abafi a Anton Smrečanský.⁶¹

Prvé tri vozy naložené archívnym materiálom a ťahané štvorzáprahmi, ktoré boli vypravené obyvateľmi Žaškova, sa z L. Mikuláša do D. Kubína presunuli v pondelok 29. marca 1790. Ďalšie dva vozy, ktoré boli vypravené obyvateľmi Záskalia, už boli ťahané každý šiestimi koňmi. Okrem písomností sa v tento deň previezla aj prvá časť hnuteľného majetku, ktorý pripadol Oravskej stolici. Hlavný presun archívu sa uskutočnil na veľkonočnú nedeľu 4. apríla 1790, keď obyvatelia Beňovej Lehoty, Bzín, Jasenovej, Kňažej, Medzibrodia a Párnice vypravili 13 vozov ťahaných najčastejšie šesťzáprahom (spolu 72 koní).⁶² Posledné dva vozy ťahané každý tromi koňmi, ktoré boli vypravené obyvateľmi mestečka D. Kubín, priviezli zvyšky písomností 28. apríla 1790.⁶³ Tieto posledné vozy odviezli vyčlenené písomnosti podriadeného súdu.⁶⁴ Na celý prevoz dohliadala trojčlenná skupina, Anton Abafi, Anton Smrečanský a Matej Koroda, spolu 17 dní (jeden najviac 6 dní).⁶⁵

Vyúčtovanie len tejto časti rozluky, teda odmeny za roztriedenie písomností, dohľad nad presunom a náklady za presuny osôb a materiálu, predstavovalo sumu 696,35 zlatých. Najväčší podiel predstavovali odmeny súvisiace s rozdelením písomností (572 zlatých).⁶⁶ Ďalšie náklady vznikali Oravskej stolici pri vyhotovovaní odpisov tých dokumentov, ktoré sa týkali oboch stolíc a jestvovali len v jednom vyhotovení.⁶⁷

Pre úplnosť treba ešte dodať, že po zrušení jozefinského systému preberali stolice súbežne s rozlukou aj dokumenty od nadriadených (nielen práve zaniknutých) orgánov verejnej správy a súdov.⁶⁸

Krátko po rozluke, v jeseni roku 1791, Liptovská stolica prešetrovala nález písomností, ktoré sa našli v truhliciach v podzemí kostola vo Svätej Mare.⁶⁹

61 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 59, KP 1790/1, s. 190, no. 55, a tiež s. 264, a to isté kongregačné spisy z 10. 4. 1790, no. 55; a KP s. 266 a kongregačné spisy no. 62; f. LŽ, šk. 154, gk 12. 4. 1790, no. 50.

62 ŠAZA-By, f. OŽ, i. č. 58, KP 1791, s. 101–109, 112.

63 Tamže, s. 113.

64 ŠAZA-By, f. OŽ, i. č. 1785, fol. 16–20, zoznam delimitovaného materiálu podriadeného súdu z 8. 4. 1790.

65 ŠAZA-By, f. LŽ, šk. 154, gk 12. 4. 1790, no. 63; to isté v KP, s. 266.

66 Unáhľenosť a povrchnosť rozluky naznačuje náhodne zistený stav v f. OŽ, šk. 75, Fasc. 31, č. 1–5, 1789, v rámci ktorého sa väčšina písomností týka paradoxne Liptovskej a nie Oravskej stolice.

67 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 61, KP 1791, s. 487; 635, no. 44.

68 Napr. preberanie sirotských písomností od Dištriktálnej súdnej tabule; f. LŽ, šk. 154, gk 12. 4. 1790, p. 260, no. 5; prevzatie uskutočnil Gregor Jób v súčinnosti so stoličnými hajdúchmi, ktorí 10 dní tieto písomnosti strážili – f. LŽ KP 1790/1, s. 244–245, no. 12, a tiež KP 1790/2, s. 120. Preberanie od kráľovskej súdnej tabule – KP 1790/2, s. 347 a ďalšie.

69 ŠAZA-By, f. LŽ, i. č. 61, KP 1791, s. 556, no. 86, 14. 9. 1791; tamže, s. 637, 19. 10. 1791: „*Respectu certarum cistarum litteribus documentis refertarum, quae in fornice subteraneo ecclesiae S. Marensis.*“ Ich podrobnejší opis nie je známy; zachovalo sa len nariadenie, aby sa nález uložil do archívu stolice.

5 Vplyv na nasledujúci vývoj archívov obnovených stolíc

Deklarované dištancovanie sa šľachty voči josefínskej reorganizácii (*non sine dolore memorandum coniunctionem*)⁷⁰ preniklo i do odbornej literatúry s tým, že nezanechalo v ďalšom období žiadne stopy. V mnohých oblastiach to tak skutočne bolo, no v prípade archívov istý vplyv nachádzame. Aspoň v prípade sledovaných stolíc je zrejmé, že do roku 1785 nemali archivára⁷¹ a usporadúvanie archívov, ak vôbec bolo vykonané (Liptovská), tak vcelku nedôsledne (Oravská).

Oravská stolica po prevzatí archívu stála pred nevyhnutnosťou archivný materiál skontrolovať a usporiadať. No najskôr musela obnoviť nielen zariadenie stoličného domu poškodené najmä nevykurovaním počas zimných mesiacov,⁷² ale aj samotnú budovu, ktorú kvôli reorganizácii opustila krátko po jej dokončení, teda v najlepšom možnom stave. Oravskú stolicu poškodzovalo aj zvláštne ustanovenie pomeru tiarch zostávajúcich po spojenej župe v pomere 11/20.⁷³ Prvé usporiadanie archívu Oravskej stolice sa uskutočnilo až v roku 1795. Začalo sa 29. decembra 1794 vymenovaním druhého podnotára Volfंगा Bajčiho (*Bajtsy*) a podslúžneho Ladislava Párnického, ktorí mali usporiadať archív podľa pokynov notára a prvého podnotára. Títo na zhromaždení 27. júla 1795 predložili elench usporiadaných spisov z rokov 1683—1765 s tým, že v činnosti budú ďalej pokračovať spolu s podslúžným Jánom Ambrózim.⁷⁴ Práce boli ukončené koncom roka 1795 a podľa ich vyúčtovania sa v záverečnej fáze na nich najviac podieľali Volfgang Bajči a Ján Ambrózi.⁷⁵

Prvá zmienka o archivárovi Oravskej stolice pochádza z 22. apríla 1800, keď sa zhromaždenie rozhodlo (*extrema necessitate archivarii*) požiadať kráľovskú miestodržiteľskú radu o systemizáciu tejto funkcie. Túto požiadavku schválila intimátom č. 1309 z 20. januára 1801 a poverila hlavného župana, aby vytvorené miesto bolo obsadené na najbližšej reštaurácii.⁷⁶ Na reštaurácii, ktorá sa uskutočnila 23. septembra 1801 v Dolnom Kubíne, kandidovali na post archivára Oravskej stolice traja záujemcovia: Michal Okoličanský ml., František Dedinský a napokon zvolený Michal Meško (*Meskó*), dovtedy prisediaci.⁷⁷

Liptovská stolica sa v prvom rade vrátila k nedokončenej budove stoličného domu, čo odčerpávalo množstvo jej síl a finančných prostriedkov.⁷⁸ Archívu, presnejšie jeho ďalšiemu usporadúvaniu v novej situácii po obnovení samostatnosti, nevenovala väčšiu pozornosť nasledujúcich takmer 30 rokov. Systematizáciu funkcie samostatného archivára Liptovskej stolice schválila Kráľovská miestodržiteľská rada 4. februára 1812 (č. 2638). Hlavný župan však do tejto funkcie vymenoval Jána Nepomuka Andaházioho až 23. marca 1817.

70 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 62, KP 1795 GGG, s. 289, no. 288.

71 Z literatúry nie je známy prípad, že by niektorá zo stolíc mala archivára pred rokom 1785, teda pred josefínskou reorganizáciou. Pozri CHALUPECKÝ, Ivan. Spišský archivár Augustín Raisz 1786—1844. In *Slovenská archivistika*, 1990, roč. 25, č. 2, s. 58, kde v kontexte svojho širšieho výskumu píše, že „ako prvej sa to podarilo Zvolenskej stolici, ktorá mala stoličného archivára od roku 1785“. Autor sa odvoláva na FÖGLEIN, Antal. Zólyom vármegye levéltára. In *Levéltári közlemények*, 1923, s. 155—156, ktorý vymenovanie archivára spomína k 27. 9. 1785, teda už v čase josefínskej reorganizácie. Prvenstvo teda nie je špecifikom Zvolenskej stolice, ale súvisí s celohorským vývojom v rámci josefínskej reorganizácie.

72 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 58, KP 1791-CCC, s. 525—530, no. 410.

73 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 59, KP 1792-DDD, s. 18.

74 Možno ŠAŽA-By, f. OŽ, sk. 713, i. č. 1786—anonymný a nedatovaný súpis. Obsahuje najmladší dokument práve z roku 1795.

75 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 61, KP 1794-FFF, s. 660—661, č. 604; tamže, i. č. 62, KP 1795-GGG, s. 289, no. 287 a k tomu vyúčtovanie ich odmiern no. 288; to isté v f. OŽ, sk. 572, domáca pokladňa, 1794/1795, p. 86r, no. 96; tamže, i. č. 63, KP 1796-HHH, 22. 1. 1796, s. 28—29, no. 33—35, to isté f. OŽ, sk. 572, domáca pokladňa, 1795/1796, p. 127v, no. 78 a 79.

76 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 67, KP 1800-MMM, s. 178, no. 221; tamže, i. č. 68, KP 1801-NNN, s. 285—286, no. 97.

77 ŠAŽA-By, f. OŽ, i. č. 68, KP 1801-NNN, s. 718, no. 464. Nekandidoval na inú funkciu.

78 ŠAŽA-By, f. LZ, i. č. 60, KP 1790/2, s. 148, 171—173, 21. 5. 1790 a nn.

Zhromaždenie nomináciu potvrdilo 17. apríla 1817 a priznalo mu ročný plat 200 zlatých.⁷⁹ Dôležitejšia je však inštrukcia pre archívára, ktorú na kongregácii 4. júla 1817 publikoval riadny podžupan Pavol Svätójánsky. Podľa článku 3 mal súdne písomnosti, ktoré vznikli od marca 1790, usporiadať podľa tej istej normy, ako boli predtým usporiadané súdne písomnosti do roku 1785. Hoci to inštrukcia priamo neuvádza, v tomto prípade je zrejmé, že v roku 1817 Liptovská stolica sama nadviazala na už jestvujúce usporiadanie, ktoré vzniklo počas jozefínskej reorganizácie na základe normy Sedmopanskej súdnej tabule č. 3152 z 1. augusta 1786.⁸⁰

Záver

Liptovská a Oravská stolica počas jozefínskej reorganizácie okrem zmeny právnej subjektivity prešli aj procesom územnosprávneho a administratívneho zjednotenia. Liptovský Mikuláš, nové sídlo spojenej župy, však nemal dostatočnú infraštruktúru a paradoxne práve revitalizovaná budova stoličného domu v Dolnom Kubíne sa nechala v priebehu nasledujúcich piatich rokov úplne spustiť. Azda to bol z celouhorského pohľadu jediný prípad. Oravská stolica vnímala reorganizáciu viac negatívne aj preto, že jej dovtedy starostlivo opatrovaný archív musela delimitovať do nového sídla, kde napokon skončil v nie celkom vyhovujúcej budove kláštora postupne zrušených rádov jezuitov a františkánov vo Vrbici.

Do reorganizácie v roku 1785 funkcia archívára v stolicách nejestvovala. V novovytvorenej spojenej Liptovsko-oravskej župe sa táto funkcia zriadila, tak ako sa zriadila aj v iných stolicách, no Ján Smrečanský úrad archívára pre svoje ambície zakrátko prestal vykonávať. Reálne archívára nahradili registrátori.

Archív spojenej župy sa v tom čase členil na starý (*alten*) a nový (*neues*) archív. V rámci starého archívu jestvovali dve samostatné oddelenia starých archívov súdnych písomností (liptovský a oravský materiál) a ďalšie dve samostatné oddelenia starých archívov verejnosprávnej agendy. Nový archív pozostával z registratúry verejnosprávnej agendy spojenej župy a napriek zrušeniu súdnej právomoci bývalých stavovských stolíc bola súčasťou nového archívu aj registratúra podriadeného súdu. Nový archív by sme dnes označili ako registratúru.

Usporiadúvanie archívneho materiálu vychádzalo z normy Kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 10 609 z 28. apríla 1785 a normy Sedmopanskej súdnej tabule č. 3 152 z 1. augusta 1786. Boli to prvé archívne práce, ktoré vytvorili pevnú štruktúru aspoň pre súdne písomnosti. Na usporiadanie boli vyhotovené dobré evidenčné a vyhľadávacie archívne pomôcky (elenchy), ktoré je možné využívať dodnes. Usporiadatelia starého archívu v zásade nepristúpili k zmiešaniu liptovského a oravského materiálu, ale súdne písomnosti roztriedili do vecných skupín pre každú stolicu zvlášť. Mohli totiž v predstave nezvratnosti spojenia oboch stolíc oba archívy zmiešať a vytvoriť spoločné vecné triedenie za celú spojenú župu.

79 ŠAŽA-By, f. LŽ, i. č. 91, KP 1817/1, s. 364–366, no. 19; f. LŽ, sk. 537, vyúčtovanie domácej pokladne za rok 1816/1817, honoraria, č. 8; o prvom archívárovi sa zmieňuje vo svojej veľmi stručnej štúdií aj MICHALKO, Ľubomír. Dejiny archívu Liptovskej stolice. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). *Dejiny archívov na Slovensku*. Zborník príspevkov z jubilejných X. archívnych dní v Slovenskej republike 20.–22. júna 2006 v Levoči. MV SR – odbor archívov a registratúr: Bratislava, 2008, s. 55.

80 ŠAŽA-By, f. LŽ, i. č. 91, KP 1817/1, s. 764–768, no. 147. Inštrukcia pozostáva z 13 článkov.

Rozluka spojenej župy vychádzala z intimátu Kráľovskej miestodržiteľskej rady č. 7700 z 2. marca 1790, no župa začala na projekte svojej rozluky pracovať ešte pred jeho doručením a do 22. marca 1790 už mala ukončené aj prípravné práce rozdelenia spoločného archívu. Nákladný prevoz vyčlenených písomností pre obnovenú samostatnú Oravskú stolicu sa uskutočnil v dňoch 22. marca až 28. apríla 1790. Oravská stolica musela súčasne obnoviť spustený stoličný dom a Liptovská stolica, ktorá mala opustiť budovu kláštora vo Vrbici, bola nútená postaviť novú budovu v Liptovskom Mikuláši.

Napriek odmietavému postoju šľachty voči jozefínskej reorganizácii výskum preukázal, že Liptovská stolica ešte v roku 1817 obnovila archívnu normu 3152/1786, čím nadviazala pri ďalšom usporadúvaní svojho archívu práve na jozefínske obdobie.

SUMMARY

Merger and separation of archives Liptov-Orava-County (1785—1790)

During the reorganization of Joseph II the Liptov and Orava counties underwent — apart from the changes in legal subjectivity — also a process of territorial and administrative unification. Even though Liptovský Mikuláš, the new seat of the united county, did not have a sufficient infrastructure, the building of the counties' house in Dolný Kubín, which had recently been renovated, was left to decay over the following five years. It might have been the only case in the entire (Kingdom of) Hungary. The Orava County perceived the reorganization more negatively also because it had to transfer its archive, which until then had been carefully cared for, to the new seat, where it finally ended up being housed in a rather unsuitable building of the monastery of the Jesuit and Franciscan orders in Vrbica village which had been successively abolished. The position of an archivist did not exist until the reorganization in 1785. This function was established in the newly created united Liptov-Orava County, as well as in other counties. Ján Smrečanský, however, did not hold the office of an archivist for a very long time as he entertained higher ambitions and therefore resigned. Archivists have been replaced by registrars. The archive of the united county was divided into the Old (alten) and New (neues) archive at that time. Within the Old archive, there were two separate sections of the old archives of judicial documents (Liptov and Orava material) and two separate sections of the old archives of the public administration agenda. The New archive consisted of the registry of the united counties' public administration agenda. Despite the abolition of the jurisdiction of former self-governing noble counties, there was also a subordinate-court registry within the New archive. The New archive was what we call a registry nowadays. The arrangement of archival material was based on the standard of the Royal vice-regency council č. 10609 of 28th April 1785 and the standard of the Court of the Seven-lords juridical table no. 3152 of 1st August 1786. They were the first archival works that have created a solid structure at least for judicial documents. The arrangement was carried out with good registration and search archival aids (elenchus), which can be used even today. The registrars of the Old archive have not, in principle, proceeded to the combining of the Liptov and Orava material, but divided the judicial documents into individual groups for each county separately. They could have viewed the unification of the two counties as irreversible and therefore join both archives together and create a common sorting order for the whole archive of the united county. The

separation of the united county was based on the intimate of the Royal vice-regency council no. 7700 of 2nd March 1790. However, the county had begun to work on the project of its separation before the intimate was delivered and by 22nd March 1790 the preparatory work for the separation of the joined archives had already been completed. The costly transport of selected documents for the restored independent Orava County took place between 22nd March and 28th April 1790. The Orava County had to renovate the run-down county house and the restored independent Liptov-county, which had to leave the monastery building in Vrbica village, was forced to build a new county house in Liptovský Mikuláš. It has emerged from a research that despite the reluctance of the nobility towards the Josephinian reorganization, the Liptov County restored the archival standard 3152/1786 as early as in 1817, thereby directly re-establishing the link to the Josephinian period when further organizing its archives. The reorganization of public administration during the so-called Josephinism has brought about a number of unprecedented challenges for noble counties and these challenges have also affected the development of their archives significantly. The study describes the delimitation of archive material into new temporary premises and outlines the course of archival work at the time of the united Liptov-Orava County. The greatest emphasis is given to the subsequent separation of the archive and the registers after the reorganization was called off. The study also endeavours to find out whether the Josephinian period had actually left no impact on the subsequent development of the archives of the restored counties.

DEJINY ARCHÍVU TEKOVSKÉJ ŽUPY DO ROKU 1861

Ladislav Holečka

Problematika dejín župných archívov začala rezonovať medzi archivármi v druhej polovici 19. storočia, no najmä od začiatku 20. storočia. V počiatkoch išlo najmä o publikovanie informácií o obsahu a stave zachovanosti hlavne najstaršieho materiálu v uhorských župných archívoch.¹ Práce boli v tomto období publikované najmä na stránkach časopisu Századok, ktorý vydával Uhorský historický spolok Századok. Po rozpade Rakúsko-Uhorska sa otázka dejín župných archívov venovala najmä maďarská historiografia, a to akiste i zásluhou archivárov tých bývalých žúp, ktoré po roku 1918 pripadli Československu a ktorí našli svoje uplatnenie na druhej strane Dunaja. K takým nepochybne patrí archivár Zvolenskej župy Antal Föglein, ktorý svoje práce publikoval najmä na stránkach Levéltári Közlemények v 20.—50. rokoch 20. storočia.² Z modernejších prác treba spomenúť štúdie uverejňované v 70. a 80. rokoch 20. storočia v archívnom časopise Levéltári Szemle, kde boli pravidelne v samostatnej kategórii uverejňované štúdie k dejinám mestských i župných archívov.³ Encyklopedickou prácou mapujúcou celú chronológiu archívnych dejín je dielo Istvána Bikkiho.⁴ V slovenskej historiografii je v tomto smere priekopnícka práca Viery Virdzekovej či Ivana Chalupeckého.⁵

Dejinám archívu Tekovskej župy sa venoval predovšetkým Vojtech Šarluška, archivár bývalého Štátneho oblastného archívu v Nitre, ktorý v 70. rokoch 20. storočia inventarizoval kongregačné spisy Tekovskej župy. Svoje poznatky v tejto oblasti zhrnul v úvode k svojmu štvorzväzkovému inventáru.⁶ Aj vďaka nemu sú kongregačné spisy do roku 1849 veľmi dobre prístupné. Na druhej strane sú však kongregačné zápisnice, ktoré sú úplne neprístupné a niet k nim nijakej orientačnej pomôcky. Bez nich by sme však boli ochudobnení o také skutočnosti týkajúce sa archívu, ktoré pochádzali zvnútra, z vlastnej iniciatívy samotnej župy.

1 PAULER, Gyula. Adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. In Századok, 1881, roč. 15, s. 402—410. Na stránkach tohto periodika publikoval svoju štúdiu aj János Illéssy, archivár uhorského krajinského archívu, o stave župných archívov v rokoch 1772—1774 na základe hlásení miestodržiteľskej rade. ILLÉSSY, János. A megyei levéltárak allapota 1772—1774-ig. In Századok, 1903, roč. 37, s. 731—748.

2 Napr. FÖGLEIN, Antal. A „Conscriptio Josephina“ sorsa. In Levéltári Közlemények, 1931, roč. 9, s. 112—126; FÖGLEIN, Antal. A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában. In Levéltári Közlemények, 1935, roč. 13, s. 158—170.

3 Za všetky treba spomenúť na niekoľko etáp vydané štúdie Róberta Tótha, v ktorých uverejňoval hlásenia z dozornej prehliadky župných archívov z rokov 1913—1916, ktoré predložil archivár András Komáromy krajinským archivárom ministerstva vnútra. Obsahuje aj hlásenie, týkajúce sa „slovenských“ žúp. TÓTH, Róbert. A vármegyei levéltárak állami ellenőrzésének kezdetei 1913—1916. In Levéltári szemle, 1980, roč. 30, č. 1—2, s. 179—193; Tenže. In Levéltári szemle, 1981, roč. 31, č. 1, s. 135—153; Tenže. In Levéltári szemle, 1982, roč. 32, č. 1, s. 173—193; Tenže. In Levéltári szemle, 1982, roč. 32, č. 2—3, s. 391—414.

4 BIKKI, István (ed.). A Magyar Levéltártörténet kronológiája 1000—2000. Budapest, 2000, 379 s.

5 VIRDZEKOVÁ, Viera. Bachovská inštrukcia pre poriadanie župných archívov a jej uplatnenie v archíve Trenčianskej župy: diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 1960, 125 s. CHALUPECKÝ, Ivan. Archív Spišskej stolice do roku 1785. In Slovenská archivistika, 1995, roč. 30, č. 2, s. 89—97.

6 ŠARLUŠKA, Vojtech. Tekovská župa, kongregačné písomnosti I. — IV. (inventár). Nitra: Štátny oblastný archív v Nitre, 1976, s. 2—16.

Už pri spracúvaní a usporadúvaní protokolov a spisov si tekovskí župní archivári všímali časti týkajúce sa archívu. Z takto získaných poznatkov zostavili archivári Peter Liška (1813—1822) a Jozef Valentín (1824—1856) pomerne obsiahlu archontologickú prácu, ktorá na 119 stranách zachytávala obsadenie niektorých župných úradov Tekovskej župy od 16. storočia do roku 1834.⁷ Zatiaľ čo pri všetkých iných župných funkciách sa nachádza len chronologicky radený menný zoznam, pri menách župných archivárov, ktorým sú venované strany 19—21, autori zaznamenali aj stručný popis vykonaných prác. Na prvé miesto zoznamu autori umiestnili Ladislava Kazyho, župného notára, ktorý stál za prvými usporadúvacími prácami. Tie boli výsledkom komisie menovanej na zasadnutí generálnej kongregácie 20. decembra 1719 na príkaz župana Juraja Erdődyho. Jej úlohou bolo vhodne sceliť, vyčleniť župné spisy a protokoly a zoradiť tie⁸, ktoré boli po mnohé roky rozrušené, pomiešané a nezoradené.⁹ Na čele komisie stáli podžupan Gabriel Kostoláni, Ondrej a Gašpar Šimoniovci a dvaja notári — župný notár Ladislav Kazy a notár Konventu sv. Benedikta v Hronskom Beňadiku Ladislav Šipeky.¹⁰ Komisia mala každý ročník kongregačných spisov vyčleniť, očistiť a zaradiť k príslušnému (kongregačnému) protokolu.¹¹ Tieto práce prebiehali 6 rokov a Ladislav Kazy už v spolupráci s Gabrielom Kostolánim, Antonom Huňadym, podnotárom a slúžnym, Ladislavom Šipekym, príseďiacim súdnej stolice, a Františkom Jurovičom, novým notárom Konventu sv. Benedikta, vyhotovil v roku 1725 prvý známy súpis dokumentov župného archívu. Týka sa výlučne súdnych písomností, ktoré, ako uvádza v obsiahnejšom predslove, boli odčlenené od administratívnych a účtovných písomností.¹² Na 117 paginovaných stranách obsahuje súpis všetkých súdnych písomností od najstarších čias do roku 1719, ktoré sú zaradené do 53 fasciklov (vo fascikli 54 sa malo pokračovať od roku 1719). Tekovská župa sa tak chronologicky zaradila za Abovskú župu, ktorá usporiadala svoje písomnosti už v roku 1707 a vyhotovila k nim prvý elench.¹³ Týmto prácami predbehli tieto župy aj tereziánsku inštrukciu pre hlavných županov z roku 1752.

Prvá známa správa o stave písomností v archíve Tekovskej župy pochádza zo 4. septembra 1781.¹⁴ Župný notár Štefan Boronkai v nej oznámil, že verejnosprávne zápisnice a niektoré súdne zápisnice od roku 1561 do roku 1734 boli sčasti kompletne zachované, sčasti vo fragmentoch, no sú usporiadané a zoradené. Od roku 1734 až po rok 1781 boli verejnosprávne a súdne zápisnice kompletne. Spisy súkromnoprávne, verejnopráv-

7 Rukopisná práca s názvom „*Magistratualia Officia ab Anno 1561 ex Prothocolis, Regestris, et Processibus eruta magnis sane fatigis per Petrum Liška, et Josephum Valentini Archivarium*“ sa pravdepodobne prostredníctvom neskoršieho archivára Vojtecha Botku dostala do rodového archívu Botkovcov, kde je uložená i v súčasnosti. Štátny archív v Nitre (ďalej ŠANR), fond (ďalej f.) Botka z Vozokán, šk. 32. Poradie je nasledovné — hlavní župani, podžupani, notári, archivári, slúžni, prisazní, vyberači daní, fiskáli, účtovní kontrolóri, príseďiaci súdnej stolice, inšpektori ciest, sirotskí tútori, lekári, geometri a kasteláni.

8 „*ad commodiorem ejus modi Actorum et archivii compilationem, sequestrationem, et in ordinem redactionem*“; ŠANR, f. Tekovská župa (ďalej TŽ), kongregačná zápisnica 1719—1727, p. 9.

9 „*prothocolia et acta comitatus hujusce a longa annorum serie convulsa, et in confuso existentia*“; ŠANR, f. TŽ, kongregačná zápisnica 1719—1727, p. 8.

10 ŠANR, f. Botka z Vozokán, šk. 32, rukopis *Magistratualia Officia* je Ladislav Kazy uvedený ako prvý v poradí archivárov.

11 „*quatenus adveniunt libet annum seorsive acta comitatus purizentur libro seu prothocollo inserantur*“; ŠANR, f. TŽ, kongregačná zápisnica 1719—1727, p. 9.

12 „*opus confecerunt, luridica nempe a Politicis Publicisque etiam respectu e antiquatis oeconomicis distingventes, registrarunt*“; ŠANR, f. TŽ, súdne písomnosti, Series actorum luridicorum; Ladislav Kazy sa v roku 1725 stal podžupanom Tekovskej župy.

13 BIKKI, ref. 4, s. 84.

14 Tekovská župa neodpovedala ani na naliehavú výzvu miestodržiteľskej rady z 23. decembra 1773, aby podala dôkladnú správu o stave archívu. ILLEŠY, János. A Megyeilevélárakállapota 1772/1774-ben. In *Századok*, 1903, roč. 37, s. 735.

ne a súdne z posledných dvoch storočí boli uložené do číslovaných fasciklov, z ktorých bolo 53 vyčlenených a elenchizovaných. Okrem toho boli už v 23 abecedne signovaných fascikloch zregestované a elenchizované písomnosti občianskoprávných sporov. Okrem zmienených sa však v archíve nachádzali aj mnohé administratívne a súdne spisy, ktoré sa vtedy prostredníctvom notára a ďalších zamestnancov práve usporadúvali a elenchizovali.¹⁵ Za obdobie rokov 1725—1781 sa toho teda veľa v spracúvaní archívu neurobilo. Prvých zmienených 53 fasciklov bolo dielom komisie Ladislava Kazyho. O dĺžke doby spracovania spomenutých 23 fasciklov sa nezachovali žiadne informácie.

Za prvého župného archívára je považovaný František Endrůdy, ktorý mal v archíve pôsobiť v rokoch 1782—1786.¹⁶ Jednou z mála informácií, ktoré sa nám o ňom zachovali, je zmienka neskoršieho archívára Petra Lišku v správe o stave archívu z roku 1820. Podľa nej František Endrůdy usporiadal procesy, inkvizície a protestácie a uložil ich do 127 fasciklov, ktoré sprístupnil jedným abecedným elenchom.¹⁷ Na generálnej kongregácii 22. februára 1786 bola „registrátorovi“ Františkovi Endrůdymu odsúhlasená suma neuveriteľných 1 000 zlatých zo základiny Kaplnky sv. Benedikta. Zo zápisu pritom nevyplýva, za akú prácu dostal túto mimoriadne štedrú odmenu.¹⁸ Pravdou je, že okrem týchto dvoch zmienok je ťažké nájsť o jeho pôsobení akékoľvek ďalšie informácie. Župa si ho pravdepodobne najala na usporiadanie a registrovanie archívu, no ako jasne vyplýva z protokolov, úradnú agendu (vyhľadávanie a vydávanie informácií z archívu) vykonával naďalej notár.

Ešte menej informácií sa zachovalo k archívárovi Ignácovi Salixovi s prídomkom z Felbertálu (1787—1790).¹⁹ V roku 1790 rezignoval na funkciu župného archívára a registrátora, keďže sa sídlom župy stali definitívne Zlaté Moravce. Župný archív bol presťahovaný z bývalého františkánskeho kláštora v Leviciach do nového sídla. V septembri toho roku požiadal župu o vystavenie potvrdenia o svojom trojročnom pôsobení a župa mu vyhovel. V kladnej odpovedi ho označila titulom *archivarius noster*,²⁰ čo je predbežne prvé známe priame označenie tejto funkcie.

O uprázdnené miesto archívára bol pomerne veľký záujem. Prihlásili sa traja kandidáti, ktorých si župa zoradila. Na prvé miesto umiestnila Mikuláša Godora, ktorý zastával funkciu slúžneho, prisázného a pisára na krajinskom sneme. V odôvodnení sa uviedlo, že i jeho syn vykonával čestne funkciu prisázného v Hronskom okrese mimo svojho domova. Na druhé miesto umiestnila župa Alexeja Rudňanského, titulárneho prisázného, a na tretie súčasného kancelistu a titulárneho prisázného. Z trojice sa napokon úspešným stal Mikuláš Godor (1790—1813).²¹ O jeho činnosti si môžeme urobiť predstavu z pe-

15 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1155, 1781, fasc. 5, no. 168.

16 KOSTICKÝ, Bohuš — WATZKA, Jozef (ed.). Štátny archív v Bratislave, pobočka v Nitre. Sprievodca po archívnych fondoch. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1963, s. 53.

17 Peter Liška ho dokonca nazýva „*ille archivi gremialis cultor... prima incliti comitatus huius subsellia tenens*“. ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1631, 1820, fasc. 2, no. 203.

18 ŠANR, f. TŽ, kongregačný protokol, 1786, s. 270. Túto informáciu zmieňuje aj J. Valentini v ŠANR, f. Botka z Vozokán, šk. 32, rukopis *Magistratualia Officia* s dodatkom, že túto informáciu má potvrdenú „*Osculum a supremo comite et a Cottu fl. 1000 se accepisse praeter diurna solus mihi retulit*“.

19 Ignác Salix bol synom Ignáca, ktorý zastával úrad banského majstra v Novej Bani, a po odchode z tekovského župného archívu sa vydal v stopách svojho otca. Informácie o Ignácovi Salixovi neboli známe ani autorom zmienenej archontológie — „*quod fecisset non referio*“.

20 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1241, 1790, fasc. 10, no. 71. Koncom 90. rokov 18. storočia už zastával v Kremnici funkciu notára a banského podrichtára.

21 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1245, 1790, fasc. 14, no. 92.

riodických správ komisií vyslaných na revíziu župného archívu, ako aj z neskorších hlásení jeho nasledovníkov. V takejto správe z 18. júna 1803 komisia konštatovala dobré uloženie písomností na policiach a v obaloch podľa predmetu.²² Kongregačné písomnosti boli pre staršie obdobie sprístupnené elenchami a repertóriami, vyhotovenými v období jozefinizmu. Práve tieto práce mohol vykonať František Endrůdy. Komisia ďalej konštatovala, že kongregačné písomnosti z rokov 1740—1780 a 1790—1801 sprístupnil dvoma elenchami Mikuláš Godor. Komisia však videla nedostatok vo veľkej prašnosti v miestnosti archívu kvôli podlahe z tehál. Navrhla ju vydláždiť štvorcovými kamennými dlaždicami.²³ Župa si na základe tohto odporúčania dala vypracovať aj cenovú ponuku. Tú v roku 1808 predložil banskobystrický majster Bernard Horn. Z nej vyplýva, že archív mal 2 miestnosti, jednu väčšiu štvorcovú a druhú menšiu obdĺžnikového pôdorysu.²⁴ Či k vydláždeniu skutočne došlo, nie je známe (takéto upozornenie sa v ďalších hláseniach nevyskytuje). V roku 1813 sa Mikuláš Godor naplno venoval funkcii slúžneho. Za svoje 13-ročné pôsobenie dokončil rozčlenenie súdnych písomností od verejnosprávnych, obe skupiny rozčlenil podľa ročníkov a v rámci ročníkov ešte podľa povahy do skupín označených písmenami abecedy. Okrem toho usporiadal kongregačné písomnosti z rokov 1700—1780 a od roku 1790—1805 a zregestoval ich podľa abecedy a v rámci vecných skupín. K nim vyhotovil 13 kníh repertórií, vďaka ktorým sú písomnosti tohto obdobia dobre prístupné aj dnes. Mikuláša Godora nahradil Peter Liška (1813—1822/1824), ktorý od roku 1805 zastával aj úrad prisázného prisediaceho. Pri tejto príležitosti bol v októbri roku 1813 spísaný protokol o odovzdaní úradu so stručným popisom stavu a obsahu archívu. Odstupujúci Godor odovzdával archív usporiadaný. Spisy súdne aj verejnosprávne boli rozčlenené a zoradené, obe skupiny boli usporiadané podľa rokov a v rámci rokov podľa písmen abecedy. Prvýkrát bola zmienená aj tajná truhlica, kde sa nachádzali obligácie insurekčného fondu, župné privilégium, deponovaná hotovosť, sirotské depozity a iné dôležité dokumenty.²⁵

Je zrejme, že župa archívu venovala náležitú starostlivosť. Horšie to však už bolo s bytom pre archívára. Tento byt bol zrejme provizórne adaptovaný až pre Petra Lišku, jeho predchodca Mikuláš Godor býval na majetku v Beladiciach. Na veľmi nevhodné podmienky až havarijný stav sa v roku 1816 sťažoval župe — strecha bola natolko poškodená, že do izby pretekal dážď, boli poškodené múry a na jednom mieste sa už dokonca zrútili. Komora bola taktiež nepoužiteľná, pretože bola vraj stále plná vody.²⁶ Župa zrejme vypočula oprávnené sťažnosti a vykonala nápravu, pretože ďalšie urgencie už nie sú známe. V marci 1820 sa uskutočnila ďalšia úradná prehliadka župného archívu. Peter Liška podal pomerne podrobnú správu, v ktorej zhodnotil aj stav spracovania materiálu svojimi predchodcami — Františkom Endrůdym a Mikulášom Godorom. O Ignácovi Salixovi sa pritom nezmienil vôbec. V správe pokračoval vlastnými zásluhami — zregestoval kongregačné spisy z rokov 1600—1700 a od roku 1805—1819 a vyhotovil k nim 8 kníh repertórií. Vyčlenil písomnosti z rokov 1780—1786, skompletizoval a očistil urbárske protokoly z rokov 1803—1813, odpísal kongregačné zápisnice a zápisnice reprezentácií z rokov 1805—1816,

22 „in armariis et thecas iuxta materias divisas“; ŠA NR, TŽ, kongregačné spisy, inv. č. 1402, 1803, fasc. 6, no. 158.

23 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1402, 1803, fasc. 6, no. 158.

24 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1462, 1808, fasc. 7, no. 17.

25 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1544, 1813, fasc. 12, no. 153.

26 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1577, 1816, fasc. 4, no. 63.

zregestoval a usporiadal písomnosti permanentnej deputácie z rokov 1805—1809. Okrem toho znova usporiadal šľachtické písomnosti a zoradil ich podľa abecedy. Zaujímavá bola jeho informácia o úradnej činnosti archivára, pretože väčšinu roka sa venoval vyberaniu a zakladaniu spisov pre úradnú potrebu a na archivársku činnosť (spracovanie materiálu) mu zostávalo maximálne 5 mesiacov v roku. Uviedol tiež, že archív sa nachádzal v zlom stave a ako verejná pokladnica informácií sa blížil k skaze.²⁷ Župa nezostala voči tomuto naliehaniu ľahostajná. Generálna kongregácia už toho istého roku schválila plán výstavby novej budovy župného archívu²⁸ a objednala si vymeriavacie práce u geometra Juraja Fundatiča.²⁹ Nová archívna budova sa mala postaviť z daní s celkovým nákladom vyše 10-tisíc zlatých. K výstavbe novej budovy však napokon nedošlo. Adaptovali sa priestory dolného traktu župného domu, kam Peter Liška za 114 dní preniesol všetok materiál z jeho horného traktu, kde bol archív dovtedy uložený. Za tieto práce žiadal vyplatenie mzdy vo výške násobku denného platu ustáleného v roku 1817 (4 zlaté — dovedna 456 zlatých).³⁰

O ďalšej činnosti Petra Liška správy nie sú zachované. V roku 1824 sa župným archivárom stal Jozef Valentíni (1824—1856). Svoju úradnícku kariéru začal ako župný kastelán, koncom 20. rokov už ako archivár, vykonával zároveň aj funkciu tabulárneho sudcu a funkciu prísediaceho panskej stolice. Do roku 1826, keď sa uskutočnila ďalšia revízia župného archívu, hlásil, že zregestoval kongregačné spisy z rokov 1822—1824, znova usporiadal intabulačné a extabulačné protokoly do roku 1824, opätovne zoradil najstarších a už takmer nepoužiteľných 5 kongregačných protokolov a prepísal kongregačné a reprezentačné protokoly z rokov 1816—1821. Znova preniesol celý archív z dolného traktu do horného a urobil nové opatrenia proti prašnosti.³¹ V marci 1827 podrobne popísal obsah tajnej skrinky. Nachádzali sa tu spisy uložené v 9 fascikloch. V prvom fascikli sa nachádzali obligácie (dlhopisy) fondu župnej kaplnky, v druhom insurekčného fondu, v treťom fundácia a obligácie levického gymnázia, vo štvrtom rôzne dôležité obligácie, v piatom písomnosti sirotské, šiesty bol venovaný výlučne sirotským záležitostiam Vrábelského okresu, v siedmom sa nachádzali rôzne písomnosti (napr. metácie medzi obcami Hon-tianska Vrbica a Jur nad Hronom, inventár nástrojov a spisov patriacich k úradu župného geometra a iné). Najzaujímavejší bol ôsmy fascikel, v ktorom sa nachádzali armálesy a privilégia. Boli medzi nimi armáles pre Tekovskú župu od Ferdinanda I. z roku 1552, nové pečatidlo z roku 1668 a niekoľko rodových armálesov — pre Jána Fischera z roku 1699, pre Štefana Cudora a Jána Papa z roku 1661, pre Mojžiša Salaia z roku 1628, donácia palatína Žigmunda Forgáča pre rody Kováčovcov, Bereckovcov, Andrášovcov, Naďovcov, Markovcov a Botkovcov z roku 1618, armáles pre Františka Baráňa z roku 1628, pre Jána Bořaniho z roku 1656, pre Ondreja Šášovského z roku 1669, pre Štefana Sentbenedekyho a manželku Zuzanu Schlegerovú z roku 1627, pre Tomáša Zucha z roku 1609, pre Šáliovcov z roku 1673 a Dávidovcov z roku 1629. V poslednom (deviatom) fascikli sa nachádzali reverzy písomností vybratých z archívu.³²

27 „thesaurus publicus corruptioni proximus est”; ŠA NR, TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1631, 1820, fasc. 2, no. 203.

28 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1634, 1820, fasc. 5, no. 522.

29 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1640, 1820, fasc. 15, no. 1514.

30 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1656, 1822, fasc. 3, no. 613.

31 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1716, 1826, fasc. 15, no. 2070.

32 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1718, 1827, fasc. 3, no. 367.

Do roku 1840, keď sa konala ďalšia revízia župného archívu, Jozef Valentín usporiadal a elenchizoval kongregačné písomnosti z rokov 1825—1838, abecedne usporiadal intabulačné a extabulačné protokoly do roku 1838, odpísal pre svoj vek už takmer nečitateľné kongregačné zápisnice z rokov 1657—1670, 1694—1695 a novšie zápisnice z rokov 1821—1823. K jeho práci pribudla podľa jeho hlásenia aj starostlivosť o druhopisy cirkevných matrik od roku 1827, ktoré taktiež preberal a usporiadal. Podľa jeho slov bol archív vo veľmi dobrom stave a chránený pred požiarom.³³ Už v tomto období v tekovskom župnom archíve pôsobil aj pomocný archivár Pavol Simonides, ktorý sa podieľal na prepise najstarších kongregačných protokolov. Sám sa venoval najmä súdnym písomnostiam. V roku 1843 dokončil elenchizovanie súdnych zápisníc od roku 1793³⁴ a rok nato dokončil aj elenchizovanie trestných písomností z rokov 1793—1844.³⁵ Archivárska dvojica ešte do roku 1843 usporiadala a elenchizovala kongregačné písomnosti z rokov 1822—1841, abecedne usporiadali intabulačné a extabulačné protokoly a prepísali ďalšie staršie a nečitateľné kongregačné zápisnice.³⁶

Obdobie rokov 1849—1861 prinieslo zásadné zmeny vo všetkých sférach verejného života a nebolo to inak ani v prípade župných archívov. Dozor nad nimi prevzali príslušné súdne inštitúcie. Zrušením stavovských žúp v roku 1848/1849 sa ich písomnosti od najstarších čias po rok 1848 stali jedným kompaktným a uzavretým celkom. Vystala tak otázka ich konečného a definitívneho usporiadania. Túto otázku mala vyriešiť inštrukcia Hlavného krajinského súdu v Bratislave zo 7. októbra 1857. Nový archivár Vojtech Tiles (1857—1861), ktorý nahradil Pavla Šimonidesa (1856—1857), prikrešil k dôslednej realizácii zmienenej inštrukcie. Podľa nej mal byť celý archív rozdelený do 5 hlavných skupín označených písmenami od A po E: (A) úradné písomnosti, (B) knihy, (C) súkromné písomnosti, (D) depozitné záležitosti, (E) menejcenné záležitosti.³⁷ Prvou, najdôležitejšou a najobsiahlejšou skupinou boli úradné písomnosti, ktoré sa mali ďalej rozčleniť na 24 vecných podskupín. Do tejto skupiny patrila absolútna väčšina všetkých písomností, ktoré sa nachádzali v archíve — od kongregačných protokolov a spisov cez občianske súdne spisy, trestné spisy, šľachtické spisy až po rôznu korešpondenciu. Vojtech Tiles do roku 1861, keď svoj úrad odovzdával svojmu nástupcovi Jánovi Uhliarikovi, usporiadal všetky písomnosti podľa tohto kľúča. V podrobnej zápisnici spisanej 9. marca 1861 pri odovzdávaní úradu bol popísaný obsah a rozsah jednotlivých skupín a aj počet k nim vyhotovených pomôcok.

Najrozsiahlejšou skupinou bola prvá skupina A I, v ktorej sa nachádzali kongregačné spisy z rokov 1610—1786 a 1790—1847, boli uložené v 1674 fascikloch, okrem toho 62 kusov zviazaných a 25 nezviazaných kusov kongregačných zápisníc a 32 kusov zviazaných pomôcok k nim. V tejto skupine boli uložené aj jozefínske administratívne spisy z rokov 1786—1790 uložené v 67 fascikloch s dvoma indexmi, hlavnožupanské písomnosti z rokov 1785—1789 uložené v 19 fascikloch s indexom, písomnosti permanentnej

33 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1904, 1840, fasc. 11, no. 2143.

34 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1933, 1843, fasc. 14, no. 2554.

35 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1936, 1844, fasc. 3, no. 495.

36 ŠANR, f. TŽ, kongregačné spisy, i. č. 1928, 1843, fasc. 9, no. 1823.

37 VIRDZEKOVÁ, Viera. *Bachovská inštrukcia pre poriadanie župných archívov a jej uplatnenie v archíve Trenčianskej župy*. diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského, 1960, s. 59.

deputácie z rokov 1805—1809 uložené v 16 fascikloch s indexom a dve cholerové zápisnice z rokov 1831—1832 s indexom. Podskupiny A II — A V obsahovali súdne písomnosti najmä občianskoprávnej povahy vrátane jozefínskych. Podskupinu A VI tvorili sirotské písomnosti uložené v 24 fascikloch spolu s indexom. Podskupina A VII, ktorá mala obsahovať konkurzné písomnosti, vytvorená nebola. Písomnosti tejto povahy boli začlenené do podskupín AII — AV. Podskupinu A IX, ktorá obsahovala súkromnoprávne akty k nehnuteľnostiam (dnes označené nadobudnutie vlastníctva), tvoril iba 1 fascikel s indexom. Intabulačné a extabulačné knihy tvoriace podskupinu A XI boli deponované u pozemnoknižného senátu v Leviciach. Písomnosti trestnoprávnej povahy boli manipulované do podskupiny A XII a tvorili 59 fasciklov s 1 indexom. Podskupinu A XIII tvorili šľachtické písomnosti uložené v 37 fascikloch so zoznamom publikovaných armálesov a neviazaným indexom. V tejto podskupine bolo uložených aj 15 armálesov. Druhopisy matrík zaradené v podskupine A XIV boli uložené v 99 fascikloch. Podskupinu A XV tvorili snemové písomnosti v rozsahu 103 kníh, 7 fasciklov spisov s 1 indexom. Ďalšou podskupinou (A XVI) boli mapy a plány, ktoré boli uložené v 3 fascikloch a prístupné jedným neviazaným zoznamom. Stavebné záležitosti manipulované v podskupine A XVII tvorili 6 fasciklov s príslušným zoznamom. Daňové záležitosti A XVIII obsahovali samostatne manipulované dikálne súpisy uložené v 19 fascikloch, ostatné daňové písomnosti boli uložené v 44 fascikloch spolu s neviazaným indexom. V podskupine A XIX boli uložené náboženské záležitosti, kde boli manipulované okrem spisov uložených v 11 fascikloch s príslušným indexom aj 3 knižne viazané kanonické vizitácie. Jednu z najmenších podskupín tvorili obecné záležitosti — A XX, v ktorej sa nachádzal iba 1 fascikel písomností. Do tejto podskupiny boli začlenené aj účty mestečka Oslany z rokov 1811—1836. Poslednou vytvorenou podskupinou boli vojenské záležitosti A XXI, ktoré tvorili 12 fasciklov s príslušným zoznamom. Posledné tri podskupiny zmienené v inštrukcii — A XXII (priemyselné a živnostenské záležitosti), A XXIII (policačné) a A XXIV (rôzne) — vytvorené do roku 1861 neboli.³⁸

Druhou skupinou (B) boli knihy, kde boli uložené všetky písomnosti tejto diplomatickej kategórie, ktoré neboli zaradené inam. V tekovskom župnom archíve bolo v tejto skupine dovedna 55 položiek. Medzi inými tereziánsko-jozefínske zákonníky, katalóg Séčénihho knižnice, katalóg uhorských a sedmohradských mincí, Ratio educationis, kalendáre, trestný zákonník Jozefa II., viazané krajinské zákonníky (1791—1847/1848), ale aj zaujímavé exempláre — *Krátké Wynavčowánj Kunstu Babského Sedláckych od J. N. Schustera* alebo *Winaučeny o lenu a konopy* a iné. Treťou neveľkou skupinou (C) boli tzv. súkromné písomnosti, kam archivár Tiles zaradil spisy po Jozefovi Lüleyovi, bývalom právnom zástupcovi, a uložil ich do troch fasciklov. Obsahovo zaujímavá bola skupina cenností, resp. depozitov (C). Tvorili ju dva zväzky dokumentov v tajnej skrini spolu s indexom, 5 kusov pamätných bronzových mincí, 2 župné pečate, úradná pečať archivára, 2 kusy župných insígnií, červená banderiálna zástava so striebornými strapcami. Okrem toho sa v tejto skupine nachádzalo 154 rôznych dlhopisov a 735 dlhopisov vojenského charakteru. Písomnosti skupiny E, kam sa mali uložiť bezcenné predmety, tvorili jednu

³⁸ Tieto podskupiny boli napokon vytvorené až neskoršími archivármi tak, že boli vyčlenené z iných podskupín, avšak s tým rozdielom, že k nim nebol vyhotovený nijaký zoznam, elench či index.

schránku. Tekovský župný archivár Vojtech Tiles okrem skupín zmienených v inštrukcii (A — E) vytvoril aj skupiny F a G. Skupinu F vytvoril z vlastnej registratúry archivára, kde sa nachádzali jednak jeho vlastné písomnosti, ale i písomnosti jeho predchodcov (Pavla Simonidesa a Jozefa Valentíniho) — tieto tvorili 5 fasciklov a boli prístupné 3 viazanými a jedným neviazaným indexom. Do skupiny G napokon zaradil zoznam (inventár) nábytku a príslušenstva nachádzajúceho sa v župnom archíve.³⁹

Zo správy vyplýva, že Vojtech Tiles dôsledne dodržal inštrukciu z roku 1857 (až na vytvorenie podskupín AVII, AVIII, A XXII, A XXIII, A XXIV), a to i v tom smere, že vyhotovil pre všetky podskupiny, ktoré ich dosiaľ nemali, aj príslušný zoznam (index, elench — z ktorých sa mnohé dochovali dodnes). Práve vďaka nemu sú písomnosti tohto obdobia dobre prístupné dodnes. I v súčasnosti sú písomnosti skupiny A (až na určité výnimky — matričné druhopisy, mapy a plány, súdne písomnosti) uložené podľa tohto systému. Nie nepatrná je i jeho zásluha na založení vlastného fondového pododdelenia župného archivára od roku 1850. Vďaka týmto prácam a vďaka dôslednému dodržaniu inštrukcie z roku 1857 patrí archív Tekovskej župy medzi najlepšie spracované župné archívy vôbec.

SUMMARY

The history of Tekov County archive until 1861

The analysis of the documents from archive fund Tekov County brought the knowledge, that the oldest arrangement of its own documents was realized between years 1719 and 1725. The Commission set up for that purpose, headed by notary Ladislav Kazy, organized all judicial documents into 53 fascicles and submitted to them an elench, kept to this day. After Abov County, this is the second-oldest arrangement of the archive with a list in the whole of Hungary. Other works include the name of Franciscus Endrödy, who agreed to the award of 1000 fl. The continuous line of paid archivists opens up to Ignatius Salix (1787—1790), followed by Nicolas Godor (1790—1813), who very well organized the documents of the 18th century. His follower, Peter Liška, further processed the 17th century documents. The other archivists, Joseph Valentiny, who also held high office county functions, and his assistant Paul Simonides devoted the archive to unprecedented attention. They processed the judicial and public documents of the 18th and 19th centuries and also written off the oldest congregational protocols. In addition, they drew up a sketch of the first archontological work capturing county officials, including archivists from the earliest times. The documents of the period until 1848 were concluded by the other archivist Vojtech Tiles, strictly following the Instruction of the Principal Landscape Court in Bratislava dated 7 October 1857, so that the documents of this period are accessible even today. He is also the founder of the archive's own registry, which dates back to 1850.

39 ŠANR, f. TŽ, župný archivár, bez sign.

FEJEZETEK MOSON VÁRMEGYE LEVÉLTÁRÁNAK 18—20. SZÁZADI HISTÓRIÁJÁBÓL

Zoltán Hegedüs

A vármegye bemutatása

A történeti Moson vármegye a Dunántúl északnyugati szögletében, a Kisalföld nyugati szélén helyezkedett el, és 2000 km² körüli területével az ország legkisebb vármegyéi közé számított. Északkeletről az Öreg-Duna, délről a Rábca folyása mentén a Hanság, nyugat felől a Fertő-tó, észak-északnyugatról pedig a Lajta-hegység és a Lajta folyó képezte határát. Az Öreg-Duna szabályozását követően, 1884-ben, a közigazgatás ésszerűsítése érdekében, hozzá csatoltak hét, Pozsony megye déli szélén elhelyezkedő községet. Az első világháború után területének közel fele Ausztriához került, a második világháborút követően pedig három, Pozsonnyal szemben fekvő községet Csehszlovákiához csatoltak.

A római korban a megye későbbi területén is áthaladt a pannoniai limes, amelynek több táborát is feltárták. A honfoglaló magyarok szlávokat és avarokat találtak itt, majd később a határ őrzésére besenyőket is telepítettek ide. A tatárjárás során nagy veresétséget szenvedett magyar lakosság helyére folyamatosan telepedtek be a szomszédos német területekről. A török háborúk korában — tekintettel arra, hogy a megye a dunai hadiút mentén fekszik — szinte minden, Bécs elleni hadjárat jelentős veszteségeket okozott; az utolsó, 1683-as háború során a lakosság tekintélyes része is elpusztult. Pótlásukra nagyobb tömegben, szervezett keretek között érkeztek németek (itteni elnevezéssel heidebauerek) és horvátok. Ennek betudhatóan még az 1910-es népszámlálás alkalmával is a lakosság 55%-a vallotta magát németnek, s a 35%-nyi magyar mellett 8,6% horvátot is találunk.

Moson megye eredeti székhelye a mosoni királyi vár volt, amelyet azonban 1271-ben II. Ottokár cseh király betörő csapatai teljesen feldúltak. Ezt követően Magyaróvár vált a központjává, mely 1354 óta kiváltságolt mezővárosi jogállással bírt. Kezdetben két (egy Lajtán inneni és egy Lajtán túli) járásra oszlott, melyekhez 1850 óta egy harmadik, az előző kettőből kihalított rajkai járult. II. József uralkodása alatt, 1786—1790 között, Győr megyével volt egyesítve, 1924-ben pedig végleg elveszítette önállóságát, amikor megmaradt részeit Győr-Moson-Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyékbe olvasztották.

A levéltár állománya

Az ismétlődő hadjáratok természetesen a vármegye működése során keletkezett iratok megmaradásának sem kedveztek. Háborús veszély esetén igyekeztek biztos helyre (például a pozsonyi várba) menekíteni a vasládában elhelyezett dokumentumokat¹, de hogy ez nem mindig járt sikerrel, bizonyítja az, hogy a levéltár 17. századi, illetve annál korábbi

1 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (a továbbiakban: MNL GyMSMGyL), IV. 502. a.) Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai, jegyzőkönyvek (a továbbiakban: közgy. jkv.): 32/1683.

vármegyei anyagát — az 1668-tól többé-kevésbé hézagmentesen meglévő közgyűlési jegyzőkönyveken kívül — néhány oklevél és adóösszeírás mellett két doboznyi irat képviseli, míg Mohács előtti forrás egyáltalán nem maradt fenn.²

1683-ban került sor az utolsó Bécs elleni török hadjáratra, melynek során Moson megyét úgyszólván letarolták. A főispán utasítására a közgyűlés határozatot hozott a vármegye pénzének, pecsétjének, jegyzőkönyveinek és iratainak biztonságba helyezéséről. Nem tudjuk, mekkora sikerrel jártak, mert az elkövetkezendő bő húsz évre vonatkozóan az archivum sorsáról nem állnak rendelkezésre adatok. Egy 1725-ből származó bejegyzés azonban azt állítja, hogy a vármegye régebbi iratai az utolsó török hadjárat alkalmával teljes egészükben megsemmisültek.

A levéltár anyagáról felvett legkorábbi ránk maradt leltár³ (*specificatio actorum archivi*) 1768-ban készült, és az iratokat tárgyi csoportokba sorolva tartalmazza. Ezek közül a fontosabbak:

1. *acta nobilitaria* (armálisok, nemesi összeírások, másolatok, nemességvizsgálatok);
2. *connotatio aliorum diversorum actorum* (vegyes iratok);
3. *acta Kussenicsiana* (Kussenics Adalbert után maradt iratok);
4. számadások (*rationes*), részben a tisztviselők neve szerinti, részben időrendben (a legkorábbi 1666-ból);
5. perek (*processus*) 1676-tól;
6. országgyűlési törvénycikkek és iratok (1596-tól);
7. vármegyei adóösszeírások (*libri conscriptionis*) 1710., 1713., 1715.;
8. egyéb megyei összeírások (a legkorábbi 1647-ből);
9. céhlevelek (50-60 darab);
10. a vármegye régebbi iratai, évenként egy fasciculusba gyűjtve (1615., 1641., 1646., 1659.; 1670-től folyamatos, de az 1683-as év hiányzik);
11. *acta computualia* (1709-től);
12. közgyűlési jegyzőkönyvek 1668-tól (hiányzik: 1693., 1702-1703.).

Schott József lajstromozó 1832-es helyzetjelentése szerint az 1768-as leltárban szereplőknél régebbi iratok továbbra sincsenek. A megyegyűlés 1640-nel kezdődő iratai csak 1782-től vannak rendezve, amióta a tárgyalta ügyeket számozzák; az 1668-tól meglévő jegyzőkönyvek mutatói pedig meglehetősen hézagosak és hibásak. Ezzel szemben az „adóbéli számadások 1693-tól kielégítően megvannak”, úgyszintén az úrbéri akták, melyekhez még lajstrom is rendelkezésre áll. 327 polgári mellett 67 büntetőper aktái sorakoznak, lajstrommal ellátva, a polcokon. Mindezekon kívül azonban „találkoznak nagy mennyiségű öszve zagyvált iratmányok is”. Javaslatára szerint az iratanyagról 5 részből álló lajstromot kellene készíteni, mégpedig az 1640-1786 illetve 1790-1806 közöttiekről latin, az 1786-1790 közöttiekről latin vagy német, 1806-tól 1830-ig magyar, 1831-től kezdve pedig, 10 évenkénti bontásban, szintén magyar nyelven. Elképzelését jóvá is hagyták, azzal a kiegészítéssel, hogy a selejtezhető iratokat is el kell különítenie: sorsukról majd egy időről időre kiküldött választmány lesz hivatott dönteni. Most bukkan fel egyébiránt első ízben a selejtezés

2 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 59/1725.

3 MNL GyMSMGyL, IV. 914. Moson vármegye levéltárának iratai (a továbbiakban: lev. ir.), 1. doboz

gondolata, melyet azzal indokoltak, hogy a feleslegessé váló iratok egyrészt túlterhelik a levéltárost, másrészt pedig sok helyet elfoglalnak.⁴

Az 1860-as évektől a levéltárban őrzött iratanyag mennyisége folyamatosan nőtt, mivel átvették a volt cs. kir. szolgabírói hivatalok iratait, továbbá polgári peres, büntetőperes és telekkönyvi, valamint árvaszéki iratokat is. Ezzel párhuzamosan több éven át komoly mértékű iratselejtezésre is sor került.⁵

A levéltár helyiségei 1920-ra ismét felteltek az időközben átvett iratanyagokkal, olyannyira, hogy a kialakuló zsúfoltság immár a használhatóság rovására ment.⁶ A levéltárnok más irányú leterheltsége miatt azonban a rendezés megkezdésére jó évtizedet várni kellett.⁷ Az végül 1935-ben fejeződött be, s az összegzésekként elkészült új leltár szerint a levéltár állománya ekkor 6435 iratcsomó és 4861 segédkönyv volt.⁸

Az archívum értékesebb anyagát a front közeledtével a Mosonmagyaróvártól nem messze lévő újrónafői kastély egyik szobájában helyezték biztonságba: ezek aránylag nem is szenvedtek kárt, 1945 júliusában pedig vissza is lettek szállítva korábbi helyükre. A szükségessé vált rendezőmunkát a levéltárat a háború éve alatt kezelő Mild Gyula nyugalmazott vármegyei irodaigazgatóra bízták; erre annál is inkább sort kellett keríteni, mert a vármegyházán maradt többi iratot a padlóra helyezték abból a célból, hogy a helyiségek alatt lévő óvóhely biztonságát növeljék.⁹

Az Országos Levéltár 1948-ban részletes jelentést kért a vármegyei levéltárak állapotáról. Ebből megtudhatjuk, hogy Mosonmagyaróváron a német katonaság kisebb károkat okozott azzal, hogy az iratok egy részét eltűzelte illetőleg elvitte. A levéltár a régi helyén van, az épület háborús kárt nem szenvedett. Az Újrónafőn illetve Héderváron biztonságba helyezett anyagból — mivel a szovjet csapatok mindkét kastélyban kórházat rendeztek be — több dokumentum elkallódott. A legnagyobb kárt a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, az anyakönyvi másodpéldányok, az armálisok és a 18. századi iratok szenvedték; az összes, biztonságba helyezett anyagot tekintve a pusztulás mintegy 10-15%-ra tehető. Az újkori anyag használható, az el-, majd visszavitt iratok azonban rendkívül összekeveredtek a szakszerűtlen szállítás során.¹⁰ A rendezés kivitelezését viszont megghiúsította az a körülmény, hogy a főlevéltárnoknak szerteágazó közigazgatási feladatkört is el kellett látnia.¹¹ Az anyag még a következő évben is „összekeverve nagyrészt a földön hevert”, dr. Lengyel Alfréd viszont továbbra is csak kéthetenként egy napot tölthetett Mosonmagyaróváron.¹²

4 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 202/1832.

5 MNL GyMSMGyL, IV. 751. Moson vármegye főispáni helytartójának iratai (a továbbiakban: főisp. helytartó): 969/1864., 85/1865., 364/1865., 680/1865.; IV. 770. Moson vármegye közönségének iratai: 477/1866., 2012/1866.

6 MNL GyMSMGyL, IV. 902. a.) Moson vármegye törvényhatósági bizottságának iratai, jegyzőkönyvek (a továbbiakban: th. biz.): 58/1920.

7 MNL GyMSMGyL, lev. ir., I. doboz (az alispán 1211/1933. sz. ügyirata).

8 MNL GyMSMGyL, lev. ir. I. doboz (az alispán 11823/1935. sz. ügyirata).

9 MNL GyMSMGyL, XXI. 4. a.) Győr-Moson megye alispánjának iratai, közigazgatási iratok (a továbbiakban: alispáni ir.) 12/1945.

10 MNL GyMSMGyL, IV. 465. Győr-Moson-Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye levéltárának iratai (a továbbiakban: levéltár iratai): 1/1946.

11 MNL GyMSMGyL, levéltár iratai 8/1946.

12 MNL GyMSMGyL, levéltár iratai 15/1947.

A levéltár elhelyezése

A vármegye hivatalos iratait kezdetben minden bizonnyal a jegyző és az alispán őrizték, állandó megyei székház hiányában saját lakóhelyükön. Fennmaradt forrásaink először 1668-ban említik a hivatalos iratokat, amikor is a közgyűlés arról rendelkezett, hogy az elhunyt Méhes György jegyző utódának, Tersztyánszky Andrásnak a „prothocola et acta comitatus” leltár szerint adassanak át.¹³ A vasalt ládában tartott iratok („acta et archiva comitatus in una cista reposita”) következő említése 1681-ből való, amikor népes deputáció vette át azokat az elhalálozott Kerekes Menyhért alispán leányaitól.¹⁴

Az 1723. évi 83. törvénycikk előírta, hogy a vármegyék létesítsenek állandó székházakat, bennük megfelelő helyiséggel a levéltár elhelyezésére. Moson megye 1739-ben székház céljára ugyan megvásárolta a mosoni Zsidanics-kúriát,¹⁵ de a levéltári helyiség kialakítása évtizedekig váratott magára.

1748-ban a főispán az újonnan kinevezett jegyző feladatává tette azt is, hogy — miután a vármegye még nem gondoskodott az archívum megfelelő elhelyezéséhez szükséges helyiségekről — az iratokat saját szállásának egy biztonságos helyén őrizze.¹⁶ 1755-ben is csupán arról olvashatunk, hogy a levéltári helyiség kialakításának ügye további halasztást szenved.¹⁷

Az uralkodó 1786 májusában egyesítette Győr és Moson vármegyéket, s ezzel Magyaróvár megszűnt megyeszékhely lenni. Az új megyei adminisztráció Győrben működött, s tervbe vették, hogy Moson megye levéltárának anyagát is átszállítják oda, mégpedig — költségkímélés céljából — ládákba csomagolva, hajón.¹⁸ Mivel azonban sem az iratok Magyaróvárról Győrbe szállításáról, sem — a két vármegye önállóságának 1790-ben történt visszaállítását követően — az onnan történt visszaszállításáról nem szólnak a források, a levéltárak összevonása nagy valószínűséggel csak terv maradt.

Ebben az időszakban a levéltár a megyeház földszintjén helyezkedett el. Három (összehasonlításképp: a börtönnek kilenc), dróthálóval védett ablaka az udvarra nyílt.¹⁹ Később — tűzbiztonsági okokból — az ablakokra vastáblákat szereltek.²⁰ A helyiség a rendszeres szellőztetés ellenére is nedves volt²¹, az alsó polcokon a felszivárgó víz miatt nem lehetett iratokat tartani.²²

1880-ban a belügyminisztérium egy részletes kérdőív segítségével mérte fel a levéltárak állapotát. Ebből tudjuk meg azt, hogy Moson megye archívuma a székház 1849-ben épült hátsó részén rendelkezett egy 13 × 8 × 4 méteres, „száraz és elég világos”, kőpadlós, fűtetlen, vasajtóval elzárt helyiséggel, mellette pedig egy kisebb szobával a levéltárnok számára. Az anyagot polcokon, továbbá egy nagy szekrényben helyezték el.²³

13 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 26/1668.

14 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 8/1681.

15 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 50/1739.

16 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 55/1748.

17 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 138/1755.

18 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 438/1786.

19 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 500/1823.

20 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 1524/1833.

21 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 1585/1831.

22 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 1283/1835.

23 MNL GyMSMGyL, lev. ir. I. doboz (az alispán 1317/1880. sz. ügyirata).

A levéltár 1893 tavaszán az újonnan épült megyeházba költözött át,²⁴ ahol egy évtized múltán már négy helyiséget foglalt el.²⁵ Ezek az első világháború idején teljesen megteltek, olyannyira, hogy az 1928-as felülvizsgálat megállapításai szerint a levéltárban a legnagyobb rendetlenség uralkodik, nagy mennyiségű irat hever rendezetlenül a padlón.²⁶ A változás jelei azonban csak két évvel később kezdtek mutatkozni, amikor új polcokat készítették,²⁷ továbbá hozzájutottak két további helyiséghez.²⁸

A levéltár kezelői

A vármegye iratait — a korabeli gyakorlatnak megfelelően — itt is az alispán és a jegyző őrizte. A legkorábbi jegyző, akinek nevét (az 1570-es dica-jegyzékből) ismerjük, Petrus Zewlewssy²⁹ volt; szerepelt továbbá 1582-ben Matthias Kadresicz de Nowaky³⁰, 1594-ben Benedictus Andras de Egyhazas Paka³¹, 1600-ban And[reas] Arky³², két évvel később pedig Martinus Gusdochy³³ neve is. Az alispánok vonatkozásában a dica-jegyzékek kínálata már sokkalta bővebb, így ismerjük 1550-ből Sebastianus Rauser³⁴, 1552-ből Wolffgangus Josa³⁵, 1567-ből illetve 1570-71-ből Franciscus Mako de Nemeszegh³⁶, 1574-ből Georgius Zychy³⁷, 1598-ből Iohannes Rayky³⁸, 1601-ből, 1604-ből és 1609-ből pedig Georgius Zombathely³⁹ nevét.

A 18. század első harmadának végére tehető a hivatali munka számottevő növekedésének kezdete: mind több és több ügyet kellett írásban elintézni, amire a jegyző egymagában már képtelennek bizonyult, ezért 1737-ben egy aljegyzőt állítottak be a segítségére.⁴⁰ Miután pedig az elintézendő ügyek száma folyamatosan gyarapodott, ez újabb és újabb tisztségviselők beállítását tette szükségessé, köztük a második aljegyzőét is, 1771-től.⁴¹

A megyegyűlés 1813-ban megállapította, hogy megnövekedett adminisztratív teendői miatt a főjegyző még a két aljegyzővel együtt sem képes a levéltár kezelését is ellátni. Ezért indítványozták egy külön „archivarius” alkalmazását, akinek feladata az lenne, hogy „a leveles házban lévő iratmányokat rendbe tartsa, s mikor azokból valamely darab kíváncsatik előhossa, és ismét helyére vissza tegye”.⁴² A Helytartótanács azonban pénzügyi okokból nem engedélyezte az új állás létesítését.⁴³

24 MNL GyMSMGyL, IV. 905. a.) Moson vármegye alispánjának iratai, közigazgatási iratok (a továbbiakban: alp. ir.): 4292/1893.

25 MNL GyMSMGyL, th. biz. 140/1904. és 633/1904.

26 MNL GyMSMGyL, IV. 454. a.) Győr-Moson-Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék alispánjának iratai, közigazgatási iratok (a továbbiakban: alp.): 21891/1928.

27 MNL GyMSMGyL, lev. ir. I. doboz (az alispán 9878/1930. sz. ügyirata).

28 MNL GyMSMGyL, lev. ir. I. doboz (az alispán 5412/1930. sz. ügyirata).

29 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), E 158 A Magyar Kamara archívuma, Összeírások, Conscriptiones portarum (a továbbiakban: dica) /22.: 668. p.

30 MNL OL, dica 853. p.

31 MNL GyMSMGyL, IV. 505. a.) Moson vármegye adószedőjének iratai, országos összeírások: I. kötet

32 MNL OL, dica 905. p. és 913. p.

33 MNL OL, dica 935. p.

34 MNL OL, dica 228. p.

35 MNL OL, dica 228. p.

36 MNL OL, dica 587. p. és 678. p.

37 MNL OL, dica 778. p.

38 MNL OL, dica 874. p.

39 MNL OL, dica 926. p., 947. p. és 955. p.

40 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 15/1737.

41 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 51/1774.

42 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 294/1813.

43 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 893/1813.

A külön levéltárosi állás megszervezésére irányuló erőfeszítést 1827-ben végre siker koronázta, amikor — a megye előző évi felterjesztésére⁴⁴ — az uralkodó azt 300 forintos fizetéssel engedélyezte.⁴⁵ Rendkívül érdekes azonban az, hogy az állást — amelyre pedig már hosszú ideje égető szüksége volt a megyei igazgatásnak — csupán négy esztendővel később töltötték be, de még akkor is úgy, hogy két legyet üthessenek egy csapásra. A főispán ugyanis Schott Józsefet, aki már 14 esztendeje szolgálta írnokként a vármegyét és időnként a levéltári feladatokkal is foglalkozott, nem archivariussá, hanem „a cancellariának igazgatójává” nevezte ki, a levéltár rendbe szedése mellett azt is feladatává tévén, hogy — a főjegyző felügyelete alatt — a kancellária (íróház) alkalmazottainak napi tevékenységét irányítsa.⁴⁶ Könnyen belátható, hogy ily módon a levéltárra csak a szükségesnél jóval kevesebb időt fordíthatott.

Schott József mindezek dacára nagy lendülettel látott munkához, felmérte a levéltár állapotát és rendezési tervet készített.⁴⁷ Szépen ívelő tisztviselői pályafutása azonban váratlanul derékba tört, amikor 1840-ben sikkasztáson érték. A kancellária igazgatójaként az ő feladata volt a hivatalos levelezés bonyolítása, így tehette meg, hogy 32 pénzes levelet visszatartson és elsikkasszon. Emellett az uradalmaknak kiadott úrbéri nyomtatványok árával is adós maradt.⁴⁸ Az általa okozott kár 941 forintot tett ki, ami több, mint három évi fizetésének felelt meg. Tettét azzal mentegette, hogy reménytelenül eladósodott — a vizsgálat megállapításai szerint nagy lábon élt, sőt kártyázott is.⁴⁹

Az alispán javaslatával — miszerint a megtévedt tisztviselő térítse meg a kárt, majd önként távozzon hivatalából — szemben a főispán a legszigorúbb felelősségre vonás mellett határozott, mert, mint írta, „a Megye Leveles Tárát egy olyan kincsnek nézi, a mely a leg hivebb Tisztviselőnek gondviselésére bízandó”. A vétkeket azonnal felfüggesztette, majd az ügyről tájékoztatta a közgyűlést, amely azt hosszan tárgyalta. A főügyész bűnvádi feljelentést követelt, az alispán viszont — a tisztikar tekintélyének megóvására figyelmeztetve — beérte volna a hivatalvesztés kimondásával, ám véleményével kisebbségben maradt.⁵⁰ Az ügyet a törvényszék még abban az évben letárgyalta és a vádlottat hivatalvesztésre, valamint egy év börtönre (péntekenként kenyéren és vízen) ítélte; kimondta Moson vármegyében a hivatalra való alkalmatlanságát is, továbbá kötelezte az okozott kár megtérítésére.⁵¹ A fellebbezéseket követően az ítéletet a hétszemélyes tábla is jóváhagyta.⁵²

A főispán hamarosan ki is nevezte az új „megyei lajstromozót” Molnár István esküdt személyében.⁵³ Együttal elkészítették részletes munkaköri leírását is, amely leszögezte, hogy e tisztség viselője a jegyzői hivatal kiegészítő tagjaként mindig a főjegyző alá van rendelve. Hivatalos óráit a levéltárban köteles eltölteni, lakhelyéről pedig hosszabb időre csak az alispán tudtával és engedelmével távozhatsz el. Köteles a folyamatosan összegyűlő iratokat lajstromba venni és a levéltárba lerakni. Számozza és lajstromba veszi a kimenő

44 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 952/1826.

45 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 1697/1827.

46 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 1337/1831.

47 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 202/1832.

48 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 155/1840.

49 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 28/1840.

50 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 155/1840.

51 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 28/1840.

52 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 57/1841.

53 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 435/1840.

leveleket. A tisztviselőknek — elismervény ellenében — kiadhatja a napi tevékenységük-höz szükséges eredeti dokumentumokat. A mindenkori utolsó három év iratanyagát „házi levéltár” gyanánt a jegyző közvetlen felügyelete alá helyezték, emellett biztosították számára a hiteles iratok kiadásának kizárólagos jogát.⁵⁴

Az 1848—1849-es szabadságharc bukását követő önkényuralom tíz éves időszaka alatt — bár a különböző hivatalok hatalmas iratmennyiséget bocsátottak ki — nem neveztek ki megyei levéltárnokot, csupán lajstromozót, aki tulajdonképpen kezelői feladatokat látott el.⁵⁵ Ráadásul 1852-ben a közlevéltárakat az igazságügyi minisztérium fennhatósága alá rendelték, tisztviselőiket pedig ottani, általában alacsonyabb állásokba vették át. Csepicsányi Gellért lajstromozó is vállalta, hogy munkáját irattárnokként folytatja. Arra azonban valószínűleg nem került sor, hogy a levéltárat, addigi helyéről elmozdítva, fizikailag is összevonják a bírósági irattárral.⁵⁶

1860 októberében a kormányzat visszaállította a megyék önkormányzatát, ezzel újra maguk dönthettek a fontosabb tisztségek betöltőinek személyéről. Moson megye levéltárnoki tisztségében 1861-től Ékei Antalt találjuk⁵⁷, aki az 1850-es évek elejétől irodatisztként működött. Munkálkodása alatt „jeles képzettség, ritka szorgalom és tevékenység, valamint feddhetetlen magaviselet által magát mindenkor kitüntette”.⁵⁸ Levéltárnoki állása mellett — korabeli szokás szerint — időről időre egyéb feladatokkal is megbízták. 1875-ben számszéki taggá választották⁵⁹, a következő évben pedig, mint megyei bizottsági tag, az állandó választmánynak is tagja lett.⁶⁰ Egy évre rá a pénzügyminiszter kinevezte a megyei adókievési bizottság rendes tagjává⁶¹, majd hamarosan az adóhátralékok leszámolására kirendelt törvényhatósági küldöttség elnökeként is találkozhatunk vele.⁶² Egy időben tagja volt a községjegyző-szigorlati választmánynak is.⁶³ Előrehaladott korára és testi gyengeségére tekintettel 1894-ben, 72 évesen nyugdíjba vonult.⁶⁴

Tekintettel a megnövekedett feladatokra, a megye már 1875-ben megpróbálkozott egy „allevéltárnoki és lajstromozói állás” létesítésével, mégpedig 850 forint fizetés mellett, arra hivatkozva, hogy ennél kevesebért „kellően képzett és használható egyént nyerni lehetséges nem leszen”.⁶⁵ Törekvésüket csak 1893-ban koronázta siker, amikor engedélyt kaptak az állás rendszeresítésére — de már csak 600 forintos fizetéssel.⁶⁶ A státuszt azonban sem akkor, sem később nem töltötték be, allevéltárnokkal forrásainkban egyszer sem találkozunk.

Ékei Antal utóda Szélessy Károly vármegyei kiadó, tiszteletbeli aljegyző lett, aki korábban már több alkalommal is dolgozott a kisegítőjeként illetve helyettesítette őt.⁶⁷

54 MNL GyMSMGyL, közgy. jkv. 577/1840.

55 MNL GyMSMGyL, IV. 653. b.) a magyaróvári cs. kir. megyehatóság iratai, közigazgatási iratok (a továbbiakban: megyehatóság): 1059/1852.

56 MNL GyMSMGyL, megyehatóság 8138/1852.

57 MNL GyMSMGyL, főisp. helytartó 1279/1862.

58 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 454/1875.

59 MNL GyMSMGyL, th. biz. 66/1875.

60 MNL GyMSMGyL, th. biz. 184/1876.

61 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 828/1877.

62 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 5266/1877.

63 MNL GyMSMGyL, th. biz. 48/1883.

64 MNL GyMSMGyL, th. biz. 150/1894.

65 MNL GyMSMGyL, th. biz. 2/1875., 55/1875.

66 MNL GyMSMGyL, th. biz. 287/1892., 6/1893.

67 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 6410/1894.

A Veszprém megyei Bánkon 1849-ben született, 1871-ben végezte el a pápai jogakadémiát és tett bírói államvizsgát; 1892-ben községi jegyzői, három év múlva pedig (hogy állásában véglegesítsék) levéltárnoki vizsgát tett. 1872—1893 között joggyakornok, majd Moson vármegye alispáni hivatalánál központi kiadó; 1893-tól 1895-ig levéltárnok-helyettes illetve ideiglenes levéltárnok.⁶⁸ Tisztségét 1912-ben bekövetkezett haláláig viselte.⁶⁹ Tipikusan dzsentrí életet élt: állandóan tele volt adóssággal, többnyire 6—8 hitelezőnek tartozott egyszerre, nem ritkán komoly összegekkel is. A levéltárral és vezetőjével kapcsolatos, az alispáni iratanyagban fellelhető források közel háromnegyede az ellene foganatosított bírói fizetés-letiltásokról, sőt végrehajtásokról, illetve ezek feloldásáról tudósít. Anyagi gondjai csak 1906-os házasságkötése után szűntek meg, amikor is egy nála 18 évvel fiatalabb hölgyet vezetett oltárhoz.

Egyéb megbízatásokat, mondhatni természetesen, ő is kapott. 1897-től fogalmazó az alispáni hivatalnál,⁷⁰ a következő évtől tiszteletbeli árvaszéki ülnök,⁷¹ bizonyos időszakokban pedig a vármegye betegápolási ügyeit is intézte.⁷²

Szélessy Károly elhunytát követően az immár főlevéltárnoki (2600 korona fizetéssel, főiskolai vagy egyetemi végzettség esetén 1000 korona képesítési pótlékkal, valamint 600 korona lakáspénzzel jár⁷³) állást végül dr. Osváth Gyula, a sárospataki ref. jogakadémia helyettes tanára nyerte el,⁷⁴ ám néhány hónappal később — közelebről nem ismert okokból — lemondott arról.⁷⁵ Helyére a főispán a korábban szintén pályázó Szabó Vendelt, Győr vármegye közigazgatási gyakornokát és tiszteletbeli aljegyzőjét nevezte ki,⁷⁶ a fenti teljes fizetéssel.⁷⁷ Az új tiszttelölő jogot végzett, majd 1908-tól a sokoróaljai főszolgabíró mellett, később az árvaszéknél dolgozott; emellett nyolc hónapig helyettesített levéltárnok is volt.⁷⁸ Az első világháborút szinte teljesen végigharcolta, ezalatt a vármegyei iktató kezelte a levéltárat.⁷⁹

Szabó Vendelt 1919-ben árvaszéki ülnökké választották, így főlevéltárnoki állásáról lemondott. Az alispán indítványozta, hogy a pályázat kiírását halasszák el, mert ezt a státuszt — takarékoságból — levéltárnokivá szeretné visszaminősíttetni. Azzal érvelt, hogy a háború idején, az ő ellenőrzése mellett, egy kezelő is kielégítően el tudta látni a levéltári feladatokat. Véleménye szerint „a magasabb tudományos képzettség már csak azért is felesleges, mert levéltárunk nélkülöz minden esetleges tudományos munkálkodásra alkalmas anyagot. Ezt bizonyítja az is, hogy az évtizedek folyamán egymást követő egyetemi végzettségű, szakvizsgás vármegyei főlevéltárosok sem voltak képesek tudományos munkásságot kifejteni.” „A magasabb tudományos képzettségű egyén” pedig, látva, hogy szakmai ambícióit ebben az állásban nem elégítheti ki, kedvét veszti és hamarosan lekö-

68 MNL GyMSMGyL, IV. 901. b.) Moson vármegye főispánjának iratai, általános iratok (a továbbiakban: főisp. ir.): 188/1905.

69 MNL GyMSMGyL, th. biz. 367/1912.

70 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 110/1897.

71 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 6548/1898.; főisp. ir. 188/1905.

72 MNL GyMSMGyL, th. biz. 233/1901.

73 MNL GyMSMGyL, főisp. ir. 187/1912.

74 MNL GyMSMGyL, lev. ir. 1. doboz (az alispán 8053/1912. sz. ügyirata).

75 MNL GyMSMGyL, főisp. ir. 23/1913.

76 MNL GyMSMGyL, főisp. ir. 38/1913.

77 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 422/1913.

78 MNL GyMSMGyL, lev. ir. 1. doboz (az alispán 7646/1912. sz. ügyirata).

79 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 662/1919.

szön, amint azt dr. Osváth Gyula és Szabó Vendel példája is mutatja.⁸⁰ Véleményével azonban — bár sok igazságot is tartalmaz — mégsem érthetünk egyet, hiszen a levéltár anyaga kitűnő, ami pedig a tudományos munkát és a publikálást illeti, azt sem a többnyire jogot végzett, magukat tisztviselőnek tekintő levéltárnokok, sem pedig (erről szóló forrásaink — pontosabban azok hiányának — tanúsága szerint) a vármegye vezetői nem tartották a levéltáros feladatának, aki így legfeljebb saját kedvtelésére kutathatott, mint például Szabó Vendel, aki a Mosonvármegye című helyi lap hasábjain több helytörténeti tárgyú írást is közölt.⁸¹

A levéltár vezetésére a kormánybiztos 1920 őszén Vajda György, Szolnok-Doboka vármegye tiszteletbeli levéltárnokának személyében egy Erdélyből menekült tisztviselőt helyezett Magyaróvára.⁸² Állásában — a IX. fizetési osztályba sorolt megyei levéltárnokként (aki az iratok többségén mégis főlevéltárnokként szerepel) — 1921 közepén véglegesítették.⁸³

1940 januárjában Vajda György nyugalomba vonult,⁸⁴ s még ugyanebben az évben követte őt az egyesített vármegyéék másik főlevéltárnoka, Kiss Ferenc is. Helyükre immár csak egy főlevéltárost neveztek ki dr. Lengyel Alfréd személyében, akinek Győrött kellett működnie. Az egykori Moson megye így saját levéltáros nélkül maradt: dr. Lengyel Alfréd hetenként egyszer szállt ki Mosonmagyaróvára, a kezelői feladatokkal pedig (napi három órára) Mild Gyula nyugalmazott vármegyei irodaigazgatót bízta meg.⁸⁵ A rendelkezésünkre álló néhány adat alapján valószínűsíthető, hogy a II. világháború éve alatt neki volt bejárása a levéltárba. A főlevéltárnok eközben két alkalommal is tényleges katonai szolgálatot teljesített, először 1942 őszétől⁸⁶ 1943 tavaszáig⁸⁷, majd 1944 őszétől⁸⁸ a háború végéig.

ZHRNUTIE

Kapitoly z histórie archívu Mošonskej župy v 18.—20. storočí

Historická Mošonská župa sa rozprestierala v severozápadnom kúte Zadunajska na západnom okraji Malej uhorskej nížiny (Kisalföld). Svojou rozlohou (okolo 2000 km²) patrila k najmenším župám v krajine. Jej hranice tvorili zo severovýchodu Starý Dunaj, z juhu región Hanság pozdĺž toku Rábcy, zo západu Neziderské jazero, zo severu a severozápadu pohorie Lajta a rieka Lajta. Po regulácii Starého Dunaja (1884) k nej v záujme zjednodušenia verejnej správy pripojili dve obce z južnej časti Bratislavskej župy. Po 1. svetovej vojne sa takmer polovica územia župy dostala do Rakúska a po 2. svetovej vojne z nej boli k Československu pričlenené tri obce, ktoré sa nachádzali oproti Bratislave. V období Rímskej ríše prechádzala cez neskoršie územie župy hranica Limes Pannonia, ktorej viaceré tábory boli neskôr odkryté.

80 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 662/1919.

81 Mosonvármegye XI. évfolyam (1913): 33., 35., 37., 39., és 43. szám.

82 MNL GyMSMGyL, alp. ir. 7179/1920., 1905/1921.

83 MNL GyMSMGyL, főisp. ir. 224/1921., alp. ir. 922/1922.

84 MNL GyMSMGyL, IV. 452. Győr-Moson-Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéek törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyvei: 171/1939.

85 MNL GyMSMGyL, alp. 16644/1940.

86 MNL GyMSMGyL, alp. 17454/1942.

87 MNL GyMSMGyL, alp. 5861/1943.

88 MNL GyMSMGyL, alp. 17194/1944.

Maďari z obdobia „obsadzovania“ vlasti tu našli Slovanov a Avarov, neskôr sem usadili na stráženie hraníc aj Pečenehov. Na miesto uhorského obyvateľstva, ktoré zahynulo pri vpáde Tatárov, sa postupne usádzalo obyvateľstvo zo susedných nemeckých oblastí. V období osmanských vojen — vzhľadom na to, že župa leží pozdĺž dunajskej vojenskej cesty — spôsobila skoro každá vojenská výprava proti Viedni závažné straty; počas poslednej vojny v roku 1683 zahynula aj podstatná časť jej obyvateľstva. Na doosídľovanie prichádzali organizovane vo väčších masách Nemci (tunajšie pomenovanie pre nich je Heidebauer) a Chorváti. V dôsledku toho sa pri sčítaní obyvateľstva v roku 1910 k nemeckej národnosti prihlásilo 55 % obyvateľstva a popri 35 % maďarského obyvateľstva nájdeme aj 8,6 % Chorvátov.

Pôvodným sídlom Mošonskej župy bol kráľovský hrad v Mošone, ktorý ale bol v roku 1271 celkom spustošený vpádom vojenských oddielov Otakara II. Přemysla. Potom sa jej centrom stal Magyaróvár, ktorý získal v roku 1354 výsady mestiečka. Zo začiatku sa župa rozdeľovala na dva okresy (predlajtovský a zalajtovský), neskôr k nim bol v roku 1850 pripojený tretí okres, vyčlenený z oboch predchádzajúcich — okres Rajka. Počas panovania Jozefa II. v rokoch 1786—1790 bola Mošonská župa zjednotená s Rábskou (Győrskou) župou. V roku 1924 potom definitívne stratila samostatnosť, keď časti, ktoré z nej zostali v Maďarsku, boli začlenené do zjednotenej Győrsko-mošonsko-bratislavskej župy.

Opakujúce sa vojenské operácie, samozrejme, neprospievali zachovaniu písomností vzniknutých z činnosti župy. V prípade vojenskej hrozby sa síce snažili skryť dokumenty na bezpečnom mieste (napríklad na Bratislavskom hrade), ale nie vždy bola táto snaha úspešná, čo dokazuje fakt, že materiál archívu zo 17. storočia, resp. starší župný materiál, predstavujú okrem od roku 1668 viac-menej zachovaných kongregačných zápisníc a popri niekoľkých daňových súpisoch len dve škatule spisov. Pramene z obdobia pred bitkou pri Moháči sa nezachovali vôbec. Zo zápisu z roku 1725 vyplýva, že staršie župné spisy boli počas poslednej osmanskej vojenskej výpravy (1683) celkom zničené. To sa z veľkej časti aj zhoduje so skutočnosťou. Keď totiž v roku 1752 jezuiti žiadali vydanie starších spisov, zo 16. storočia nenašli nijaké spisy a k dispozícii bolo len niekoľko dikálnych súpisov z prvej tretiny 17. storočia. Osudy vlastných archívov jednotlivých sídel (obcí a mestečiek) mohli byť rovnaké alebo ešte horšie, čo výrečne dokazuje napríklad to, že spomedzi mestečiek ležiacich vo východnej polovici župy sa zachoval písomný materiál, ktorý vznikol od polovice 16. storočia, a to len v prípade miest Halászi a Magyaróvár. Za ochranu a manipuláciu župných písomností boli zodpovední podžupan a notár. Tomu nariadilo župné zhromaždenie v roku 1668 po smrti notára Juraja Méheša, aby „prothocolla et acta comitatus“ boli odovzdané podľa zoznamu jeho nástupcovi Andrejovi Trsfanskému. Ďalšia zmienka o spisoch uchovávaných v okovanej debni („acta et archiva comitatus in una cista reposita“) pochádza z roku 1681, keď ich početná deputácia prevzala od dcér zosnulého podžupana Melichara Kerekeša.

Župný archív sa do roku 1717 dostal do dosť zlého stavu, a to i napriek tomu, že aj predtým boli pokusy o vyhotovenie registrov. K tomuto zrejme prispelo aj to, že pre chýbajúce sídlo župy nemali písomnosti ešte svoje stále miesto uloženia. Dokonca aj v 18. storočí ich notár skladoval vo svojom vlastnom byte. K vyčleneniu dvoch miestností pre archív došlo až o dve desaťročia neskôr. Prvý zachovaný zoznam bol zhotovený v roku 1768. Podľa neho sa spisy zaradováli do skupín podľa vecného hľadiska, tak napríklad: kongregačné zápisnice, spory,

účtovný materiál, spisy krajinského snemu, župné daňové súpisy. Ich počet stále narastal, a tak bolo treba v rokoch 1780—1790 usporiadať materiál a vytvoriť množstvo indexov.

Keďže notár napriek tomu, že na začiatku 19. storočia mu už prideliť dvoch podnotárov a viacero pisárov, sotva dokázal pre narastajúce administratívne povinnosti zabezpečiť spravovanie archívu, iniciovala župná kongregácia v roku 1813 vymenovanie samostatného archivára („archivarius“). Jej úsilie bolo konečne v roku 1827 korunované úspechom. Zaujímavé je, že miesto bolo obsadené až v roku 1831 a ani vtedy nevymenovali archivára, ale registrátora Jozefa Schotta, ktorý musel dohliadať aj na zamestnancov kancelárie hlavného notára. Do práce sa pustil s veľkými ambíciami, ale jeho slubne sa rozvíjajúca kariéra sa skončila, keď ho v roku 1840 prichytili pri sprenevere a prepustili ho. K vymenovaniu prvého archivára na plný úväzok, ktorým bol Štefana Molnár, došlo až o dva roky neskôr.

Po roku 1850 výrazne narástla spisová činnosť verejnej správy. Súbežne s tým sa aj archív tak naplnil, že archivár Anton Ékei musel pristúpiť k vyradovaniu. Za jeho nástupcov sa znova zaplnili miestnosti určené pre archív, a tak sa opäť stalo aktuálnym usporadúvanie a vyradovanie, ale ich vykonanie bolo znemožnené vypuknutím prvej svetovej vojny.

V roku 1923 pri zániku samostatnej Mošonskej župy prišlo veľa úradníkov o prácu. Archivár však šťastnou náhodou prácu nestratil. Napriek tomu nemohol všetku svoju pozornosť venovať archívu, keďže viac ako polovicu pracovného času venoval vybavovaniu verejnosprávnych záležitostí na služnovskom úrade. Koncom dvadsiatych rokov 20. storočia sa takto stal písomný materiál v čoraz preplnenejších miestnostiach archívu sčasti nespravovateľným. Bolo nevyhnutné opäť prikročiť k usporiadaniu a vyradovaniu, čo sa v polovici ďalšieho desaťročia aj uskutočnilo. Počas druhej svetovej vojny sa pokúsili bezpečne uložiť starší (resp. vzácnejší) spisový materiál do dvoch vidieckych kaštieľov, aj tak však došlo k strate 10 až 15 % tohto materiálu. V tomto stave prevzal v roku 1950 archív do svojho vlastníctva štát.

ZUSAMMENFASSUNG

Kapitel aus der Geschichte des Komitates Moson vom 18. bis 20. Jahrhundert

Die Studie befasst sich mit der Geschichte des Komitates Moson (deutsch Wieselburg), das in der nordwestlichen Ecke von Transdanubien lag und zu den kleinsten in Ungarn gehörte. In den Jahren 1786—1790 wurde es mit dem Komitat Győr (deutsch Raab) vereinigt. Im Jahre 1924 hat es definitiv sein Selbständigkeit verloren, wenn die in der Ungarn gebliebene Teile in das vereinigte Komitat Győr-Moson-Pozsony (deutsch Raab-Wieselburg-Pressburg) eingegliedert wurden. Die wiederholende Militäroperationen auf dem Territorium des Komitates nützten nicht den aus seiner Tätigkeit entstehenden Schriftstücken. Die ältere Archivdokumente wurden während des letzten osmanischen Feldzug im Jahre 1683 vernichtet. Für den Schutz und die Handhabung von Dokumenten waren im Komitat zuerst der Untergespann und der Notar verantwortlich. Erste Nachweise über den Schutz von Dokumenten stammen aus dem Ende des 17. Jahrhunderts, sie wurden in einer Eisenkiste aufbewahrt. Das erste Verzeichnis der Schriftstücke des Komitatsarchivs Moson wurde im Jahre 1768 erstellt. Nach diesem Verzeichnis wurden die Schriften in die Gruppen nach einem sachlichen Gesichtspunkt

eingordnet (Kongregationsprotokolle, Rechtsstreitigkeiten, Buchhaltung Material, Schrifte aus dem Landtag, Komitats Steuer-Verzeichnisse). Die Funktion eines Komitatsarchivares wurde im Komitat erst im Jahre 1813 errichtet, die Stelle wurde aber erst im 1831 besetzt. Im Jahre 1950 übernahm die Betreuung des Mosoner Archivs der Staat und sein Fond wurde ein Bestandteil des Archivs Győr-Moson-Sopron.

HNUTIE ŽUPNÝCH ARCHIVÁROV ZA SPOLOČENSKÉ UZNANIE A ZVÝŠENIE PLATOV NA ZAČIATKU 20. STOROČIA

Peter Keresteš

Hnutie, resp. manifest župných archivárov zo začiatku 20. storočia je prvým odborovým hnutím archivárov v Uhorsku, a teda aj na Slovensku. S našim územím je spojené o to viac, že jednou z dvojice jeho ústredných osobností bol nitriansky župný archivár Ján Romhányi (1865 Prievidza — 1918 Nitra). Vďaka jeho zachovanej úradnej pozostalosti máme možnosť po prvýkrát nahliadnuť do sociálneho pohybu archivárov za zlepšenie ich sociálneho postavenia i platového ohodnotenia. Tento pohyb na prelome 19. a 20. storočia bol výsledkom procesu ich postupnej pracovnej a spoločenskej emancipácie, ktorá prebiehala od konca 18. storočia, a zároveň výsledkom procesu ich odbornej profilácie. Popri archivároch ústredného Krajinského archívu v Budapešti, založeného v roku 1874 na základoch uhorského Archivum Regni z roku 1723,¹ sa po roku 1861 stali práve župní archivári najvýznamnejšími a najpočetnejšími zástupcami archivárskeho povolania v krajine. Preto nie je nezvyčajné, že toto odborové hnutie sa sformovalo práve v ich radoch.

Župné archívy po období stagnácie a pod kuratelou župného súdu a jeho oficiála počas absolutizmu (1849—1860) prešli po obnovení župnej samosprávy v roku 1860 vcelku progresívnym vývojom, ktorý doposiaľ ešte nebol v slovenskej (prakticky ani v maďarskej) historiografii podrobnejšie zdokumentovaný. Obnovili sa pôvodné hranice žúp (stolic) a zriadili samosprávne výbory, ktorých právomoc sa mala rovnať právomoci bývalých generálnych kongregácií. Župy si opätovne začali voliť župného archivára. Zmeny, ktoré prinieslo obdobie provizória (1861—1867) a dualizmu (1867—1918), najmä reorganizácia žúp v rokoch 1870 a 1886, už neobnovili župnú samosprávu v starých kolajach, ale v modernizovanej podobe tzv. municípií. Tá s predošlými stavovskými župami mala už málo spoločného. Štátna správa totiž postupne obmedzila právomoc obnovených žúp a vyňala z jej kompetencií súdnictvo (definitívne od roku 1872 zriadením krajských súdov), stavebno-technické záležitosti, verejnú bezpečnosť, daňovú správu, lesníctvo, dopravu a iné odvetvia verejnej správy, ktoré zverila špecializovaným štátnym odborným úradom. Návrat k starým pomerom v oblasti verejnej správy už nebol možný. Platilo to aj v oblasti spravovania písomností, pretože zavedenie modernej správy registratúry v ére absolutizmu sa ukázalo ako prospešné a pokrokové. Župné úrady prevzali systém pravidelného protokolovania, čím vznikali zapisované série jednotlivých župných orgánov (hlavný župan, podžupan, valné zhromaždenie atď.). Radosť župných elít z obnovenia žúp hoci v reorganizovanej podobe opätovne oživila záujem o župné archívy. Do popredia sa začala u nich dostávať predovšetkým ich správna funkcia a využívanie informácií. Zabezpečenie a usporiadanie župných archívov prikázala v roku 1865 župám aj obnovená miestodržiteľská rada. Župné archívy sa opäť stali vyhľadávaným zdrojom informácií pre

1 LAKOS, János. *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2006, s. 37, 93.

dokazovanie pôvodu početných príslušníkov šľachty, ktorí sa opäť vo zvýšenej miere začali obracať na ne so žiadosťami o vyhľadanie dokumentov k ich „urodzenému“ pôvodu. V roku 1867 bola založená Uhorská historická spoločnosť (*Magyar Történelmi Társulat*) a v nasledovných rokoch jej časopis *Szazádok* priniesol celý rad príspevkov obsahujúcich informácie o bohatstve jednotlivých župných archívov, čím ich po prvýkrát dostal do povedomia širšej verejnosti. Zo žúp z územia Slovenska tu boli napríklad predstavené v krátkych správach archívy Komárňanskej (1870), Zvolenskej (1875), Nitrianskej (1875) alebo Bratislavskej (1877) župy.² Na podnet krajinského archívára Dr. Júliusa Paulera zároveň minister vnútra prijal a následne vydal v priebehu roka 1880 dva obežníky, ktorých cieľom bolo po prvýkrát centrálné podchytiť stav v jednotlivých župných archívoch. V prvom obežníku č. 4326/1880 z 27. februára 1880 prikázal župám podať správu o zistení rozsahu a množstva archívnych dokumentov k dejinám krajiny a osobitne k vojenským dejinám.³ 30. mája 1880 sa minister vnútra svojím obežníkom č. 18 684/1880 obrátil na župné úrady opäť a vyžiadali si od nich podanie ešte ucelenejšej správy, a to v snahe podchytiť ich bohatstvo pre vedecký výskum.⁴ Tieto poznatky J. Pauler následne v roku 1881 zosumarizoval v štúdiu uverejnenej v časopise *Szazádok*. Tým priniesol verejnosti po prvýkrát komplexný prehľad o archívnom bohatstve župných archívov.⁵

Až do roku 1883 neexistovali normatívy pre odbornú kvalifikáciu župných archívárov. Do ich funkcie sa tak mohol dostať prakticky každý záujemca o tento post v župe alebo v rámci kariérneho rastu v jej aparáte. Záujemcovia o túto funkciu mali obvyčajne skončené gymnaziálne vzdelanie a mnohí z nich aj právnickú nadstavbu. Predtým často zastávali nižší post v župnej správe ako pisári, registrátori, prisediači, podnotári či komisári. Viacerí po ukončení tejto funkcie si otvorili advokátsku prax, alebo ďalej kariérne postupovali v župnej administratíve na posty podnotárov, notárov, slúžnych, ba ojedinele podžupanov. Niektorí pred obsadením postu župného archívára absolvovali vojenskú kariéru, ktorú skončili v hodnosti dôstojníka alebo poddôstojníka, prípadne sa župným archívárom stal slúžny.⁶ Základným predpokladom bola bilingválnosť, a teda ovládanie minimálne dvoch zo štyroch jazykov (maďarčina, latinčina, nemčina, slovenčina), čo však v tom období bola prakticky samozrejmá. Vzhľadom na to, že župné archívy si plnili hlavne správnu funkciu pre svojho majiteľa, t. j. župné úrady, iné predpoklady sa od neho prakticky ani nevyžadovali. Nebude však zrejme prehnané konštatovanie, že viacerí sa rozhodli pre túto funkciu aj pre istý vzťah k histórii.

Dôležitým medzníkom v zaistení odbornej kvalifikácie na zastávanie funkcie župných archívárov sa stalo až prijatie zákonného článku 1 z roku 1883 o kvalifikačných požiadavkách na verejných zamestnancov.⁷ Táto norma po prvýkrát definovala požiadavku nielen

2 THALY, Kálmán. Jelentése Komárom vármegye levéltáról. In *Szazádok*, 1870, s. 608–613; PESTY, Frigyes. Jelentés a Zolyóm megyei és uradalmi levéltárakról. In *Szazádok*, 1875, s. 73–82; ÓVÁRY, Lipót. A nyitrai központi bizottság jelentése. In *Szazádok*, 1875, s. 519–532; DEÁK, Farkas. Jelentés a kutatások eredményeiről. In *Szazádok*, 1877, s. 95–96.

3 Cieľom obežníka bolo zistiť množstvo a časový rozsah písomností v župných archívoch, spôsob ich uloženia, dostupnosť vyhľadávacích pomôcok (elenchov a indexov) a dôležitosť ich písomností k dejinám vojenstva.

4 Štátny archív v Nitre (ďalej ŠANR), archívny fond (ďalej f.) Nitrianska župa I. (ďalej NŽ I.), župný archívár (ďalej ŽA) 1880/56. Obežník sa zameriaval na informácie o umiestnení archívu, o jeho zabezpečení železnými dvermi a potrebným množstvom skriň a regálov, o množstve stredovekých listín a najstarších dokumentov archívu a o informácie o využívaní archívu.

5 PAULER, Gyula. Adatok megyei levéltáraink ismeretéhez. In *Szazádok*, 1881, s. 403–410.

6 Toto zovšeobecnenie je rozborom biografii archívárov Nitrianskej župy z rokov 1790–1918.

7 *Magyar törvénytar 1882–1883. évi törvényczikkek*. Budapest: Franklin-Társulat, 1896, s. 187–197.

na obsadzovanie úradu hlavného krajinského archívára a pomocných archívárov, ale aj na obsadzovanie postov municipálnych (župných a mestských) archívárov (§ 13). Municipálni archívári museli podľa tejto úpravy už povinne absolvovať (minimálne) odbornú manipulantskú skúšku pred skúšobnou komisiou krajinského archívu. Okrem zákonom požadovaných podmienok (§ 1) prijatia do štátnej služby (štátne občianstvo a bezúhonnosť) musel župný archívár mať ukončených osem ročníkov gymnázia a ovládať natolko latinský jazyk, aby rozumel latinským textom, systému abreviátúr a vedel latinsky aj písať. Takéto minimálne predpoklady musel spĺňať pomocný archívár v krajinskom archíve, ktorý však na rozdiel od municipálneho musel už zložiť odbornú koncipientskú skúšku. Pre krajinského archívára sa začalo zo zákona vyžadovať právnické alebo humanitné vzdelanie a absolvovanie odbornej skúšky z uhorských dejín, maďarskej a latinskej paleografie, diplomatiky, latinského jazyka a zo všeobecného, súkromného a cirkevného práva.⁸

Značný nárast verejnosprávnej agendy po roku 1861 v župných administratívach natolko zahltil župných archívárov, že podstatnú časť ich pracovného času zaberalo skôr vybavovanie správnej agendy ako spracovávanie a sprístupňovanie archívnych dokumentov.⁹ Klasická či tradičná úloha archívu, ktorou bolo do tohto obdobia uchovávanie písomného materiálu, sa po roku 1860 zásadne mení v prospech ich využívania ako zdroja nesmierneho bohatstva dokladov a informácií. V prvom rade išlo o povinnosť archívu a jeho zamestnancov poskytovať informácie svojmu majiteľovi, t. j. župnému úradu, čo sa postupne stalo hlavným poslaním a zmyslom existencie archívu. V druhom rade, intenzívnejšie však až od 80. rokov 19. storočia, začal archív slúžiť bádateľskej verejnosti a občanom, ktorí v čoraz väčšej miere začali od župného archívu žiadať rôzne druhy informácií, resp. možnosť zistiť si ich v archíve sami. V tom druhom prípade však už nešlo o ich povinnosť a používanie archívu v tomto smere celkom záviselo od dobrej vôle jeho majiteľa, teda župy. Napríklad v Nitrianskej župe prichádzalo do kancelárie župného archívára od 80. rokov 19. storočia ročne 50 až 60 podaní, čo bolo takmer dvojnásobne viac ako pred dvomi desaťročiami. Najčastejšie prichádzali zo župného súdu, sirotskej stolice, úradu podžupana a služnovských úradov. Išlo najmä o vyhľadávanie písomností k prerokúvaným občianskoprávnym i trestným sporom, o vyhľadávanie informácií alebo aj celých spisov k sirotským a pozostalostným prípadom a o vyhľadávanie dokumentov a podkladov k segregačnému a komasačnému konaniu pre urbárske oddelenie župného súdu. Okrem toho prichádzali do župného archívu aj žiadosti týkajúce sa výpisov z matrik a uhorského sčítania obyvateľstva z roku 1869. Obce a mestá sa zas dožadovali výpisov údajov z tereziánskych urbárov a celokrajinského súpisu z roku 1828 pre ich urbárske spory. Okrem toho musel župný archívár čoraz častejšie riešiť dožiadania rôznych stránok pátrajúcich po svojich predkoch a šľachtickom pôvode, pre ktoré vyhotovoval genealogické rešerše a vypisoval informácie z archívnych dokumentov. Z prehľadu jeho agend z rokov 1899 a 1905 vyplýva, že župný archívár mal na starosti aj preberanie a evidenciu druhopisov cirkevných a od roku 1895 aj štátnych matrik, vodných kníh, evidencií o nadobudnutí mýtnych privilégií,

8 *A Magyar Királyi Országos Levéltára vonatkozó máig érvényes törvények és rendeletek*. Budapest: A Magyar Királyi államnyomdából, 1884, s. 7–8.

9 Túto syntézu o pracovnej náplni župného archívára v druhej polovici 19. storočia sme vypracovali na základe analýzy veľmi dobre zachovanej registratúry nitrianskeho župného archívára, zachovanej z rokov 1860 až 1918 a uloženej v Štátnom archíve v Nitre.

lesných plánov, základín, spolkových štatútov, vyznamenaní, župných a obecných štatútov, výkazov výdavkov na prevádzku župného úradu, knižnice župného úradu a evidenciu o župných monografiách.¹⁰ Preberať tieto dokumenty a viesť o nich samostatné evidencie mu prikazovali jednak zákonné úpravy, jednak župné štatúty a osobitné nariadenia podžupana. Na základe nariadenia ministra vnútra č. 5223/I z 24. 1. 1901 musel tiež viesť voskové odtlačky úradných pečatidiel, počnúc od obecných a slúžnovských úradov až po odtlačky pečatidiel jednotlivých oddelení župného úradu.¹¹ Zvlášť obsiahlu a náročnú agendu mal aj v oblasti genealogických rešerší. Vyjadroval sa k žiadostiam osôb, ktoré sa uchádzali o šľachtické nadácie a uznanie šľachtictva, ale aj k iným otázkam, ktoré sa týkali tohto honoru. Bývali to často náročné dohľadania, pretože mnohé osoby si osobovali nárok na šľachtictvo, aj keď neboli schopní svoj šľachtický pôvod dokázať a odvolávali sa často len na zhodu mien.¹² Napokon od 80. rokov 19. storočia začali o župné archívy prejavovať záujem aj aktívni bádatelia, najmä historici a archivári, ktorí v čoraz väčšej miere začali od nich žiadať rôzne druhy informácií potrebné na ich výskum, resp. žiadali o štúdium v ňom, čo bolo podmienené kladným súhlasom jeho majiteľa, teda župného úradu. Z agendy župných archivárov vyplýva, že súhlas na štúdium v archíve vydával podžupan, ktorého o to na základe žiadosti musel požiadať župný archivár.

Pokrok vo vývoji župných archívov prinieslo nariadenie ministra vnútra číslo 125000/1900 podľa zákonného článku o zjednodušení verejnosprávneho konania č. XX/1901 o vydaní stanov o župnej administratíve (*Vármegyei Ügyviteli Szabályzat*), ktorých § 235–243 poskytovali usmernenie o správe župných archívov. V tejto smernici sa definovali typy písomností, ktoré sa mali ukladať do župného archívu (§ 235), mali možnosť vytvoriť si vlastné organizačné štatúty archívu (§236), povinnosti správcu archívu (§ 236–240), povoľovanie štúdia, vydávanie výpisov, odpisov a úradných prekladov (§ 241), poplatky za vydávanie kópií a úradné preklady (§ 242) a vydávanie kópií z odtlačkov pečatí (§ 243). Podľa smernice „župný archív slúži na uchovávanie starých písomností a k nim patriacich pomocných kníh“. Mali sa do neho ukladať a) zápisnice zo župných zhromaždení, b) župné a obecné štatúty, c) matriky a k nim patriace písomnosti, d) voličské zoznamy, e) kmeňové knihy cestnej siete, f) vodné knihy, g) lesné plány, h) základiny, i) prevzaté písomnosti rodín a šľachtické spisy, j) štatúty spolkov a spoločností, k) rozmanité knihy a mapy vo vlastníctve župy, l) zaujímavé „starožitnosti“ vo vlastníctve župy a rôzne pamätné veci, m) všetko ostatné, čo nariadi do archívu uložiť župný výbor. K povinnostiam archivára podľa smernice patrilo aj preberanie a evidovanie matrik, vedenie vodných kníh a vyhotovovanie indexov k zápisniciam župného zhromaždenia, ktoré musel mať vypracované a predložiť ich podžupanovi najneskôr do februára nasledovného roku. Správy o vykonaných prácach v archíve zasielal archivár priamo podžupanovi. Na úradný príkaz podžupana mohol vydávať pre potreby župy a jej úradníkov z archívu výpisy a odpisy. Poverený vykonať „bádanie“ v archíve a vydať z originálov preskúmaných dokumentov výpisy a odpisy mohol byť aj inými štátnymi úradmi. V tom prípade však musel o tom

10 ŠANR, f. NŽ I. ŽA 1899/445, 1905/182.

11 ŠANR, f. NŽ I. ŽA 1901/58, 1901/203.

12 Početné žiadosti o vyhladanie a potvrdenie šľachtictva z rokov 1862 až 1918 sa nachádzajú v županskej i podžupanskej agende Nitrianskej župy I., ale aj v registratúre župného archivára, v ktorej sú k príslušným žiadostiam pripojené aj koncepty odpovedí a archivárovo rukopisné poznámky k týmto rešerším.

podat krátku správu podžupanovi. Vyhľadávanie informácií pre súkromné stránky mohol iba so súhlasom podžupana. Smernica pripúšťala aj možnosť priameho štúdia dokumentov (v úradnej miestnosti archívu). Archív mal vydané výpisy a odpisy overovať vlastnou úradnou pečatou s legendou „Nyitra vármegye levéltárnoka“ (archivár Nitrianskej župy). Výpisy bol povinný vydávať v maďarskom jazyku. Za preklady dokumentov z nemeckého alebo latinského jazyka sa účtovali správne poplatky odstupňované podľa paleografickej a jazykovej náročnosti prekladaného textu, pričom jedna normostrana úradného prekladu mala mať najviac 32 riadkov (smernica rozoznávala preklady dokumentov pred rokom 1526, v rokoch 1526—1700 a od roku 1700 vyššie).¹³ Ďalším nariadením č. 127000/1902 upravil minister vnútra aj registratúrny poriadok v župnej administratíve.¹⁴

Napriek nárastu pracovných povinností župných archivárov hlavne od 80. rokov 19. storočia a napriek zvyšujúcim sa nárokom na ich odborné vzdelanie podľa zák. čl. I/1883 platy župných archivárov v porovnaní s ostatnými župnými úradníkmi ako štátnymi zamestnancami stagnovali. Archivár a správca registratúry dostávali v roku 1864 ročný plat vo výške 600 zl., pomocný personál 500 zl. a pisári 400 zl. ročne. V roku 1870 zarábali župný archivár ročne 800 zl., takže zarábali približne rovnako ako župný lekár alebo podúčtovník. Platovo bol teda medzi okresným podslúžnym (950 zl.) a prisediacim (600 zl.). Správcovia registratúry zarábali 600 a 500 a pisár archívu 300 zl. ročne. Na porovnanie možno uviesť, že plat prvého podžupana bol 2000 a hlavného notára a okresných slúžnych 1300 zlatých. Za jedno desaťročie sa plat archivára postupne začal prepadávať. Kým platy ostatných úradníkov župného „ústredia“ do roku 1879 mierne rástli, plat župného archivára zostal naďalej len vo výške 800 zl. ročne, naopak na 700 zl. ročne sa zvýšil plat správcu registratúry (registrátora) a ročný plat pomocného (druhého) registrátora narástol na 600 zl. ročne.¹⁵

Práve platový prepád v konfrontácii s nárastom pracovných povinností a s požiadavkami na odborné vzdelanie viedli župných archivárov na začiatku 20. storočia k ich odborovej manifestácii. Do čela tohto celokrajinského hnutia župných archivárov, ktoré malo skôr charakter manifestu, sa postavil doteraz málo známy nitriansky župný archivár Ján Romhányi. Doposiaľ sa o ňom vedelo azda len to, že sa venoval genealógii a heraldike a napísal pár nie veľmi známych kratších genealogických štúdií.¹⁶ Narodil sa 16. júna 1865 v Prievidzi v slovenskej remeselníckej rodine. Krstený bol ako Ján Roháč. Jeho otec Juraj Roháč bol súkenníckym majstrom, matkou mu bola Františka Páleschová.¹⁷ Syn Ján sa však pomaďarčil, v roku 1907 si rozhodnutím ministerstva vnútra č. 47466 zmenil priezvisko na Romhányi a zaradil sa k typickým predstaviteľom lojálnej maďarskej úradníckej inteligencie. Po gymnaziálnych štúdiách v Prievidzi absolvoval sedem semestrov na teologickej fakulte v Pázmaneum vo Viedni. Odtiaľ prestúpil na filozofickú fakultu bu-

13 *Magyar Rendeletek Tára 1902*. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1902, s. 1156—1361.

14 *Magyar Rendeletek Tára 1902*. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1902, s. 1419—1491.

15 ŠANR, f. NŽ I. ŽA, šk. 1 (tam výkazy platov župného úradu); ŠA NR, f. NŽ I. Personalia, šk. 1 — 2. Výkazy úradníkov Nitrianskej župy.

16 KERESTÉŠ, Peter. K tradíciám genealogického výskumu na Ponitri. In ŠÍŠMIŠ, Milan. (ed.). *K dejinám genealogického výskumu na Slovensku*. Martin: SGHS, 2007, s. 24; KÁNTOR, Klára. A nemesi genealógia forrásai a Nyitra vármegyei levéltárban. In ORTUTAY, András (ed.). *Komárom-Esztergom Megyei Levéltár évkönyve*. Esztergom: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 1992, s. 3—20.

17 ŠANR, f. Zbierka cirkevných matrik, Prievidza, i. č. 1791, s. 5a—b.

dapeštianskej univerzity, kde študoval klasickú filozofiu. Svoju úradnú kariéru začal ako gymnaziálny profesor v školskom roku 1891/1892 v Budapešti. V rokoch 1892 až 1896 už pôsobil vo Wagnerovom inštitúte v Rákospalote. 13. júna 1896 sa stal mestským archivárom vo Vršaci v historickej Temešskej župe (dnes v autonómnej krajine Vojvodina v Srbsku), čím začal svoju archivársku kariéru. Pravdepodobne pri nástupe do tohto archívu absolvoval aj archivársku skúšku v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti, ktorú mal uvedenú vo svojom osobnom spise. Ovládal maďarčinu, nemčinu, latinčinu a slovenčinu. Podľa údajov osobného spisu bol aj honvédsnym dôstojníkom v zálohe. 23. augusta 1893 sa v obci Rácalmás v Stoličnobelehradskej župe oženil so Šarlotou Kirnerovou, s ktorou mal deti Arpáda — Ivana narodeného 19. 6. 1894 v Budapešti a Šarlotu Máriu Leopoldinu narodenú 6. 6. 1897 vo Vršaci.¹⁸

Romhányi do funkcie nitrianskeho župného archivára nastúpil 5. júna 1900¹⁹ na základe výberového konania po smrti dovtedajšieho dlhoročného župného archivára Júliusa Juhásza (archivárom bol 18 rokov). Z viacerých uchádzačov (Tichomír Turcsányi, Ján Romhányi, Gašpar Zarándy, František Tóth a Ignác Ladislav Feifel) postúpil do užšieho výberu práve Romhányi spolu s Tichomírom Turcsányim, na ktorých si Nitrianska župa 28. marca 1900 vyžiadala posudky od renomovaného archivára Dr. Júliusa Paulera, ministerského radcu a hlavného krajinského archivára v Budapešti.²⁰ Turcsányiho, bývalého jezuitu, považoval Pauler za inteligentnejšieho a odborne pripravenejšieho, ktorý však pred vysvetlením pre zdravotné dôvody z rádu vystúpil. O jeho pôvodnom pôsobisku v mestskom archíve v Budapešti však nemal referencie. Roháča charakterizoval ako pokojného človeka s dobrými referenciami z jeho pôsobiska vo Vršaci. Nitrianska župa si napokon vybrala Romhányiho. Zavážilo, že pochádzal priamo z Nitrianskej župy, poznal miestne pomery a ako rodák z Prievidze vedel dobre po slovensky (čo aj sám v úradnom životoopise vyzdvihol).

Dlhoročné pôsobenie Jána Romhányiho ako župného archivára vzhľadom na zanechané výsledky v župnom archíve možno však hodnotiť rozporuplne. Na jednej strane bol prvým kvalifikovaným župným archivárom v histórii župného archívu i prvým publikačne činným nitrianskym župným archivárom, na druhej strane tu na poli spracovania a sprístupnenia nezanechal takmer nič zásadné. Oveľa viac sa venoval genealogii a heraldike a najmä genealogickým rešeršiam. Treba tiež priznať, že publikačná činnosť Jána Romhányiho za 18-ročné pôsobenie v župnom archíve nebola veľmi rozsiahla. Prakticky vieme len o jeho 5 drobných štúdiách publikovaných v časopisoch *Levél-társok Lapja* a *Hadtörténelmi Közlemények* v rokoch 1913 až 1916 a o jeho spoluúčasti na prvom dieli veľkolepého, no nedokončeného diela *Liber armorum Hungariae (Magyarország címeres könyve)* z roku 1913 (bol členom redakčnej rady tejto edície erbov uhorských šľachtických rodín).²¹ Viac

18 ŠANR, f. NŽ I. podž., personalia, šk. 2, osobný spis Jána Romhányiho.

19 Tento dátum je uvedený v jeho osobnom spise.

20 ŠANR, f. NŽ I. podž. adm. 1898/ 59.

21 ANDRÁSSY, Gyula (ed.). *Magyarország címeres könyve. Liber armorum Hungariae I.* Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1913; ROMHÁNYI, János. Nemességigazolás Nyitra vármegyében 1754-55-ben. In *Levél-társok Lapja*, 1914, roč. 2, č. 1, s. 6—14, č. 2, s. 35—43, č. 3—4, s. 54—63; 1915, roč. 3, č. 1—2, s. 7—17, č. 3—4, s. 37—41, roč. 16, č. 1—2, s. 5—13; ROMHÁNYI, János. Haláchy fassio 1523 és donatio 1528 Bobrovníkon. A Haláchy-család czímeresnemes-levele 1507-ből. In *Levél-társok Lapja*, 1914, roč. 2, č. 2, s. 46, č. 3—4, s. 73—74; ROMHÁNYI, János. Tisztelendő Pepikius Simon származási bizonyítvány. In *Levél-társok Lapja*, roč. 16, č. 1—2, s. 25; ROMHÁNYI, János. Kárasz Lukács hadi commissarius utazása 1672-ben. In *Hadtörténelmi Közlemények*, 1916, roč. 18, s. 148—150.

toho nenapísal, prakticky nevydal žiadne zásadnejšie dielo. Napriek tomu, že sa intenzívne zaujímal o genealógiu a heraldiku, nezanechal ani žiadnu prácu o šľachtických rodoch ako niektorí iní jeho kolegovia. Ako však naznačuje jeho korešpondencia, takúto ambíciu zaiste mal, ale sa mu ju nepodarilo realizovať: *„Je to už skoro desať rokov, čo spracovávam materiál župného archívu so snahou urobiť ho verejným pokladom a urobiť dielom o ňom službu vede a župe. Dejiny župy a jej historická úloha sa prejavuje vo verejnom pôsobení rodín, ktoré tu žili. Zušľachtujúce pôsobenie genealogickej vedy nebude (zrejme) spochybňovať žiaden vážne uvažujúci človek, pretože slávna minulosť predkov pôsobí povzbudzujúco na dnešnú — v mnohom ohľade vlašnú — mladú generáciu. Materiál, ktorý som doteraz zozbieral, je tak rozsiahly a nevyčerpatelný, že jeho úplné spracovanie bude vyžadovať viac rokov trvajúcu prácu a bude mať rozsah viacerých zväzkov. Počas tohto môjho bádania som ale zozbieral rodokmene vzťahujúce sa na pôvod rodín a tento celok by som chcel teraz vydať v samostatnej práci pod názvom Genealogiai táblák (Genealogické tabuľky).“* Vo svojej žiadosti nitrianskemu županovi Júliusovi Markhotovi z roku 1908 o finančnú podporu tohto diela od župy vo výške 2000 korún uviedol, že jej rozsah bol 30 až 34 autorských hárkov a mala obsahovať 700 až 800 rodokmeňov nitrianskych šľachtických rodov. Dielo plánoval vytlačiť v budapeštianskej tlačiarňi Patria a predávať po 16 korún. Za finančnú podporu sľúbil župe potrebný počet autorských výtlačkov.²² Podľa všetkého Romhányi finančnú podporu od župy nedostal, pretože obe tieto diela, ktoré avizoval, nikdy nevyšli tlačou. V župnom archíve sa nenachádza ani ich rukopis. Romhányi sa tak mohol zaradiť k celej plejáde župných archivárov, ktorí na prelome 19. a 20. storočia obohatili genealogickú literatúru o sériu vtedy populárnych župných monografií, ktoré sa týkali šľachtických rodov jednotlivých žúp rôznej kvalitatívnej úrovne (zo župných archivárov práve takéto vydali napr. Július Alapi, Sándor Kőszeghy, Jenő Förster, Ernő Orosz, Alfréd Czobor, Gyula Balogh). Zostala však po ňom aspoň jeho famózna kartotéka obsahujúca tisíce kartotečných záznamov s výpiskami genealogických a heraldických údajov k dejinám nitrianskych šľachtických rodov s príslušnými signatúrami.

V súvislosti s Romhányim možno spomenúť aj menej chvályhodnú skutočnosť — skromný plat archivára si občas vylepšil aj vyhotovovaním genealogických rešerší „načier-no“. Vypomstilo sa mu to v roku 1914, keď ho zažaloval istý František Hunyady z Budapešti. Ten sa ešte v roku 1911 obrátil na Župný úrad v Nitre a na jeho archivára Romhányiho so žiadosťou o vyhotovenie výpisov z matrik a so žiadosťou o vyhľadanie dokumentov genealogického charakteru. Sťažovateľ obvinil Romhányiho, že od neho vybral správny poplatok 100 korún, ktorý neskôr žiadal navýšiť o rovnako vysokú sumu, a požadované materiály mu nedodal napriek urgenciám ešte ani v septembri 1914. Hoci neskôr druhý poplatok archivár znížil na 20 korún, materiály zaslal sťažovateľovi, ktorý uhradil aj tento „dodatok“, no až po udaní. Pred disciplinárnym senátom župného úradu Romhányi svoj čin síce priznal, no obhajoval sa tým, že *„je praxou v celej krajine, že archivári si vyberajú za rešerše pre súkromných žiadateľov osobitné poplatky“*. Senát jeho obhajobu neprijal a obvinil ho z porušenia písm. a) paragrafu 1 zák. čl. XXIII z roku 1886. Okrem toho porušil rokovací poriadok župného úradu z roku 1909 — obišiel nadriadený orgán (podžupana), ktorému mal žiadosť predložiť (vydávať overené kópie a výpisy z dokumentov

22 ŠANR, f. NŽ I. ŽA, úradná pozostalosť J. Romhányiho.

v župnom archíve mohol iba so súhlasom podžupana), dokumenty v archíve vyhľadal bez jeho povolenia a žiadateľovi vyhotovil doklady, za ktoré neoprávnene požadoval (a aj vybral) sumu presahujúcu výšku ním stanovených správnych poplatkov za príslušné úkony a tieto zároveň nevyúčtoval. Disciplinárny senát župného úradu odsúdil Romhányiho na zaplatenie pokuty vo výške 50 korún.²³

V súvislosti s archivárom Romhányim je známy ešte jeden priestupok. Hlavný župan Štefan Crausz ho v roku 1910 pri neohlásenej návšteve župného archívu prichytil, ako archív nechal bez dozoru. Župan pri návšteve našiel kancelárske priestory prázdne, archív bez dozoru a dokonca železné dvere vedúce do archívu otvorené s kľúčmi v zámku. Okrem toho si všimol, že na niektorých oknách neboli železné mreže. O nápravu v tejto veci a o disciplinárne pokračovanie požiadal podžupana, ktorému archivár organizačne podliehal. Upozornil ho, že župný archív uschováva cenné a dôležité dokumenty a kľúče od jeho miestností musia byť bezpodmienečne uložené v bezpečí, aby do archívu okrem archivára nemohol nikto iný vojsť. V správe podžupanovi Romhányi oznámil, že župný archív býval pre verejnosť otvorený v zimných mesiacoch od 8. do 12., v lete od 8. do 14. hodiny a počas týchto hodín nebýval nikto vpustený do jeho priestorov, iba v jeho sprievode. On sám podľa jeho vlastných slov býval v popoludňajších hodinách zväčša až do 17. hodiny, ale mnohokrát „nadčasoval“ aj do 19. až 20. hodiny. Kľúče od archívu sa podľa zvyku zavesili vždy po zamknutí archívu na zväzok kľúčov pod hlavnou bránou, na ktorý dávali pozor župní hajdúsi.²⁴

V roku 1903 sa Ján Romhányi zapojil do hnutia župných archivárov o ich spoločenské uznanie a zvýšenie plátov a stal sa spolu s archivárom Biharskej župy Ľudovítom Osváthom jednou z hybných síl tohto doteraz neznámeho sociálneho pohybu. Romhányi bol zvolený do ústredného výboru krajinského hnutia župných úradníkov a od tohto dňa začal hájiť práva župných archivárov na celokrajinskej úrovni. 7. apríla 1903 vyzval všetkých hlavných župných archivárov v celom Uhorsku na vzájomnú spoluprácu a na spoločné pracovné stretnutie do Budapešti: *„Ale to bude možné len tak, že nás príde čo najviac a budeme dobre organizovaní, solidárni k sebe navzájom. Na to, aby sme sa spoznali, zorganizovali a svoje problematické záležitosti týkajúce sa archívu prebrali, navrhol by som tento postup: 1) Zhromaždenie sa dňa 25. apríla tohto roku v krajinskom archíve o 10. hod. u Dr. Jána Illéssyho, krajinského archivára, ktorý je podľa jednacieho poriadku, paragrafu 236 poverený zostavením osobitného archívneho štatútu a preto by chcel spolu s nami prebrať niektoré veci. 2) Pri tejto príležitosti navštívime aj hlavného krajinského archivára Júliusa Paulera, ministerského radcu. 3) Pri stretnutí v krajinskom archíve budeme mať možnosť vzájomne sa spoznať. Pre tých, ktorí kvôli nejakej prekážke nebudú môcť prísť doobeda o 10. hod., navrhujem, aby sa stretli večer v hoteli Panónia na zoznamovacom večierku. 4) Dňa 25. apríla môžeme z krajinského archívu ísť pozdraviť k podžupanovi Peštianskej župy a odovzdáme mu návrh kolegov z Hevešskej župy. 5) Dňa 26. apríla, v deň kongresu, zídeme sa o 9.30 hod. u kolegu z Peštianskej župy a takto pôjdeme na kongres.“* Zo 16 oslovených župných archivárov dostavilo sa na ich spoločné podujatie v Budapešti 10 kolegov (naprí-

23 ŠANR, f. NŽ I, hl. z. adm. 1914/1100.

24 ŠANR, f. NŽ I, podz. adm. 1910/I/205.

klad z Hontianskej, Komárňanskej a Trenčianskej župy).²⁵ Okrem Romhányiho sa aktívne zapojil do hájenia záujmov župných archivárov aj jeho kolega, archivár Biharskej župy Ľudovít Osváth, ktorý v júli 1903 so svojím zámerom oslovil aj ostatných župných archivárov vrátane Romhányiho.²⁶ Vo svojom liste kolegom odporúčal, aby všetci do jedného podali v rovnakom čase žiadosť o svoje preloženie do vyššej (6.) platovej triedy a zvýšenie záverečného stupňa ich platu. Kritizoval návrh Krajinského kongresu župných úradníkov a iných zamestnancov, v ktorom sa navrhovalo zrušiť označenie hlavného archivára, a zavedenie ekvivalentu archivár, a takisto aj jeho návrh na úpravu príspevku na nájom služobného bytu, ktorý sa mu zdal nedostatočný, a žiadal ho navýšiť minimálne na 640 korún. Ohradil sa aj voči návrhu kongresu na úpravu plátov župných úradníkov, v ktorom malo dôjsť k resystematizácii platových tried. Po novom mali byť archivári zaradení iba do 3. platovej triedy, kým ostatní župní úradníci do 6. platovej triedy (dokonca aj úradní zriadenci, medzi ktorými boli aj pracovníci podateľní či expeditu, sa mali dostať do 4. platovej triedy). Upozornil kolegov, že kvalifikačné minimum na dosiahnutie funkcie archivára, ktoré bolo predpísané zákonom z roku 1883 (maturita z gymnázia a odborná skúška), už nie je dostatočné vzhľadom na súčasné požiadavky na odborné vzdelanie archivárov. „Dnes nie je povolanie archivára povolaním sine cura ako bolo skôr, pretože okrem úzko archívnych činností a bádania (na čo ostáva veľmi málo času) majú archivári dosť práce s vedením vodných kníh, dopĺňaním druhopisov štátnych matrík, vyhotovovaním indexov ku kongregačným zápisniciam“, teda so správnou agendou. Podľa Osvátha boli archivári „baníkmi minulosti“, ktorí spracúvajú svoje údaje vedecky, umožňujú „vyviesť ich na povrch“, čo malo podľa neho veľký kultúrno-historický význam. Osváth svoje pripomienky a sťažnosti adresoval priamo svojmu nadriadenému, a to županovi Biharskej župy, a žiadal, aby jeho vec bola postúpená priamo ministrovi vnútra. Svojim kolegom, župným archivárom, odporúčal svoje požiadavky riešiť spoločne vypracovaným memorandom zaslaným predsedovi vlády, ministrovi vnútra a štátnemu tajomníkovi, vec prerokovať v parlamente a zároveň ich vyzval na vystúpenie zo združenia župných úradníkov, pretože združenie nezastupovalo záujmy archivárov v požadovanej kvalite. Na základe iniciatívy Jána Romhányiho a Ľudovíta Osvátha sa skutočne župným archivárom podarilo vypracovať memorandum, ktoré bolo zaslané ministrovi vnútra v marci 1904.²⁷

Memorandum však zostalo bez väčšej odozvy, keďže platové zaradenie archivárov malo po novom vyriešiť práve prebiehajúce poštátne verejnej správy, ktoré sa dotklo aj žúp. Zákonný článok 10 z roku 1904 o úprave príjmov župných zamestnancov ako štátnych zamestnancov zaradil župných archivárov do VI. až IX. platovej triedy. Župným archivárom mala patriť IX. platová trieda s platom 2600 korún. Do tejto triedy boli zaradení aj právny podzástupca, správca registratúry, podnotár a slúžni. Pomocný archivár (*alleltárnok*, resp. *levéltári séged*) bol zaradený do X. platovej triedy s platom 2200 korún.²⁸

Táto platová úprava štátnych zamestnancov z augusta 1904 však neuspokojila požiadavky župných archivárov na adekvátne platové ohodnotenie, ba niektorým sa ešte viac

25 ŠANR, f. NŽ I. ŽA 1903/221.

26 ŠANR, f. NŽ I. ŽA 1903/221.

27 Tlačou vyšlo v roku 1911. OSVÁTH, Lajos. *A vármegyei tisztviselők főként a levéltárnokok fizetési fokozati beosztása – rangosztályozása*. Nagyvárad: Szent László-Nyomda Részvénytársaság, 1911.

28 *Magyar törvénytár 1904. évi törvények*. Budapest: Franklin-Társulat, 1905, s. 41–60.

pohoršilo. Stále sa zhoršujúce platové ohodnotenie župných archivárov a ich zaradenie do nižších platových tried štátnych zamestnancov v nasledovných rokoch ešte viac kontrastovalo s ich narastajúcou odbornou kvalifikáciou. Viacerí župní archivári mali už univerzitné vzdelanie a boli aj publikačne činní. V krajinskom Združení župných úradníkov (*Vármegyei tisztviselők egyesülete*) v Budapešti mali však len slabé zastúpenie, čo spôsobovalo nízku akcieschopnosť ich odborového hnutia. Situácia sa nezmenila ani v nasledovných rokoch. Nelichotivú štatistiku o ich platovom zaradení zosumarizoval v roku 1911 v samostatnej brožúre archivár Biharskej župy Ludovít Osváth. Zo 63 archivárov v roku 1911 bolo len 21 z nich zaradených v VII. (s platom od 3 600 do 4 400 korún) a ostatných 42 až v IX. platovej triede (s platom od 2 600 do 3 200 korún), čo ich radilo síce na úroveň zamestnancov župných kancelárií (IX. platová trieda) a župných pisárov (XI. platová trieda). Na porovnanie možno uviesť, že podnotári, prísediaci sirotskej stolice a slúžni boli zväčša zaradení v VI. až VIII. (s platom od 3 600 do 12 000 korún) a podžupan v V. až VI. platovej triede (s platom od 12 000 až 18 000 korún v roku 1911).²⁹ Nitriansky župný archivár bol podľa uvedenej platovej úpravy z augusta 1904 v XI. platovej triede s ročným platom 2 900 korún a s ročným príspevkom na bývanie vo výške 560 korún. Jeho plat sa vyrovnal platu podnotára, podslúžneho alebo sirotského prokurátora.

Po neúspechu prvého memoranda sa pripravovalo ďalšie. Jeho osnovateľom bol opäť Ján Romhányi. Jeho názory v tomto smere sa zachovali v ním napísanom liste neznámemu adresátovi zo 16. 4. 1908 datovanom v Nitre. Zaradenie župných archivárov do VIII. a IX. platovej triedy bolo podľa neho naďalej neadekvátne kvôli ich odbornej kvalifikácii. Podľa jeho zistení aspoň 50 % z nich malo univerzitné vzdelanie (filozofické, právne alebo teologické), 25 % nedokončené univerzitné vzdelanie a len ostatných 25 % zákonom predpísanú minimálnu kvalifikáciu (maturita z hlavného gymnázia a zloženie krajinskej archivárskej adjunktačnej odbornej skúšky). Zotrvávanie nízkych platových tried pri archivároch videl v tom, že ich záujmy nikto nezastupoval na poslednom zasadnutí krajinského Združenia župných úradníkov v Segesvári a že osobitné poslanie archivára bolo v župe nedocenené a zle chápané ostatnými župnými úradníkmi: „*Stojíme izolovane v župách zastúpení 1 až 2 ľuďmi, s postavením ľudí, ktorí iné zamestnanie nemôžu očakávať.*“ Navrhoval, aby župní archivári postupovali spoločne a nabádal ich k účasti na najbližšom zhromaždení uvedeného združenia. Hlavný župný archivár s univerzitným vzdelaním a zároveň s archívnuou skúškou mal byť vymenovaný do VII. platovej triedy, s univerzitným vzdelaním do VIII. platovej triedy, po 15 rokoch služobnej praxe do VII. platovej triedy a bez univerzitného vzdelania, iba so zákonným kvalifikačným minimom, do IX. a po 12 rokoch služobnej praxe do VIII. platovej triedy. Druhý archivár (vicearchivár) s minimálnou zákonnou kvalifikáciou mal byť menovaný do X. platovej a po 12 rokoch služobnej praxe do IX. platovej triedy, s univerzitným vzdelaním do IX. a po 12 rokoch praxe do VIII. platovej triedy a s koncipientskou archívnuou skúškou do VIII. platovej triedy. Navrhol tiež vytvorenie pozície archivárskeho praktikanta, z ktorej sa mohlo aspirovať na funkciu archivára. Malo ísť o absolventa univerzity, ktorý po jednom roku praktikantskej praxe musel zložiť koncipientsku odbornú skúšku. Pokiaľ by ju nezložil v termíne do dvoch rokov, nemohol byť vymenovaný za župného archivára.

29 OSVÁTH, ref. 27, s. 4-5.

Romhányi zároveň vypracoval za súhlasu ostatných župných archivárov nové memorandum župných archivárov, ktoré malo byť predložené v parlamente a ministrom vnútra.³⁰ Tento dokument mal byť najskôr distribuovaný jeho kolegom do župných archívov, nimi podpísaný a spolu s vyplneným dotazníkom o ich odbornej kvalifikácii zaslaný uvedenému združeniu. *„Oddávna je rodiacim sa plánom župných archivárov, aby mohli usporadúvať archívy, ktoré sú im zverené podľa dnešnej úrovne historickej vedy tak, aby aj budúcim generáciám bolo umožnené uľahčiť bádanie a mohli sa zorientovať v ktoromkoľvek archíve. K usporiadaniu archívu a s tým súvisiacemu vyradovaniu je nevyhnutne potrebné, aby bol k dispozícii vhodne odborne kvalifikovaný zbor“*, znel začiatok jeho textu. Kritizoval v ňom §13 zákonného článku č. I z roku 1883, ktorý vyžadoval iba minimálne kvalifikačné predpoklady na obsadenie archivárskej funkcie (gymnázium a krajinská archivná manipulantská skúška), čo vysvetľoval tým, že v dobe prijatia zákona nebolo ešte veľa kvalitne vzdelaných archivárov kvôli nízkemu platovému ohodnoteniu tejto funkcie, čo sa minimálne zlepšilo len úpravou platov v roku 1904, a že vtedy sa ešte neprikladal taký význam archivnej vede ako v jeho časoch. *„Úroveň národa posudzujú podľa toho, ako vie oceniť slávnosť minulosti svojich predkov“*, pokračoval jeho text. V dokumente tiež navrhoval zvýšenie počtu archívneho personálu v župných archívoch, pretože doterajší stav nestačil na usporadúvanie a prístupňovanie archívneho materiálu, a tiež univerzitné vzdelanie od novomenovaných archivárov. Ministrom vnútra sa malo pripomenúť, že väčšina vtedajších župných archivárov už univerzitné vzdelanie mala. V memorande Romhányi poukázal opäť na nízke spoločenské postavenie archivárov, ktorí boli podľa jeho názoru stále pokladaní napriek svojmu vzdelaniu iba za akýchsi manipulačných úradníkov, a to na rozdiel od zahraničia, kde *„vedci v týchto profesiách zaujímajú popredné postavenie. Na to, aby mohol archivár spoznať archívny materiál, zorientovať sa v ňom a aby ho mohol vedecky spracovávať, musí poznať staré verejné a súkromné právo, musí byť celkom zbehlý v latinskom jazyku, musí mať klasické filologické vzdelanie a musí poznať v prvom rade dejiny svojej vlasti aj zahraničné dejiny, teda musí byť aj historikom. Nie je vo verejnej správe ešte jedno také povolanie, ktoré by si vyžadovalo tak všestranné vzdelanie ako archivárske, a predsa sme, žiaľ, mali tú skúsenosť, že sme na mnohých miestach boli pariami verejnej správy. Toto charakterizuje hlavne našu kultúrnu zaostalosť“*. Nakoniec navrhoval zriadiť podľa vzoru krajinského archívu aj v župných archívoch miesta hlavného archivára (vedúceho archívu), archivára, podarchivára (*allevéltárnok*) a archívnych manipulačných pracovníkov.

Hoci ani toto memorandum nedosiahlo pre župných archivárov výraznejšie zlepšenie, predsa len ich sociálny pohyb mal aspoň parciálne úspechy. V prvom rade dal podnet na vznik vlastnej odborovej organizácie, ktorá mala zastupovať ich spoločné záujmy. Týmto spolkom mal byť Spolok municipálnych archivárov (*Törvényhatósági levéltárosok Egyesülete*), ktorý vznikol v roku 1912. Medzi jeho zakladajúcich členov patrili aj samotný nitriansky župný archivár Ján Romhányi ako pokladník spolku a tiež komárniansky župný archivár Dr. Július Alapy, zvolený do funkcie spolkového notára.³¹ Tlačovým orgánom spolku sa stali Archivárske listy (*Levéltárosok Lapja*). V roku 1912 bol tiež prijatý nový

30 Memorandum z roku 1908 sa zachovalo iba v koncepte. Predbežne nie je známe, či bolo aj oficiálne zaslané uhorskému ministrovi vnútra a predložené v uhorskom parlamente.

31 BÖÖR, László. A Magyar Levéltáros Egyesület tisztviselői 1912–2006. In BILKEI, Irén (ed.). *Magyar Levéltárosok Egyesülete évi vándorgyűlés előadásai*. Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2007, s. 82–83.

Terveystieteiden tutkimuskeskus
Terveystieteiden tutkimuskeskus
Terveystieteiden tutkimuskeskus

[illegible]

A levélben rendszeres és az evel
Kupcsolatot sejtetéshez azonban
szükség elengedhetetlenül Roeger, hogy
ehhez megfelelőleg szakkepzett fel-
let álljon rendelkezésre. Az 1883. évi
I. t. sz. 13 §-a a törvényhatósági
levélszabályokról egy "minimális" qua-
lifikaációt kíván. Miért? mert a
leghagyományosabb és legkevesebb
törvényalkotás a szépen nem állt ren-
delkezésre egy megfelelően képzett ber-
szlet, és minisztérium ^{1 2 3 4 5 6 7 8} fontossá-

Koncept memoranda župných archivárov vypracovaný nitrianskym župným archivárom J. Romhányim v roku 1908
(zdroj: Štátny archív v Nitre)

zákon č. 52, ktorý sprisnil odbornú kvalifikáciu na zastávanie postu župného archívára a istým spôsobom vyhovel požiadavkám, ktoré predniesol ešte v roku 1908 župný archívár J. Romhányi v memorande archívárov. Predpísal, že hlavným archívárom (*főlevéltáros*) sa mohla stať iba osoba s vysokoškolským vzdelaním, ktorá absolvovala univerzitu alebo

právnickú akadémiu. Zákonná úprava zaviedla zároveň nové terminologické pomenovanie pre archivára. Dovtedajšie termíny *levéltárnok* a *allevéltárnok* nahradili názvy *főlevéltáros* a *allevéltáros*.

Ďalším aktivitám v sociálnom hnutí župných archivárov zabránilo vypuknutie prvej svetovej vojny v roku 1914 a rozpad Rakúsko-Uhorska v roku 1918. Jeho hlavný aktér, nitriansky župný archivár Ján Romhányi, sa nových pomerov už nedožil, zomrel náhle na červienku 24. novembra 1918 v Nitre. V nových pomeroch v Československu zabránila vzniku akémukoľvek sociálnemu hnutiu archivárov skutočnosť, že až do roku 1949 sa v ňom nepodarilo vybudovať sieť verejných archívov. Župné archívy, ktoré sa mali stať jeho základnými stavebnými kameňmi, v tom období doslova prežívali.

SUMMARY

The social movement of county archivists for professional opinion and salary range at the beginning of the 20th century

The social movement of the county archivists at the beginning of 20th century is the first social movement of archivists in Hungary and consequently in Slovakia. One of its main figures was archivist John Romhányi (1865—1918, until 1907 Roháč), the archivist of Nitra County. His conserved official estate makes possibility for the first time to look in the social movement of the archivists for improvement of their social situation, salary range and professional opinion. This movement was caused by their gradual working and socially emancipation at the end of 19th and beginning of 20th centuries and also their specifical professional profiling which differentiated them from common mass of state officers in counties. The movement culminated in two memorandums conceived in 1904 and 1908 by John Romhányi and addressed to the ministry of interior of Hungary. Both of them were unsuccessful. The activities of John Romhányi induced though the first trade-union of county archivists established in 1912.

REŠTITÚCIA ARCHÍVNÝCH DOKUMENTOV Z MAĎARSKA DO ČESKOSLOVENSKA

Richard Pavlovič

V Štátnom archíve v Košiciach je uložený fond Abovsko-turnianska župa.¹ Patrí medzi kmeňové a často využívané fondy archívu. Po spracovaní dejín košického archívu² bolo jasné, že sa z Maďarska vrátil v roku 1959. Odvtedy sa v archíve nachádzala jedna miestnosť neroztriedených dokumentov, o ktorej sa vedelo, že prišla spolu so župným fondom. To sa stalo podnetom nielen na roztriedenie, ale aj na výskum problematiky reštitúcií archívnych dokumentov, ktorá s tým úzko súvisí. Ide o reštitúcie archívnych dokumentov z Maďarska do Československa po roku 1920 s dôrazom najmä na obdobie po roku 1945. Súvisiaci termín *archívna rozluka* znamená oddelenie alebo rozčlenenie archívnych fondov medzi štátmi, ktoré v minulosti tvorili jeden celok z hľadiska pôvodcov archívnych fondov. *Reštitúcia* zase znamená vrátenie do pôvodného stavu, v tomto prípade na pôvodné miesto. Oba pojmy sa čiastočne, čo sa týka obdobia po roku 1920 (1945), prelínajú.³ Tému reštitúcií kultúrneho majetku, medzi ktorý rátame aj archívne dokumenty, sa v slovenskom prostredí venovali predovšetkým Elena Machajdíkovič⁴ a Štefan Šutaj,⁵ tiež niekoľko iných autorov.⁶

Pokúsím sa v krátkosti načrtnúť archívne výmeny medzi ČSR a Rakúskom a ČSR a Maďarskom po prvej svetovej vojne, ako sa plnila Trianonská mierová zmluva v 20. a 30. rokoch na tomto poli, ako postupovali rokovania na Parížskej mierovej konferencii, ako sa na tieto rokovania pripravovala čs. strana, ako sa to odzrkadlilo v texte mierovej zmluvy z februára 1947, čo z dohodnutého sa naplnilo medzi rokmi 1947—1949, spomeniem tzv. dôverný dodatkový protokol Štrbského protokolu z roku 1949, zmenu vzťahov medzi ČSR

1 V skutočnosti ide o tri archívne fondy. Abovská i Turnianska župa jestvovali samostatne do roku 1785, potom medzi rokmi 1790—1850 a 1860—1881. V rokoch 1785—1790, 1850—1860 a 1882—1922 bola župa spojená pod názvom Abovsko-turnianska župa.

2 DULOVÍČ, Erik — PAVLOVIČOVÁ, Petra. Dejiny Štátneho archívu v Košiciach, In *Slovenská archivistika*, 2009, roč. 44, č. 2, s. 77—88.

3 V 60. rokoch 20. storočia sa používali tiež pojmy *vyrovnanie*, *vzájomná výmena* či *prinavrátenie pamiatok*.

4 MACHAJDÍKOVÁ, Elena. Kultúrne dedičstvo múzeí — Reštitúcie po druhej svetovej vojne. In PODUŠELOVÁ, Gabriela — MAJCHROVIČOVÁ, Viera. *Múzeá vo vojne: Druhá svetová vojna a jej dôsledky na činnosť múzeí a ich zbierky*. Bratislava: SNM, 2015, s. 87—97.

5 Prof. PaedDr. Štefanovi Šutajovi, DrSc., z Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach ďakujem za poskytnuté kópie dokumentov z Archívu Ministerstva zahraničných vecí v Prahe a Archívu Slovenského národného múzea v Bratislave. Z jeho prác spomeniem najmä monografiu o Parížskej mierovej konferencii a jej súvislostiach ŠUTAJ, Štefan. *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov: Universum, 2014 a štúdiu ŠUTAJ, Štefan. Československo-maďarské spory o kultúrne dedičstvo a Parížska mierová konferencia 1946. In *Dvě století nacionalismu: Pocta prof. Janu Rychlíkovi*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 2014, s. 351—374.

6 VARSÍK, Branislav. *O čom mlčia archívy*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1987. ŠAMBERGER, Zdeněk. Slovensko a archívni reštitúcie s Budapešti po roce 1918. In *Slovenská archivistika*, 1990, roč. 25, č. 2, s. 21—42. CIULISOVÁ, Ingrid. *Osudy pamiatok Slovenska 1919—1949*. Bratislava: KubkoGoral, 1994. VÁROŠ, Milan. *Stratené slovenské poklady: Osudy našich umeleckých diel a pamiatok (najmä v maďarských múzeách a galériách)*. Martin: Matica slovenská 2007. SVĚCHOTA, Lukáš. Pamiatky a Trianonská zmluva. In *Pamiatky a múzeá: Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2009, roč. 58, č. 4, s. 12—17.

a Maďarskom po roku 1948, napĺňanie Štrbského protokolu a súvis s dejinami Štátneho archívu v Košiciach.

Prečo sa po roku 1918 reštituovali archívne dokumenty? Nedialo sa tak len z odborných archívnych dôvodov, ale najmä preto, že vlastníctvo archívov nebolo len formálnym prejavom vlastníctva, ale zároveň výrazom štátoprávnej zvrchovanosti a integrity, ako aj svedectvom vlastnej štátnosti.⁷ A prečo pri téme reštitúcií po roku 1945 začínam hovoriť o roku 1918? Pretože už v tomto období je hmatateľný charakteristický postoj maďarskej strany k rokovaniu o navrátení dokumentov.

Československo uzavrelo s Rakúskom 18. mája 1920 tzv. Pražskú archívnu zmluvu. Odvolávala sa na Saintgermainskú mierovú zmluvu, československá strana získala niekoľko archívnych súborov týkajúcich sa aj Slovenska.⁸ Československá diplomacia predpokladala, že rovnakú (resp. podobnú) zmluvu uzavrie aj s maďarskou stranou. Pražská archívna zmluva sa síce netýkala Slovenska, pri jej kreovaní nebol ani žiaden slovenský zástupca, no maďarská diplomacia aj tak poslala Viedni niekoľko protestných nôt.⁹ Jej snahou bolo získať kondomínium nad pozostalými archívnymi fondmi habsburskej monarchie a získať práva na spolurozhodovanie o ich osude.¹⁰ Po nadobudnutí platnosti Trianonskej mierovej zmluvy Československo predpokladalo, že na jej základe¹¹ bude možné uzavrieť obdobnú zmluvu ako s Rakúskom aj s Maďarskom. Vychádzalo z článku 49 Trianonskej mierovej zmluvy, že Maďarsko sa malo vzdať v prospech čs. štátu všetkých práv a nárokov na tú časť bývalého Uhorského kráľovstva, ktorá bola uznaná ako súčasť ČSR. Z toho vychádzala fikcia, že maďarská strana si prestáva nárokovat' i držanie archívnych fondov z územia, ktoré pripadli novému štátu.¹² Opak bol však pravdou.

Župné úrady na Slovensku boli Ministerstvom s plnou mocou pre správu Slovenska vyzvané na súpis archívnych materiálov, ktoré boli odvečené po prevrate v roku 1918 a ktoré živé registratúry potrebujú na vybavovanie bežnej agendy. Najznámejším príkladom sa stal Turčiansky register z roku 1391, ktorý si so sebou vzal archivár Turčianskej župy pri úteku z Martina do Maďarska. Koordinátorom za čs. stranu bol Václav Chaloupecký, rokovania prebiehali počas rokov 1921 a 1922. Maďarská strana bola ochotná vydať iba živé registratúry a čo sa týka archívnych dokumentov, tak len tie, ktoré boli odvečené po roku 1868. Na základe článku 75 sa realizovala len výmena živých registratúr, a to v roku 1927. Vrátilo sa aj niekoľko jednotlivín, v zásade ale ostali československé požiadavky nevypočuté.

7 ŠAMBERGER, ref. 6, s. 25.

8 ŠAMBERGER, ref. 6, s. 26 — Veľkostatky Holíč a Šaštín z fondu Cisárske statky Mannesdorf.

9 Rakúska strana síce neochotne a nerada, ale strpela prítomnosť čs. archivárov vo viedenských archívoch z dôvodu vyhľadávania archívnych dokumentov. Naopak, maďarská strana tak ústretová nikdy nebola. Rakúska republika vydala Československu niekoľko archívnych súborov, vydanie ďalších však stroskotalo na tzv. trojuholníkovej diplomacii. Bolo dohodnuté, že jeden štát odovzdá dokumenty druhému, iba ak tretia strana nebude mať výhrady, čo maďarská vždy mala. Rakúska odborná verejnosť sa o archívnej rozluke z roku 1920 vyjadrovala hanlivo ešte v 80. rokoch, zabudnúc na epizódu z vlastných archívnych dejín. V roku 1866 totiž Rakúsko pri opúšťaní Benátok pod vedením moravského historiografa Bedu Dudíka (1815—1890) zbalilo väčšinu benátskych archívov a odviezlo ich do Viedne. Po protestoch európskych krajín boli dokumenty vrátené. Taktiež je potrebné spomenúť, že veľa z toho, čo rakúska strana po roku 1920 nevydala, zhorelo počas požiaru justičného paláca vo Viedni v roku 1927. Pozri ŠAMBERGER, ref. 6, s. 24.

10 ŠAMBERGER, ref. 6, s. 25 — teda aby nič z hungarik, či už skutočných, alebo domnelých, nebolo vydaných Prahe.

11 Články 77 a 175—177 Trianonskej mierovej zmluvy.

12 ŠAMBERGER, ref. 6, s. 27.

V novembri 1938 po Prvej Viedenskej arbitráži nastala ďalšia etapa odvážania archívnych fondov z územia za trianonskou hranicou. Koncom druhej svetovej vojny už ale na československej strane bežali prípravy na budúce povojnové vyrovnanie s Maďarskom. Jestvovali zoznamy odvečených kultúrnych predmetov, pripravovala sa pracovná skupina, ktorá sa tomu mala po vojne venovať. *Zbor pre otázky reštitúcie kultúrneho majetku zo Slovenska* (ďalej len zbor) bol zriadený v septembri 1945, mal niekoľko skupín. Pre veci archívne v ňom pôsobili Daniel Rapant, Branislav Varsík, Vendelín Jankovič, tajomníčkou bola Mária Jeršová.¹³ Úlohou zboru bolo pripraviť podklady na rokovania mierovej konferencie v Paríži a na základe jej záverov zaviazat Maďarsko k navráteniu odvečených archívnych dokumentov.

Asi najdôležitejším výstupom tejto pracovnej skupiny bol *Pamätný spis vo veci reklamácie umeleckých a historických pamiatok*.¹⁴ Tu boli nielen vymenované archívne dokumenty a ich súbory, ale aj cizelovaná argumentácia, prečo sa predmetné dokumenty majú vrátiť do Československa. Napríklad pri tých, ktoré sa do Maďarska dostali kúpou, sa argumentovalo tým, že aj obyvatelia z územia Slovenska platili dane a zbierali sa tak na chod kultúrnych inštitúcií. Pri dokumentoch, ktoré darovala šľachta, sa to môže považovať za dar vo verejnom záujme aj s možnosťou umiestniť ich v nejakej kultúrnej inštitúcii na Slovensku.¹⁵ Zbor taktiež navrhoval, aby sa do záverov Parížskej mierovej zmluvy premietli články Trianonskej mierovej zmluvy. No veľmoci sa úzkostlivo vyhýbali spomienke na Trianonskú mierovú zmluvu a na akúkoľvek citáciu z nej. Taktiež nechceli Maďarsko viazať starými ustanoveniami Trianonu.¹⁶

Problematika reštitúcií archívnych fondov má v roku 1946 dve roviny, skoro až protichodné, ktoré môžeme sledovať. Jednou je činnosť zboru a druhou samotné rokovania mierovej konferencie v Paríži. Hneď na úvod je potrebné povedať, že samotný zbor nemal takmer žiaden vplyv na rokovania v Paríži. Aj keď vypracoval zoznamy a argumenty, závažilo iné, ako budeme vidieť neskôr. Názory členov zboru boli radikálnejšie ako názory diplomatických vyjednávačov v Paríži. Navrhovali, aby všetky odborné archívne činnosti nad archívnymi fondmi súvisiacimi so Slovenskom, Juhosláviu a Rumunskom boli zastavené, dokumenty dané pod správu medzinárodnej komisie, ktorá by následne vykonala archívne rozluky.¹⁷

Mierové rokovania v Paríži trvali niekoľko mesiacov, v teritoriálnej komisii pre Maďarsko sa rokovalo aj o archívnych reštitúciách. Ešte predtým zaslala maďarská strana zúčastneným krajinám nótu, ktorou sa zaväzovala vrátiť všetky dokumenty „evakuovaných krajov“, ktoré sa dostali do Maďarska. Československo na to nereagovalo, lebo očakávalo podstatne viac ako iba to, čo bolo odvezené pred blížiacim sa frontom v zime 1944.¹⁸ Samotné rokovanie komisie sa začalo vystúpením štátneho tajomníka Ministerstva za-

13 ŠUTA], *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 107.

14 Archiv Slovenského národného múzea Bratislava (ďalej len A SNM), f. Reštitúcie, šk. 3 — Pamätný spis vo veci reklamácie umeleckých a historických pamiatok.

15 Zbor rokoval aj o košických záležitostiach. Maďarská vláda v roku 1943 evakovala do Košíc budapeštianske technické múzeum, ktoré sa tu uložilo v budove železníc. To by sa mohlo vrátiť Maďarsku. Taktiež hrob a dom Františka II. Rákociho podľa členov zboru nemal súvis s Košicami. Rovnako navrhovali, aby sa ako kompenzácia vydali diela maďarských maliarov uložené vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach (Horovitz, Benczúr). ŠUTA], *Parížska konferencia*, ref. 3, s. 110.

16 ŠUTA], *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 112.

17 ŠUTA], *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 246, 248.

18 ŠUTA], *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 250.

hraničných vecí ČSR Vladimíra Clementisa. Hovoril o odvážaní kultúrnych pamiatok vzniknutých na Slovensku najprv do Viedne, neskôr do Budapešti. Zásadnou vecou v jeho vystúpení, čo sa stalo neskôr predmetom sporov, bolo spochybnenie maďarského tvrdenia, že Maďarsko si povinnosti dané Trianonom splnilo už v roku 1927. Podľa československej strany sa vtedy vrátili len administratívne spisy. Zástupca USA s Clementisom nesúhlasil, do rokovania sa zapojili aj Francúzsko, Bielorusko. Navrhli vytvoriť subkomisiu pre túto otázku, ktorá by problém podrobnejšie preskúmala a navrhla riešenie. Ďalší spor vznikol okolo toho, ktorá krajina v tejto subkomisii má byť, aby nebola zaujatá. Zástupca Nového Zélandu Costello sa vyjadril, že zaujatí v stredoeurópskych záležitostiach sú všetci okrem Nového Zélandu.¹⁹

Subkomisii predsedal zástupca Indie, ktorý akceptoval maďarské tvrdenia o naplnení Trianonu v roku 1927. Postupným vyrovnaným argumentovaním československej strany indický predseda upustil od tejto tézy, no prišiel s ďalšou, podľa ktorej tento problém nemá byť predmetom parížskych rokovaní, ale v budúcnosti sa má uzavrieť bilaterálna zmluva medzi Maďarskom a Československom. To, prirodzene, nahrávalo Maďarsku, ktoré by takúto zmluvu nemalo povinnosť uzavrieť, čo vidieť aj po roku 1920. Ďalším sporom bol hraničný rok, od ktorého sa majú Československu vrátiť archívy. Navrhnuté boli roky 1715, 1740, 1780. Nakoniec sa dohodol rok 1848. Závery subkomisie boli nasledovné: Bola odmietnutá téza maďarskej strany o splnení Trianonu v roku 1927, Československo a Juhoslávia sa nebudú domáhať vecí zjavne maďarských, predložené zoznamy dokumentov sú len predbežné a nie je možné uvažovať o reciprocite. Mierová komisia dostala tento report subkomisie 1. októbra 1946. Zástupca Veľkej Británie považoval závery za príliš široké a ťažko vymožiteľné. Po ďalších rokovaníach, ktoré viedol Clementis, sa z maďarskej iniciatívy dostali do finálneho textu spôsoby, ktorými sa archívne dokumenty dostali do Maďarska a ktorých sa reštitúcia nemala týkať. Šlo o získanie pamiatok nákupom, darom alebo dedičstvom.²⁰ To sa stalo najväčším problémom pri neskoršom návrate dokumentov z Maďarska. Pod tieto tri spôsoby sa dalo zahrnúť takmer všetko, čo Maďarsko vo svojich archívoch opatrovalo. Výsledná formulácia sa stala nemennou, prešla hlasovaním v pléne mierovej komisie a stala sa súčasťou textu mierovej zmluvy s Maďarskom, ktorá bola prijatá a podpísaná 10. februára 1947 v Paríži.

Vedúci československej delegácie Clementis považoval vyrokované podmienky za výhodné, no keď sa o nich dozvedeli členovia zboru v Bratislave, nastalo zdesenie. Okamžite sa stretli s poverenikom Lacom Novomeským a svoje požiadavky predložili aj písomne. Neuvedomovali si, že vo fáze, keď je mierová zmluva schválená všetkými stranami a čaká sa len na podpis ministrov zahraničných vecí, je fakticky nereálne do toho vstúpiť a text zmeniť. Formulácia z mierovej zmluvy poskytovala Maďarsku široký manévrovací priestor, čo si česko(slovenskí) odborníci uviedomovali. Veľmi otvorene o situácii informoval denník Národná obroda 12. novembra 1946: *„Všeobecne sa odsúdil postup čs. delegátov v Paríži, ktorí k jednaniu s Maďarmi o kultúrne požiadavky slovenské neprizvali žiadneho zo slovenských odborníkov. Prevláda názor, že pre politickú požiadavku (odsun Maďarov)*

19 ŠUTAJ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 251.

20 ŠUTAJ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 253, 255, VARSÍK, ref. 6, s. 133.

obetovali sa požiadavky kultúrne.²¹ Slovenská (nielen) kultúrna obec sa dozvedela o podobnostiach a protestovala, kde sa dalo. Bez výsledku. Ako spomínal B. Varsík, „maďarská strana stihla do Paríža povolať archívneho experta, ktorý navrhol kúpu, dedičstvo alebo dar, no československá strana tam žiadneho odborníka nemala. Ten by mohol jednoducho vysvetliť, že pod to spadajú takmer všetky archívne dokumenty a kultúrne predmety, nakoľko Slovensko bolo integrálnou súčasťou Uhorska s jediným centrálnym archívom v Budapešti a jediným centrálnym múzeom.“²² Formálne sa síce rozbehli prípravy na realizáciu článkov mierovej zmluvy s Maďarskom, no zbor zanikol, čakalo sa na ratifikáciu mierovej zmluvy. Iniciatívu prevzalo Ministerstvo zahraničných vecí v Prahe s tým, že opäť zriadilo komisiu na Slovensku, tentokrát *Komisiu pre prevádzanie čl. 11 mierovej zmluvy s Maďarskom*,²³ ktorej predsedom bol zvolený B. Varsík. Jej externými členmi sa stali napríklad Ján Dekan, Peter Ratkoš, Darina Lehotská, Mária Jeršová či Jozef Repčák. Do prípravných prác na vypracúvanie zoznamov požiadaviek opäť zasiahli externé udalosti. Po Maďarsku sa aj Československo vo februári 1948 stalo súčasťou sovietskeho bloku a akékoľvek konflikty medzi spriatelnenými krajinami boli nežiaduce.

Preto už v tomto období mohlo byť jasné, že nastane (takmer) nulitný variant vzájomných nárokov. Komisia na čele s Varsikom však pracovala ďalej. V máji a júni 1948 sa uskutočnili dve pracovné cesty do Maďarska.²⁴ Ako sa píše v správe z ciest, „*narážali na informačné bariéry a neochotu*.“²⁵ Komisia teda navrhovala, aby tie dokumenty, ktoré je maďarská strana ochotná vydať hneď, boli aj hneď odtransportované do Československa a nestali sa tak podmienkou budúcich rokovaní o sporné dokumenty.²⁶ Finálna verzia zoznamov archívnych predmetov požadovaných na základe čl. 11 a 24 mierovej zmluvy bola Maďarsku zaslaná formou nóty 10. septembra 1948. Maďarská odpoveď prišla v januári 1949. Zaujali odmietavé stanovisko skoro ku všetkým československým požiadavkám, popierali nezákonný (neoprávnený) predaj, t. j. predaj, keď predávajúci nebol vlastníkom predmetu a nebol ani oprávnený predmetom disponovať.²⁷ Na ťahu bola československá strana, teda komisia. Vypracovala podrobný materiál s reakciou na každú vetu maďarskej odpovede.²⁸ Ďalšou verbálnou nótou z 14. marca 1949 maďarská strana zamedzila vydanie predmetov, ktoré predtým aj bola ochotná vydať, a podmienila to ďalšími rokovaniami.

21 ŠUTAĽ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 291; *Národná obroda*, 258, 2, 12. 11. 1946, s. 1.

22 VARSÍK, ref. 6, s. 133.

23 ŠUTAĽ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 331.

24 Skupina pracovala v zložení Varsík, Húščava, Gindl, navštívili Krajinský archív, Ústredný archív piaristov a Archív ministerstva poľnohospodárstva.

25 ŠUTAĽ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 336; A SNM, f. Reštitúcie, šk. 3 — Predbežná správa o činnosti archívárskej (historickej) skupiny členov Komisie na prevedenie 11. článku mierovej zmluvy s Maďarskom v dňoch 12.—23. 5. 1948 v Maďarsku, 25. 5. 1948.

26 ŠUTAĽ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 338.

27 ŠUTAĽ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 341. Osobitný dôraz sa kládol na archív hodnoverného miesta v Hronskom Beňadiku, ktorý sa do Maďarska dostal z rozhodnutia ostrihomskeho arcibiskupa. Napr. dvaja obyvatelia Čachtíc zaslali do Budapešti ako dar časť rozkradnutého fondu rodiny Revických z Beckova, prípadne ich darovali vedeckí pracovníci (Béla Majláth), ktorí ich z archívov miest jednoducho zobrali. Majláth si v roku 1886 od mesta Nemecká Lupča vypožičal najstaršiu mestskú knihu a následne ju pod falošným menom Jakub Stollinger predal do Széchényiho knižnice. V tomto období sa realizovala aj spisová rozluka medzi Maďarskom a ČSR, boli vrátené spisy týkajúce sa Slovenska od roku 1885, dohoda bola podpísaná v roku 1955. VARSÍK, ref. 4, s. 133. Ešte v roku 1955 boli v Sátoraljaújhely a v Komárne vymenené matriky, Archív Ministerstva zahraničných vecí Praha (ďalej len A MZV), f. Reparace, restitúcie, šk. 17 — list veľvyslanectva Maďarskej ľudovej republiky Ministerstvu zahraničných vecí ČSR, č. 25/6/1955/Szt., dec. 1955, Záznam z príležitosti odovzdania a prevzatia matrik a iného spisového materiálu vykonaného 19. 12. 1955 v Sátoraljaújhely a v dňoch 21.—22. 12. 1955 v Komárne.

28 A SNM, f. Reštitúcie, šk. 3 — Poznámky umeleckohistorickej pracovnej skupiny komisie na prevádzanie 11. článku mierovej zmluvy s Maďarskom a k verbálnej nóte maďarskeho ministerstva zahraničia 3942/Táj. 1948.

Medzitým geopolitická situácia v strednej Európe odstraňovala trecie plochy medzi štátmi sovietskeho bloku. Výmena obyvateľstva bola ukončená, riešili sa len ekonomické otázky a kultúrne predmety a ich reštitúcia neboli na programe dňa. V lete 1949 bol na Štrbskom Plese podpísaný tzv. Štrbský protokol. Mal doriešiť, väčšinou nulitnou formou, vzájomné hospodárske nároky oboch strán. Obe vlády sa vzdali vzájomných nárokov a pohľadávok. Článok XIII dôverného dodatkového protokolu sa týkal reštitúcií kultúrneho dedičstva. Maďarská strana mala vrátiť kultúrne predmety odvlečené po Prvej viedenskej arbitráži, československá strana nebude žiadať žiadnu náhradu a obe vlády majú úmysel vydať si vzájomne kultúrne predmety po podpísaní vzájomnej kultúrnej dohody.²⁹ Týmto dôverným dodatkovým protokolom sa fakticky ČSR pripravilo o možnosť získať späť archívne dokumenty odvlečené pred novembrom 1938 a celú vec opäť posunulo na bilaterálne rokovania s Maďarskom.

Meritórne uznesenie č. 13 (príloha)³⁰ obsahovalo dvanásť predmetov, ktoré majú byť vrátené: košícký graduál,³¹ kalichy z košíckého Dómu sv. Alžbety,³² Archív Abovsko-turnianskej župy, rodinný archív rodiny Barczai z Barce,³³ výsadné listiny mesta Rimavská Sobota,³⁴ Abraháмова obeta (soška zo slonoviny),³⁵ Archív Komárňanskej župy, Archív mesta Plešivec,³⁶ avarské nálezy z Trnovca a Peršu, nálezy z Pribety a nález zlata z Pribety. Avšak trvalo dlhých desať rokov,³⁷ kým sa tieto dokumenty uvedené v dôvernom dodatkovom protokole, meritórnom uznesení č. 13, dostali na Slovensko. Stalo sa tak v roku 1959, keď komisia na čele s Jurajom Žudelom vycestovala do Maďarska a postupne prevzala takmer všetko z tohto krátkeho zoznamu. Archív Komárňanskej župy sa nachádzal v Budapešti, bol zapečatený a odoslaný do Krajského archívu v Bojniciach. Archív Abovsko-turnianskej župy sa nachádzal v župnom archíve v Miskolci. Nestojali k nemu žiadne zoznamy, tak Žudelova skupina vzala všetko, čo bola maďarská strana ochotná vydať. Materiál bol v rozsype, keďže medzi rokmi 1944—1959 sa trinásťkrát sťahoval.³⁸ Pracovná skupina, ktorá v Maďarsku dokumenty a umelecké predmety preberala, konštatovala hladký priebeh. Len na okraj je potrebné spomenúť poznámku tajomníka čs. veľvyslanectva v Budapešti Vinceho, ktorý členov skupiny pri príchode upozornil, že je možné žiadať len predmety zo Štrbského protokolu, nič viac, lebo maďarská strana má problém aj s vydaním týchto predmetov.³⁹

29 ŠUTAJ, *Parížska konferencia*, ref. 5, s. 357.

30 A SNM, f. Reštitúcie, šk. 3 — Meritórne uznesenie č. 13, Správa o prevzatí umeleckých, historických a archeologických predmetov z Maďarskej ľudovej republiky vyvezených zo Slovenska v roku 1939 podľa Štrbského protokolu; A MZV, f. Reparace, restituce, šk. 17 — Zápisnica napísaná 7. 11. 1952 v kancelárskej miestnosti Archívu Košíckého kraja vo veci zisťovania stavu archívneho materiálu stolice Abauj-Torna roku 1944 a začiatkom roka 1945. Krajský archív v Košiciach bol zriadený v máji 1951, v novembri 1952 jeho vedúci Eugen Bidovský spomínal, že neevakuovaná časť župného fondu utrpela škody, keď v priestoroch archívu bola ubytovaná jedna rota žien Červenej armády. V roku 1944 bola väčšina dokumentov evakuovaná do kaštieľa v obci Fáj.

31 Nebol vydaný, dnes v Szechenyiho knižnici v Budapešti.

32 Stratené od roku 1938.

33 Dnes uložený v Slovenskom národnom archíve.

34 Podľa vyjadrenia Archívu v Rimavskej Sobote táto listina vo fonde Magistrát Rimavská Sobota (1335—1922) chýba.

35 Nevydané, stratené.

36 Fond Mestečko Plešivec (1724—1871) sa nachádza v Archive Rožňava, rozsah 4 bm.

37 Fond Barczai z Barce sa vrátil až v roku 1968.

38 A SNM, f. Reštitúcie, šk. 3 — Správa o prevzatí umeleckých, historických a archeologických predmetov z MER vyvezených zo Slovenska v roku 1939 podľa Štrbského protokolu, meritórne uznesenie č. 13. Archív ATZ sa sťahoval v roku 1923 z Košíc do Prešova, v roku 1942 z Prešova do Košíc, v roku 1944 z Košíc do obce Fáj pri Miskolci, po roku 1950 z Fáju do Miskolca atď.

39 Po roku 1959 sa ďalšie výmeny uskutočnili v 60. rokoch, posledná v roku 1968. MACHAJDÍKOVÁ, ref. 3, s. 94.

Načrtnutá tematika súvisí s dejinami Štátneho archívu v Košiciach, konkrétne sa týka vrátenia fondu Abovsko-turnianska župa. Po takmer rok trvajúcom triedení dokumentov v miestnosti, ktorú sme spomínali v úvode, je dnes jasné, že československá strana vtedy vzala aj iné dokumenty ako spomínaný župný fond.⁴⁰ Boli to fondy Kultúrno-inžiniersky úrad v Miskolci, Zemský úrad Podkarpatskej Rusi v Užhorode, Štátny inšpektorát mostov v Budapešti, Štátne riaditeľstvo mostov v Budapešti, Štátne riaditeľstvo železníc v Budapešti, Strojový stavebný dozor v Budapešti, dokumenty stavebného inžiniera Szilárda Zieľinskeho, inžiniera A. J. Mladiáta (inžinierske plány).⁴¹

Priblížením okolností, ako sa podarilo evakuovaný župný archív vrátiť späť a čo sa dostalo do Košíc spolu s ním, bolo aspoň čiastočne vyplnené jedno biele miesto v dejinách košického štátneho archívu.

SUMMARY

The restitutions of archival documents from Hungary to Czechoslovakia

The article deals with disputes connected with an exchange of archival documents between Hungary and Czechoslovakia after 1945. It reveals time period 1918—1945 in order to understand the reasons of later problems. The study is based on documents from the Archives of the Slovak National Museum and the Archives of Foreign Office in Prague. The paper clarifies particular steps of Czechoslovak members in their attempt to return documents to Czechoslovakia. It points out that at the Paris Peace Conference the members of Czechoslovak delegation were not archivists nor historians, which had negative results on the outcomes of archival treaty for Czechoslovakia. The study at the end brings information about documents that were returned to Czechoslovakia in 1950s and 1960s and about documents that were brought to the State Archives in Košice.

40 Podľa vyjadrenia JUDr. Ladislava Ružičku (*1936), v roku 1959 pracovníka Archívneho oddelenia Krajskej správy Povereníctva vnútra v Košiciach (v rokoch 1971—2000 bol riaditeľom Štátneho a oblastného archívu v Košiciach), ktorý sa prevzatia v Miskolci zúčastnil, z dôvodu niekoľkohodinového riešenia dopravnej nehody čs. nákladného vozidla pri ceste po dokumenty samotné preberanie prebehlo veľmi narychlo a pod časovým stresom.

41 Triedenie vykonávala od augusta 2016 do augusta 2017 Mgr. Anna Princíková (oddelenie spracúvania archívnych dokumentov Štátneho archívu v Košiciach).

PÔDOHOSPODÁRSKY ARCHÍV — DEDIČSTVO, Z KTORÉHO ČERPÁME DODNES

Daniela Tvrdoňová

Hlavnou úlohou všetkých archívov je zbierať, chrániť a zachovať archívne dokumenty pre ďalšie generácie. Situácia v slovenskom archívnictve sa nielen dnes, ale i v minulosti vyvinula tak, že mnohé archívy len prežívajú a mnohé iné neprežili ani svojich zakladateľov. I keď jedným z takých je i Pôdohospodársky archív, jeho odkaz pretrval dodnes.

Organizácia archívov s geografickou štruktúrou a so snahou o zachovanie akej-takej proveniencie sa na Slovensku začala pevne konštituovať až v 50. rokoch 20. storočia. Na jednej strane v porovnaní s vyspelými krajinami neskoro, na strane druhej je to pochopiteľné, keďže v období Rakúsko-Uhorska územie Slovenska netvorilo samostatný správny celok a politická ani kultúrna situácia nedovoľovala, aby sa utvoril archív s celoslovenskou pôsobnosťou.¹ V tomto čase pôsobili župné a mestské archívy, ktorých organizácia však bola nejednotná a ich územná pôsobnosť sa neraz prekrývala, alebo v tom horšom prípade dostatočne nepokrývala celé územie Slovenska.

Po roku 1918 bol v ČSR zriadený výnosom Ministerstva školstva a národnej osvety č. 19 704 zo dňa 12. mája 1919 Štátny inšpektorát archívov a knižníc. Za inšpektora archívov a knižníc bol vymenovaný prof. Václav Chaloupecký, ktorý bol podriadený priamo ministrovi s plnou mocou pre správu Slovenska. Popri svojej pedagogickej a vedeckej práci sa však nemohol dôkladnejšie venovať otázke archívov a celá jeho činnosť sa obmedzovala len na prehliadky a vedeckovýskumnú činnosť súkromného charakteru. V podstate až do roku 1928 zostali archívy na Slovensku v takom stave, ako to bolo za čias Rakúsko-Uhorska.² V otázke organizácie archívnictva na Slovensku sa aj napriek mnohým návrhom a diskusiám prvých desať rokov od vzniku republiky nedoslo k žiadnemu konkrétnemu výsledku ani k vybudovaniu riadnej archívnej organizácie.³

K zmene v organizácii archívov dochádza až po zrušení župného zriadenia a po zavedení novej organizácie verejnej správy na Slovensku v roku 1928. Krátko po vzniku Krajského úradu v Bratislave výnosom prezídia č. 19355 zo dňa 28. septembra 1928 bol vytvorený Krajský archív so sídlom v Bratislave. Do správy krajského archívu patrili všetky archívne fondy bývalých župných archívov, ktoré ale boli ponechané na svojich pôvodných miestach, ďalej registratúra ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska a registratúra pochádzajúca z činnosti krajského úradu. Krajský archív však kvôli priestorovým a personálnym nedostatkom nikdy nedosiahol očakávané výsledky.⁴ V praxi

1 Archív vznikol v Matici slovenskej a v Slovenskom národnom múzeu. Oba mali skôr zbierkový charakter.

2 BIELIK, František — SOPKO, Július (eds.). *Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch II. Oddelenie kapitalizmu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1964, s. 7—28.

3 BABIČKA, Václav. Archív ministerstva vnútra a archívy na Slovensku 1918–1938. In *Slovenská archivistika*, 1986, roč. 21, č. 1, s. 54—72.

4 V Krajskom archíve pôsobili osobnosti ako prof. Daniel Rapant, prof. Branislav Varsík, prof. Alexander Húščava, Dr. Vendelin Jankovič a i.

to znamenalo, že dožiadania na spisy z obdobia rokov 1868—1923 sa riešili priamo na príslušných okresných úradoch, v ktorých boli uložené staré župné archívy, spisy žúp z rokov 1923—1928, ako aj spisy bývalej Komárňanskej a Bratislavskej župy, boli uložené priamo v Krajinskom archíve a všetky dožiadania šli cez spisovňu. Žiadosti týkajúce sa obdobia pred rokom 1868 museli ísť bez výnimky cez krajinský archív.⁵ Pre priestorové a personálne nedostatky však krajinský archív nedosiahol predpokladané výsledky a nepodarilo sa ho legislatívne pretransformovať na ústredný archív. Až do jeho zániku 31. decembra 1939 v dôsledku novej organizácie verejnej správy na základe zákona č. 190/1939 Sl. zák. zo dňa 25. júla 1939 sa nepodarilo vytvoriť centrálny orgán slovenského archívnictva.

Počas vojnovnej Slovenskej republiky prebral na základe vyššie spomenutého zákona agendu bývalého krajinského archívu referát pri prezídiu ministerstva vnútra s názvom Archív ministerstva vnútra, ktorého sídlo ostalo v budove bývalého župného domu v Bratislave. Priamo dozeral na dva župné archívy (bratislavský a komárňanský), ostatných 9 bolo pod správou okresných úradov. Dozor nad mestskými a súkromnými archívmi mal štátny inšpektor archívov a knižníc pri ministerstve školstva, na čele ktorého bol prof. Branislav Varsik, bývalý prednosta krajinského archívu. Pre archívy katolíckej cirkvi existoval samostatný inšpektorát, ktorý viedol Dr. Vojtech Bucko.

Po roku 1945 s nástupom novej politickej sily prešiel archív ministerstva vnútra SR pod správu Prezídia Povereníctva vnútra, kde sa stal iba referátom oddelenia ako archív povereníctva vnútra. Bol však stále umiestnený v tej istej budove a spravoval len archív Bratislavskej župy, materiál Ministerstva ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, krajinského úradu, Ministerstva vnútra SR a niektoré rodové archívy. V roku 1951 sa začali na základe zákona o krajskom zriadení č. 280/1948 Zb. z. a vládneho nariadenia č. 35/1949 Zb. z. zriaďovať krajské archívy.⁶ Až so vznikom Štátnej archívnej komisie, ale hlavne Slovenskej archívnej komisie v roku 1951,⁷ sa začína znovu otvárať otázka zriadenia Slovenského ústredného archívu. Na prvom zasadnutí prerokovala návrh na zriadenie Slovenského ústredného archívu a návrh jeho organizačného poriadku. Uznesením Zboru povereníkov z 20. mája 1952 bol zriadený Slovenský ústredný archív.⁸

Okrem spomenutých snáh o zriadenie ústredného archívu pre územie Slovenska tu krátkodobo, ale i dlhšie pôsobili iné archívy, ktoré však zaujali významné miesto v dejinách slovenského archívnictva. Jedným z takých archívov je určite i Pôdohospodársky archív. Napriek tomu, že išlo o archív špecializovaný, svojimi archívnymi fondmi vytvoril kostru dnešných štátnych archívov.

Po skončení druhej svetovej vojny sa v súvislosti s konfiškáciami pôdy bývalých veľkostatkov, ale aj s revíziou Prvej pozemkovej reformy nastolila otázka, ako vhodne sústrediť a, samozrejme, aj odborne spravovať archívne dokumenty, ktoré sa popri všetkých zhabaných nehnuteľnostiach a hnutelnostiach dostali do rúk štátu. Na skonfiškovanej pôde, presnejšie povedané v skonfiškovaných objektoch, sa často nachádzali nielen predmety

5 Obežník Prezídia Krajinského úradu v Bratislave zo dňa 6. júna 1930, č. 28.668/prez. ohľadom umiestnenia archívov bývalých žúp. In *Krajinský vestník pre Slovensko*, 1930, roč. 3, č. 18, zo dňa 20. júna.

6 SEDLÁK, František — ŽUDEL, Juraj — PÁLKO, František (ed.). *Sprievodca po archívnych fondoch I. Oddelenie feudalizmu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1964, s. 18.

7 Vládne nariadenie zo dňa 9. januára 1951 o Štátnej archívnej komisii. In *Úradný vestník I.*, č. 83/1951.

8 VRABCOVÁ, Eva. *Slovenský národný archív a jeho osobnosti*, rukopis uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.

vysokej historickej a umeleckej hodnoty či knižnice v rozsahu niekoľkých tisícok zväzkov, ale i rozsiahle hospodárske a rodové archívy s dokumentmi siahajúcimi až do 13. storočia. Konfiškácie poľnohospodárskeho majetku aj revíziu prvej pozemkovej reformy malo v kompetencii Ministerstvo zemedelstva v Prahe a Povereníctvo pôdohospodárstva v Bratislave. Nájdenný archívny materiál sa tak stal majetkom štátu a bolo potrebné oddisponovať ho do verejného archívu.⁹ V českých krajinách už v roku 1919 vznikol *Československý státní zemedelský archív v Prahe* ako zvláštne oddelenie Ministerstva zemedelstva v Prahe, ktorý sa špecializoval na lesnícko-poľnohospodárske archívnictvo. Až do roku 1938 organizačne zastrešoval i územie Slovenska, išlo však zväčša len o zisťovanie výskytu archívov, z ktorého sa nám zachovali krátke informačné správy, nevykonával na území Slovenska žiadnu organizačnú a ani len záchrannú činnosť.¹⁰ A ako už bolo vyššie spomenuté, ani žiadny iný archív pôsobiaci na celoslovenskej úrovni sa reálne takejto činnosti nevenoval.

Pre vyriešenie tohto problému urobilo prvý skutočný krok Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy¹¹ v roku 1946 zriadením nového kultúrohistorického oddelenia pri svojom III. odbore (Hospodárske školstvo a osveta), sekcia B. V rámci tohto oddelenia boli postupne popri vykonávaní obhliadok hospodárskych archívov urobené prípravné práce na zriadenie nového špecializovaného archívu s celoslovenskou pôsobnosťou — Pôdohospodárskeho archívu.¹²

Zbor povereníkov vydal uznesenie č. 496/1947 o zriadení Pôdohospodárskeho archívu 13. júna 1947, pričom jeho hlavnou úlohou malo byť zbieranie materiálu k dejinám pôdohospodárstva na Slovensku, ako aj jeho spracovanie a sprístupnenie k vedeckému štúdiu.¹³ Uznesenie o zriadení Pôdohospodárskeho archívu vtedajší povereník pôdohospodárstva a pozemkovej reformy MVDr. Martin Kvetko zamietol, a preto sa reálne o zriadení tohto archívu rozhodlo až po zmene politickej situácie v krajine na zasadnutí Zboru povereníkov dňa 6. mája 1948 rozhodnutím č. 13016/1948-I. Následne bol vo vyhláske č. 718/1948 Úradného vestníka č. 40 uverejnený Organizačný poriadok Pôdohospodárskeho archívu ako vedeckého ústavu pre hospodárske a historické archívnictvo, knihovníctvo a múzejníctvo.¹⁴ Na základe §5 organizačného poriadku bol Pôdohospodársky archív podriadený Povereníctvu pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, sekcii B. Na čelo archívu bol postavený riaditeľ, ktorého menoval povereník pôdohospodárstva a pozemkovej reformy zo zamestnancov rezortu. Hneď od začiatku sa riaditeľom Pôdohospodárskeho archívu stal Július Barták, ktorý už od roku 1946 ešte ako zamestnanec Štátnych lesov viedol i kultúrohistorické oddelenie PPPR-B.¹⁵

Hlavnou úlohou Pôdohospodárskeho archívu podľa §3 organizačného poriadku bolo zbierať odborný a vedecký materiál k dejinám pôdohospodárstva na Slovensku a napomáhať jeho systematickému štúdiu. Zbieranie a zhromažďovanie archívneho, knižného

9 KUŠÍK, Michal. Pôdohospodársky archív a jeho fondy. In *Archivní časopis*, 1951, roč. 1, č. 3, s. 93–97.

10 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), archívny fond (ďalej f.) Pôdohospodársky archív (ďalej PA), šk. 30, inv. j. 264, č. spisu PA.II.f.68a.

11 Ďalej len PPPR.

12 BARTÁK, Július. Pôdohospodársky archív a jeho vedecké poslanie na Slovensku. In *Archivní časopis*, 1951, roč. 1, č. 1, s. 17–22.

13 Uznesenie č. 496/1947 Úr. vestník č. 36.

14 SNA, f. PA, inv. j. 5, PA.I.a.1, šk. 5.

15 SNA, f. PA, inv. j. 264, PA.II.f.68a, šk. 30.

a iného historického materiálu zo skonfiškovaných pôdohospodárskych majetkov, ale aj jeho získavanie od súkromných vlastníkov. Východiskom a podkladom pri získavaní správ o archívnych dokumentoch boli už spomínané správy *Československého státního zemědělského archívu v Praze* z polovice tridsiatych rokov 20. storočia a správy okresných a miestnych národných výborov, ktoré boli odovzdané pobočkám Pôdohospodárskeho archívu.¹⁶ Na ich základe, ale aj na základe ďalších informácií, boli vykonávané prehliadky, ktoré mali zabrániť ďalším škodám na archívnych dokumentoch a boli impulzom pre ich sústreďenie do Pôdohospodárskeho archívu. Bolo potrebné registrovať archívny a knižničný materiál vo všetkých úradoch, ústavoch a podnikoch podriadených PPPR-B,¹⁷ ako aj vykonať evidenciu súkromných archívov so súhlasom ich vlastníkov.¹⁸ Pôdohospodársky archív mal s ich súhlasom realizovať vyradovacie konanie ich registratúr a preberať archívny materiál do vlastnej správy.

Július Barták, riaditeľ
Pôdohospodárskeho archívu
(zdroj: Bystrický permon, č. 4, roč.
VI/2008, str. 11)

Podľa §8 organizačného poriadku mal Pôdohospodársky archív zriadiť k zaisteniu plnenia úloh osem oblastných pobočiek so sídlom v Bratislave, Nitre, Turčianskom Sv. Martine, Banskej Bystrici, Rimavskej Sobote, Levoči, Košiciach a v Humennom. Ako sa neskôr ukázalo, pre nedostatok vhodných priestorov, ale aj pre obštrukcie vychádzajúce najmä z krajských a miestnych národných výborov či pre kompetenčné spory s Národnou kultúrnou komisiou pre Slovensko, ktorá v zmysle dohody medzi Poverením školstva, vied a umení a PPPR mala skonfiškovaný materiál kultúrnohistorickej povahy prebrať od PPPR, vytriediť a odovzdať kultúrnym inštitúciám,¹⁹ nie vždy bolo možné, aby pobočky Pôdohospodárskeho archívu v danom meste aj skutočne sídlili.

Pre nedostatok miesta nemohol byť archívny materiál vždy sústreďený v týchto pobočkách, ale často musel dočasne zostať v mieste svojho pôvodného uloženia, príp. v náhradných priestoroch. Preto Pôdohospodársky archív zriaďoval tzv. archívne strediská. Takéto strediská boli napr. na hrade Červený Kameň, na Oravskom hrade, v Betliari, v Hodkovciach, v Liptovskom Hrádku, ale dočasne boli archívne dokumenty deponované aj v archíve Slovenského národného múzea v Martine. Pre lepšiu predstavu nedostatku vhodných priestorov je treba podotknúť, že v roku 1951 Pôdohospodársky archív spolu so svojimi ôsmimi oblastnými pobočkami sídlil až na dvadsiatich rôznych miestach.²⁰ Nie vždy tieto miesta vyhovovali, napríklad v Oravskom Podzámku, kde bol deponovaný

16 SNA, f. PA, inv. j. 375, 376, 378, 385, 386, 387, 409, 410, 411, 422, 423, 424, 445, 446, 447, 458, 459, 460.

17 Do rámca pôsobnosti Pôdohospodárskeho archívu spadali archívy a registratúry: Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy, Povereníctva lesov a drevárskeho priemyslu, Hlavnej správy ministerstva štátnych majetkov pre Slovensko, Bývalých riaditeľstiev štátnych lesov a štátnych majetkov. V rámci podniku Československých štátnych lesov a majetkov prevzali písomný materiál pridelených hospodárskych celkov bývalých veľkostatkov: Prevzatých podľa pozemkovej reformy (najmä zoštatňovacími akciami). Komposesorátov včlenených do týchto podnikov, a prevzatých majetkov podľa nar. č. 104/1945 Sb. n. SNR v znení vyhlášky č. 1/1948 Sb. n. SNR. Majetkov prevzatých z platnosti zákona o novej pozemkovej reforme podľa zák. č. 142/1947 Sb. n. SNR. Majetkov pridelených do štátnej správy dotknutých zák. č. 16/1948 Sb. z. a n. o novej pozemkovej reforme. Majetkov spadajúcich pod ďalšie zoštatňovacie akcie. Pozri: SNA, f. PA, inv. j. 264, PA.II.f.68a, šk. 30, č. spisu: PA-68a/25/53.

18 Organizačný poriadok PA, vyhláška č. 718/1948 Úr. vestník.

19 OROSOVÁ, Martina. Pôdohospodársky archív a Národná kultúrna komisia 1946–1951. In *50 rokov SNA: Osudy, problémy a perspektívy slovenského archívnictva*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2005, s. 26–38.

20 KUŠÍK, Michal. Pôdohospodársky archív a jeho fondy. In *Archivní časopis*, 1951, roč. 1, č. 3, s. 93–97.

archívny materiál na Oravskom hrade, sa dalo pracovať len v letných mesiacoch, pretože v zime nemohli pracovníci pre chlad zostať v skladoch dlhšie ako dve hodiny.

1. októbrom 1951 na základe rozhodnutia Povereníctva pôdohospodárstva a Štátnej archívnej komisie²¹ sa organizácia pobočiek Pôdohospodárskeho archívu prispôbila krajskému zriadeniu na Slovensku. V dôsledku toho Pôdohospodársky archív v §8 organizačného poriadku upravil krajské pobočky pre Bratislavský kraj so sídlom v Bratislave, pre Nitriansky v Nitre, pre Banskobystrický v Radvani nad Hronom, pre Košický v Košiciach, pre Žilinský v Turčianskom Sv. Martine a v Humennom pre Prešovský kraj.²² Už v roku 1953 kvôli zamieňaniu krajských pobočiek Pôdohospodárskeho archívu s krajskými archívmi na základe uznesenia Štátnej archívnej komisie z 1. júla 1952 bol názov krajská pobočka pôdohospodárskeho archívu zrušený a zavedený nový názov Pôdohospodársky archív — pobočka v Bratislave, v Nitre, t. č. v Bojniciach, v Trenčíne pre Žilinský kraj, v Banskej Bystrici, t. č. v Radvani nad Hronom, v Rimavskej Sobote, v Levoči a v Košiciach. Pomenovanie pôdohospodársky archív — archívne stredisko zostalo aj naďalej v platnosti.²³

V roku 1955 Pôdohospodársky archív okrem ústredia v Bratislave, ktoré vykonávalo súčasne aj funkciu pobočky pre Bratislavský kraj, mal 6 pobočiek s územnou pôsobnosťou pre príslušné kraje — v Bojniciach, v Trenčíne, v Radvani nad Hronom, v Rimavskej Sobote, v Levoči a v Košiciach.²⁴ Ďalšie priestory získavala každá pobočka Pôdohospodárskeho archívu priebežne, avšak často o ne i prichádzala a musela sa sťahovať do iných priestorov. Väčšinu takto získaných miestností bolo potrebné adaptovať na účely archívu a, samozrejme, z rozpočtu Pôdohospodárskeho archívu. Čo sa týka vnútorného zariadenia, pokiaľ to bolo možné, preberal Pôdohospodársky archív všetok upotrebitelný nábytok zo skonfiškovaných archívov a knižníc.²⁵

Aj napriek snahám a neustálemu hľadaniu a vypisovaniu nových žiadostí o pridelenie miestností sa len ťažko darilo získavať vhodné priestory pre pobočky Pôdohospodárskeho archívu (PA). Svedčí o tom napríklad aj rukopisná poznámka na rozsiahlej žiadosti adresovanej pre Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS) z januára 1954, ktorá nakoniec ani nebola odoslaná „*pre beznádejnosť pridelenia ďalších miestností pre PA*“.²⁶

Po zistení, respektíve objavení, archívnych dokumentov bolo potrebné zabezpečiť ich prevoz a uloženie v príslušnej pobočke Pôdohospodárskeho archívu. Samotný Pôdohospodársky archív však nemal k dispozícii vlastné nákladné autá, tieto si zapožičiavali od rôznych iných úradov a inštitúcií *ad hoc*. Na žiadosť o trvalé pridelenie osobného a nákladného automobilu z marca 1949 dostal Pôdohospodársky archív od PPPR zamietavú odpoveď s dodatkom, že „*prevezenie predmetného materiálu môže byť uskutočnené účelnejšie a lacnejšie verejnými dopravnými prostriedkami*“.²⁷ Na služobné cesty sa teda zväč-

21 Vládne uznesenie č. 83/1951 Úr. vestník zo dňa 9. januára 1951.

22 SNA, f. PA, inv. j. 192, PA.II.d.68a, šk. 21, č. spisu: PA-68a/341/51.

23 SNA, f. PA, inv. j. 264, PA.II.f.68a, šk. 30, č. spisu: PA-68a/32/53.

24 SNA, f. PA, inv. j. 313, PA.II.h.17, šk. 39, č. spisu: PA/17/5/55.

25 SNA, f. PA, inv. j. 329, šk. 40, č. spisu A-PA-5/20/48.

26 SNA, f. PA, inv. j. 295, šk. 35.

27 SNA, f. PA, šk. 10, inv. j. 76, č. spisu PA-41/4/49.

ša využívali verejné dopravné prostriedky, len v niektorých pobočkách mali pracovníci Pôdohospodárskeho archívu pridelený služobný motocykel.²⁸

Pokyny pre archiv:

Čistopis vyhotovil(a);

„ srovnali;

Do výpravne došlo; Expedované dňa;

Dozrievanie bolo ukončené

me beru dejnosť pre p. 11. 11. 19

dielo pre ministerstvo a. a. s. prílohami

Garmond Bratislava 898-49

Neúspech prideľovania miestností vidieť aj na spisoch
(zdroj: Fond PA, inv. j. 295, šk. 35)

Na ich základe, ale aj na základe ďalších informácií pracovníci Pôdohospodárskeho archívu vykonávali prehliadky archívov, ktoré mali zabrániť ďalším škodám na archívnych dokumentoch a boli impulzom na ich sústredenie do Pôdohospodárskeho archívu. V čase vzniku Pôdohospodárskeho archívu bolo na území Slovenska približne 450 skonfiškovaných hradov, zámkov a kaštieľov, kde sa mohli nachádzať vzácne archívy.²⁹ Po sústredení archívneho materiálu v priestoroch Pôdohospodárskeho archívu sa pristupovalo k jeho spracovaniu. Základom bolo tzv. „*hrubé triedenie*“, pri ktorom išlo najmä o skúmanie obsahovej stránky dokumentov, prípadne zistenie predchádzajúceho archívneho usporiadania. Po hrubom roztriedení sa najprv pristupovalo k rekonštrukcii pôvodných registratúrnych usporiadaní, ktorá bola možná, len ak sa zachovali pôvodné elenchy. Takto sa ihneď sprístupnila časť archívnych fondov Pôdohospodárskeho archívu bádateľom na štúdium. Pôvodné usporiadanie si však zachoval len zlomok archívnych dokumentov a materiál od konca 18. storočia, niekedy i starší, bol zväčša neusporiadaný, často úplne rozmetaný. Nezabúdajme, že väčšina archívnych dokumentov bola v nemčine, maďarčine a latinčine. Na niektoré základné, (najmä vyradovacie) práce boli najímaní i externí pracovníci, ktorí skartovali státisíce spisov, hlavne z archívov riaditeľstiev štátnych lesov a majetkov.³⁰

Dôležitou úlohou Pôdohospodárskeho archívu bolo usporiadanie a riadne uloženie archívneho materiálu, ale aj inventarizácia a celkové sprístupnenie vyhotovením základných archívnych pomôcok. Práve táto úloha bola často, najmä v prvých rokoch pôsobenia, zatláčaná do úzadia, pretože dôraz sa kládol hlavne na zozbieranie a zaistenie archívneho materiálu z konfiškátov, o ktoré sa nikto nestaral, a zamestnanci Pôdohospodárskeho archívu ho často nachádzali i rozhádzaný v maštali, prípadne ním obyvatelia

28 SNA, f. PA, šk. 20, inv. j. 184.

29 PURGINA, Ján. Činnosť Pôdohospodárskeho archívu do marca 1950. In *Historický zborník SAVU*, 1950, roč. 8, s. 104.

30 MARSINA, Richard. O práci v Pôdohospodárskom archíve. In *Archivní časopis*, 1956, roč. 6, č. 1, s. 30–31.

kúrili.³¹ O rozkrádání a ničení archívnych dokumentov nám svedčia aj zachované správy o prehliadkach archívov.

Podľa §6 Organizačného poriadku Pôdohospodárskeho archívu umožňoval štúdium materiálu k dejinám pôdohospodárstva na Slovensku vedeckým pracovníkom, domácim i zahraničným, v študovniach Pôdohospodárskeho archívu podľa predpisov platných pre štúdium v štátnych archívoch a knižniciach. Študijný poriadok Pôdohospodárskeho archívu je okrem obmedzení v bode 1, týkajúcich sa politického stanoviska bádateľa, ako aj záujmov, ktoré nesmú byť protichodné so záujmami štátu, čo je však pre toto obdobie charakteristické, v mnohom podobný dnes platným bádateľským poriadkom.³² Predbežné informácie o archívnom materiáli podávalo ústredie Pôdohospodárskeho archívu alebo jeho oblastné pobočky na písomnú, prípadne ústnu žiadosť bádateľa. Po kladnom vybavení žiadosti a vyhladaní príslušného archívneho dokumentu bol žiadateľ o tomto písomne upovedomený. Začiatok svojho štúdia v archíve však musel najskôr písomne oznámiť. Štúdium v študovni Pôdohospodárskeho archívu bolo možné v predpoludňajších hodinách, popoludňajšie štúdium sa mohlo pripustiť len výnimočne, ak sa vopred ohlásilo viacero bádateľov. Počet predkladaných archívnych dokumentov nebol presne obmedzený, ale ďalšie archívne dokumenty sa bádateľovi vydali len po odovzdaní predošlých. Fotografické snímky archívnych dokumentov sa mohli vyhotovovať len na určenom mieste alebo vo fotodielni archívu a len so súhlasom riaditeľa Pôdohospodárskeho archívu, prípadne prednostu danej pobočky. Každý bádateľ archívu bol povinný bez vyzvania zdarma a bez meškania hneď po vydaní odovzdať jeden exemplár knihy, prípadne príslušného čísla časopisu alebo novín, v ktorých bola publikovaná jeho práca s použitím archívnych dokumentov Pôdohospodárskeho archívu v akomkoľvek rozsahu.³³ Okrem nákupu literatúry teda aj takýmto spôsobom budovali príručnú knižnicu Pôdohospodárskeho archívu, z ktorej publikácie môžeme objaviť v príručných knižniciach viacerých dnešných štátnych archívov, prípadne aj v knižnici Slovenského národného archívu.

Pôdohospodársky archív sa v rámci svojej vydavateľskej činnosti podieľal na vyhľadávaní a príprave dokumentov pre Sborník Jozefa Dekreta-Matejovie v spolupráci s Historickým ústavom SAV a prevažne z archívnych dokumentov Pôdohospodárskeho archívu boli pripravené a vydané listy poddaných,³⁴ pod vedením jeho pracovníkov a z materiálu získaného z Pôdohospodárskeho archívu a doplneného z archívu v Budapešti sa pripravila aj edícia urbárov.³⁵ Okrem týchto súborných prác prispievali pracovníci Pôdohospodárskeho archívu pravidelne do odborných periodík svojimi štúdiami a inými prácami. Mnohokrát prispeli aj k príprave prác z regionálnych dejín.³⁶

Medzi ďalšie dôležité činnosti Pôdohospodárskeho archívu nepochybne patrí aj dohoda so Slovenskou univerzitou v Bratislave, neskoršou Univerzitou Komenského, podľa ktorej poslucháči filozofickej fakulty vykonávali archívnu prax na pracoviskách Pôdohos-

31 SNA, f. PA, inv. j. 313, PA.II.H.17, šk. 39, č. spisu: PA-17/4/55.

32 Bádateľský poriadok Slovenského národného archívu, 2006.

33 SNA, f. PA, inv. j. 187, PA.II.d.46, šk. 20, č. spisu: PA-46/619/51.

34 HORVÁTH, Pavol. *Listy poddaných*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1955.

35 MARSINA, Richard — KUŠÍK, Michal (eds.). *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku 1. (16. storočie)*. Bratislava: SAV, 1959; MARSINA, Richard — KUŠÍK, Michal (eds.). *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku 2. (17. storočie)*. Bratislava: SAV, 1959.

36 SNA, f. PA, inv. j. 313, PA.II.H.17, šk. 39, č. spisu: PA-17/4/55.

podárskeho archívu. Takto sa zabezpečovala príprava novej generácie archivárov, z ktorých mnohí ešte aj dnes pôsobia v našich archívoch.³⁷

Organizačne mal byť Pôdohospodársky archív rozdelený na sedem oddelení a pomocnú kanceláriu, to celé s riaditeľom na čele.³⁸ Väčšina z týchto oddelení však existovala len na papieri a ostala dlhodobo neobsadená, pretože archív neustále zápasil s nedostatkom kvalifikovaných pracovných síl. Pri pôvodnom pláne počtu zamestnancov sa počítalo okrem odborných i s dokumentačnými a s manipulačnými silami. Tento plán bol však niekoľkokrát zredukovaný akciami, ako napríklad preradovanie zamestnancov do výroby v roku 1951, a tak mal Pôdohospodársky archív v roku 1955 takmer len samé odborné sily, čo znamenalo, že vo väčšine pobočiek bol len jeden pracovník, ktorý musel všetky druhy prác vykonávať sám. Jedine ústredie malo okrem riaditeľa (Július Barták) aj dvoch vedeckých archivárov (Richard Marsina, František Sedlák), jedného manipulantu a jednu dokumentačnú silu. Okrem toho boli dvaja vedeckí archivári (Albert Stránsky a Ctibor Matulay) len v pobočke Pôdohospodárskeho archívu v Radvani nad Hronom, ktorá ako jediná mala primerané archívne priestory a vďaka tomu bola aj najväčším archívom. V ostatných pobočkách Pôdohospodárskeho archívu boli prednostovia jedinou pracovnou silou. Dokonca v pobočke v Rimavskej Sobote nebola istý čas žiadna stála pracovná sila.³⁹

Aj napriek priestorovým, personálnym a materiálnym ťažkostiam sa podarilo Pôdohospodárskemu archívu zachrániť významný historický materiál. Dnes už nevieme, koľko historických prameňov bolo zničených vojnovými udalosťami či neskorším plienením, je však isté, že pracovníci Pôdohospodárskeho archívu často nachádzali vzácny rodinný archív vyhádzaný v maštali, alebo sa ním kúrilo.⁴⁰ Počas približne siedmich rokov pôsobenia Pôdohospodárskeho archívu bol do jeho správy prevzatý a vytriedený všetok archívny materiál bývalých riaditeľstiev Štátnych lesov a Štátnych majetkov. Postupne sa prebrali i archívne dokumenty prvej pozemkovej reformy a začalo sa pracovať aj na preberaní spisov jednotných roľníckych družstiev (JRD) pobočkami Pôdohospodárskeho archívu. Pôdohospodársky archív zozbieral hlavne archívny materiál pochádzajúci z držby a spravovania veľkých pozemkových majetkov, tak súkromných (šľachtických), ako aj štátnych, z 13.—20. storočia. Archívny materiál z obdobia pred rokom 1848 sa týkal hlavne hospodárenia na majeroch (vinohradníctvo, rybníkárstvo, chov dobytka, oviec, robôt na panských majetkoch), hospodárenia na poliach poddaných (urbáre, desiatky, konskripcie), ako aj hospodárenia rôznych priemyselných podnikov, ktoré vznikali na panstvách (manufaktúry na výrobu súkna, keramiky, papierne, bane, hámre, hutý atď.). Pomerne málo archívnych dokumentov sa zachovalo zo súkromných veľkostatkov po roku 1848, keď sa tieto majetky u nás dávali zväčša do prenájmu. Za najcennejší materiál po roku 1919 môžeme považovať archívy bývalých úradov prvej pozemkovej reformy, ktoré boli však v správe Pôdohospodárskeho archívu len sčasti, značná časť ostala rozptýlená v rámci okresných a krajských národných výborov. Celkovo sa do roku 1956, teda do začlenenia Pôdohospodárskeho archívu do siete štátnych archívov, podarilo vo všetkých pobočkách

37 SNA, f. PA, inv. j. 310, šk. 38, a.i.

38 SNA, f. PA, inv. j. 5, PA.I.a.1, šk. 5.

39 SNA, f. PA, inv. j. 313, PA.II.h.17, šk. 39.

40 SNA, f. PA, inv. j. 267, PA.II.f.70, šk. 31, č. spisu: PA-70/12/53.

sústrediť približne 12 680 bežných metrov⁴¹ archívneho materiálu. Konkrétne v ústredí Pôdohospodárskeho archívu v Bratislave a v archívnom stredisku Pôdohospodárskeho archívu na Červenom Kameni bolo spolu uložených 3300 bm, v Bojniciach 800 bm, v Trenčíne 350 bm, v archívnom stredisku Pôdohospodárskeho archívu na Oravskom hrade 700 bm, v archívnom stredisku Pôdohospodárskeho archívu v Liptovskom Hrádku 450 bm, v depozite SNM v Martine 300 bm, v Radvani nad Hronom 2500 bm, v Rimavskej Sobote 400 bm, v Košiciach 800 bm, v archívnom stredisku Pôdohospodárskeho archívu v Jasove 350 bm, v Levoči 1350 bm, v Krásnej Hôrke 200 bm, v Betliari 100 bm a v Hodkovciach 80 bm archívneho materiálu.⁴²

Vládne nariadenie č. 29/1954 Zb. o archívniectve určilo povinnosť začleniť pôdohospodársko-lesnícke archívy do organizácie štátnych archívov. Vznikol Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave, predchodca Slovenského národného archívu, a archívne fondy z ústredia Pôdohospodárskeho archívu sa s účinnosťou od 1. januára 1956 stali súčasťou jeho pôdohospodársko-lesníckeho oddelenia, ktoré sa neskôr transformovalo na oddelenie dejín feudalizmu a tvorí tak predchodcu dnešného I. oddelenia spracúvania archívnych dokumentov Slovenského národného archívu. Pobočky Pôdohospodárskeho archívu boli včlenené do I. oddelenia spracúvania archívnych dokumentov. Všetci zamestnanci prešli z osobného stavu Povereníctva pôdohospodárstva do osobného stavu zamestnancov Povereníctva vnútra.⁴³

Nielen vedenie Pôdohospodárskeho archívu, ale i samotní pracovníci sa museli starať o zaobstaranie vhodných archívnych budov a miestností, o ich adaptáciu, vnútorné a kancelárske zariadenie. Pri zriaďovaní pobočiek Pôdohospodárskeho archívu bolo potrebné vždy najskôr zabezpečiť úradné miestnosti a priestory pre archívny materiál. V niektorých mestách sa to podarilo ľahšie, v iných to bolo takmer nemožné. Veľké problémy s umiestnením mala napríklad pobočka Pôdohospodárskeho archívu v Nitre. Už pri zriadení pobočky v Nitre bol problém nájsť vhodné priestory, oslovených bolo niekoľko inštitúcií, napríklad aj Štátne múzeum, Štátna roľnícka škola v Nitre.⁴⁴ Jej sídlo sa niekoľkokrát presúvalo z Nitry do Horných Krškán, do Oponíc, znovu do Nitry, až nakoniec pri začleňovaní pôdohospodárskych archívov na Slovensku do siete štátnych archívov 31. decembra 1955 sídlilo v Bojniciach.⁴⁵ Práve na príklade nitrianskej pobočky je možné sledovať, aké ťažkosti musel prekonávať Pôdohospodársky archív a jeho zamestnanci.

Už v máji 1948 oslovili Dr. Máriu Jeršovú, archivárku Slovenského národného múzea v Martine, aby napriek tomu, že sa podieľala aj na prípravných prácach zriadenia pobočky v Martine, pripravila pôdu aj pre pobočku v Nitre. Svoju úlohu zobrala vážne a okrem iného pripravila aj zoznam literatúry nevyhnutnej pre činnosť archívu v tejto oblasti, vychádzajúc z predpokladaného výskytu rodových archívov. Zároveň upozornila vedenie Pôdohospodárskeho archívu na nevyhnutnosť žiadať o vrátenie rodových archívov v Budapešti.⁴⁶

41 Ďalej len bm.

42 SNA, f. PA, inv. j. 313, šk. 39, č. spisu PA-17/5/55.

43 VRABCOVÁ, Eva. *Slovenský národný archív a jeho osobnosti*. Rukopis uložený v SNA.

44 SNA, f. PA, inv. j. 328, šk. 40.

45 SNA, f. PA, inv. j. 313, PA II.h.17, šk. 39, č. spisu: PA/17/6/55.

46 SNA, f. PA, inv. j. 328, šk. 40, PA-3/5/48.

Pobočka Pôdohospodárskeho archívu v Nitre bola nakoniec zriadená až k 1. januáru 1949 na čele s prednostom a v tom čase aj jediným zamestnancom prof. Jánom Dobrovodským.⁴⁷ Tento dokonca poskytol Pôdohospodárskemu archívu na prenájom vo svojom byte na Hodžovej ulici 2221 v Nitre jednu miestnosť aj s predsieňou ako sídlo. Podľa zmluvy mal za to dostávať nájomné vo výške 400 Kčs mesačne.⁴⁸

Nitra a jej okolie po prechode frontu utrpeli veľké škody a ešte aj o pár rokov po vojne bol veľký nedostatok bytových i nebytových priestorov. Hľadanie vhodných priestorov pre oblastnú pobočku pôdohospodárskeho archívu pokračovalo, avšak dlhodobo neúspešne. Až koncom roku 1949 sa prof. Dobrovodskému podarilo nájsť a zabezpečiť dve pomerne veľké miestnosti (6 × 9 m), predsieň a salón, v kaštieli v neďalekých Horných Krškánoch. Po podpísaní nájomnej zmluvy na sumu 400 Kčs mesačne sem boli ešte v decembri 1949 presťahované archívne dokumenty. Avšak už v marci sa objavili prvé snahy o vystahovanie archívu a 18. mája 1950 vydal Miestny národný výbor v Horných Krškánoch výmer, ktorým pridelenie miestností pre pobočku Pôdohospodárskeho archívu zamietol s odôvodnením, že v týchto priestoroch bude zriadená škôlka. Archív sa mal do 8 dní odsťahovať.⁴⁹ Samozrejme, Pôdohospodársky archív sa proti takýmto tlakom bránil a zároveň profesor Dobrovodský dostal ultimátum do 1. septembra 1950 do Horných Krškán presťahovať aj úradné miestnosti oblastnej pobočky zo svojho bytu v Nitre.⁵⁰ Ďalším

Odtlačok pečiatky oblastnej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v Nitre (zdroj: Fond PA, inv. j. 349, šk. 42)

problémom bol nedostatok regálov, takže archívne dokumenty boli porozkladané na zemi. Napriek všetkým týmto problémom podľa zápisnice napísanej pri revízii oblastnej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v Nitre, ktorú vykonal v dňoch 23. a 24. novembra 1950 pracovník ústredia Richard Marsina, stihol v týchto podmienkach profesor Dobrovodský skatalogizovať viac ako 2200 zväzkov kníh a nahrubo roztriediť a zaškatuľovať dokumenty z archívov z Pustého Jágra, Tichého Dvora, Dolnej Malanty, Novej Vsi nad Žitavou, Svätého Michala a časť hospodárskeho archívu Nitrianskeho biskupstva, spolu v rozsahu viac ako 200 archívnych škatúl. Ešte na jar 1950 sústredil v oblastnej pobočke Pôdohospodárskeho archívu aj archívne dokumenty a knižnice z Levíc, Červeného Kameňa, Mojmiroviec, Partizánskeho-Bošian a z Kyneku, kde sa našlo aj väčšie množstvo stredovekých listín. Pripravoval sa presun archíválií z Horných Obdokoviec. Dokonca v správe Richard Marsina konštatuje, že nálezom stredovekých listín v Kyneku sa pobočka Pôdohospodárskeho archívu v Nitre „stala pobočkou majúcou najviac stredovekého materiálu“.⁵¹

Už v januári 1951 veľmi naráchlo presťahovali pobočku Pôdohospodárskeho archívu z Horných Krškán do Oponíc. Naráchlo preto, že sa tak stalo dokonca bez prítomnosti jej prednostu profesora Dobrovodského, ktorý bol v tom čase chorý. Za Pôdohospodársky archív bola pri sťahovaní prítomná upratovačka. A aj napriek urýchlenu odsťahovaniu

47 SNA, f. PA, inv. j. 334, šk. 41. Dejiny pobočky sa zaoberá aj štúdia: KERESTEŠ, Peter. Oblastná pobočka Pôdohospodárskeho archívu v Nitre (1949–1954) a jej osudy. In *Archívny almanach*, 2017, roč. 1, 61–72.

48 SNA, f. PA, inv. j. 334, šk. 41. PA-3/13/49.

49 SNA, f. PA, inv. j. 342, šk. 41, PA-N/35/50.

50 SNA, f. PA, inv. j. 342, šk. 41, PA-N/39/50, PA-N/40/20.

51 SNA, f. PA, inv. j. 342, šk. 41, PA-N/42/50.

z Krškán, kde priestory potreboval Krajský inšpektorát ÚMEZ-u,⁵² v Oponiciach ostal archívny materiál tri dni na dvore, kým správca kaštieľa dovolil uskladniť ho pod strechu, ale aj potom niekoľko týždňov práce stáli, pretože chýbal písomný príkaz s nasťahovaním archívu.⁵³ Aby ste si nemysleli, že sa nejaký archívny dokument mohol pri takomto narábaní zničiť alebo stratiť, ÚMEZ na svoju obranu okrem iného uviedol, že „vlečky (s dokumentmi) boli umiestnené pred vchodom do archívu, zakryté celťovými plachtami a obité latkami, aby sa z vlečiek nemohlo nič odcudziť“.⁵⁴ Keďže na presťahovanie archívnych dokumentov neboli urobené žiadne prípravné práce, celé sťahovanie malo takmer katastrofický priebeh: „Do debien dodaných ÚMEZ-om sa zmestili len dve tretiny knižných a archívnych dokumentov, spolu 4 traktorové vlečky, s ktorými šla do Oponíc zamestnankyňa Pôdohospodárskeho archívu....posledná dávka archiválií na dvoch traktoroch, boli to voľne naložené archiválie (nie v debnách), z ktorých po ceste vraj z vlečiek povypadávali.“⁵⁵ Prednosta pobočky nakoniec zistil, že archívne dokumenty, ktoré boli nakoniec uložené vo veľkom salóne (tzv. zrkadlovom), boli úplne pomiešané, keďže sa z vlečiek vynášali naraz a keďže debny ani škatule neboli predtým nijako označené. O stave celej pobočky máme relatívne podrobné správy z viacerých strán, zaujímavá je najmä zápisnica, ktorú pri prevzatí v zastúpení Jána Dobrovodského spísal pracovník ústredia Pôdohospodárskeho archívu František Sedlák. Okrem už uvedených skutočností ešte spresnil, v akom stave boli rozpracované a usporiadané jednotlivé archívne fondy, ale napríklad aj to, že knižnica pobočky je zložená z nakúpených kníh a kníh získaných spoločne s archívmi bývalých veľkostatkov, ku ktorým bol spravený podrobný listkový katalóg. Tento katalóg sa pri sťahovaní úplne stratil.⁵⁶

Nakoniec vysvitlo, že pobočka bola z priestorov v Horných Krškanoch „za záhadných okolností doslovne vynesená“,⁵⁷ ale nové priestory v Oponiciach jej majiteľ kaštieľa, ktorým v tom čase bol Úrad predsedníctva Zboru povereníkov, prenajať odmietal. Pôdohospodársky archív sa obrátil na novozriadenú Štátnu archívnu komisiu pri ministerstve vnútra, ktorú požiadal o vyriešenie tejto situácie, resp. o pridelenie 4 miestností v priestoroch Bojnického zámku.⁵⁸ Naopak, Úrad predsedníctva Zboru povereníkov oznámil svojim prípisom č. 69/1951/III./4-dôv z 25. januára 1951 riešenie, ktorým malo byť ďalšie presťahovanie nitrianskej pobočky Pôdohospodárskeho archívu do kaštieľa v Klátovej Novej Vsi.⁵⁹ Situácia zašla dokonca tak ďaleko, že aj keď archívne dokumenty boli uskladnené v kaštieli v Oponiciach, prednosta pobočky Ján Dobrovodský ešte v marci nemal do týchto priestorov prístup a nemohol vôbec úradovať.⁶⁰ Všetko sa zmenilo koncom apríla, keď boli archívne dokumenty z Oponíc presťahované priamo do Nitry, kde sa podarilo v priestoroch KNV (priamo v Krajskom archíve) získať jednu miestnosť na uskladnenie archívu a pri pôdohospodárskom referáte KNV ďalšiu miestnosť na nábytok a zariadenie

52 Ústredie pre mechanizáciu zemelstvá, ďalej len ÚMEZ.

53 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/45/51, PA-N/46/51.

54 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/51/51.

55 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/67/51.

56 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/67/51.

57 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/49/51.

58 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/50/51.

59 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/52/51.

60 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/53/51.

pobočky, ktorá bola až dovtedy umiestnená priamo v byte Jána Dobrovodského. V dňoch 23. až 27. apríla 1951 bolo pod dozorom Františka Sedláka a Vincenta Hájnika, pracovníkov ústredia Pôdohospodárskeho archívu, všetko zabalené a presťahované do Nitry.⁶¹ Aj napriek zdaniu, že sa situáciu oblastnej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v Nitre konečne podarilo vhodne vyriešiť, v podstate to bol jej zánik. Z pobočky sa načas stalo archívne stredisko, ktorého spravovaním bol poverený krajský archívár s tým, že pracovníci ústredia budú striedavo dochádzať a usporadúvať archívny materiál v priestoroch kancelárie krajského archívu. Čo sa týka zamestnancov bývalej pobočky, ešte k 31. decembru 1950 boli prepustené Eva Paulinyiová, kancelárska sila, a Júlia Drenková, upratovačka. Prednosta Ján Dobrovodský, ktorý bol od začiatku roku 1951 takmer neustále chorý, dostal od kádrového odboru dekrét o odvolaní z pozície prednostu oblastnej pobočky Pôdohospodárskeho archívu. Ako dôvod bolo podaním Pôdohospodárskeho archívu pre odvolanie uvedené, že „v nedostatku odborných vedomostí, pre nevyhovujúci zdravotný stav pľúcnej nemoci, ďalej pre hrubé porušenie pracovných povinností a previnenie pracovnej disciplíny, nemôže v žiadnom prípade zostať a byť ponechaný v archívnej pozícii“. Nakoľko to bol pravý dôvod odvolania prednostu pobočky, je otázne. V správe sa ďalej uvádza: „Súčasne pripomínam, že na OPPA Nitra v dôsledku provizórneho umiestnenia nie sú vlastne pracovné možnosti...“⁶²

V takomto stave zostal Pôdohospodársky archív v Nitre až do začiatku roku 1952, keď sa spoločne s Krajským archívom v Nitre ocitol v Bojnicksom zámku. Pôdohospodársky archív tu bol zložený na troch miestach, domáci bojnický archív na prvom poschodí vo vysunutej hradnej bašte, časť archívnych fondov a nábytok prevezený z Nitry v tzv. Šalamúnovej sieni a zvyšok fondov s knižnicou v hradnej kaplnke. Všetok materiál bol uložený len na hromadách a provizórne, keďže pre krajskú pobočku Pôdohospodárskeho archívu bolo určených 5 miestností v Lesnom závode Československých štátnych lesov a majetkov v Bojniciach.⁶³

Tieto priestory však stále neboli uvoľnené, a keď sa tak stalo, 1. júlom 1952 ich zabral pre seba Krajský archív v Nitre. Pre Pôdohospodársky archív ostali k dispozícii dve miestnosti nepravidelných rozmerov s nízkymi oblúkovými klenbami v blízkosti Pálffyovského archívu a ďalšie dve na druhom poschodí v susedstve Huňadyho sály. Pracovníci Krajského archívu v Nitre navrhovali Pôdohospodárskemu archívu ako riešenie prevoz archiválií z Bojníc do Nitry. Vyriešili by sa tým nielen priestorové problémy. Pobočka Pôdohospodárskeho archívu v tomto čase ešte stále nemala žiadnych zamestnancov a údajne aj tak by v Bojniciach nedostali byt, ani vyhliadky na získanie lepších archívnych priestorov neboli veľké.⁶⁴ Nakoniec bolo dohodnuté, že Dr. Mikuláš Palásthy, pracovník Krajského archívu v Nitre, by pri úväzku 2 hodiny denne viedol pobočku Pôdohospodárskeho archívu.⁶⁵ V tomto období zároveň prebiehali rokovania o ďalšom sťahovaní pobočky z Bojníc, tentokrát do Topoľčianok v budove po bývalej osobnej stráži prezidenta republiky, kde archív žiadal prepustiť od Krajského inšpektorátu Štátnych lesov celé

61 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/69/51.

62 SNA, f. PA, inv. j. 349, šk. 42, PA-N/74/51.

63 SNA, f. PA, inv. j. 359, šk. 43, PA-N/2/52.

64 SNA, f. PA, inv. j. 359, šk. 43, PA-N/7/52.

65 SNA, f. PA, inv. j. 359, šk. 43, PA-N/8/52.

prízemie a časť prvého poschodia. Všetky zúčastnené strany, dokonca aj príslušné povereníctva — Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy aj Povereníctvo lesov a drevárskeho priemyslu, s týmto riešením súhlasili, dokonca už boli urobené prípravy na adaptáciu priestorov pre archív. Všetky snahy boli nakoniec zastavené rozhodnutím Slovenskej archívnej komisie z 24. októbra 1952, ktorá sa uzniesla, že Pôdohospodársky archív má zotrvať v Bojniciach a na príslušné KNV v Nitre má podať žiadosť o pridelenie bytu pre archivára⁶⁶ v Bojniciach alebo v Prievidzi. Až do vyriešenia týchto záležitostí mala pobočka Pôdohospodárskeho archívu zotrvať ako depozit pod dozorom krajského archívu.⁶⁷ To sa podarilo až začiatkom roku 1953, keď už v nitrianskej pobočke pôsobil Dr. Otmar Gergelyi, niekdajší archivár z Humenného. KNV v Nitre mu prideliť byt v neďalekej Prievidzi a podarilo sa získať aj vhodnejšie priestory v bojnickom zámku pre archív. Dokonca časť archívu bola umiestnená v priestoroch, ktoré podľa plánov z roku 1850 boli označené ako archív.⁶⁸

Okrem tejto miestnosti nakoniec Krajské nitrianske múzeum v Bojniciach uvoľnilo a prenajalo Pôdohospodárskemu archívu pre nitriansku pobočku kanceláriu na prvom poschodí, prízemnú miestnosť v päťhrannej bašte, v ktorej bol uložený patrimoniálny archív Bojnického panstva, dve menšie prilahlé miestnosti a chodbu vedúcu k päťhrannej bašte.⁶⁹ Celkovo získala pobočka pre archívne depoty priestory v rozsahu 147,25 m², pričom ešte v ten istý rok Krajské nitrianske múzeum prisľúbilo uvoľniť aj ďalšie tri miestnosti, okrem iného aj na povale nad vstupnou baštou, v rozsahu ďalších vyše 100 m².⁷⁰

V týchto priestoroch a pod vedením skúseného archivára Otmara Gergelyiho potom už nitrianska pobočka bezproblémovo fungovala až do konca roku 1955, keď ju postihol rovnaký osud ako celý Pôdohospodársky archív. Za obdobie svojho pôsobenia sa aj napriek personálnym, organizačným a priestorovým problémom podarilo zachrániť takmer dve desiatky archívnych súborov a fondov. Medzi nimi napríklad aj archív rodiny Bodó zo Slažian, rodiny Botka z Malých Vozokán, rodiny Esterházy z Ujlaku, archív Bojnického panstva a mnohé iné. Okrem väčších celkov ešte aj veľké množstvo fragmentov.

Dr. Otmar Gergelyi
(zdroj: Fond PA, inv. j. 219, šk. 24)

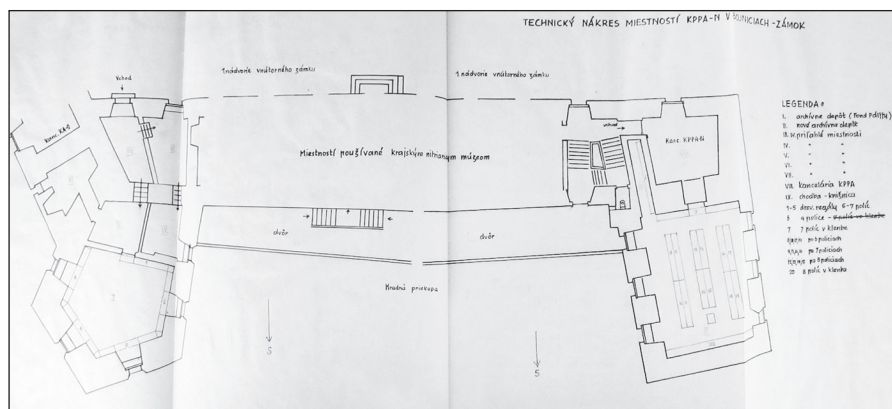
66 V tomto čase už bolo jasné premiestnenie Otmara Gergelyiho z Humenného, ktorý sa mal stať prednostom pobočky v Nitre. Otmar Gergelyi bol dekrétom z 19. novembra 1952 preložený a poverený vedením krajskej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v Nitre, so sídlom v Bojniciach. SNA, f. PA, inv. j. 501, šk. 49, Osobný spis Otmara Gergelyiho.

67 SNA, f. PA, inv. j. 359, šk. 43, PA-N/9/52 — PA-N/15/52.

68 SNA, f. PA, inv. j. 362, šk. 43, PA-N/4/53. išlo o miestnosť s rozmermi 6,5 x 8,5 m nad vstupnou baštou na prvom poschodí do zámku.

69 SNA, f. PA, inv. j. 362, šk. 43, PA-N/5/53.

70 Úradný zápis o prehliadke Pôdohospodárskeho archívu, pobočky v Bojniciach, v dňoch 15. a 16. 7. 1953, SNA, f. PA.

Nákres miestnosti krajskej pobočky Pôdohospodárskeho archívu v priestoroch Bojnického zámku (zdroj: Fond PA, inv. j. 362, sk. 42)

SUMMARY

Agricultural archives — the heritage from which we draw on to this day

After 1945, the archival documents from the confiscated properties of former and private landowners became the property of the state and had to be moved to a public archives. On the basis of the resolution of the Corps Officers, the Agricultural Archives was established in 1948. It was subordinated to the Commission of Agriculture and Land Reform. Its main task was, together with its branches, to collect books, archival and other historical material from confiscated agricultural assets, but also to obtain it from private owners. Despite the various obstacles such as the lack of suitable storage rooms or the reduction of employees, the Agricultural Archives managed to save many rare patrimonial archives and also to take over the material of all former directorates of the State Forests and the State Properties. They began to take over the archival documents of the First Land Reform and they started to assume the files of joint peasant cooperatives. By 1956, the Agriculture Archives had managed to concentrate approximately 12,680 shelving meters of archival material. Under Government Decree No. 29/1954 Coll. on the archives of the May 7, 1954, the State Slovak Central Archives in Bratislava was established and all the forestry and agricultural archives were obliged to be incorporated into the organisation of state archives with the legal effect from December 31, 1955. Since this day, the Agricultural Archives ceased to exist.

PÔDOHOSPODÁRSKY ARCHÍV — POBOČKA V TREŇČINE

Štefan Hrivňák

Pôdohospodársky archív, hoci fungoval *de facto* len sedem rokov (1948—1955),¹ má významné miesto v našich dejinách. V prvom rade predstavoval dovtedy prvú celoslovenskú archívnu inštitúciu, ktorá pracovala koordinovane vo všetkých svojich pobočkách. Samozrejme, Pôdohospodársky archív nemal dosah na všetky archívne fondy na území Slovenska a taktiež ani kompetencie a ambície nahrádzať chýbajúcu archívnu organizáciu. Táto absencia do značnej miery limitovala činnosti archívu, čo jeho pracovníci v tej dobe aj reflektovali.² Jeho prínos spočíval najmä v záchrane patrimoniálnych archívov, teda v dnešnej terminológii archívnych fondov feudálnych panstiev a veľkostatkov. Predovšetkým tam smerovali úlohy archívu, ktorý bol už od počiatku definovaný ako vedecký ústav. S tým súvisela aj ďalšia úloha — zbieranie materiálu k dejinám pôdohospodárstva na Slovensku, jeho spracovávanie a sprístupnenie pre vedecké potreby.³ Potreba záchran týchto fondov bola nájstojčivá už počas druhej svetovej vojny, najmä keď s blížiacim sa frontom majitelia kaštieľov a hradov narýchlo opúšťali svoje sídla.⁴ S tým bolo spojené aj časté rabovanie týchto budov a rovnako zlé zaobchádzanie s majetkom, a teda aj s dokumentmi (archívami), ktoré tu boli uložené. Nutnosť zriadiť Pôdohospodársky archív súvisela s konfiškáciami pôdy bývalých veľkostatkov a tiež s revíziou prvej pozemkovej reformy. Keďže hlavná zodpovednosť spočívala na Povereníctve pôdohospodárstva, bolo logické, že práve táto inštitúcia zriadila archív, ktorý sa mal starať o skonfiškované písomnosti.⁵

V neposlednom rade význam archívu tkvie aj v prijímaní mladých absolventov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského a v ich začleňovaní do praxe. Mnohí boli absolventmi histórie, teda boli žiakmi Daniela Rapanta, Branislava Varsíka a najmä Alexandra Húščavu. Táto trojica prvých slovenských vysokoškolských profesorov v odbore slovenskej dejiny veľmi dobre poznala problémy archívnictva na Slovensku, navyše každý je

1 *De jure* vznikol už 13. júna 1947 uznesením Zboru povereníkov v Bratislave. Keďže ho však vtedajší povereník pôdohospodárstva Martin Kvetko nepodpísal, skutočne začal archív fungovať až v nasledujúcom roku. Po februárovom prevrate ho podpísal jeho nástupca Michal Faltán. MATAVOVÁ, Katarína. Pôdohospodársky archív a jeho význam pre slovenské archívnictvo. In: DOBROTKOVÁ, Marta (ed.). *Studia historica Tyrnaviensia IX—X*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2010, s. 334. Pozri aj: BARTÁK, Július. Pôdohospodársky archív a jeho vedecké poslanie na Slovensku. In: *Archivní časopis*, 1951, roč. 1, č. 1, s. 19.

2 „Slovenské archívnictvo je ešte ďaleko od konsolidácie a k tomuto v nemalej miere prispieva veľká nečinnosť inšpektorátu archívov.“ MV SR, Štátny archív v Bratislave (ďalej ŠABA), fond Pôdohospodársky archív — pobočka v Trenčíne (ďalej f. PA, pob. TN), PA — 92/55/50, šk. 1, zápisnica z pracovnej porady ústredia PA a prednostov OP 3. 10. 1950 v Bratislave.

3 BARTÁK, ref. 1, s. 19—20.

4 Vo vidieckych kaštieľoch sa cez vojnu zničilo alebo poškodilo 220 knižníc a archívov, čo Povereníctvo školstva a osvetu v roku 1947 vyčíslilo na 55 mil. korún. Na ďalších 10 mil. ohodnotili škody na cirkevných knižniciach a archívoch. MV SR, Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Povereníctvo školstva 1945—1960, Pamiatková starostlivosť, i. č. 2378, šk. 602, cit. podľa OROSOVÁ, Martina. Pôdohospodársky archív a Národná kultúrna komisia 1946—1951. In: *Zborník 50 rokov Slovenského národného archívu — osudy, problémy a perspektívy slovenského archívnictva*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2005, s. 2.

5 V Čechách existoval od roku 1922 Štátní archiv zemědělský. U nás takáto inštitúcia nebola, a preto ju bolo treba vytvoriť. KUŠÍK, Michal. Pôdohospodársky archív a jeho fondy. In: *Archivní časopis*, 1951, roč. 1, č. 3, s. 93.

den z nich v určitom období svojho života pracoval v archíve.⁶ Z ich žiakov, mladých pracovníkov Pôdohospodárskeho archívu, sa po vzniku archívnej organizácie formovali elity slovenského archívnictva.

Za posledných desať rokov bolo Pôdohospodárskemu archívu venovaných niekoľko prác. Súčasne sa tejto téme venujú, resp. venovali, najmä Daniela Tvrdoňová⁷ a Katarína Matavová.⁸ Tento príspevok nemá za cieľ sledovať činnosť celej organizácie Pôdohospodárskeho archívu, úlohu, pred ktorými stál, a výsledkov, ktoré dosiahol. Po analýze archívnych dokumentov sa pokúsím zrekonštruovať fungovanie regionálnej pobočky v Trenčíne, a tiež jej predchodkyne — oblastnej pobočky v Turčianskom Svätom Martine.⁹

Oblastná pobočka v Turčianskom Svätom Martine

Po vzniku Pôdohospodárskeho archívu bolo založených osem oblastných pobočiek (Bratislava, Banská Bystrica, Košice, Nitra, Turčiansky Svätý Martin, Rimavská Sobota, Levoča), ktoré boli riadené z centrálnej sídlacej v Bratislave.¹⁰ Okrem toho sa v rôznych kaštieloch, hradoch a iných budovách zriaďovali archívne strediská, ktoré nemali zamestnancov na plný pracovný úväzok, ale z dôvodu nedostatočných priestorov pobočiek tu boli (resp. ostali) uložené archívne fondy.¹¹ Po vzniku krajského zriadenia v roku 1949 sa Slovensko rozdelilo na šesť administratívnych krajov. V dôsledku toho sa na základe rozhodnutia Povereníctva pôdohospodárstva a Štátnej archívnej komisie, z 1. októbra 1951 prispôbila aj organizácia pobočiek Pôdohospodárskeho archívu. Z pôvodných ôsmich oblastných pobočiek vzniklo šesť krajských pobočiek: pre Bratislavský kraj so sídlom v Bratislave,¹² pre Nitriansky v Nitre, pre Banskobystrický v Radvani nad Hronom (dnes súčasť Banskej Bystrice), pre Košický v Košiciach, pre Žilinský v Turčianskom Svätom Martine a v Humennom pre Prešovský kraj. Keďže sa však názvy krajských pobočiek zamieňali s kraj-

6 Prof. PhDr. Daniel Rapant, DrSc. (1897—1988), bol v rokoch 1924—1928 bratislavským župným archívárom a v rokoch 1928—1933 prednostom Krajského archívu v Bratislave. V tomto archíve pracoval aj prof. PhDr. Branislav Varsík, DrSc. (1904—1994), v rokoch 1931—1939 a aj prof. PhDr. Alexander Húščava, DrSc. (1906—1969), v rokoch 1933—1937. Varsík bol navyše aj štátnym inspektorom archívov a knižníc na Slovensku.

7 Mgr. Daniela Tvrdoňová, PhD. (rod. Fukasová), vypracovala k tomuto fondu inventár. FUKASOVÁ, Daniela. *Pôdohospodársky archív (1930) 1948—1956, inventár*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2010, 135 s. Jej práce k tejto problematike: FUKASOVÁ, Daniela. Pôdohospodársky archív a jeho vedecké poslanie na Slovensku. In *Slovenská archivistika*, 2008, roč. 43, č. 1, s. 36—45; FUKASOVÁ, Daniela. Pôdohospodársky archív a jeho zástoj v dejinách slovenského archívnictva. In *Dejiny — internetový časopis Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove* [online]. Prešov: Inštitút histórie Filozofickej fakulty univerzity, 2012, č. 1, s. 48—61 [cit. 2017-9-6]. Dostupné na: <http://dejiny.unipo.sk/PDF/Dejiny_1_2012.pdf>; TVRDOŇOVÁ, Daniela. Pôdohospodársky archív a Richard Marsina. In *Studia Historica Tyrnaviensia*. Trnava — Kraków: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity — Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 601—612; FUKASOVÁ, Daniela. „Pripomínam, že nejde o aprílový vtíp! Gergelyi.“ *Pracovné zápisky archívára z Humeňného*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011, 107 s.

8 MATAVOVÁ, Katarína. *Pôdohospodársky archív (1947/8) a jeho význam pre slovenské archívnictvo* [dizertačná práca]. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2013, 199 s.; MATAVOVÁ, ref. 1, s. 332—346.

9 Štúdia čerpá najmä informácie z archívnych dokumentov uložených vo fonde Pôdohospodársky archív, pobočka v Trenčíne (nespracované), ktorý sa nachádza v Štátnom archíve v Bratislave. Tento fond by mal byť podľa rozhodnutia delimitačnej komisie z roku 2016 delimitovaný do Štátneho archívu v Trenčíne. Do termínu odovzdania tejto štúdie (k 30. 9. 2017) sa tak neudialo.

10 FUKASOVÁ, *Pôdohospodársky archív a jeho vedecké poslanie*, ref. 7, s. 39. Názov *Oblastná pobočka Pôdohospodárskeho archívu* bol daný z toho dôvodu, že v tom čase ešte neexistovalo krajské zriadenie. Po zrušení žúp v roku 1945 bolo dočasne obnovené krajské zriadenie.

11 Napríklad na hrade Červený Kameň. KUŠÍK, ref. 5, s. 95.

12 Bratislavská pobočka v tom roku splynula s ústredím. FUKASOVÁ, *Pôdohospodársky archív (1930) 1948—1956, inventár*, ref. 7, s. 23.

skými archívmi, zaviedlo sa pomenovanie Pôdohospodársky archív — pobočka v... (názov mesta, kde sídlila).¹³

Oblasťná pobočka v Turčianskom Svätom Martine mala počas celej doby svojej existencie veľké problémy. Vznikla aj najneskôr zo všetkých, a to až v marci 1950, keď už fungovali všetky ostatné pobočky.¹⁴ Navyše, na rozdiel od ostatných nemala stáleho pracovníka a tento stav sa nezmenil počas celej jej jedenapoločnej existencie.

V roku 1950 mal Turčiansky Svätý Martin podľa sčítania ľudu necelých 18 000 obyvateľov.¹⁵ V tom čase sa začala veľká industrializácia tohto mesta, čo malo za následok zvyšovanie počtu obyvateľov. To vyústilo do menšej bytovej a priestorovej krízy. Pôdohospodársky archív v tomto meste začal fungovať 6. marca 1950 v dome Fedora Jesenského na Kollárovej ulici č. 29. Archívu bola pridelená jedna izba (kancelária) a dve miestnosti na prízemí. Pobočka mala pôsobnosť v okresoch Turčiansky Svätý Martin, Považská Bystrica, Bytča, Čadca, Ilava, Dolný Kubín, Kysucké Nové Mesto, Liptovský Svätý Mikuláš, Námestovo, Prievidza, Púchov, Ružomberok, Trenčín, Trstená, Žilina a Turčianske Teplice.¹⁶ Archív bol definovaný ako filiálny vedecký ústav pre výskum hospodárskych a sociálnych dejín.¹⁷ Mal úzko spolupracovať s miestnymi kultúrnymi ustanovizňami, najmä s Maticou slovenskou, Národným múzeom, Národnou knižnicou a Štátnym archeologickým ústavom v Turčianskom Svätom Martine.¹⁸ Pôvodne mal prevziať vedenie tejto pobočky Jozef Gindl, ktorý bol v tom čase archívárom a správcom Mestského múzea v Banskej Štiavnici.¹⁹ Ten však vážne ochorel a jeho nástup na túto pozíciu sa nerealizoval.²⁰ Prvou odbornou pracovníčkou a vedúcou pobočky sa teda stala Mária Jeršová-Opočenská.²¹ Angažovanie tejto v tých časoch už skúsenej archivárky s výborným vzdelaním mohlo byť akiste skvelým krokom. Problémom však bolo, že Mária Jeršová bola zároveň pracovníčkou Archívu Slovenského národného múzea, a preto sa prácam v Pôdohospodárskom archíve mohla venovať len v obmedzenej miere. Z analýzy mesačných výkazov, ktoré posielala v priebehu roku 1950, možno konštatovať, že v mesiacoch máj až december odrobila celkom 247 hodín, čo predstavuje necelých 27 a pol hodiny mesačne, teda v prepočte na dnešnú osemhodinovú pracovnú dobu ani nie 3 a pol dňa.²² S M. Jeršovou sa od začiatku počítalo len ako s dočasnou pracovnou silou, jej poverenie malo trvať do 1. septembra toho istého roku.²³ Z dôvodu, že vedenie archívu žiadneho vhodného kandidáta na túto prácu nezískalo, vykonávala túto funkciu až do 1. júna 1951. Od 1. januára 1951 M. Jeršová získala do

13 FUKASOVÁ, *Pôdohospodársky archív a jeho vedecké poslanie*, ref. 7, s. 39.

14 PURGINA, Ján. Činnosť Pôdohospodárskeho archívu do marca 1950. In *Historický zborník SAVU*, 1950, roč. 8, s. 106.

15 *Strategický plán hospodársko-sociálneho rozvoja mesta Martin*, s. 6. [online] [cit. 2017-9-6]. Dostupné na: <http://www.martin.sk/assets/File.aspx?id_org=700031&id_dokumenty=5819>.

16 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T/6/50, sk. 1.

17 Podľa §5 uznesenia Zboru povereníkov č. 496/1947 a Organizačného poriadku Pôdohospodárskeho archívu. ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T/6/50, sk. 1.

18 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T/6/50, sk. 1.

19 Jozef Gindl, CSc. (1917–1991), archivár, pedagóg, neskôr riaditeľ Štátneho ústredného banského archívu. SNOPKOVÁ, Blanka. Jozef GINDL, CSc. (1917–1991) — osobná bibliografia. In KOŽIAK, Rastislav — NAGY, Imrich (eds.). *Acta historica Neosoliensis*, 2007, č. 10, s. 9–57.

20 MATAVOVÁ, *Pôdohospodársky archív (1947/8)*, ref. 8, s. 55.

21 PhDr. Mária Opočenská-Jeršová (11. 7. 1899–14. 2. 1978), archivárka, historička. Viac MACHAJDÍKOVÁ, Elena. PhDr. Mária Jeršová-Opočenská a Archív Slovenského národného múzea. In RAGÁČOVÁ, Júlia (ed.). *Dejiny archívov na Slovensku*. Bratislava: MV SR, 2008, s. 127–140.

22 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-2/5/50 a ďalšie mesačné výkazy, sk. 1.

23 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T/7/50, sk. 1.

archívu pomocnú pracovnú silu, a to Oľgu Šikulayovú, ktorá počas 4 hodín denne vykonávala administratívne, knižnícku a archívnu prácu.²⁴ Ani to však nebola dostatočná posila na potrebné personálne zabezpečenie archívu. Martinská pobočka bola nakoniec zrušená, resp. presunutá, a to v auguste roku 1951.

V priebehu roku 1950 prebiehali v sídle archívu adaptačné práce — vybúravanie stien, osadzovanie dverí a podobne.²⁵ Na vykonávanie vedeckej práce v tom čase teda nemala M. Jeršová čas a ani podmienky. Až v decembri bol zakúpený kancelársky stôl a v nasledujúcom roku aj nový písací stroj. Dve miestnosti v byte Fedora Jesenáka však nepostačovali pre potreby archívu. Preto sa v ústredí snažili riešiť tento problém získaním iných priestorov. Ako písal Ján Purgina, zástupca riaditeľa: „*Umiestnenie Oblastnej pobočky v Turčianskom Svätom Martine je stále boľavou ranou, nie je ani provízorne ani definitívne. Pobočka potrebuje veľa miestností, povedzme 6 — a to v Martine nenájdeme.*“²⁶ Uvažovalo sa teda o presťahovaní do kaštieľov v Záturčí, v Diviakoch alebo v Bytči. Ani jeden z týchto variantov sa nakoniec nerealizoval. Priestorové problémy sa však netýkali iba Turčianskeho Svätého Martina, aj ostatné pobočky a vlastne celý archív počas doby svojej existencie bojovali (okrem iného) aj s priestorovými problémami.²⁷

Hlavnou úlohou Márie Jeršovej v Pôdohospodárskom archíve bolo prehliadať kaštiele a hrady, ktoré spadali do územnej pôsobnosti archívu. Ani to sa však vzhľadom na fakt, že nebola pracovníkom na plný úväzok, nerealizovalo v takej miere, ako by bolo potrebné. Preto množstvo obhliadok historických objektov a prípadne zaisťovanie archívnych dokumentov vykonával pracovník ústredia Richard Marsina.²⁸ Do archívu bol v roku 1950 prevzatý fond hradné panstvo Lednické Rovne. Jeršová v tom istom roku vykonala aj prehliadku centrálného archívu základinových majetkov v Necpaloch, ktorý bol následne deponovaný do Banskej Bystrice. V júni dala previezť sedem debien dokumentov z Révaiovského kaštieľa v Turčianskej Štiavničke.²⁹ V nasledujúcom roku už v (o niečo) lepšom pracovnom prostredí vykonávala skartáciu a konzultácie ku skartáciám, usporadúvala fondy a urobila aj súpis urbárov uložených v archíve Slovenského národného múzea. Ku koncu svojej existencie bolo v martinskej pobočke uložených päť archívnych fondov:

1. Hospodársky archív panstva Révaiovcov z Turčianskej Štiavničky (dočasne v archíve SNM),
2. Fragment archívu panstva v Pruskom a fragment archívu františkánskeho konventu v Pruskom,
3. Zvyšky archívu hradného panstva Lednica,
4. Fragment archívu hradného panstva Lietava,
5. Zvyšky archívu hradného panstva Strečno.³⁰

24 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA-90/30/52, šk. 2.

25 Stavebné práce vykonával Stavebný kombinát mesta Turčiansky Svätý Martin, komunálny podnik. SNA, f. Pôdohospodársky archív (ďalej PA), i. č. 348, PAT-T/14/50, šk. 41.

26 ŠABA, PA, pob. TN, PA_T/20/50, šk. 1.

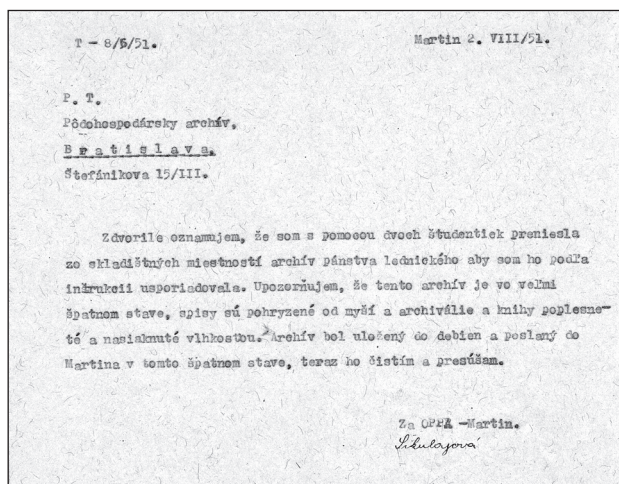
27 Napr. spišská pobočka mala byť umiestnená v mestianskom dome priamo na námestí, ale pre nesúhlas predstaviteľov miestneho národného výboru sa tak neuskutočnilo. MATAVOVÁ, *Pôdohospodársky archív (1947/8)*, ref. 8, s. 52—53.

28 Dr. h. c. mult. prof. PhDr. Richard MARSINA, DrSc. (*1923), archivár, historik, vysokoškolský pedagóg. Viac o ňom napr. ŠEDIVÝ, Juraj. Historik a editor Richard Marsina. In MARSINA, Richard — MAREK, Miloš. *Tatársky vpád*. Budmerice: Rak, 2008, s. 143—151.

29 SNA, f. PA, i. č. 348, T/10/3/50, šk. 41.

30 KUŠÍK, ref. 5, s. 96.

Preberanie fondov nebolo vždy bezproblémové a ani stav dokumentov nebol v mnohých prípadoch ideálny. Ako písala zamestnankyňa archívu Oľga Šikulayová o triediacich prácach na fonde panstva Lednica: „Upozorňujem, že tento archív je v špatnom stave, spisy sú pohryzené od myši a archiválie a knihy poplesnené a nasiaknuté vlhkosťou.“³¹ Takéto správy však v žiadnom prípade neboli špecifikom Pôdohospodárskeho archívu. Aj do ostatných archívov sa dostávali archívne dokumenty vo veľmi zlom stave. Pracovníci národných výborov, pod ktoré podliehali okresné a mestské archívy, nemali vzťah „k starým papierom“. Dobre to dokumentuje prípad z roku 1959, keď Ján Dubovský³² našiel na povale pezinskej radnice porozhadzované archívne dokumenty, mnohé z nich vysokej historickej hodnoty. Časť z nich sa podarilo zachrániť, no až 250 kg dokumentov bolo príliš poškodených rôznymi plesňami a sú nenávratne stratené.³³

Oľga Šikulayová informuje ústredie archívu o zlom fyzickom stave dokumentov
(zdroj: Štátny archív v Bratislave, fond Pôdohospodársky archív, pobočka Trenčín, PA_T/8/5/51, šk. 1)

Pobočka v Trenčíne

Keďže v Turčianskom Svätom Martine ostala od júna 1951 pracovať len neodborná sila Oľga Šikulayová, a aj to len na štyri hodiny, vedenie archívu sa rozhodlo zrušiť túto pobočku.³⁴ Archívne fondy poväčšine ostali v Turčianskom Svätom Martine v opatere Archívu Slovenského národného múzea, kde sa uchovávalo množstvo fondov, ktoré svojim charakterom patrili pod správu Pôdohospodárskeho archívu.³⁵ História trenčianskej pobočky,

31 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T/8/5/51, šk. 1

32 PhDr. Ján Milan Dubovský (1933–2005), archivár, historik, klasický filológ, pedagóg Viac NOVÁKOVÁ, Mária — TURCSÁNY, Juraj. *Archív na okraji mesta. Dejiny okresného archívu v Modre*. Pezinok: REVIA — Malokarpatská komunitná nadácia, 2015, s. 268–269.

33 NOVÁKOVÁ — TURCSÁNY, ref. 32, s. 80.

34 V tom istom čase bola zrušená aj pobočka v Bratislave, ktorá splynula s ústredím, a zanikla aj pobočka v Humennom. MARSINA, Richard. O práci v Pôdohospodárskom archíve. In *Archivní časopis*, 1956, roč. 6, č. 1, s. 25–26.

35 Archív Slovenského národného múzea mal zbierkový charakter. Preto bol v roku 1960 zreorganizovaný a fondy boli rozdelené podľa spádovej oblasti do štátnych archívov.

Budova Trenčianskeho múzea, v ktorom sídlil aj Pôdohospodársky archív, 50. roky 20. storočia
(zdroj: Trenčianske múzeum, č. diapozitívu 36540)

ktorá vznikla najskôr ako archívne stredisko, sa začala odvíjať od 17. augusta 1951.³⁶ Bola umiestená do budovy Trenčianskeho múzea, v ktorom v tom čase sídlil aj župný archív (na treťom poschodí) a taktiež tu bol uložený aj rozsiahly archív Iľesháziovcov, ktorý patrila pod správu Pôdohospodárskeho archívu. Vedúcim strediska sa stal Štefan Pozdišovský, riaditeľ múzea, správca archívu a v tom čase už bývalý profesor na piaristickom gymnáziu v Trenčíne.³⁷ Ani v tomto prípade nešlo o trvalé pracovné miesto a trvalo vyše roka, kým sa situácia zmenila. Pozdišovský preberal materiály dovezené z Turčianskeho Svätého Martina, dozeral na adaptačné práce, stavbu regálov a vybavoval úradnú agendu. Na spracovanie

36 V ten deň bol do správy archívu prevzatý aj rodový archív Iľesháziovcov. ŠABA, f. PA, pob. TN, PA-TN/1/51, sk. 1.

37 Štefan Pozdišovský, rodné priezvisko Vörös (1906–2007), riaditeľ múzea, archivár, historik, stredoškolský profesor. Viac KARLÍKOVÁ, Jana. *Štefan Pozdišovský*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2002, 54 s. Zaujímavosťou je, že Štefan Pozdišovský z pozície gymnaziálneho profesora odporučil svojmu študentovi Jozefovi Novákovi (*1930) prihlásiť sa na novozaložené štúdium archivníctva na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. V roku 1950 Novák nastúpil na štúdium, po jeho absolvovaní sa stal odborným asistentom, neskôr profesorom a vedúcim odboru. NOVÁK, Jozef — ROHÁČ, Juraj. *Heraldik bez erbu*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, s. 50–54.

a vedeckú činnosť mu už popri práci v múzeu čas nezostal. Preto aj odborné usporadúvacie práce chodili do archívu v nepravidelných intervaloch vykonávať pracovníci z Bratislavy — Richard Marsina a Michal Kušík.³⁸

Situácia sa zmenila až koncom roka 1952. Svoje pôsobenie v archívnictve započal 20. novembra Jozef Watzka, ktorý sa tak stal prvým riadnym pracovníkom pobočky tohto archívu.³⁹ Alebo ako napísal o 35 rokoch neskôr Michal Kušík: „Až príchod J. Watzku vdýchol tomuto pracovisku život.“⁴⁰ Je isto zaujímavé objasniť, akým spôsobom sa dostal Jozef Watzka na túto pozíciu a vôbec, ako sa získavali odborní pracovníci do Pôdohospodárskeho archívu. Jednou z foriem personálnej akvizície, ktorá sa uplatňovala, bolo oslovenie prof. Húščavu, ktorý na univerzite vyučoval pomocné vedy historické. Keďže absolventov histórie, resp. dejepisu, bolo v tomto období ešte stále pomerne málo, bola to najperspektívnejšia voľba. Jozef Watzka, ktorý v roku 1950 ukončil štúdium filozofie a dejepisu, sa s detailmi archívnej práce zoznámil ešte počas štúdia. Ako člen (v školskom roku 1948/1949 tajomník) Združenia poslucháčov histórie a archívnictva pri Slovenskej historickej spoločnosti si pravdepodobne vypočul referát Richarda Marsinu o archívnictve a prednášku Dariny Lehotskej o postupoch pri archívnej práci.⁴¹ Ak by však na prednáškach z nejakých dôvodov absentoval, problematika archívnictva a najmä využívania archívnych dokumentov bola dostatočne pálčivá, aby sa rozoberala aj medzi študentmi na fakulte.⁴² O možnosti uplatnenia sa v archívnictve Jozef Watzka rozmýšľal už počas dvojročnej povinnej vojenskej služby.⁴³ S alternatívou pracovať v Pôdohospodárskom archíve ho najneskôr v auguste 1952 oboznámil v liste Pavol Horváth, jeho priateľ z univerzitného štúdia, ktorý bol v tom čase zamestnaný v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied a umení (SAVU).⁴⁴ Hoci Jozef Watzka nenapísal diplomovú prácu, v ktorej by čerpal z archívnych dokumentov,⁴⁵ hoci to už bolo v tom čase bežnou praxou, iste ho vďaka veľmi dobrým študijným výsledkom mohol odporučiť aj Húščava.⁴⁶ Aj keď to Watzku pôvodne tiahlo skôr do Bratislavy (v roku 1955 sa tam z Trenčína natrvalo presťahoval), nakoniec si poslal žiadosť na voľné miesto do Trenčína, kam aj nastúpil. Z archívneho strediska

38 PhDr. Michal Kušík, CSc. (1915—2000), archivár, historik, klasický filológ, pedagóg. Pracoval v Pôdohospodárskom archíve, na Archívnej správe MV SSR a neskôr bol riaditeľom Štátneho ústredného archívu SSR v Bratislave. Viac o ňom: GREŠCHOVÁ, Eva — CHUDJÁK, František (eds.). *Zborník Spoločnosti slovenských archivárov 2015*. Bratislava: Spoločnosť slovenských archivárov a Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2016, s. 207—288.

39 Do práce nastúpil v pondelok 24. novembra 1952. SNA, f. PA, i. č. 239, č. sp. PA-90/30/52, šk. 27.

40 KUŠÍK, Michal. Životné jubileum PhDr. Jozefa Watzku, CSc. In *Slovenská archivistika*, 1987, roč. 22, č. 2, s. 222.

41 Richard Marsina prednášal 10. mája 1948. Vtedy ešte nemal ukončené univerzitné vzdelanie, praxoval v Archíve mesta Bratislavy. Darina Lehotská (1922—1990) prednášala 18. novembra 1948. Ústredný archív SAV (ďalej ÚA SAV), fond Slovenská historická spoločnosť, i. č. 197, šk. 12.

42 Problematiku slovenského archívnictva riešili aj slovenskí odborníci, pozri napr. JANKOVIČ, Vendelin — JERŠOVÁ, Mária. K problémom slovenského archívnictva I. a II. In *Sborník Matice Slovenskej*, 1940, roč. 18, s. 258—270.

43 Literárny archív Slovenskej národnej knižnice. Pavol Horváth, osobný fond, korešpondencia, šk. 3, korešpondencia s Jozefom Watzkom, 1952.

44 PhDr. Pavol Horváth, CSc. (1926—1999), historik. Na začiatku roka 1950 bol prijatý na Historický ústav SAVU, ktorý sa v roku 1953 premenoval na dnešný Historický ústav SAV. V rokoch 1966—1970 bol vedúcim oddelenia dejín feudalizmu. ÚA SAV, fond historický ústav I., šk. 59; ÚA SAV, osobný spis Pavel Horváth. Za poskytnutie informácie ďakujem Mgr. Ladislavovi Juránymu.

45 Watzka napísal dve záverečné práce, jednu z dejepisu: *Kapitalizmus a počiatky robotníckeho hnutia v Anglicku v prvej polovici 19. storočia* a druhú z filozofie: *Podmienky a príčiny vzniku robotníckeho hnutia*. Obe sú uložené v Archíve Univerzity Komenského, fond Skúšobná komisia pre učiteľov na stredných školách, spis Jozef Watzka.

46 Archív Univerzity Komenského, fond Skúšobná komisia pre učiteľov na stredných školách, spis Jozef Watzka.

sa po nástupe stálej pracovnej sily stala pobočka s pôsobnosťou pre Žilinský kraj,⁴⁷ hoci paradoxne Trenčín sídlil v inom — Bratislavskom kraji.

Jozef Watzka bol teda vedúcim tejto pobočky, sídliacej na druhom poschodí budovy múzea, no po celý čas mohol riadiť len svoj vlastný pracovný čas, pretože bol jej jediným pracovníkom. Nebol iba vedeckou pracovnou silou, ale aj správcom objektu a hospodáril s financiami, ktoré mu boli pridelené. Riešil objednávky dreva a uhlia na vykurovanie, udržiavanie fyzického stavu nehnuteľností, poštovné a telefónne poplatky, nákup kníh a mnohé ďalšie. Jednou z najdôležitejších úloh Pôdohospodárskeho archívu, ktoré sa po jeho nástupe mohli rozvinúť aj v spádových oblastiach Považia, Turca, Oravy a Liptova, bolo zaistovanie dokumentov, ktoré boli dosiaľ v súkromnej držbe alebo v opustených budovách. V dňoch 23. júla až 5. októbra 1953 vykonal Watzka spoločne s vtedajším pracovníkom ústredia Františkom Sedlákom⁴⁸ pracovnú cestu, počas ktorej navštívili niekoľko kaštieľov a iných lokalít. O tom, že išlo o záchrannú akciu, ktorá vážne ohrozovala zdravie oboch archivárov, svedčí správa, ktorú napísali po skončení pracovnej cesty. Najlepšie to dokumentuje návšteva v Krasňanoch (okr. Žilina) v pongráčovskom kaštieli: „*Riaditeľ tamojšej školy ako správca kaštieľa dovolil nám len na našu vlastnú zodpovednosť vyškríabať sa cez zborenú povalu a po zborených trámoch strechy na poval(u) nezborenej časti 1. poschodia kaštieľa. Tam na povale v miestnosti o ploche 10 x 5 m v 40cm vrstve odpadov najrozmanitejšieho druhu, zdrapov novín a iného papiera našli sme porozhadzovaný archív starhradského panstva (neskôr domínia Krasňany). Ihneď sme sa pustili do práce — preberať kus po kuse každý zdrap papiera a z celej tej smesi často veľmi hnusných odpadkov vyberať cenný hist. materiál: archiválie starhradského domínia z rokov 1550—1939.*“⁴⁹ Po prezretí pivničných priestorov našli aj urbárske písomnosti z 18. a 19. storočia. Dokumentov z tohto kaštieľa bolo celkom 15 vriec, ktoré sa neskôr previezli do archívu. Získavanie dokumentov do správy Pôdohospodárskeho archívu však vždy bolo závislé aj od ľudí, ktorí ho mali v držbe. Napr. nebol problém pri

Jozef Watzka v 50. rokoch 20. storočia
(zdroj: Súkromný archív Márie Oľšovskej, rod. Watzkovej)

47 SNA, f. PA, i. č. 239, šk. 27.

48 PhDr. František Sedlák, CSc. (1925—1998), archivár, historik. Pracoval ako vedúci oddelenia dejín feudalizmu v Štátnom ústrednom archíve SSR. Viac PIVOLUSKA, Ján. PhDr. František Sedlák, CSc., šesťdesiatročný. In *Slovenská archivistika*, 1985, roč. 20, č. 1, s. 211—213.

49 ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 2, plánovanie práce 1953.

získavaní hospodárskeho archívu rodiny Lipský, ktorý sa nachádzal v Sedličnej, no neúspešná bola cesta na Oravu do Medzihradného. Pani Anna Medzihradská síce ukázala obom archivárom dokumenty rodiny Medzihradských, no odmietla ich odovzdať alebo aj predať, ba dokonca uviedla, že bude dokumenty páliť, a to z dôvodu, že môžu byť pre rodinu kompromitujúce.⁵⁰ I tieto skutočnosti podávajú obraz o neľahkej archívnej práci v prvej polovici 50. rokov 20. storočia. V roku 1953 takto prehliadal Jozef Watzka celkom 15 lokalít, v šiestich z nich bol výsledok pozitívny. Takýmto spôsobom získal ďalšie fondy a dokumenty do Pôdohospodárskeho archívu.

V súvislosti so záchranou dokumentov je nutné spomenúť aj neodborne vykonávané skartácie (dobovo škartácie), ktoré sa často realizovali vo fabrikách a rôznych podnikoch. Vďaka panujúcim pomerom sa získavanie surovín pre papierenský priemysel zvrhlo na politickú kampaň, čo spôsobilo, že sa húfne vyhadzovalo množstvo archívnych prameňov.⁵¹ Pre to bolo potrebné vykonávať kontrolu skartácií a postupovať podľa smerníc, ktoré sa vytvárali na ústredí. Tu sa formovali aj počiatky predarchívnej starostlivosti. 11. júla 1954 Jozef Watzka spoločne s Františkom Sedlákom boli na kontrole spisového materiálu bývalej továrne na výrobu zápaličiek G. Reitter a Iskra, n. p., ktorý bol deň predtým vynesенý na dvor továrne a určený na zber. Po preštudovaní dokumentov usúdili, že sú medzi nimi aj archívne pramene (od konca 19. st.) a je nutné ich roztriediť a až následne pristúpiť ku skartácii.⁵² Jozef Watzka podľa pokynov z ústredia rozosielał obežníky, v ktorých sa zisťoval stav registratúr a skartačných prác. V roku 1954 po opätovných urgenciách poslalo odpoď asi 60 % zo všetkých podnikov, vo zvyšných vykonal kontrolu osobne.⁵³

Pečiatky trenčianskej pobočky Pôdohospodárskeho archívu (zdroj: Štátny archív v Bratislave, fond Pôdohospodársky archív, pobočka Trenčín, šk. 3)

Okrem záchranu a získavania archívnych fondov bolo najdôležitejšou úlohou triediť a usporadúvať archívne dokumenty. Najväčším fondom bol už spomínaný archív Ilešháziouvcov, ktorý bol v tom čase zaradený v evidencii ako Illésházy — Trenčín (skrátka IT). Bol zložený z 1140 archívnych škátúl, 956 účtovných kníh, 19 bežných metrov nezaškatulovaných spisov uložených v regáloch a 44 máp a plánov.⁵⁴ Do Trenčína sa preniesol na

50 ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 2, plánovanie práce 1953.

51 NOVÁKOVÁ — TURCSÁNY, ref. 33, s. 35.

52 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-3/64/54, šk. 2.

53 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-3/75/54, šk. 2, zápisnica spísaná pri revízii OPPA, Trenčín v dňoch 17. a 18. novembra 1954.

54 Medzi dokumentmi bolo aj 22 kusov stredovekých listín. Stav k 30. 6. 1955. ŠABA, PA, pob. TN, šk. 3, opisy fondov.

prelome rokov 1942—1943 z Dubnice nad Váhom zásluhou Štefana Pozdišovského.⁵⁵ Medzi ďalšie a rozsahom väčšie fondy patrili ešte Lednické panstvo, zložené z 216 škatúl a 170 kníh, a fond Königsegg — Pruské, ktorý tvorilo 93 škatúl, 23 kníh, 208 máp a dva ďalšie balíky máp a plánov.⁵⁶ Práve na tieto fondy sa Jozef Watzka zamerlal. Najprv vykonával tzv. hrubé triedenie, teda začleňovanie dokumentov do menších celkov, neskôr „podrobnejšie“ triedenie, pod čím si možno predstaviť rozčlenenie dokumentov do obsahových skupín (fondových oddelení), neskôr ich chronologické usporiadanie a vyhotovenie predbežných súpisov. Najviac času počas doby svojho pôsobenia venoval triedeniu fondu Ilešháziocov, v ktorom boli uložené dokumenty z viacerých domínií (panstiev, neskôr veľkostatkov). K záveru pôsobenia Jozefa Watzku v archíve už bola väčšina dokumentov podrobnejšie roztriedená a mohlo sa pomaly pristúpiť už aj k inventarizácii, resp. katalogizácii. Po dvoch rokoch od jeho nástupu do služieb Pôdohospodárskeho archívu, sa v revíznej správe konštatovalo: „Výkonaná archívna práca je obrovská, najmä čo sa týka fondu IT, ktorý je vlastne najväčším a najkrajším patrimoniálnym archívom na Slovensku.“⁵⁷

Okrem dokumentov, ktoré spravoval v Trenčíne, mal Jozef Watzka na starosti aj fondy uložené na Oravskom hrade.⁵⁸ Tam taktiež nebola stála pracovná sila, preto aj na Orave musel Jozef Watzka tráviť čas, počas ktorého usporadúval fond Oravského komposesorátu.⁵⁹ Veľa času venoval aj budovaniu tohto pracoviska po materiálnej a technickej stránke. Ako odborný pracovník sa osvedčil už počas prvých mesiacov svojho pôsobenia, a preto bol zasielaný na výpomoc aj pri ďalších aktivitách Pôdohospodárskeho archívu. 12. decembra 1953 sa zúčastnil odovzdávania Archívu Spišskej kapituly do levočskej pobočky archívu.⁶⁰ Na jar v dňoch 18.—21. apríla 1954 zase vypomáhal v Banskej Bystrici pri triedení archívneho fondu Muráň. Pri práci v nevykúrenom sklade však ochorel, a tak triedenie ostalo nedokončené.⁶¹

Archívna práca, ktorú Jozef Watzka vykonával na fondoch priamo v Trenčíne, úzko súvisela aj s vedeckou činnosťou. Už krátko po svojom nástupe v decembri roku 1952 urobil rešerš v ilešháziiovskom fonde k dejinám rybárstva a rybníkárstva pre Slovenskú akadémiu vied a umení.⁶² Veľmi skoro sa zapojil aj do vlastnej výskumno-vedeckej činnosti a k dejinám rybolovu sa viaže aj jeho publikačná prvotina.⁶³ V pláne práce na rok 1954 si zaumienil, že bude excerpovať dokumenty k štúdiu o hospodárskych pomeroch na Trenčianskom a Bánovskom panstve. Po vzniku novej ročenky s názvom *Historické štúdie*, ktorej šéfredaktorom bol Watzkov učiteľ Alexander Húščava a tajomníkom

55 Najprv bol v správe Mestského múzea v Trenčíne, potom ho prevzal Pôdohospodársky archív. KARLÍKOVÁ, ref. 37, s. 20. Pôvodne bol uložený do 97 debien a na siedmich nákladných autách bol prevezený do Trenčína. ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 3, opisy fondov.

56 Stav k 30. 6. 1955. ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 3, opisy fondov.

57 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-3/75/54, šk. 2, zápisnica spísaná pri revízii OPPA, Trenčín v dňoch 17. a 18. novembra 1954.

58 Archívne stredisko tu bolo oficiálne zriadené 26. júla 1951. MATAVOVÁ, Katarína. *Pôdohospodársky archív (1947/8)*, ref. 8, s. 109—110. Zodpovedným správcom tohto objektu bol najskôr Ing. Andrej Kavuljak (1885—1952), neskôr J. Čaplovič. Matavová nesprávne uvádza, že Kavuljak spravoval toto stredisko do roku 1955, v tom čase už totiž nežil.

59 ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 2, plánovanie práce 1953.

60 MATAVOVÁ, *Pôdohospodársky archív (1947/8)*, ref. 8, s. 123.

61 MATAVOVÁ, *Pôdohospodársky archív (1947/8)*, ref. 8, s. 147.

62 ŠABA, f. PA, pob. TN, PA_T-14/13/52, šk. 1.

63 Prepísal tu dva dokumenty z ilešháziiovského fondu. Ďalšie dokumenty z tohto fondu v štúdiu publikuje Pavol Horváth. HORVÁTH, Pavel — HÚŠČAVA, Alexander — WATZKA, Jozef. Archívne pramene k etnografickým štúdiám. In *Slovenský národopis*, 1954, roč. 2, s. 421—431.

jeho priateľ Pavol Horváth, publikoval dve rozsiahle štúdie práve v tomto periodiku.⁶⁴ Už v predchádzajúcom roku sa venoval aj edíciám dokumentov, konkrétne prepisu a diplomatickému rozboru inventáru hradu Trenčín, ktorý nakoniec vyšiel v roku 1957.⁶⁵ Okrem vlastnej odbornej práce však vyhľadával dokumenty a prepisoval ich aj pre potreby Slovenskej akadémie vied či rezortnej úlohy Pôdohospodárskeho archívu. Prvou významnou publikáciou bola edícia *Listy poddaných*,⁶⁶ na ktorej pracovali všetci odborní pracovníci Pôdohospodárskeho archívu. Prepisy dokumentov, ktoré vykonali, tvorili asi 1/3 všetkých publikovaných prameňov. Od roku 1951 sa začali aj práce na príprave edície urbárov feudálnych panstiev, ktoré nakoniec pokračovali aj po zániku Pôdohospodárskeho archívu. Do tejto edície bol zaradený aj urbár panstva Vršatec, ktorý prepísal práve Jozef Watzka.⁶⁷

Vedecká práca bola v tomto období spojená aj s bádateľskou činnosťou. Pobočka v Trenčíne prostredníctvom svojho vedúceho spolupracovala s Trenčianskym múzeom a Jozef Watzka im poskytol materiál na vyhotovenie fotografií do muzeálnej expozície.⁶⁸ Vyhľadával aj dokumenty pre vysokoškolských pedagógov a vedcov, a to Karola Rebra, Alexandra Húščavu, a pre ďalšie odborné a vedecké inštitúcie.

Okrem spomínaných úloh Jozef Watzka tiež budoval knižnicu a organizoval adaptačné práce v archíve. Richard Marsina na kontrole v novembri 1954 skonštatoval: „*Usilovnou prácou vedúceho PAPT (Pôdohospodársky archív pobočka Trenčín, pozn. autora) bola pobočka za dva roky vzorne vybudovaná.*“⁶⁹ Nasledujúci rok 1955 bol však pre Pôdohospodársky archív posledným rokom jeho existencie. Po prijatí vládneho nariadenia č. 29 z roku 1954, v ktorom sa po prvýkrát legislatívne ukotvilo archívniectvo, vznikli štátne archívy s oblasťou pôsobnosti, podobne, ako to bolo pri Pôdohospodárskom archíve. Fondy trenčianskej pobočky sa rozdelili medzi Štátny archív v Bratislave a Štátny archív v Bytči. V prípade Štátneho archívu v Bratislave nešlo o dislokáciu dokumentov, pretože priamo tu bola zriadená pobočka, ktorá podeň spadala. A tak napríklad fond *Illésházi — Trenčín* ostal v Trenčíne, no tentoraz pod gesciou zamestnancov Povereníctva vnútra, kam boli zaradené štátne archívy.⁷⁰ Od júla 1955 sa odovzdávala knižnica a časti archívnych fondov do Štátneho archívu v Bytči.⁷¹ Od augusta však už pri preberaní materiálu nebol prítomný Jozef Watzka, ale Vojtech Štibraný,⁷² ktorý bol v tom čase riaditeľom Okresného archívu v Trenčíne. Jozef Watzka rozviazal pracovný pomer s Pôdohospodárskym archívom, pretože sa s ním rátať práve na pozícii riaditeľa Štátneho archívu v Bytči. Za jeho angažovaním stál najskôr Michal Kušík, vtedy vedecký vedúci Slovenskej archívnej

64 WATZKA, Jozef. Vývin majerského hospodárenia na Trenčianskom a Bánovskom panstve od polovice 16. do konca 18. storočia. In *Historické štúdie*, 1955, roč. 1, s. 50—104; WATZKA, Jozef. Hospodárske inštrukcie Trenčianskeho panstva z prvej polovice 18. storočia. In *Historické štúdie*, 1955, roč. 1, s. 319—355.

65 WATZKA, Jozef. Inventár Trenčianskeho hradu z roku 1678. In *Historické štúdie*, 1957, roč. 3, s. 389—423.

66 HORVÁTH, Pavol (ed.). *Listy poddaných*. Bratislava: VEDA, 1955, 375 s.

67 WATZKA, Jozef. Urbár hradného panstva Vršatec z roku 1683. In MARSINA, Richard — KUŠÍK, Michal (eds.). *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II*. Bratislava: SAV, 1959, s. 336—461. V tejto edícii vyšli dva zväzky. Pôvodne boli naplánované ďalšie dva, no doposiaľ neboli vydané.

68 ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 2, plánovanie práce 1953.

69 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-3/75/54, šk. 2, zápisnica spísaná pri revízii OPPA, Trenčín v dňoch 17. a 18. novembra 1954.

70 Neskôr sa tento fond niekoľkokrát sťahoval: do Krškán (dnes č. m. Nitra), Ivanka pri Nitre, Šale, až nakoniec skončil v Bytči. KARLIKOVÁ, ref. 37, s. 20.

71 ŠABA, f. PA, pob. TN, T-3/25-1955, šk. 3.

72 PhDr. Vojtech Štibraný (1912—1964), archívár, historik, múzejník, učiteľ. In *Slovenský biografický slovník* V. zväzok, R — Š. Martin: Matica slovenská, 1992, s. 524.

správy, ktorá bola nadriadeným metodickým orgánom pre štátne archívy. Watzka mal totiž z dovtedajšieho pôsobiska dobrý prehľad o fondoch, ktoré patrili pod novozriadený bytčiansky archív a podliehali mu. Taktiež disponoval organizačnými schopnosťami a dokonca, ako sa uvádza v žiadosti archívnej správy o jeho prepustenie zo služieb Pôdohospodárskeho archívu, „osvedčil sa ako jeden z najlepších archívnych pracovníkov na Slovensku“.⁷³ Prihlášku na toto miesto poslal Watzka už v októbri 1954, no nakoniec ju stiahol, pretože dostal ponuku pracovať v Historickom ústave SAV. Nakoniec ani na túto pozíciu nenastúpil a v októbri 1955 sa stal riaditeľom Štátneho archívu v Bratislave.⁷⁴

Posledným pracovníkom, ktorý viedol trenčiansku pobočku Pôdohospodárskeho archívu, bol Juraj Fojtík.⁷⁵ A hoci bol jeho zamestnancom len tri mesiace, v skutočnosti to bol práve on, kto finalizoval prácu začatú Jozefom Watzkom. V roku 1956 sa stal pracovníkom trenčianskej pobočky Štátneho archívu v Bratislave, ktorá bola neskôr presunutá do Nitry (v r. 1968 sa stala samostatným oblastným archívom). Tu sa venoval inventarizácii a katalógizácii fondu Ilešházi (z Trenčína),⁷⁶ ku ktorému vyhotovil celkom deväť archívnych pomôcok, prvú v roku 1964.⁷⁷

Doslov namiesto záveru

Po zrušení Pôdohospodárskeho archívu a rovnako všetkých jeho pobočiek prešli všetky fondy pod správu Povereníctva vnútra. Mladí pracovníci tohto archívu Michal Kušík, František Sedlák, Jozef Watzka, Richard Marsina išli takpovediac spolu s nimi (i keď Kušík už v roku 1954) a časom sa z nich vyformovali osobnosti slovenského archívnictva. Ich cesty sa rozchádzali a zase schádzali. Jozef Watzka a František Sedlák sa po vyše 35 rokoch od ich prvej spoločnej služobnej cesty (ktorá trvala dva týždne a absolvovali ju na motorke) stretli v spoločnej kancelárii Slovenského národného archívu ako staronoví kolegovia. Keď sa (prostredníctvom dokumentov a spomienok pamätníkov) späťne ohliadnem za stavom, v akom bolo archívnictvo v 50. rokoch a v akom ho od 80. rokov títo ľudia postupne opúšťali, musím skonštatovať, že vykonali obrovský kus záslužnej práce. Záchrana dokumentov priamo v teréne, vykonávanie základných archívnych prác, materiálové budovanie jednotlivých pobočiek a v neposlednom rade okamžitá adaptácia na vedeckú činnosť a tvorbu im dali výborný základ pre ďalšie budovanie slovenského archívnictva. A pretože dejiny tvoria ľudia (a ich činy), je nutné vidieť význam Pôdohospodárskeho archívu najmä v kontexte diela a celkového prínosu jeho pracovníkov. Ako sa ukázalo aj v prípade pobočky so spádovou oblasťou pre Žilinský kraj, kľúčovým faktorom pre jej plynulý chod bola akvizícia stálej a navyše aj kvalitnej odbornej pracovnej sily.

73 SNA, fond Slovenská archívna správa 1954–1975, šk. č. 1, spisy 1–181. Riaditeľom sa stal PhDr. Jozef Kočiš, CSc. (1928–2013). Viac o ňom HOLLÁ, Helena. Jozef Kočiš — jeden zo zakladateľov moderného slovenského archívnictva. In *Slovenská archivistika*, 2013, roč. 48, č. 2, s. 79–98.

74 O živote PhDr. Jozefa Watzku, CSc. (1927–1990), píšem viac v štúdií: HRIVNÁK, Štefan. Osobné fondy archivárov prvej generácie organizovaného slovenského archívnictva na príklade Jozefa Watzku. In HRIVNÁK, Štefan — ŽAŽOVÁ, Henrieta (eds.). *Zborník spoločnosti slovenských archivárov 2017*. Bratislava: Spoločnosť slovenských archivárov, 2017, s. 279–293.

75 Juraj Fojtík (1925–1982), archivár, historik. Stručne WATZKA, Jozef. Za Jurajom Fojtíkom. In *Slovenská archivistika*, 1982, roč. 17, s. 235–236.

76 Neskôr premenovaný na Ilešházi z Dubnice.

77 Za informáciu ďakujem Mgr. Norbertovi Praženkovi, pracovníkovi odboru archívov a registratúr MV SR.

Príloha

Fondy Pôdohospodárskeho archívu, pobočka v Trenčíne — stav k 30. 6. 1955:⁷⁸

1. Illésházy — Trenčín
2. Archív Lednického panstva
3. Königsegg — Pruské
4. Pongrácz — Krasňany
5. Mednyánszky — Medné
6. Szilvay — Belá
7. Mednyánsky — Beckov
8. Zsolnay — Sedličná
9. Turánsky — Turík
10. Materiál od Dr. J. Etheyho z Čachtíc (zbierka)⁷⁹

SUMMARY

Agricultural archives — Trenčín branch

The Agronomical Archives has an important place in the history of Slovak archives because it represented the first archival organization serving the whole Slovakia. Its greatest contribution is the retrieval of archival documents, mainly funds of former feudal dominions from confiscated assets of former nobility. The establishment of the branch for the Žilina region posed the greatest problem of all zonal (later called „regional“) branches of the archives. It was finally founded in 1949 in Martin but it did not have a permanent workforce, nor suitable building during its existence. The archival centre (an external depository) in Trenčín, which was seated in the building of the Trenčín museum, became the regional branch for the Žilina region. In November of the same year, Jozef Watzka became a permanent employee of the branch. Even though he was the only employee, it wasn't until his arrival that the workplace truly started its existence. Jozef Watzka rescued and sorted funds and put them in order. He also controlled the shredding process and did an independent scientific work. After the Agronomical Archives ceased to exist in 1956, the funds of the Trenčín branch were divided among newly created state archives. Jozef Watzka, the director of the State Archives in Bratislava, gradually became an important member of the first generation of the Slovak archival organization.

78 Názvy fondov udávam v pôvodnom znení, bez uplatnenia novších noriem a súčasných Pravidiel slovenského pravopisu. ŠABA, f. PA, pob. TN, šk. 3, opisy fondov.

79 Pod aktuálnymi názvami rod Ilésházy z Dubnice, panstvo v Lednici, panstvo v Pruskom, rod Pongrácz/Lesný veľkostatok Dr. Rudolfa Pongráca v Kráľanoch, rod Medňanský, rod Silvai a rod Žolnai sú tieto fondy uložené v Štátnom archíve v Žiline so sídlom v Bytči. Rod Medňanský z Beckova je uložený v Štátnom archíve v Nitre (od roku 2018 v Slovenskom národnom archíve v Bratislave).

VEDECKOVÝSKUMNÁ ČINNOSŤ ÚSTREDNÉHO BANSKÉHO ARCHÍVU PRE SLOVENSKO V ROKOCH 1950—1958

Janka Schillerová

Vznik banského archívu na území Slovenska

Slovensko sa radí medzi krajiny s bohatou baníckou tradíciou. Produkciu niektorých kovov (zlata, striebra, medi, železa, antimónu) i nekovov (opály, pyrit, magnezit) patrilo v určitých časových úsekoch popredné miesto v hospodárstve strednej Európy. Rôzne príčiny viedli aj k tomu, že sa síce v niektorých lokalitách Slovenska zastavila banícka a hutnícka produkcia, ale následne sa začali kedysi opustené ložiská znovu sprístupňovať a exploatovať.

S využívaním montánných písomností na iné ako prevádzkové účely sa môžeme stretnúť už v druhej polovici 19. storočia.¹ V tomto období Anton Péch položil základy systematického banskohistorického výskumu, pre ktorý sa neskôr ujalo označenie aplikovaný bansko-historický výskum. Pre banskohistorický výskum však bolo možné využiť len tie montánne písomnosti, o ktorých bola zachovaná aspoň prvotná evidencia a ktoré boli usporiadané.

Po roku 1949 sa do popredia dostal rozvoj ťažkého priemyslu, a tak sa najmä v 50. rokoch zintenzívnilo znovuotváranie rudných ložísk. Po čiastočných neúspechoch pri znovuotváraní starých banských diel či sprístupnení zavalených alebo zatopených banských diel a dobývok Československé bane, n. p., Praha rozhodli, že pred každým začatím otváracích alebo zmáhacích prác je potrebné vykonať aspoň orientačný výskum najdôležitejších písomných a hlavne mapových podkladov predchodcov podnikových riaditeľstiev banských závodov, spoločností či banských úradov. Vykonaný prieskum zachovaných montánných písomností najmä vo verejnoprávnych inštitúciách banských miest nepriniesol očakávaný úspech. Prieskumom sa zistilo, že väčšina cenných montánných písomností (s výnimkou banských máp) nebola evidenčne podchytená, správne usporiadaná, a v niektorých prípadoch rozsahovo nezistiteľné časti archívnych dokumentov boli zničené.²

Toto zistenie možno považovať za impulz pre zriadenie dvoch ústredných banských archívov, jedného v Čechách a druhého na Slovensku. Novovzniknuté inštitúcie mali postupne prevziať archívne dokumenty, vzťahujúce sa na banské podnikanie na celom území ČSR. Prevzaté archívne dokumenty mali postupne usporiadať tak, aby z nich bolo možné zistiť potrebné prevádzkové, výrobné, geologické a iné údaje.³

1 GINDL, Jozef. Plán realizácie generálneho indexu v ŠÚBA. In: *SPRAVODAJ Štátneho ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici*, 1976, č. 3–4, s. 2.

2 SCHENK, Juraj. K založeniu Ústredného banského archívu pre Slovensko v Banskej Štiavnici. In: *SPRAVODAJ Štátneho ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici*, 1978, roč. 4, č. 3–4, s. 2.

3 SCHENK, ref. 2, s. 5.

Činnosť Ústredného banského archívu pre Slovensko

30. marca 1950 slávnostne podpísali v Banskej Štiavnici zakladaciu listinu Ústredného banského archívu pre Slovensko.⁴ Zakladacou listinou určili archívu okrem úschovy a starostlivosti o banské archíválie aj ich prebádanie, ako pre účely vedecké, tak hlavne pre výskumníctvo a plánovanie v banskom podnikaní“.

Ústredný banský archív pre Slovensko so sídlom v Banskej Štiavnici (ďalej len ÚBA) bol v rokoch 1952—1958 samostatným organizačným strediskom Ústavu pre výskum rúd Praha (ďalej len UVR).

Sídlo ÚBA v rokoch 1950—1972 (zdroj: Mgr. Janka Schillerová)

Postupne sa archív organizačne budoval a v roku 1952 mal už tri oddelenia — archívne, výskumné a muzeálne.⁵

Výskumné oddelenie od jeho založenia až po organizačnú zmenu v roku 1958 viedol Ing. Arpád Bergfest.⁶ Členmi výskumnej skupiny boli ešte 1 banský inžinier, 2 archívári, 1 banský merač a 1—2 pomocné sily.⁷ S prihliadnutím na špecifiká prevzatých archívnych fondov boli do zamestnania v ÚBA prijímaní uchádzači, ktorí mali aspoň základné technické vedomosti a ktorí ovládali latinský, nemecký a maďarský jazyk. Vybrané archívne dokumenty montánneho charakteru však hodnotili banskí technici, čím sa prispelo k tomu, že správy o výskume boli vysoko cenené a aj súčasní bádatelia v nich nájdu užitočné informácie.

V období rokov 1950—1958 sa ÚBA riadil organizačným poriadkom Ústavu pre výskum rúd Praha. Činnosť ÚBA, ako organizačnej zložky ústavu pre výskum rúd Praha sa síce zamerala na prípravu podkladov pre prieskumné práce v teréne, ale plnili aj zriaďovateľom určený plán, t. j. systematické preberanie montánných písomností a ich

4 SCHENK, ref. 2, s. 9.

5 GINDL, ref. 1, s. 3.

6 Ing. Arpád Bergfest (*15. 9. 1883 — †1. 9. 1964) pôsobil v Banskej Štiavnici ako banský inžinier v rokoch 1919 až 1938, 1937 až 1938 ako vedúci technického a meračského odboru štátneho banského riaditeľstva, v rokoch 1938 až 1945 ako banský riaditeľ.

7 OLAJCOVÁ, Katarína. Jozef Gindl, CSc., a banskohistorická výskumná skupina pri Ústrednom banskom archíve pre Slovensko. In *Zborník Slovenského banského múzea*, 2017, roč. XXV, s. 275—278.

priebežné sprístupňovanie pracovníkom československých rudných baní a geologického prieskumu. Výskumom, hlavne vypracovaním správ o výsledkoch výskumu, prispel archív k objasneniu starých nálezísk rôznych rúd, výskumom uľahčil a časovo podstatne skrátil dobu vykonávania prieskumných a otvárkových prác v rôznych lokalitách. V niektorých prípadoch dokonca zamedzil začatiu týchto prác pre nehospodárnosť.

V dôsledku reorganizácie ÚVR v roku 1958 bol ÚBA delimitovaný do rezortu vnútra, výskumná skupina zostala ako súčasť Banského múzea Dionýza Štúra (rozpočtová organizácia Geologického ústavu Dionýza Štúra). Činnosť tejto skupiny v múzeu trvala len do roku 1959, keď definitívne zanikla. Delimitácia ÚBA do rezortu vnútra bola pre Jozefa Gindla podnetom na podanie žiadosti o uvoľnenie z funkcie riaditeľa. Jozef Gindl vnímal reorganizáciu ÚVR ako degradáciu ÚBA, čo vo svojej žiadosti uviedol takto: „Ústav archívno-výskumný degradujú len na pobočku ŠSÚA. Reorganizačným zásahom, menovite likvidovaním výskumnej skupiny, ktorá pracovala pre základný geologický prieskum a potreby banskej prevádzky, stráca poslanie archívu ako archívno-výskumnej inštitúcie svoj pôvodný význam a stáva sa takmer výlučne pomocníkom historického výskumu.“⁸

Banskohistorický výskum

Pracovníci výskumnej skupiny ÚBA vykonávali banskogeologický výskum prevažne štúdiom odbornej literatúry a archívnych dokumentov sústredených v ÚBA, ale aj v iných štátnych archívoch; vyhodnotením v nich obsiahnutých správ o nerastnom zložení rudných žíl, o geologickej povahe rudných telies, vyhodnotením prevádzkovo-technických údajov za predchádzajúce obdobie exploatacie. V podstate z činnosti výskumného oddelenia ÚBA vznikali takéto výstupy:

rešerše — poskytovali rýchle informácie o geologických skutočnostiach niektorých menších ložísk, údaje o etapách a ťažbe, ako aj údaje o archívnych fondoch a o literatúre,

rešeršné správy — už analyzovali skúmanú problematiku, napr. geografické údaje o lokalite, opis konkrétneho banského diela, alebo výrobné či prevádzkové štatistiky zostavené z literárnych zdrojov a archívnych dokumentov,

banskohistorické elaboráty — podávali ucelený pohľad na charakter a štruktúru ložíška, históriu exploatacie ložíška.

Spôsob spracovania témy (rešeršná správa alebo banskohistorický elaborát) závisel od závažnosti objasnenia problému z hľadiska národohospodárskeho a tiež z hľadiska naliehavosti riešenia problému zo strany zadávateľa úlohy. Do výskumného plánu archívu sa prednostne zaraďovali témy buď užšieho, alebo širšieho regionálneho charakteru. Témy širšieho regionálneho charakteru si vyžadovali podrobnejšie spracovanie, ktoré trvalo aj niekoľko rokov. Takýmto spôsobom spracovali viacvázkové práce o baníctve v oblasti Banskej Štiavnice, Banskej Hodruše, Kremnice, Smolníka, Zlatej Idky. V poslednom

8 Ministerstvo vnútra SR, Slovenský národný archív, špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej SNA SBA), Registratúra ŠÚBA, spis č. 520a, 540/1958.

období činnosti výskumnej skupiny sa zvýšili požiadavky na spracovanie témy o popis jednotlivých rudných žíl a históriu ich exploatacie.

Využívanie archívneho materiálu pre praktické potreby geologického prieskumu a banskej prevádzky podľa Jozefa Gindla po roku 1958 upadlo.⁹ Po zániku výskumnej skupiny, pri rozhodovaní sa o začatí banskohistorického výskumu bolo nevyhnutné si uvedomiť, že výsledok výskumu závisel nielen od zachovania úplných montánných písomností a dokonalého prehľadu o archívnych fondoch, ale aj od správne zvoleného metodického postupu. Úspech banskohistorického výskumu závisel hlavne od kritického pristupovania k prameňom a od ich správnej interpretácie.¹⁰

Po začlenení ÚBA do jednotnej archívnej siete obmedzili archivári svoje služby bádateľom prevažne na vyhľadávanie a poskytovanie žiadaných archívnych dokumentov. Bádatelia z radov geológov a banských technikov väčšinou neboli ani jazykovo, ani metodicky pripravení na samostatný banskohistorický výskum.

Banskohistorickému výskumu sa po roku 1959 venovali napr. niektorí historici Historického ústavu SAV pri objasňovaní dejín slovenského baníctva alebo pracovníci Geologického prieskumu n. p., Spišská Nová Ves pri vykonávaní geologického prieskumu ložísk nerastných surovín.¹¹

Jozef Gindl po svojom menovaní v roku 1972 do funkcie riaditeľa ÚBA (neskôr ŠÚBA) sa snažil získať súhlas na opätovné zriadenie výskumnej skupiny, no nebol úspešný. Presadzoval tak aspoň ideu zostavenia generálneho indexu montánných písomností.¹² Ani túto myšlienku, ako urobiť pre bádateľov heuristickú prácu k vybranej téme ich štúdia, sa nepodarilo presadiť a zostala len na úrovni úvah jej autora.

Publikovanie výsledkov banskohistorického výskumu

ÚBA v rokoch 1951—1958 výraznou mierou prispel k vykonaniu odborného banskohistorického výskumu starých nálezísk rôznych rúd. Činnosť výskumnej skupiny pri ÚBA dokumentuje do 100 väčších či menších banskohistorických správ. Zoznam banskohistorických výskumných správ vypracovaných výskumnou skupinou je uverejnený v Spravodaji Štátneho ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici, ročník IV (1978), č. 3—4, s. 16—19. Aj keď tieto správy vznikli z činnosti ÚBA, nie sú v našom pracovisku zachované kompletne. Hoci v podstate nie sú knižnými titulmi, zaradené sú v knižničnom fonde pracoviska.

Banskohistorické výskumné správy vyhotovovali pracovníci výskumnej skupiny ÚBA podľa vtedy platného spôsobu vypracovávania záverečných správ.

Správa pozostávala z titulného listu, samotnej správy, vysvetliviek a obrazových príloh. Titulný list obsahoval názov archívu, názvov riešenej úlohy, ku ktorému niekedy pridali aj podnázov, evidenčné číslo úlohy, autora správy a rok vyhotovenia.

9 GINDL, ref. 1, s. 5.

10 GINDL, Jozef. Banskohistorický výskum na pomoc geologickému prieskumu na Slovensku. In *Geologický průzkum*, 1959, roč. I, č. 8, s. 227—229.

11 SNA SBA, archívny fond (ďalej f.) Jozef Gindl — osobný fond (ďalej JG), i. č. 16: Baníctvo a banskohistorická výskumná skupina pri ÚBA.

12 GINDL, ref. 1, s. 6.

Samotná správa obyčajne pozostávala z dvoch častí — 1. časť tvoril úvod (stručný prehľad dejín baníctva) a 2. špeciálnu časť tvorili údaje o prevádzke jednotlivých banských závodov v minulosti i prítomnosti (miestopis, geologické pomery a popis žíl). Ku každej správe pripájali obrazové prílohy — prekreslené banské mapy z originálov banských máp fondu Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici s premietnutím pôvodných grafických údajov do moderných topografických podkladov, alebo banské a geologické mapy a rezy, vyhotovené podľa pokynov autora správy a s údajmi získanými priamo v teréne.

Do textu správy často vkladali rôzne štatistiky o ťažbe a spracovávaní rudy, o prevádzkových nákladoch jednotlivých banských závodov, o počte zamestnancov a pod.

V prvých rokoch činnosti výskumnej skupiny v správach o riešení úlohy využívali predovšetkým údaje o ložisku (niekedy aj celé opísané kapitoly) z odbornej literatúry (hlavne maďarských a nemeckých odborníkov), ale aj údaje, ktoré zistili iní odborní archívári, hlavne Michal Matunák a Vojtech Baker. Z archívnych fondov sústredených v ÚBA využívali predovšetkým archívny fond Hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici a archívne fondy banských súdov. Archívne dokumenty týchto fondov citovali v pôvodnom názve bez označenia príslušnosti k archívnemu fondu a inventárneho čísla. Bolo to, samozrejme, z toho dôvodu, že archívne dokumenty fondov boli ešte v pôvodnom usporiadaní. Pre uľahčenie, resp. urýchlenie využívania archívnych dokumentov pre banskohistorický výskum pracovníci ÚBA začali archívne fondy sprístupňovať. V období rokov 1952—1956 archívne dokumenty fondov usporadúvali, od roku 1958 (po ukončení činnosti výskumnej skupiny) aj inventarizovali.

Výraznú pomoc pri získavaní údajov o baníctve poskytli ÚBA aj ostatné štátne archívy. Aby ÚBA získal informácie o spisoch montánneho charakteru, stanovila Slovenská archívna správa (ďalej SAS) štátnym archívom dlhodobú úlohu — pri triedení a usporadúvaní archívneho materiálu evidovať spisy montánneho charakteru a polročne ich nahlasovať ÚBA.¹³ Niektoré hlásenia sú zachované v registratúre archívu, no nedá sa zistiť, či ich archív aj centrálnne evidoval. SAS súhlasila aj s tým, aby príslušné štátne archívy poskytli banskému archívu na prefotenie správy o stave baníctva v archívnych fondoch jednotlivých žúp.¹⁴

Už aj zo samotného zoznamu záverečných správ bankovýskumnej skupiny je evidentné, že ich autori veľkou mierou prispeli k rozvoju baníctva a hutníctva na Slovensku. Archívne dokumenty predovšetkým montánneho charakteru a historické banské mapy a plány nielen výrazne pomohli pri povojnovej obnove hospodárstva Slovenska, ale sú zaujímavé a užitočné aj pre súčasných banských odborníkov a regionálnych historikov.

13 SNA SBA, Registratúra ÚBA, spis č. 1001/1957.

14 GINDL, Jozef. K systému výročí založenia Ústredného banského archívu pre Slovensko v Banskej Štiavnici. In *Archívni časopis*, 1956, roč. 5, č. 2, s. 79—85.

SUMMARY

Scientific-research activity of Central mining archives of Slovakia in time period 1950—1958

We encounter with using of mining documents for others than industrial purpose already in the second half of 19th Century when the basis of systematic mining-historical research were laid. The development of heavy industry was on the spotlight after the end of the World War 2 at recovery of the economy and the opening of ore measures was intensified. After partial failures at reopening or access of cluttered up or flooded old mining workings it was necessary to make at least orienting research of the most important mining writing and mainly map backgrounds. To fill up this task the new resort institution was created — central mining archives, one in the Czech Republic and another in the Slovakia. Step by step these institutions should take over the archive documents pertaining to mining enterprise on the whole territory of Czechoslovak Republic. Banská Štiavnica became the location for The Central Mining Archive for Slovakia like the autonomous organizational department of The Institute for research of ores in Prag. At the beginning The Central Mining Archive had the role of making a research of archive documents for scientific purpose but mainly for planning on mining enterprise. The research unit of archive which Ing.Arpad Bergfest led from its beginnings to organizational change in 1958 was authorized to fulfill this goal. Simultaneously with the research the Archive was arranging the archive documents in the way to be possible to find needed manufacturing, producing, geological and other evidences. The confirmation about the portion of the archive in clarifying of old discovery sites are developed reports about the results of the research that not only made easy but it also essentially shortened the period of time for performance of exploring works in various locations. In some cases it even prevented the beginning of these works for their unthrift. Mining experts and regional historians put to use even nowadays the results of the research presented in conserved reports.

ČESKOSLOVENSKÉ ARCHIVNICTVÍ NA PŘÍKLADU OKRESU MĚLNÍK

Dalibor Státník

Archivnictví v dnešní podobě i přes změny v posledním čtvrtstoletí zůstává produktem 50. let 20. století, které se napájely nejen ze sovětského vzoru, ale také z domácí a to nejen archivní tradice, která tak prokázala značnou afinitu k socializujícím a etatistickým tendencím. Ve všech článcích a nekrolozích o archivářích, budovatelích našich archivů, ale také ve všech historizujících zamyšleních nad oborem je všudypřítomná dvojí linie. Oscilace mezi skvělou myšlenkou a neadekvátními personálními, materiálními, ekonomickými a dalšími podmínkami pro jejich realizaci. Myšlenka, spíše axiom jednotného archivnictví a jeho organizace a metodiky není až na nepatrné výjimky zpochybněna. Přes všechny obtíže byla nakonec realizována jen díky nesčetněkrát připomínané a obdivované obětavosti archivářů. Je tedy nutné se zamyslet nad určitou možností, že základy našeho oboru v sobě obsahují některé nedemokratické principy z dob jeho počátků a administrativně byrokratického socialismu. Některé tyto přístupy a chování jsou v něm možná dosud přítomny v přísné metodice, příkaznictví, plánování, výkaznictví apod. Ty jsou v současné době podporovány např. mezinárodními standardy v rámci digitalizace a budování informační společnosti.

Na druhé straně centralistický systém měl prokazatelné přednosti a pouze on mohl přinést a přinesl nesporné výsledky, které nám skutečně západní svět, hlavně ten, který vychází z obdobné historické tradice, tedy zejména Rakousko, Německo a snad Švýcarsko, může závidět a jak víme, také závidí.¹ Navíc se, i když se to v interpretaci socialistické minulosti zcela přehlíží, kupodivu docela dařilo a podařilo spojit centralistické a politické tendence s odborným zájmem.

Archivy v současné podobě jsou vyjádřením touhy po **etablování etatizaci**, kterou zažívaly nejrůznější obory lidské činnosti, kdy většina profesí toužila po sjednocení z důvodu prosazení svých zájmů.

V 50. letech minulého století naopak došlo k velkorysému shromažďování archiválií pod státní kontrolu, aby tak byla naplněna touha po vzdělání a osvětě ovšem s politickým podtextem důrazu na boje dělnické třídy a vykořisťovaných vrstev. Zároveň se zřejmě také jednalo o politický moment s cílem oslabit samosprávu, získat její písemnosti společně s materiály likvidovaných spolků, církví, škol a dalších v souvislosti s omezením nezávislého sektoru, znárodněním a kolektivizací. Přesto se podařilo přitáhnout k nové práci řadu

1 INDRA, Borivoj. Francouzské archivnictví. In *Achivní časopis* (dále AČ), 1974, roč. 34, s. 151. Autor konstatuje, že „západní středoevropské země nedosáhly naší archivní rigoróznosti. Obce a komunální společenstva v Bavorsku si řídí „archivaci dokumentů bez zásahu státu“. WASKA, Karel. Státní archivy v Bavorsku a jejich fondy. In AČ, 1992, roč. 42, s. 2. Na pořadu jednání rakouských archivářů koncem 90. let byla mj. situace obecních archivů v jednotlivých spolkových zemích a konstatován mnohde nezájem o věc, což bylo dokládáno některými divokými skartacemi několika obecních spisoven. Tyto „archivy bezprostředně podléhají místním samosprávám, které — jaká podobnost — leckde nevládnou elementárními znalostmi o tom, co vlastně je a k čemu takový archiv vlastně slouží.“ V poněkud obecnější rovině pak MIKOLEZTKY, Lorenz. Rakouské archivnictví — včera, dnes a zítra. In AČ, 1994, 44, s. 65—78.

osvědčených městských archivářů, profesorů a učitelů, jak můžeme doložit na příkladu dlouholetého mělnického městského archiváře Josefa Stáhlíka. Ten byl sice v 1948 vyakč-něn jako ředitel tamního gymnázia, ale již na začátku 50. let se opět vrací do archivu jako městský a později dokonce jako okresní archivář, ač byl dříve aktivním členem národně demokratické strany, přitom ctitelem T. G. Masaryka a aktivním členem Sokola. Se základním směřováním doby a jejími projevy jistě nesouhlasil, přesto akceptoval, když jeho archivářská práce byla institucionalizována a tak nejen on našel s režimem styčný bod. Ke spolupráci byli tak získáni i archiváři, kteří byli svázáni s předchozí dobou republiky. Našli s režimem styčný bod v péči o archiválie a to, jak pak s nimi bylo nakládáno v nevyhovujících prostorách byl důsledek příliš široce zaměřeného záběru a rozmachu, s nímž si pak režim nevěděl příliš rady. Kdyby ovšem nedošlo k tomuto řešení a registratury a archiválie byly nechány v obcích, byl by jejich osud jistě ještě mnohem horší, jak ostatně svědčí vzpomínky archivářů na stav obecních a městských spisoven. Problém ovšem spočíval v nedostatečném logistickém zázemí, nevhodných prostorách pro přebíraný materiál a neadekvátních pracovních podmínkách. Získat mladou, nastupující generaci, která si zřejmě byla vědoma zcela pragmaticky, že je nutno se o materiál kvalifikovaně postarat, nebyl takový problém, jako ji dlouhodobě udržet na své straně, což se, jak víme nezdařilo.

Centralizace či sjednocení archivnictví byla logisticky nepřipravená akce, vedena jak jsme uvedli spíše ideově z pražského a brněnského centra, později z krajů, a teprve v průběhu let získala tato akce podporu okresních národních výborů a pochopení místních národních výborů, škol a jiných zařízení. A s tím se archivnictví potýkalo po celou dobu své socialistické existence. Opačné trendy spojené třeba i s privatizací archivů sebou nutně přinesou problémy sice jiného, ale stejně zásadního charakteru.

Dějiny archivů byly dříve mnohem více spjaty se svými archiváři než v dnešní době, kdy v archivech pracuje více lidí a většinou i s požadovanou kvalifikací a kdy značně pokročila dělba práce. Dřívější samostatní archiváři, kteří připomínali spíše středověké mistry-zasvěcence mající k ruce jen tu a tam tovaryše či učedníka a byť pracovali v archivu vedle svého občanského povolání, bývali lidé vynikající, velkých odborných a lidských kvalit.

Městské archivy

Situace za monarchie díky liberalismu a zároveň konzervatismu, kdy se těžko uplatňovaly široce založené projekty narušující odvěký pořádek, byla pro archivy — nutně nemuselo tak být pro jiné segmenty společenského života — špatná. Různým nařízením a doporučením sice nechyběl správný úmysl, ale možnost jejich prosazení při známé rezistenci samosprávy a společnosti jako celku vůči všem nařízením, byla iluzorní, zvláště když vyžadovala jisté osobní angažování, prostorové a finanční zajištění a na to byla samospráva vždy nesmírně opatrná a nedůtklivá. Zemský výbor v Praze v roce 1897 uložil okresním výborům, aby pečovaly o písemný materiál, zvláště v městských archivech a spisovnách a dokonce oběžníkem z 24. března 1900 vydal pravidla, která sepsal zemských archiv

„o uspořádání a opatrování městských archivů.“² Nicméně nadále platilo, že se jednalo o archivy „namnoze se značným dosahem pro historickou regionální práci, avšak příliš odkázaných na místní podmínky a péči ochotníků“.³

Archivy tedy přežívaly díky obětavosti místních osvětových pracovníků, místní inteligence, která nacházela oporu v institutu archivního inspektora zřízeného v roce 1924. Archivní inspektoři aspoň částečně čelili nedostatkům městského a soukromého archivnictví. Kdyby nebylo „též mnohých drobných nenáročných venkovských kulturních pracovníků, učitelů, konzervátorů, muzejních kustodů a pod., byl by zajisté stav archivů v Československu ještě daleko horší“.⁴

Pozoruhodný je podrobný návodný návrh z počátku samostatné republiky, na kterém je vidět skoro revoluční kvas doby. „Jde především o to, aby u obcí, které měly dostatečný počet písemných památek své minulosti a nemají archivů, byly řádné archivy zřízeny [...] Ovšem nelze na každé obci žádati, aby zřídila místo odborného archiváře, vyžadovalo by to příliš velkého nákladu to by si mohly dovoliti jen veliké a bohaté obce městské [...] Inspektor by musil ve své oblasti jezdit od obce k obci a pomoci místním správ a za účasti sítě konzervátorů zařizovati všude archivy[...]. K manipulační práci by inspektorům poskytl obce jen síly písařské. Tito pořadatelé archivů by všude postupovali jednotli. Rozdělili by archivní materiál, určili pořad inventárních prací a prací katalogizačních, naučili by písaře od obce jim poskytnutého nejprimitivnější archivní práci a v dohodě s místním konzervátorem aneb s místním historikem z řad profesorů a učitelů by vedli tak dlouho pořádání archivů, až by viděli, že k pokračování není už třeba jejich stálé přítomnosti. Místní historik by jistě podle jejich návodu dovedl při další práci poraditi písaři, kdyby byl v rozpacích. Po čase by se archivní inspektor vrátil do obce, aby přehlédl vykonanou práci, případně opravil chyby. Zatím by už podobným způsobem zařizoval archiv v obci sousední. Když by archiv byl zařízen a opatřen inventáři a katalogy, byl by odevzdán obci do správy [...]. Tím by vznikla po celém státu síť dobře zařízených autonomních archivů, jichž vedení by bylo jednotné, které by byly uspořádány a spravovány podle pravidel moderního archivnictví a na něž náklad vynaložený byl by poměrně nepatrný.“⁵

O městských archivech, byť velmi stručně se zmiňují a pamatují na ně také osnovy a redakce archivního zákona z konce třicátých let. Jeho příprava byla nesmírně náročná, až příliš cizelovaná a sofistikaovaná, takže přípravné práce se protáhly na tři léta ovšem bez naplnění. Zákon nebyl také díky změněným politickým poměrům konce Československé

2 ŠAMBERGER, Zdeněk. Československé archivnictví po roce 1918. Stav a organizační vývoj. In *Sborník archivních prací* (dále SAP), 1968, XVIII, 1, 1968, s. 9. Neuspokojivý stav městských archivů na sklonku monarchie konstatovali i soudobí archiváři. Josef Borovička publikoval v r. 1915 v České revue článek O úkolech českého archivnictví. Podle něj bylo nutno zajistit alespoň základní péči, „neboť se tu hovoří o nutnosti ukládat staré spisy v obcích a ve městech v suchých a bezpečných místnostech, aby se mohly postupně pořizovat inventáře. Dokonce se hovořilo o opatrování truhel a skříní, kam je nutno staré písemnosti zatím zamykat. Je apelováno na větší obce a města, aby podle svých možností přispívaly i hmotně na zajištění svých cenných historických památek“. Již v r. 1899 byl vypracován plán na zřizování krajských úřadů, kam měl přijít nezajištěný materiál měst, obcí, cechů, far a škol. Řádně vedené archivy a muzea měly zůstat nedotčeny. Tamtéž, s. 13.

3 ŠAMBERGER, ref. 2, s. 3.

4 ŠAMBERGER, Zdeněk. Československé archivnictví po roce 1945. In SAP, 1968, XVIII, 2, 1968, s. 323.

5 Národní archiv (dále NA), fond (dále f.) Ministerstvo školství a národní osvěty (dále MŠANO) 1918 — 1945, sign. 30, kart. 3229. Tamtéž je rovněž zpráva kulturního výboru o návrhu člena Národního shromáždění dr. O. Srdinka o přípravě zákona o pamětních knihách obecních. Kroniky se tak dostaly do souvislosti s archivy a památkami, resp. s připravovaným, ale nepřijatým zákonem o ochraně památek písemných a jiných v obcích. V meziministerském řízení se ozvaly např. hlasy, že je třeba rozšířit péči nejen o staré památky písemné, ale i na „písemnosti dnešní i budoucí“ a přiznává se, že mnohdy jsou cenné dokumenty v „soukromém dosud držení někdejších obecních starostů, radních, tajemníků nebo obecních zřízců“.

republiky ani projednáván v příslušných zákonodárných sborech.⁶ Podobně důvodová zpráva k XIII. redakci zákona, která představuje vyvrcholení několikaletých snah a jedná se již v podstatě o konečný návrh: „*Z ostatních archivů mají obecní archivy raison d'être rovněž nejen v nynější správní organizaci, nýbrž i v historickém vývoji, základní význam jejich postavení v nové archivní organizaci bude spočívatí především v tom, že při poměrně malé jejich teritoriální oblasti bude lze v nich účelně soustřeďovati... všechny památky místní.*“⁷

Mělnický archiv do druhé světové války

Městské písemnosti byly uloženy na radnici a v 80. letech 19. století se soupisu listin a městských knih ujal Václav Lešer a jeho systém je do jisté míry dosud respektován.⁸ Zabýval se i spisovým materiálem, který řadil chronologicky a pořizoval k nim regista. Pracoval trvale v Praze a materiál si nechal z Mělníka přivážet, ale po jisté době práci přerušil, protože nemohl zřejmě stačit dvojitý pracovní poměr. „*Další archiváři v podstatě na celkové uspořádání a zpřístupnění městského archivu rezignovali.*“⁹

Potíže s umístěním archivu a následnými nevhodnými ukládacími podmínkami se české archivnictví potýkalo zřejmě odjakživa. Za první světové války byla část mělnického archivu převezena do sklepa obchodní školy a na radnici se vrátila až roku 1920.¹⁰ Po válce došlo k dalším dislokacím. Aby byla zajištěna místnost pro městský archiv na radnici, byla dána výpověď cejchovnímu úřadu, „*místnosti dosavadní kanceláře cejchovního úřadu v budově radnice výhradně a trvale věnují se účelům městského archivu.*“¹¹

J. Stáhlík, gymnaziální profesor, který byl na počátku 20. let 20. století jmenován městským archivářem soustředil skoro veškerý materiál, kromě samosprávného období, které bylo až do 60. let 20. století uloženo na radniční půdě, do 4 místností v přízemí radnice, roztrídil jej chronologicky, někdy věcně, nevypracoval ale ani dílčí inventáře nebo katalogy, protože materiál používal k přednáškám, publikační činnosti a osvětové práci.¹²

Zcela jinak nahlíželi na Stáhlíkovy zásluhy jeho současníci, mezi nimiž požíval velkou autoritu. „*Velikou zásluhu má ředitel Stáhlík o mělnický městský archiv. Kdyby jen tuto práci byl vykonal, měl by již značnou zásluhu o naše město. Jen ten, kdo viděl, v jakém zuboženém stavu byl náš cenný městský archiv při přejímání Stáhlíkem, dovede posouditi mravenčí práci a píli tohoto nezištného pracovníka. Cenné listiny a knihy byly prolezlé v pravém smyslu slova vlhkostí a plísni. Ředitel Stáhlík bral si je po částech domů, čistil a opatrně sušil na vychládajících kamnech. Poté celý archiv přerovnal, udělal seznam, a uložil v ohnivzdorné místnosti na radnici. Z něho načerpal mnoho zajímavých událostí a zpráv, oživil svým slovem i dovedným perem doby dávno minulé, předvedl před zraky svých posluchačů neb čtenáři osoby dávno v městě našem žijící. V našem listě krásně vyličil dějiny mělnického školství a uveřejnil celou řadu vlastivědných článků. Z archivu čerpal pro své přednášky. Obrázky z něj uveřejnil ve*

6 NA, f. Ministerstvo unifikací 1918—1938, kart. 140. Osnova archivního zákona, důvodová zpráva. XII. Redakce.

7 NA, f. Ministerstvo unifikací 1918—1938, kart. 143.

8 Václav Lešer (28. 9. 1844—9. 1. 1919) byl dlouholetý úředník při Městské statistické kanceláři v Praze a v Městském archivu, který se podílel na velkých edičních projektech své doby (RDB, FRB, rozpisat Libri confirmationum, Libri erectionum apod.).

9 RÁČ, Jiří. Okresní archiv v Mělníku. In *Středočeský sborník historický* (dále SSH), 1975, 10, s. 309.

10 RÁČ, ref. 9, s. 309.

11 Státní okresní archiv Mělník (dále SOKA Mělník), f. Archiv města Mělník, schůze obecního zastupitelstva 11. 12. 1912.

12 RÁČ, ref. 9, s. 309.

výročních zprávách gymnaziálních, v ročence mělnické Spořitelny, v pamětním spise mělnického vinobraní, v jubilejním sborníku mělnického vinařství. Stal se tak pokračovatelem Böhmovy monografie mělnického okresu, doplniv, osvětliv a někdy i opraviv jeho zprávy, sestavením vlastivědného dotazníku snažil se sebrati látku našeho okresu pro nový vlastivědný sborník.¹³ O svérázném způsobu konzervace bychom jistě mohli polemizovat, všimněme si ale i druhého problematického, ovšem dobově zcela běžného přístupu a sice odnášení archiválií domů.¹⁴ Oba tyto postupy mu byly později Rácem vyčteny jako důvod špatného stavu archiválií a jejich ztráty.

Mělnický archiv za války a po válce

Po svém penzionování z funkce ředitele reálného gymnázia se J. Stáhlík nadále věnoval práci v archivu a dokonce ke spolupráci přizval svého rovněž penzionovaného kolegu prof. Jiřího Geislera. Předpokládáme, že se pokračovalo v rozdělování aktového materiálu a jeho členění do chronologických a tematických řad a celků, tedy že se J. Stáhlík věnoval převážně svému oblíbenému humanistickému období, přelomu 16. a 17. století. Byla to jistě klidnější práce než se ustavičně potýkat s protektorátními oběžníky, vyhláškami omezujícími rozvoj českého školství, čemuž musel čelit ve funkci ředitele gymnázia. Klid byl narušován asi jen povinnými shromážděními zaměstnanců městského úřadu, snad dohledem nad sběrem a pak zájezdy archivářů z Prahy, kteří takto pokračovali pod záminkami výzkumu ve svém kolegiálním dohledu.¹⁵ Tak v květnu 1942 žádal ředitel Historického ústavu v Praze František Roubík, aby bylo umožněno Anně Vavruškové prohlédnout a fotografovat veškerý listinný materiál do roku 1526 ať v originále nebo konfirmacích nebo městských knihách. Horší jistě byla návštěva komisařského vedoucího Archivu ministerstva vnitra a archivního referenta Úřadu říšského protektora (později u úřadu Státního ministra) dr. Oskara Horsta Swienteka.¹⁶ Nicméně dopadla ke vši spokojenosti, jak svědčí dopis z 16. 8. 1943 reflektující jeho nedávný pobyt v mělnickém archivu: „Vrátiv se do Prahy, dovoluji si Vám ještě jednou vyjádřiti, že se mi Váš způsob opatrování a spravování městského archivu velmi líbil. Prosím, abyste na této cestě pokračoval i nadále energicky a horlivě tak, abyste tímto způsobem vybudoval městský archiv, jenž by byl vzorný pro celé Čechy a příkladem pro celé okolí. Na generálního ředitele Lobkowiczské správy jsem se ihned obrátil s prosbou, aby si při pořádání zámeckého archivu stále vyžadoval vašich rad... Aby cechovní knihy, jež jsou ještě v krajinském muzeu, byly odevzdány vašemu městskému archivu, v té věci jsem učinil potřebné kroky.“¹⁷

Ale již za války, v říjnu roku 1943 se dostala do archivu a to opět z titulu své úřední funkce při již zmíněném městském úřadu velmi zvláštní postava Václava Pubala. V roce 1941 byl zaměstnancem Okresního úřadu v Mělníku a od 1. 10 1943 nastoupil

13 Mělnické listy, 29. 3. 1935.

14 VOJTIŠKOVÁ, Marie. Nezapomenutelná epocha dr. Václava Lukáše v padesátých letech. In AČ, 2002, 52, s. 226–227. „I ve slušných městských archivech se dosud pracovalo po sousedsku. S předkládanými písemnostmi se leckde zacházelo s neodbornou nešetrností např. při jejich vyspravování, zapůjčovaly se do soukromí na dobré slovo a s nedostatečným zajištěním, a proto se také mnohdy nenávratně ztratily.“

15 NA, f. MŠANO, sign. 30, kart. 490. Archivní inspektoři byli zrušeni výnosem MŠANO 13. 11. 1941.

16 BĚLOHLÁVEK, Miloslav. Vývoj našeho archivnictví v 20. století. In AČ, 1980, 30, s. 196. V listopadu 1939 byl v úřadu protektora pověřen dozorem nad českým archivnictvím Horst Oskar Swientek z Vratislavi.

17 SOKA Mělník, f. AM Mělník, registratura městského úřadu 1937/38—1945, signatura (sign.) 810, karton (k.) 52.

službu u Městského úřadu v Mělníku. Na první schůzi Místního národního výboru v Mělníku 14. května 1945 byl jmenován archivář vedoucím odboru právního a kulturního městského úřadu. Ale již 13. srpna 1945 byl uvolněn pro výkon funkce městského archiváře a kulturního úředníka města, který měl na starosti dozor nad archivem, knihovnou, muzeem, školskými a kulturními záležitostmi.

Měl velké ambice, na několik let se stal městským archivářem, uvádí se jako první školený archivář jako frekventant státní archivní školy a zřejmě J. Stáhlíka zatlačil do pozadí, aby pak poválečný a hlavně poúnorový vývoj naplnil jeho mnohem vyšší ambice, záhy město opustil a věnoval se nejprve muzeologii a v době normalizace i politické činnosti v ROH. Na veřejnost se ohlásil a vystoupil několika údernými novinovými články, v nichž např. vyzýval mělnickou veřejnost, aby věnovala obrazový materiál k dějinám města, ale i materiál soudobý.¹⁸ Také napsal zprávu o stavu archivu za války a jeho výhledech v nové době a již tehdy navrhoval spojení správy archivu se správnou muzea. *„Městský archiv trpěl za války zabráním jedné skladištní místnosti pro policejní odpočívárnu a zasazením archiváře v době okupace k vyřizování (válečně důležitých) záležitostí a po válce k zdolávání agendy NV... Archiv jest nyní co nejvíce přecpaným skladištěm archiválií i velmi cenných věcí, patřících z části do muzea, při tom však je ještě část archivu pod radniční střechou. Avšak již za války se pomýšlelo, že světláklenutá místnost vedle archivu...se použije za archivní pracovnu a velkou pomocnou knihovnu... Tím by se mohla v nové archivní místnosti vytvořit řádná pracovna a zároveň poměrně velká příruční vědecká knihovna odborných knih, které jsou dosud v archivu, v muzeu, v knihovně, na okresním úřadě... v učňovské škole a z odborných knih zabraných Němcům a kolaborantům... K vytvoření všech těchto předpokladů bude třeba mnoho práce, mnoho obětavých spolupracovníků, také však z řad mladých, kteří nám nejvíce scházejí. Jest snad vinou muzejní spolků, že si nedovedl vychovat dorost. Máme však a budeme mít novou dobu, novou školu, učitele, všeobecné nazírání na naše kulturní statky a novou studující mládež a jest již naší povinností a naší věcí, abychom její vlohy a zájem podporovali a zaměřili tam, kde se každý může uplatnit.“*¹⁹

Poválečný stav archivu byl podle Volfova soupisu následovný: *„Městský archiv na Mělníce jest uložen v jediné větší klenuté místnosti v přízemí městské radnice. Správu jeho vede absolvent státní archivní školy pan JUDr. Václav Pubal. Uspořádána a zinventována jest úplně zatím jen část listinná a knižní. Velmi bohatá jest písemná pozůstalost městské kanceláře asi z doby třiceti let před Bílou Horou... Dřívější správci archivu, počínajíc Löscherem²⁰ v letech osmdesátých a končíc ředitelem gymnázia J. Stáhlíkem, vykonali v archivu mnoho záslužné práce.“* Pakliže J. Stáhlík věnoval pozornost písemnostem z 16. a 17. st., *„jsou masy písemností mladších z období josefského magistrátu zcela neuspořádány. Byly umístěny v komoře v přízemí radnice, poblíž městského archivu.“* V. Pubal se ujal také lobbiovských písemností na zámku, který mělnická obec asi převezme a zařídí *„na archiv a muzeum“*.²¹

18 Mělnické listy, 17. 2. 1944, Mělnické listy, 10. 2. 1944.

19 Ohlas, 23. srpna 1945.

20 Správně Václav Lešer, viz ref. 8.

21 VOLF, Miloslav. *Popis městských archivů v Čechách*. Praha: Zemský národní výbor, 1947, s. 173—175.

Prosazení ideje jednotného archivnictví

Zdá se, že dosud nezodpovězenou, což je pochopitelné, ale snad ani řádně neřešenou otázkou je vztah k socialistickému archivnictví jako takovému. Pakliže hlavní proud české historiografie hovoří o totalitarismu a zcela odmítá se všemi politickými konsekvencemi vše, co se v té době vykonalo a stalo a to, co dosud nebylo zrušeno, je jen trpěno, archivnictví se fakticky hrdě hlásí k odkazu především 50. let, tedy k vytvoření jednotného (státního) archivního fondu a vytvoření přísně centralistické archivní sítě. Snad jediný polemický názor vůči tomuto procesu sem aznamenal u V. Bystrického, který vidí situaci kritičtěji: „*Spojení roztržštěných zájmů bylo nakonec nadekretováno teprve po vítězství totalitního pojetí státu a společnosti v únoru 1948.*“²²

V žádném případě to nesvědčí o levicovosti archivářů, naopak odsuzují jistě rovněž spolu s historiky téměř vše, jen právě s výjimkou archivnictví a to ze dvou důvodů. V oboru panuje jasná, nebo aspoň panovala generační slušnost a souvztažnost mezi jednotlivými generacemi manifestovaná kolegiálními a pracovními kontakty a předáváním zkušenosti z osoby na osobu. Druhým důvodem je, že se jedná o fungující systém.

Téměř všechny články na této téma, spolu s jubilejními články a nekrology oscilují v nevysloveném nebo přiznaném opovržením socialistické reality spolu s vyzdvížením jednoty a jednotného archivního fondu. Zpočátku, snad s výjimkou let 1968/1969, byl zdůrazňován sovětský vzor, především Leninův dekret o archivnictví, který stanovil zásadu spolu s preventivní archivní péčí apod.²³ Po listopadu byla oživena návaznost na domácí tradice a vše, co bylo dosaženo, bylo interpretováno jako odvěký sen českých archivářů. „*Splnil se tak přání generací archivářů.*“²⁴ Je to další doklad konvergence společenských požadavků a nálad 19. a 20. století s etatickými idejemi.²⁵

Ani po listopadu se nic nezměnilo: „*První diskuze o novém archivním zákoně ukazují, že dosažený stav soustředění archivních fondů v odborně spravovaných archivech, vyjádřený pojmem JAF, je považován za pozitivní jev, který je vhodné žádoucí zachovat.*“²⁶ Možná, že v revoluční euforii hrozilo nebezpečí rozvratu, ale ten nenastal „*Archivnictví nehrozí rozpad organizační struktury archivní sítě, která vznikla soustavnou prací našich předchůdců.*“²⁷ „*Obětaví a vytrvalí archivní pracovníci za cenu neúměrné dřiny a stresů v dehonestujících podmínkách zachraňovali arch. poklady a postupně je zpřístupňovali veřejnosti. Jubilejní články nebo nekrology věnované této generaci vypovídají o tvrdých podmínkách*

22 BYSTRICKÝ, Vladimír. Půl století organizovaného českého archivnictví. In AČ, 2004, roč. 55, s. 170. Ale také přiznává, že reformu archivnictví připravovali odborně zdatní archiváři, kteří se do značné míry dokázali vyhnout bezduché aplikaci marxisticko-leninských pouček, „skloubit závazné využívání sovětských zkušeností s věcnou znalostí i racionálním přístupem a položit tak účelné základy systematického budování celého oboru...“.

23 ŠAMBERGER, Zdeněk. Čtyřicáté výročí Leninova dekretu o archivnictví. In AČ, roč. 1958, č. 8, s. 93. ŠAMBERGER, Zdeněk. Archivní teorie a praxe po r. 1945. In SAP 1971, roč. 21, s. 385—464. Jednotný státní archivní fond „byl v podstatě převzat z Leninova dekretu o sovětském archivnictví z června 1918“. Tamtéž, s. 428.

24 RŮŽEK, Vladimír. Problematika archiválií v muzeích z pohledu řídicího orgánu archivnictví. In AČ, 2000, roč. 50, s. 11.

25 SYKORA, Vojtěch. 30. výročí vzniku našeho socialistického archivnictví a mezinárodní týdny archivu. In AČ, 1984, roč. 34, s. 65. „Zásady vládního nařízení (o archivnictví z r. 1954 — pozn. DS) pramenící z bohatých domácích tradic i zahraničních, zvláště sovětských zkušeností, uvedly řadu opatření, o kterých v buržoazním Československu mohly být vedeny pouze diskuze... byl... vytvořen Jednotný státní archivní fond. Tim se našemu archivnictví dostalo základu, který, jak ukazují marné snahy archivářů na Západě — je možno vytvořit pouze za socialismu.“ NUHLÍČEK, Josef. Zamyšlení nad 50. výročí čs. archivnictví. In AČ, 1968, roč. 18, s. 131.

26 BABIČKA, Václav. Koncepce budoucí organizace a řízení českého archivnictví. In *Zpravodaj pobočky České informační společnosti*. Praha: Státní ústřední archiv Praha, 1991, s. 13.

27 LEDVINKA, Václav. Životní jubileum PhDr. Oldřicha Sládka. In AČ, 1997, roč. 47, s. 253.

*a nezměrném nadšené a úsilí, které jsou pro dnešní generaci již téměř nepředstavitelné.*²⁸ Přiznávají to více méně všichni, i jeden z tvůrců jednotného archivnictví Z. Šamberger: „*S jejich oddaností oboru bylo se samozřejmostí počítáno, jí využíváno, na ní hřešeno a také se za ní skrýváno. Obdobný poměr byl ke všem odborným pracovníkům v archivech jako celku...*“²⁹ V posledním dvacetiletí je vyzdvihována především nezdolná obětavost archivářů, s níž překonaly nepřízeň nadřízených orgánů ať již civilních nebo bezpečnostních.³⁰

Vraťme se do 50. let, kdy se archiváři ocitli pod značným tlakem úkolů vybudování okresních archivů a zajištění skartací a svozů především u MNV, ale posléze také farních úřadů, škol a spolků. Úkoly byly dávány s vojenskou řízností té doby a obdobně nesmyslně terminovány.³¹ Lhůty ale nebylo možno splnit, a tak se jeden a týž úkol, obdobně jako tomu bylo i jinde a jindy, opakuje a vrací. Vzhledem k určité specifice mimořádně nadšených mladých vysokoškolských absolventů se ovšem leccos podařilo zvládnout. Apel na obětavost a pozdější její ocenění je jedním z vláken diskursu českého archivnictví.³² Jednou z příčin tohoto pracovního nasazení pak jistě byla láska archivářů k materií, vlastivědě, regionu, historii, oboru. Je známo, že „*i počet emigrantů mezi archiváři byl mizivý. Vždy převládal silný smysl pro odpovědnost za svěření písemní prameny.*“³³

Nesmíme zapomínat, že zakladatelský počín byl veden nejen snahou o zachování tzv. historických archivů, ale především o shromáždění dokumentů legitimující nový režim vítězným vyústěním bojem dělnické třídy a její perzekucí a perzekucí jejich organizací především komunistické strany s jasným eschatologickým (evolučním) vyvrcholením.³⁴ S tím souvisí i jasně stratifikovaný přístup k badatelské veřejnosti a badatelským tématům. Tak všichni zakladatelé okresního archivářství ve středočeském kraji na krajské poradě 13. června 1952 „*vítají všechna opatření, jež mají zabránit, aby archivního materiálu nemohlo být badateli zneužito je třeba vždy zjišťovat, k čemu badatel materiál potřebuje a též, zda badatelova práce prospěje společnosti.*“³⁵

28 INDRA, Bořivoj. *Výstavba archivních budov v České republice 1990–2003*. Praha, 2004, s. 6. Podobně ŠAMBERGER, ref. 4. Kladné výsledky oboru byly docílené především neúnavnou „až sebeobětující prací stovek poctivých a svou věcí nadšených archivářů, kteří přes četné deformace v institucionálních i osobních vztazích dokázali svým zájmem a úsilím přivést archivnictví v Československu na vysokou kvantitativní a kvalitativní úroveň, jež snese i to nejpřísnější mezinárodní srovnání.“

29 ŠAMBERGER, Zdeněk. Vzpomínky ke vzniku Archivní správy. In *SAP*, 1998, roč. XLVIII, 2, s. 297.

30 SMUTNÝ, Bohumír. K sedmdesátce PhDr. Ivana Šarhy. In *AC*, 2005, roč. 55, s. 136. INDRA, Bořivoj. Zemřel dr. Josef Nuhlíček. In *AC*, 1977, roč. 27, s. 122. „Nuhlíčkovi byl v roce 1951 svěřen odpovědný úkol vybudovat krajský archiv a síť okresních archivů v Pražském kraji... Byla to těžká a obětavá práce, která vyžadovala obtížné prosazování zájmů archivů proti nepochopení a překážkám.“

31 „Soupis fondů musí být za všech okolností do konce r. 1952 v celém kraji zvládnut.“ NUHLÍČEK, Josef. Budování archivnictví v kraji Pražském. In *AC*, roč. 2, 1952, č. 2, s. 50. NUHLÍČEK, Josef. Zpráva ze zasedání Státní archivní komise. In *AC*, 1952, roč. 2, č. 3, s. 73. NUHLÍČEK, Josef. Výstavba okresní archivní péče v Pražském kraji. In *AC*, 1952, 2, č. 3, s. 78. Cíle byly vytčeny opravdu smělé. Do 30. 9. 1952 měly být hotovy soupisy všech archivních fondů v okresech. Prostorové, technické a personální vybavení všech místních archivů mělo být zajištěny III. referáty KNV ve spolupráci s týmiž referáty ONV.

32 NUHLÍČEK, ref. 31, s. 50: „Našimi archivy proudí již nový duch odpovědnosti vůči dělnické třídě, vedené rodnou KSČ... Úkoly, před nimiž stojíme, jsou nesmírné a je možné je zvládnout jen obětavou kolektivní spoluprací a láskou všech pracovníků k našemu archivnictví.“

33 CHAROUZ, Jaromír. Archivy jako kulturní dědictví. In *Archivní čtvrtletník*, 1993, roč. I, č. 1, s. 2.

34 V úvodníku 1. čísla nového Archivního časopisu v r. 1951 Z. Šamberger jasně definoval třídní význam a rozměr historie a tomu odpovídající potřebu archivních dokumentů. Z. ŠAMBERGER, Zdeněk. Příspěvek archivů k novému pojetí českých a slovenských dějin. In *AC*, 1951, roč. 1, č. 1, s. 1–4.

35 SOKA Mělník, Spisovna archivu (pobočky) Mšeno 1950–1994, kart. 1.

Vznik a počátky okresních archivů

Československé okresní archivy ve své dnešní podobě vznikly většinou organickým vývojem z archivů městských³⁶ a jen v menší míře prostým založením na „zeleném drnu“. Od roku 1952 začaly krajské archivy ve spolupráci s III. referáty Krajského národního výboru (KNV) a Okresního národního výboru (ONV) budovat okresní archivní službu, která se stala zárodkem pozdějších okresních archivů a jmenovaly okresní archiváře: Podle směrnic vypracovaných v Krajském archivu v Liberci byl jejich hlavním úkolem dohled nad spisovnicími a odborné prohlídky skartovaných písemností u MNV.³⁷ Jinými slovy — archivní službou se rozuměla prevence v dohledu nad spisovnicími a v případě jejich ohrožení měly být převzaty do sotva zakládaných okresních archivů, pakliže to ovšem jejich více než skrovné prostorové podmínky dovozovaly. Městské archivy měly zůstat samostatné, pokud byly řádně vedeny, ostatní MNV měly deponovat archiválie do okresních archivů, které spravovaly i fondy zrušených okresních úřadů.³⁸ Ovšem o okresních archivech, pomineme-li jen teoretické požadavky z doby meziválečné republiky, se začalo uvažovat hned po válce, možná ještě v ilegality. Zajímavé je, že se zpočátku neuvažovalo o přísné unifikaci, ale spíše měly být jedním z možných řešení uplatňovaných podle místních poměrů. Po 2. světové válce archivní sekce při Zemském národním výboru v Praze mj. navrhovala, že oblastní archivy mohou zřizovat okresní pobočky, kterými se mohou stát městské archivy v sídlech ONV a ty by byly pověřeny péčí o archiválie i ze širší oblasti než je jen okres. Obecní archivy, s nimiž se ještě počítalo, měly být příslušné pro obecní správu, cechy, spolky, podniky a organizace v místě.³⁹ Ani rok po Únoru nebylo ještě vše předem dané a uvažovalo se pořád spíše v rovině možnosti a spíše fakultativnosti než obligatornosti, která sebou na jedné straně přinesla do budoucna velké možnosti a perspektivy, ale časově také mnoho problematického.

Ministerstvo vnitra totiž připravilo v r. 1949 nástin osnovy zákona o archivnictví, v němž je uvažováno o okresních archivech v shora uvedených proporcích. O okresních archivech se uvažovalo v tom smyslu, že je možno je zřizovat pro území okresu při ONV, případně sdružený okresní archiv pro dva a více okresů. „*kde jsou vhodné předpoklady, možno zřizovat jednotný okresní archiv, který by vznikl spojením okresního archivu a místního archivu okresního města.*“ Takový archiv měl pečovat o archiválie okresního významu dotyčného okresu. Krajské archivy měly být zřízeny v každém nově zřízeném kraji, ale okresní archivy jen tam, kde pro to jsou předpoklady, „*kde bude zaručena odborná správa a měly převzít starost o archiválie obecní a podnikové, „pokud v místě o ně není náležitě postaráno.*“ Vidíme tedy, že tento návrh počítal s nezbytnými přípravami a logistickým zajištěním výstavby archivní sítě a nikoliv s jejím budováním „za provozu“. Navíc se ještě počítalo s místními a městskými archivy, na něž měly okresní archivy jen dohlížet.⁴⁰ Náhlou

36 ČECHOVÁ, Gabriela — PRAŽÁKOVÁ Jana. *Archivy ČSR*. Praha: Naše vojsko, 1974, s. 18.

37 CHAROÚS, Jaromír. Okresní a městské archivy — vývoj, dnešní stav a další úkoly. In *SAP*, 1965, roč. XV, č. 2, s. 20. BIČÍK, Luboš — ŠKUBÁK, Jaroslav. Za další rozvoj okresních a městských archivů. In *AČ*, 1958, roč. 8, s. 96 — 112.

38 SOVADINA, Miloslav. *Dějiny okresního archivu Česká Lípa*. Ústí n. Labem: Albis international, 1997, s. 84.

39 ŠAMBERGER, ref. 4, s. 327.

40 ŠAMBERGER, ref. 4, s. 343—345.

změnu nepřináší ani počátek 50. let.⁴¹ Ale pak dochází k turbulentnímu vývoji zřejmě v souvislosti s ocelovou koncepcí výstavby hospodářství a změnami ukazatelů a priorit pětiletého plánu a celkovou unifikací státu podle sovětského vzoru. Nově zřízená Státní archivní komise už si stanovila jako prioritu okresní archivy jejichž zakládání na počátku 50. let pokročilo „*neboť se ukázalo, že tato forma vhodně doplnila a někde nahradila nedostatečnou síť místních archivů. Zpravidla to byl městský archiv v sídle okresu, případně jiný dobře vybudovaný městský archiv, jenž byl pověřen funkcí okresního archivu.*“⁴² Okresní archivy, také někdy nazývané archivy národních výborů „*se ve svých počátcích opíraly o stáletou tradici městských archivů, k nimž byly postupně připojovány i další písemnosti různé povahy a jež byly obvykle, až na několik výjimek, spravovány dobrovolnými pracovníky, ať už byly uloženy samostatně, na radnici, jako součást muzea či jinak.*“⁴³

Budování archivnictví v Pražském kraji bylo možná složitější než jinde, protože díky Praze jako hlavního města a zároveň sídla krajských orgánů, byl tento region kraj bez jiného přirozeného správního a tedy i archivního centra. Existoval sice KNV, ale bez archivní budovy a tradice, na kterou by mohl navázat. Přesto byl 1. 12. 1951 krajský archiv v Praze uveden do praxe díky ústřednímu archivu MV, který mu postoupil prostor. „*Až do roku 1951 bylo archivnictví v kraji Praha budováno na systému archivů městských.*“ Výjimkou byl okres Český Brod. Tamější archiv MNV byl zapojen do archivu okresního a začal dohlížet i na ostatní archivy v okrese. „*Až na tento případ jsou všechny ostatní archivy v kraji v péči příslušných MNV. Je nepopiratelným však faktem, že dosavadní soustava městských archivů je přežitkem. Dnes nemůžeme mít zájem jen na archivech některých míst, nýbrž jde nám o archivní materiál z celého okresu...*“ Již také proto, že tak mají být všude zachyceny dějiny třídních bojů a vítězná cesta lidu k socialismu. „*Budování okresních archivů opírá se o zásadu, že všechny archiválie národních výborů jsou majetkem státním, který je jen ve správě příslušných národních výborů. Budou-li tedy MNV v sídle ONV stát o to, aby jejich archivní materiál zůstal v radnici či v jiné budově přímo příslušným MNV spravované, musí hledat a nalézt cestu, aby k tomuto materiálu byl přidružen nezajištěný archivní materiál z celého okresu. Většina stávajících městských archivů v kraji Praha je dobře umístěna a z jejich stavu je patrna péče národních výborů i láska dobrovolných pracovníků, kteří archivy spořádali a dále zpracovávali.*“ Mezi vzorné archivy patřily archivy v Mladé Boleslavi a Rakovníku. Kupodivu se nezapomnělo ani na Mělník. „*Čestné místo patří dále... dobře opatřenému archivu MNV v Mělníce.*“⁴⁴ Vzorem byl ovšem Český Brod, jako archiv nejpokrokovější, do jehož archivu měly podle rozhodnutí ONV přejít nejen písemnosti okresní provenience,

41 Zpráva ze zasedání Státní archivní komise. In AČ, 1952, roč. 2, č. 3, s. 73. J. NUHLÍČEK, ref. 31, s. 76. „Ve výhledovém plánu si nezakrýváme skutečnost, že pro státní správu nebude únosné vedle okresních archivů budovat a dále rozvíjet síť archivů místních. Nemělo by však smyslu, abychom v přítomné době násilně soustřeďovali archivy do okresního města, nemáme-li pro ně umístění a mnohde ani vhodného správce. Všude tam, kde místní národní výbory o archivní materiál pečují a počínají si při tom hospodárně — tyto archivy spravují zpravidla zdarma ochotníci — zůstanou archivy na místě a okresní archivní služba se bude jen starat, aby k starým fondům byl připojen nový materiál dokumentující dělnické hnutí a budování socialismu.“

42 ŠAMBERGER, ref. 4, s. 351. Myšlenka společných archivů pro více okresů ale zřejmě přetrvával i nadále, byť se neprosadila: CHAROUS, Jaromír. Na okraj nové směrnice pro organizaci, činnost a řízení okresních a městských archivů v ČSR. In AČ, 1971, roč. 21, s. 13. Výslovně uvádí, že základem bude nadále jeden archiv v každém okrese, „nepočítá tedy s budování tzv. sdružených archivů pro několik ONV dohromady.“ CHAROUS, ref. 37, s. 20.

43 BYSTRICKÝ, Vladimír — HRUBÝ, Václav. *Přehled archivů ČSR*. Praha: TEPS místního hospodářství, 1984, s. 16.

44 NUHLÍČEK, ref. 31, Budování archivnictví, s. 49.

ale také tam měly být ukládány archivy obcí do r. 1945 a počalo se soustředováním archivů školních, církevních, spolkových a podnikových.⁴⁵

Padesátá léta byla dobou velkých plánů, mobilizací pracovních sil a všech prostředků ke splnění mnohdy chimérických cílů a tak se není co divit, že nejen frontová terminologie, ale rozkazy nepostrádající mobilizační nádech přešly i do archivnictví, kde se ovšem díky tomuto nasazení podařilo opravdu něčeho pozitivního dosáhnout. Podíl na tom mělo i převzetí archivnictví do rezortu Barákova ministerstva vnitra. Ještě předchozí, vlastně „civilní“ ministerstvo vnitra uložilo v lednu 1952 všem krajským archivům, aby ve spolupráci s KNV a ONV „*počaly budovat okresní archivy a zajistily jmenování okresních archivářů či alespoň okresních referentů ve všech okresech*“. Tento úkol se i organizátorům nového archivnictví zdál „neproveditelný.“⁴⁶ Nakonec zadání bylo víceméně splněno, ale za jakou cenu? „*Často až do druhé poloviny padesátých let vybojovali archiváři právo na úklid v archivu, na hygienické požadavky, dokonce na přístup k vodě*.“⁴⁷ Ale k realitám se ještě dostaneme.

Zásadní změny, ke kterým se *via facti* dospělo během několika let, byly petrifikovány a dále prohloubeny vládním nařízením 29/1954 o archivnictví. Vydání toho vládního nařízení nebylo osamoceným aktem, „*nýbrž tato norma byla vítězstvím důsledně se uplatňujícího požadavku, aby i v archivnictví byly prosazeny zásady přetvářející v důsledku revolučního vzmachu všechna odvětví společenského života a naší zemi*.“⁴⁸ Vybudování okresních archivů v 1952—1954 „*bylo zásluhou krajských archivářů, kteří trpělivě objížděli ONV ve svém kraji a přesvědčovali funkcionáře o potřebě i účelnosti vybudování okresních archivů a jejich obsazení. Byla to práce bez nadsázky sisyfovská, protože nebyly ani prostory, ani osoby, jež by se archivů ujaly*.“⁴⁹ To vše je jen eufemismus pro to, že předem nebyla téměř vůbec zajištěna logistika a personální a samozřejmě ani finanční podmínky, jak výslovně potvrzuje např. Miloslav Sovadina.⁵⁰ To, že vznikaly vlastně nadekretované a byly řízeny krajem a posléze krajskými orgány vnitra přispělo jistě mezi osazenstvem ONV vůči archivům a archivářům k jisté averzi.⁵¹ Vztahy národních výborů k archivům byly vlastně do konce socialistického režimu, jak uvidíme na příkladu Mělníka prezíráv a otázkou je, zda-li se skutečně ten stav změnil, i když archivy prokazovaly mnohdy úřadům cenné služby: „*Národní výbory zatím jako by existenci svých archivů ani nebraly na vědomí. Avšak stane-li se takový případ a archivář skutečně vyhledá a předloží potřebné písemnosti, zavládne zpravidla všeobecné uspokojení a spolu i podiv, co všechno okresní archiv nechová a k čemu ke všemu ho nemůže být použito*.“⁵²

Realita byla podle velmi kritické pamětnice Marie Vojtiškové asi opravdu jiná. „*Tak zvaní malí archiváři (těmi autorka nazývá pracovníky městských a místních archivů — pozn.*

45 NUHLÍČEK, ref. 31, Výstavba okresní, s. 76.

46 NUHLÍČEK, ref. 31, Výstavba okresní, s. 76.

47 VOJTIŠKOVÁ, ref. 14, s. 227.

48 ŠAMBERGER, Zdeněk. Deset let vládního nařízení o archivnictví. In AČ, 1964, s. 65. Podle vládního nařízení č. 29/1954 vznikla mj. archivní oddělení krajských správ ministerstva vnitra, která řídila postupně konstituované okresní archivy.

49 NUHLÍČEK, ref. 25, s. 132.

50 SOVADINA, ref. 38, s. 113. Okresní archivy často vznikaly proti vůli ONV, které byly jejich zřizovateli. „Proto byly vybaveny vesměs nevyhovujícími depozitáři s pracovišti, která byla velmi primitivní a lidsky nedůstojná...“ V první fázi do r. 1956 se nepředpokládalo, že by přebíraly písemnosti z venkovských obcí, vyžadovala se jen skartace u MNV.

51 Ne přímo to potvrzuje VOJTIŠKOVÁ, ref. 14, s. 226.

52 Jsou to kritiky nejen pozdější, ale uvědomovali si je současníci a nebáli se o nich mluvit. J. CHAROUS, ref. 37, s. 31.

DS) se při své práci setkávali u úřednictva s představou, že jsou zaměstnanci na nejposlednějším místě. Noví parvenu na MNV... často odmítali z titulu své vysokorodosti archivům sebemenší pomoc. Archiváři referovali na školeních o způsobu stěhování svých písemností do nově vydobývaných prostor: transportovali je v tlumocích a nůších na jízdních kolech a na saních. V místě méně vzdáleném na ručních vozících v pytlích, ve vzdálenějších pak v dobrém případě i na hasičských vozech nebo v sanitkách“. Odpor byl ovšem oboustranný a „archiváři nešetřili vůči svým nadřízeným nebo vůči úřednictvu, s kterým museli služebně jednat různými posměšky“.⁵³ Nebylo ani divu: „Přitom však nelze přehlížet skutečnost, že archivy u mnohých národních výborů byly nadále podceňovány a zanedbávány. Tato okolnost měla potom vliv nejen na pracovníky archivů, ale i na vztah k archivnímu materiálu“. Někteří vedoucí vnitřních věcí nedocenili význam archivu: „Pod pojmem archiv se často rozumělo místo, v kterém se soustřeďují a ukládají staré nepotřebné písemnosti s tím, aby se po určitém čase vyřadily a zničily bez uvážení, zda jejich uchování může mít význam pro budoucnost. Na archivy se tedy pohlíželo jako na místo, kde se shromažďuje starý papír a na práci archiváře jako na méně důležitou.“⁵⁴

Toto období ještě relativně nostalgicky, snad díky době publikování, interpretovala jedna z vůdčích postav českého archivnictví: „Vzpomínáme-li na tato léta budování okresních archivů, můžeme je snad v mnohém ohledu nazvat léty pionýrskými, kdy jsme se prvně utkali s obrovskými staršími fondovými celky a poprvé s rozpaky probírali písemnosti zcela nové, vzniklé z činnosti národních výborů po roce 1945, z kterých jsme se jen s velkou opatrností odvažovali něco vyřazovat. V neposlední řadě bylo třeba živou veřejnou aktivitou den ze dne prokazovat společenskou prospěšnost archivu, neboť na tom v největší míře záviselo pochopení příslušných místních a okresních orgánů pro požadavky archivu na dostatečné a aspoň relativně vhodné ukládací prostory.“⁵⁵ To je jen další potvrzení, že celá akce zakládání okresních archivů byla živelná, nepřipravená, ale přesto nadekretovaná akce s tím, že se to dole nějak „podaří“. Míra improvizace byla značná a při obstarávání vhodných budov, prostor a zaměstnanců zcela typická a neomezovala se jen na vlastní zakládací akt a období, ale byla vlastně socialistickému archivnictví imanentní.⁵⁶

Důležitým mezníkem byl rok 1960 nejen kvůli územní reorganizaci, o níž si více povíme dále, ale také proto, že tehdy okresní archivy poprvé zpracovaly své dlouhodobé plány práce a jejich úkoly byly pojaty do pětiletého plánu rozvoje československého archivnictví na léta 1961—1965.⁵⁷ Mj. byl také kladen důraz na to, aby se — jistě z prostorových dů-

53 VOJTÍŠKOVÁ, ref. 14, s. 227.

54 BIČÍK, ŠKUBÁK, ref. 37, s. 86.

55 RŮŽIČKA, Jindřich. O činnosti, pracovních výsledcích a dalších úkolech okresních archivů v ČSR. In AČ, 1980, roč. 30, s. 39.

56 Zpráva ze zasedání St. archivní komise. In AČ 1952, roč. 2, č. 3, s. 73: „Byla též vzata na vědomí ta skutečnost, že v mnohých krajích bylo již započato se zřizováním okresní archivní péče. K ujasnění úkolů této okresní archivní péče bylo připomenuto, že hlavním počátečním úkolem této péče bude zajištění archivní inspekce archivů a spisových registratur na území okresu. Okresní archivní pracovníci mají být tykadly krajských archivů pro dokonale zajištění důležitého dokumentárního materiálu v okresech a jednotlivých městech. Pokud jde ovšem o tvoření vlastních okresních archivů, bude možno k nim přistupovat až podle místních zkušeností a možností.“

57 CHAROUS, ref. 37, s. 25—26. Okresní archivy se do pětiletého plánu zapojily až od r. 1961 a neměly žádné zkušenosti s plánováním, takže si vytýčily projekt naprosto nereálný, protože do r. 1965 měl být uspořádán veškerý materiál a dokonce zinventarizován ze tří čtvrtin. V letech 1961/62 „nereálnost těchto plánů zpřístupňování vyšla jasně najevo“ a přikročilo se k jejich redukci a úpravě. Ve stejné době došlo také ke krachu 3. pětiletého hospodářského plánu.

vodů, nepřebíraly neskartované celky a opětovně bylo zdůrazněno pěstování pokrokových regionálních vlastivědných tradic.⁵⁸

„Tyto archivy procházely v období 1961—1965 etapou postupné konsolidace, během níž byly s pomocí archivních oddělení odstraňovány potíže prostorové i personální, současně však ve spolupráci s aktivem nejzkušenějších okresních a městských archivářů, se řešily i naléhavé úkoly metodické a organizační.“ Pětiletý plán byl splněn na 87,4 %.⁵⁹ S plněním plánu to bývalo za socialismu vždy těžké: *„Hrdé hlášení z doby počátku 70. let o vysokém stupni uspořádanosti archivu bylo tehdy stejně jako dnes fikcí. Naopak nízký stav uspořádanosti a minimální počet inventarizovaného archivního materiálu s malým počtem hotových inventářů byly a dosud jsou příčinou těžkostí při vyhledávání archiválií.“*⁶⁰

V této době došlo také k velkému nárůstu materiálů svozem z obcí a delimitací ze státních (tedy krajských) archivů, ovšem třetina materiálů nebyla zatím vůbec zpracována.⁶¹

Již v 50. a 60. letech se od průměru výrazně oddělily některé skvělé archivy, které se díky svým archivářům — a jsme opět u významu osobností — staly skutečně centry archivní, vlastivědné, ale i vědecké práce jako byly okresní archivy v Jihlavě a Litomyšli.⁶² Jistým měřítkem úrovně archivů byly průvodce po archivu a jeho fondech. Okresní a městský archiv v Mělníku se k tomuto výrazu bohužel nedopracoval.

Šedesátá léta — územně správní reorganizace. Personální obměna — feminizace

*„Územní reorganizace z roku 1960 měla za následek vytvoření jednoho okresního archivu zpravidla z dvou, tří nebo výjimečně i ze čtyř dosavadních okresních archivů. Přes některé počáteční obtíže se to projevilo jako nesporný klad pro další vývoj těchto zařízení. Podle prostorových možností došlo k větší koncentraci archivních fondů a hlavně k většímu soustředění pracovníků na méně pracovištích.“*⁶³ Tedy reorganizace, která byla odmítána mnohými pracovníky lidosprávy a obyvateli měst, jež přišla o sídlo okresu, byla naopak archivní obcí přijímána s nadšením. Fakt, že se zmenšil počet archivů, ale zachoval počet archivářů, byl považován za pozitivní.⁶⁴

S pokračující výstavbou okresních archivů byly do nich delimitovány archivní fondy okresního a místního významu ze státních archivů, včetně pozemkových knih. Stejně tak byly delimitovány archiválie mezi jednotlivými státními archivy, aby uložení odpovídalo působnosti archivů *„jejichž obvody se pozměnily a vzrostly na základě reorganizace územního členění státu v roce 1960.“*⁶⁵

58 CHAROUS, ref. 37, 20. K tomu také vhodně VOJTÍŠKOVÁ, ref. 14, s. 228.

59 CHAROUS, ref. 37, s. 20—34.

60 KRŮTA, Václav. Z archivů a muzeí středních Čech. Státní okresní archiv Kladno. In SSH, 1999, roč. 25, s. 238.

61 CHAROUS, Jaromír. Celostátní porada vedoucích pracovníků československého archivnictví v Praze. In AČ 1966, roč. 16, s. 163—167.

62 HOFFMANN, František. Z Okresního archivu v Jihlavě. In AČ, 1963, roč. 13, s. 42. Budoucí slavný kodikolog a skutečně renomovaný vědec uvádí neuvěřitelných 1800 osob návštěvníků a 26 exkurzí za rok 1962. FRAJDL, Jiří. O některých zkušenostech z práce okresních archivářů v Pardubickém kraji. In AČ, 1960, roč. 10, s. 105—106.

63 RŮŽICKÁ, ref. 55, s. 40.

64 NUHLÍČEK, ref. 25, s. 133. CHAROUS, Jaromír. Na okraj nové Směrnice pro organizaci, činnost a řízení okresních a městských archivů v ČSR. In AČ, 1971, roč. 21, s. 11. „Ponenáhlé, ale zřejmě zvyšování úlohy okresních archivů a jejich další odborný rozvoj byly podmíněny řadou objektivních příčin, např. zvětšením obvodu jejich působnosti po 1. červenci 1960, příchodem nových, vysokoškolsky kvalifikovaných kádru do čela okresních archivů...“

65 BYSTRICKÝ — HRUBÝ, ref. 43, s. 14.

Pražské jaro

Ani v době pražského jara nebyly zásadní kompetenty archivnictví zpochybněny.⁶⁶ Cílem bylo snad jen vymanění ze závislosti na ministerstvu vnitra a větší společenské uznání oboru, které by našlo vyjádření také v lepších platových podmínkách a zařazení. Rok 1968 můžeme totiž také interpretovat jako snahu všech profesí a oborů po větším společenském ocenění a náležité odměně. Archiváři se tak tímto způsobem plně zapojili do *obrodného procesu*. Tak jako všude jinde i tady se volalo po odstranění direktivního systému řízení a demokratizaci.⁶⁷ Ovšem přes všechnu kritiku převládalo pozitivní hodnocení uplynulého vývoje. Nebýt třídně politických prověrek v letech 1958/1959, které zasáhly i archiváře, byla by to podle dobového hodnocení léta úspěšná, „i když nutno přiznat, převažovala mnohdy v práci kvantita nad kvalitou“, jako v první archivní pětiletce.⁶⁸

V rezolucích se archiváři shodli na zachování jednoty, tedy na stavu daném vládním nařízením z roku 1954: „Jde o právní normu, jejíž dosah byl v československém archivnictví převratný“. Jednotný způsob řešení teoretických a praktických problémů, „*kteřé se setkala se souhlasem významných archivářů starší generace a sklídili obdiv i u archivářů cizích*“. Rezoluce se dále shodnou v nutnosti „*dále rozvíjet nedokončený proces sjednocování organizační stavby našeho archivnictví, prohlubovat a zdokonalovat vědecký, od všech direktivních metod oproštěný systém řízení*“ a samozřejmě v požadavku na „*platové vyrovnání archivářů na úroveň profesí obdobného zaměření*...“⁶⁹ Zkrátka mělo jít o jakési vylepšení socialismu a socialistického státu oproštěnému do byrokratického direktivního řízení, o socialismus s lidskou tváří a otevřenou dlaní, možná časem bez KSČ.

Jinak se krizová léta v archivnictví až tak neprojevila, rozhodně ne v požadavku na restituce městských archivů a pod. K tomu by ovšem jistě došlo, kdyby nebyl proces násilně zastaven a potlačen a vrácen zpátky před leden 1968, spolu s požadavky na restituce majetku jako takového a s ním tedy i archivů, nakolik nebyla ještě myšlenka autentické obecní a komunální politiky natolik vzdálená jako po r. 1989, kdy již nebyli pamětníci skutečné samosprávy a jejich nároků.

Regionalismus

Ve vnitrozemí osídleném převážně nebo pouze českým obyvatelstvem se na rozdíl od novoosídlených Sudet po generace vytvářela pouta s krajinou a sousedy, což vedlo k zájmu o lokální historii a hrdosti na místní pamětihodnosti. Vlastivědu rozvíjeli zejména obecní kronikáři a učitelé. Jednalo se o českou dobu německé Heimatkunde, která byla dovedena mnohdy ke skutečné důkladnosti a preciznosti. Proto místní obyvatelé, ale i funkcionáři národních výborů se často bouřili proti svozu starých písemností v obcí kamsi do okresního města do nové, neznámé instituce. Obávali se ztráty paměti místa.

66 POLÁK, Stanislav. K pojetí práce okresních archivů. In *AC*, 1969, roč. 19, s. 90: „Nemůžeme být ani dost vděční za velké dílo, které bylo vykonáno v posledních letech vytvořením jednotné a přesně fungující organizace našeho archivnictví, v tom byl učiněn neobyčejný pokrok proti době první republiky, kdy se marně volalo po vydání archivního zákona.“ Podobně NUHLÍČEK, ref. 25, s. 129–135.

67 GÖRNER, Josef. K současným problémům československého archivnictví. In *AC* 1968, roč. 18, s. 186.

68 NUHLÍČEK, ref. 25, s. 133: „Druhá archivní pětiletka skončila r. 1965 opravdovým úspěchem. Tempo zpřístupňovacích prací během této pětiletky rozumně polevilo a více času bylo věnováno přípravě podrobnějších pomůcek, katalogů a rejstříků.“

69 GÖRNER, Josef. K současným problémům československého archivnictví. In *AC*, 1968, roč. 18, s. 186.

A nebyl to vůbec nový problém, i když v meziválečné době byl regionalismus podporován na rozdíl od 50. let, kdy byl proskribován spolu s jeho nositeli. Šlo o to, jak naplnit jinak celkem akceptovanou ideu, že písemnosti patří do místa, kde vznikly. Ostatně koncepce okresních a oblastních archivů, tedy při respektování konstrukce větších regionů, na tomto stanovisku participuje. Jde jen o to, na jak velkém regionu, spádové oblasti se dohodneme a kdy se začne uplatňovat princip subsidiarity.

Již v době Československé republiky byl tento problém teoreticky diskutován, ale i tehdy sebou přinášel i praktické konotace, díky nimž byla celá otázka ještě naléhavější a obnažila přesně problémy, které byly dříve mnohem naléhavější a které dnes díky čtyřicetiletému hiátu místní samosprávy již jen doznívají.

Ve 30. letech se proti tendenci soustřeďovat pozemkové a městské knihy do zemských archivů hlasitě vyslovila valná hromada Svazu československých muzeí dne 6. 7. 1937, která z popudu V. Vojtíška „...jednomyslně se usnesla na slavnostním prohlášení, že se československá muzea městská a okresní i městské archivy, jsouce si vědomy práv obcí, nevzdávají a nikdy nevzdají nároků na městské a pozemkové knihy z místa a území, kde je jejich působitiště... Vždyť tyto knihy byly určeny pro určitá místa a jejich nerozlučitelná souvislost s místem je potvrzena způsoby vedení i způsoby jejich uschovávání bez ohledu na to, jak se měnila městská nebo obecní správa...“. V prohlášení se kritizovalo, že Zemský archiv prohlásil, „aniž se kdo ptal městských obcí, že města při sebe lepší vůli nejsou s to podati záruku za stálé, do budoucnosti bezpečné uschování archiválií... a při tom „...lokální dějiny nelze psáti bez místních znalostí a bez jiných pramenů místních, uložených v místních archivech často velmi bohatých...“. Celkem oprávněně mohlo být na samém sklonku republiky kritizováno, že „Československý stát, jenž neučinil nic pro organizaci městských a obecních archivů a městských a okresních muzeí na zákonném podkladě, jenž dodnes nevydal zákona na ochranu památek, svází [...] spisy do centrálních archivů odvolávaje se [...] že venkovské archivy a muzea nedávají záruku bezpečného uložení materiálu.“⁷⁰

S tou samou nedůvěrou se ovšem setkávali archiváři v 50. letech, kdy za nimi stál „okres“ a dokonce ministerstvo vnitra, čím sice mohli prosadit řadu i oprávněných a správných požadavků, ale vytvořilo to na generace zátěž a předsudky proti tzv. násilným svozům, o nichž se dodnes zmiňují hlavně faráři, kteří je znají z doslechu, vyprávění, spíše než z neúplných farních kronik a kteří, jakožto příslušníci paměťové organizace, toto považují za jedno z četných příkoří spáchaných státem na církvi. Na úrovni obcí byl tento lokální patriotismus poměrně zdárně překonán, protože místní národní výbory byly tvořeny straně a vládě oddanými lidmi mnohdy bez vazby na daný region, kteří vystřídali předchozí elity, nyní pauperizované sedláky nebo združstevněné rolníky. Jejich odpor k plnění směrnic pak spíše vycházel z obecné neochoty plnit další zadání v důsledku přetížení jinými úkoly. Napájel se tedy asi také z jiných zdrojů, než zdravou selskou nedůvěrou vůči městu a jeho nařízením. Takže nakonec z celého „regionalismu“ zbyla jen vazba na obecní kroniku. Ale v polovině století bylo jinak a zakladatelé jednotného archivnictví si toho byli vědomi: „Obávali jsme se též lokálního patriotismu některých míst, projevujících se v názoru, že péče o archivní památky přísluší především místu, v němž vznikly a byly

70 NA, f. Ministerstvo unifikací 1918—1938, kart. 142. Pamětní spis Svazu československých muzeí zaslán 8. 6. ministerstvu vnitra proti centralizaci pozemkových knih do zemských archivů. Hlavním autorem a iniciátorem byl V. Vojtíšek.

opatrovány a okres jako celek nemá s nimi nic společného. Očekávali jsme dále, že jakmile začneme s budováním okresních archivů, strhnou místní činitelé pokřik, že o materiál je hluboký zájem v místě...“ A to podobně jako na Českobrodsku, v té době archivně nepokročilejší oblasti Pražského kraje, kde část byla soustředěna „zatím co zbytek je houževnatě držen v místě“. ⁷¹ Podobné lpění na materiálu známe také odjinud. Po ustavení okresních archivů došlo totiž k jejich sloučení s městskými archivy: „Ihned potom následoval svoz archivního materiálu z jednotlivých obcí. A tu bylo třeba překonat nedůvěru místních funkcionářů, osvětových, kulturních a jiných pracovníků, kteří se domnívali, že svozem obecních archivů a rušením malých městských archivů bude znemožněno využívání archivních dokumentů pro regionální historii a že nové okresní archivy nebudou dostatečně pečovat o jejich dokumenty. Také místní kronikáři projeví obavu, že nebudou mít dostatek materiálu pro psaní obecních kronik.“ ⁷² Práci okresních archivářů ztěžovaly ještě další okolnosti, jak svědčí zkušenosti praktiků: „Ve venkovských obcích byla situace nepřehledná. Přestože kroniky obcí nasvědčovaly, že kronikáři používali starších obecních záznamů či písemností... funkcionáři národních výborů většinou tvrdili, že u nich nic cenného není, protože za starých časů putoval obecní úřad od starosty ke starostovi, přičemž u některých snad něco zůstalo nebo že za války nebo při přechodu fronty byly písemnosti zničeny. Časem jsem si uvědomil, že jejich neochota sdělovat informace o starých písemnostech vyplývá nejen z jejich pracovního vytížení, ale zejména z obavy, že by jim mělo být něco cenného odvezeno (do města). Později se přece jen našla řada písemností i z doby před první světovou válkou.“ ⁷³

Ale bylo to vše složitější, nemuselo se jednat jen o pocit, ale o zcela jasný ekonomický názor. Za základ archivní organizace považoval např. Josef Borovička archivy obecní. „Ty ve vlastním smyslu tvoří součást obecního jmění, a proto je povinností obce postarat se o jejich náležité uložení a uspořádání. Menší obce by měly své archivy svěřit doopatrování obcí větších, kde by se měly uložit i archivy politických úřadů a soudů, samosprávy a pod.“ ⁷⁴

Přitom splnění úkolů, které definovala Státní archivní rada a později ministerstvo vnitra předpokládalo a vyžadovalo centralizaci, „v převodu malých archivů do okresních center“, kde byly lepší podmínky i pro studium badatelů. „Jinde se narazilo na skutečný patriotismus místních funkcionářů i samotných městských archivářů, kteří byli s archivem spjati hlubokým vztahem i obětmi, které pro jeho existenci přinášeli. Dr. Lukáš doporučoval okresním archivářům, aby vysvětlovali příslušným vzpurným městským národním výborům, že svůj z velké části neuspořádaný archiv nemohou dostatečně využívat, pokud jim okresní archiv nezpracuje nejen inventář všech archiválií, ale i stručnou historii a pokud jej nebude kompletně spravovat. I tak museli být někteří okresní archiváři posíleni ještě přítomností krajského ředitele a přejímání se podobalo selským bouřím za privilegia. Nakonec však přece jen došlo k tomu, že neuspořádané archivy, uložené často ve velmi nevhodných podmínkách, byly za souhlas k převzetí národním výborům přednostně odborně zpřístupněny a nastal smír. Převzetí dalších písemností do okresních archivů přineslo s sebou ovšem i potřebu prostorů, jež se měly časem ještě zvětšit i o některé fondy okresních institucí. ONV následkem chystaných organizačních změn pro rok 1960 ztrácely možnost, dříve oblíbenou, odmršťovat

71 NUHLÍČEK, ref. 31, Vytavba okresní, s. 76; J. NUHLÍČEK, ref. 31, Budování archivnictví, s. 50.

72 FRAJDL, ref. 62, s. 104.

73 GÁBA, Antonín. K počátkům archivů v Uherském Hradišti. In SAP, 1998, roč. 18, č. 2, s. 228.

74 BĚLOHLÁVEK, ref. 16, s. 195.

*naléhavé požadavky okresních archivářů tvrzeními, že archivy jsou neměnné, jejich stav už je ukončen a že není možno opět si vymýšlet nebývalé věci. Naopak, reorganizace přinesla do jisté míry nové možnosti.*⁷⁵

Zvláště po územně správní reorganizaci státu v r. 1960 spočívající ve vytvoření větších krajů a okresů, kdy došlo k dalšímu odtržení mikroregionů od center, si i archiváři kladli otázku po dalším smyslu zvětšování těchto spádových území. Většinou rok 1960 ze svého pohledu přivítali, ale zároveň si byli vědomi, že už tak bylo dosaženo jistého maxima. Další zvětšování působnosti okresních archivů už není možné, pokud nemá být narušen „žádoucí kontakt s místními zájmy a potřebami“. V r. 1963 Archivní správa vydala pokyn, aby byly odpovědně přezkoumány smysl, účelnost a budoucnost poboček a depozitářů v okresech a možnost jejich slučování. Mělo dojít na diferenciaci místních archivů „na města, kde jejich další existence má skutečně nějaký smysl a kde se o jejich osud a potřeby projevuje ze strany národních výborů a občanů účinný zájem, od „archivů“ v obcích, kde jejich další trvání v podobě uzamčeného, neudržovaného a zapomenutého depozitáře již dávno ztratilo jakýkoli důvod k existenci a kde cenný archivní materiál bývá někdy dokonce i ohrožen a vydán zkáze. Řídící archivní orgány mají přitom vrcholný zájem, aby zásada scelování archivních pracovišť a obvodů nebyla dováděna ad absurdum a tak, aby se pozitivní vývoj nezvrátil ve svůj pravý opak“. Dosavadní přílišná atomizace pracovišť vedla k nehospodárnému tříštění sil a tak měl být nalezen nějaký přijatelný kompromis.⁷⁶ Vývoj v 90. letech pak po výstavbě účelových archivních budov dospěl k jasné okresní centralizaci. Možná, že ale ani toto není konečný stav.

Metodika

Kromě organizace, personálního a materiálně technického vybavení archivů byla stejně důležitá a teprve v průběhu let dopracovaná metodika archivní práce, která našla svůj výraz v *Základních pravidel pro zpracování archivního materiálu*.⁷⁷ Předchozí archivářské generace se totiž věnovaly převážně jen středověkým nebo raně novověkým písemnostem, ale před archiváři v polovině 20. století stála spousta materiálu od 18. století „jdoucích do stovek a tisíců různorodých knih a různě přemanimulovaných fasciklů spisů... bylo také třeba vyrovnávat se s nedávno a nově vznikajícím písemným materiálem od roku 1945“ a právě to vyžadovalo přijmout příslušné metodiky.⁷⁸

Období po roce 1989

Toto období je charakterizováno mj. značným nárůstem přední restituční a rehabilitační agendy a badatelského zájmu a nápadu na okresní archivy, i když snad ne všude v takové míře jako např. v lounském archivu.⁷⁹

75 VOJTIŠKOVÁ, ref. 14, s. 228.

76 CHAROUS, ref. 37, s. 21—22.

77 Metodické návody a instrukce pro zpracování archivního materiálu. Zvláštní příloha SAP, 1960, roč. X, č. 2, s. 215—310.

78 J. RŮŽIČKA, ref. 55, s. 39. ŠAMBERGER, ref. 23, s. 385—464. ŠAMBERGER, Zdeněk. Československé archivnictví po roce 1945. Stav a organizační vývoj. In SAP, 1968, roč. XVIII, č. 1, s. 3—85.

79 ROEDL, Bohumír. Věda nebo osvěta-dilema archiváře v regionu. In *Zpravodaj společnosti české informační společnosti*, 1993, roč. 41, s. 81. Od poloviny února do poloviny května 1992 navštívilo lounský archiv přes 1100 lidí, kteří si většinou nechávali potvrdit vlastnictví chmelnic v 50. letech.

Tehdy se ovšem okresní archivy ocitly v nejistotě, protože panovala nejednotnost v názorech na jejich další osudy v pochopitelné době hlubokých systémových společenských změn. „*Shoda vládně snad jen v tom, že by tyto archivy měly být zachovány v současné podobě a neměly by být delimitovány do samosprávných obcí*“, nabízely se tři varianty — zachování *statu quo*, archiv by byl zařízením okresního úřadu a odborně by byl řízen Státním oblastním archivem (SOA), za druhé se uvažovalo o možnosti centrálního řízení Státním okresním archivem (SOKA) po vyčlenění prostředků z dnešních ONV a za třetí by byly v rozpočtové kapitole okresních úřadů řízení a odborné řízení SOA by bylo nahrazeno nahradit centrálním.⁸⁰

Zásluhou především ředitele odboru archivní správy MV ČR dr. Oldřicha Sládka se podařilo dosáhnout mnohé, o čem snily generace archivářů.⁸¹ Především výstavbu nových archivních budov,⁸² které působí dodnes majestátně a upomínají na bankovní paláce, alespoň při zběžném pohledu. Protože se této problematice věnujeme jinde, zmíníme ještě dosud nevidaný platový nárůst. „*Podařilo se nám archiváře dostat do tabulek státních zaměstnanců, takže platy byly stejné, jako v jiných civilních sekcích v rámci ministerstva. Mzdy se tak rapidně navýšily*“.⁸³ Zákonem 343/1992 kterým byl novelizován zákon 97/74 o archivnictví byly nově zakotveny státní okresní archivy jako zařízení okresních úřadů a většinou byly začleněny ke kanceláři přednosty nebo u referátu vnitřních věcí a tím na čas ukončeny shora uvedené polemiky.⁸⁴

Ale zdá se, že právě v tom velkém rozmachu 90. let je ukryto nebezpečí a nejistota restriktce dnešní doby. To začalo být prozíravým archivářům patrné již před lety.

Archivy na začátku 90. let pracovaly „s minimálními náklady na energie a technické vybavení“. To je rub, že byly v těch starých prostorách, v mnoha okresech byly pobočky, sídlících v malých politických okresech. „*Tyto pobočky by dnes mohly být lehce spravovány např. v rámci přenesené pravomoci vybraných pověřených obecních úřadů a jejich začlenění do nových hranic vyšších územně správních vcelku by bylo jednoduché*“.⁸⁵

Na dalším rozcestí stanuly okresní archivy při zbytečném a špatném rozhodnutí o zrušení okresních úřadů.⁸⁶ Tehdy se nabízely tři možnosti reaguece na tento stav: převést je sféry územní samosprávy nebo je ponechat ve státní sféře jako organizační jednotky státu, ale ani jedno řešení nebylo přijatelné a tak bylo rozhodnuto začlenit je jako organizační

80 BABIČKA, ref. 26, s. 9. Zajímavé je, že se v této souvislosti opět dostaly na pořad dne tzv. historické archivy, s nimiž svedl v první polovině 50. let vítěznou bitvu již Z. Šamberger na stránkách prvních čísel Archivního časopisu. ŠAMBERGER, Zdeněk. Kotázce tak zvaných historických archivů. In AČ, 1951, roč. 1, č. 3, s. 83—85. Těž ŠAMBERGER, ref. 23, s. 405—406. ŠAMBERGER, ref. 4, s. 339—340. SOVADINA, ref. 38, s. 76, který vysloveně uvádí, že se objevily po listopadu 1989 hlasy „napadající celou archivní organizaci jako výtvor totalitního komunistického režimu a usilující o rozrušení jednotné archivní, organizace a o navrácení archivních fondů svým původcům, resp. právním nástupcům...“.

81 ČEPELÁKOVÁ, Miluše. Oldřich Sládek odchází do důchodu. In AČ, 1999, roč. 49, s. 275.

82 LEDVINKA, Václav. Životní jubileum PhDr. Oldřicha Sládka. In AČ, 1997, roč. 47, s. 255; O. Sládek zakotvil a zdůraznil archivnictví „v široké škále působnosti přednostů okresních úřadů“, což bylo výsledkem jeho diplomatických schopností a odvahy „jednat včas na pravém místě“.

83 Rozhovor s PhDr. Oldřichem Sládkem, CSc. ČAS v roce 2009. In Ročenka ČAS, 2010, s. 203.

84 KMOCHOVÁ, Hana. Státní okresní archivy ve středních Čechách v letech 1990–1993. In SSH, 1993, roč. 19, s. 127—128. ČEPELÁKOVÁ, Miluše. Novela zákona o archivnictví. In AČ, 1992, roč. 42, s. 214. V § 18 a byl doplněn název okresních archivů na státní, aby bylo zřejmé, že je to také „určitý útvar v systému státní správy“.

85 KANÁK, Bohdan. Hospodářské zabezpečení činnosti státních okresních archivů v podmínkách reformy veřejné správy. Referát z 9. konference archivářů ČR. Archiv a veřejná správa, Opava, 5. —7. 5. 2001. In: Zpravodaj Pobočky ČIS, 2004, 48, s. 24.

86 Rozhovor s PhDr. Oldřichem Sládkem, ref. 83. BABIČKA, Václav. Reorganizace českého archivnictví. In AČ, 2002, roč. 52, s. 137—140. Zákon č. 320/2002 nabyl platnosti pro reorganizaci archivnictví 1. srpna 2002 a autor jej označil za největší zásah do archivnictví od vydání vládního nařízení č. 29/54.

jednotky do státních oblastních archivů.⁸⁷ Teprve budoucnost ukáže, do jaké míry byly oprávněné obavy SOkA z odcizení od obcí, jejich vystěhování, odnětí materiálního vybavení, obavy z úpadku vydavatelské činnosti apod. Vše bylo dořešeno novým archivním zákonem 499/2004 Sb.⁸⁸

Závěr

Od té doby lze datovat novou éru českého archivnictví, pro níž je typická snaha po maximální vstřícnosti vůči badatelům a otevřenost fondů — především vzniklých z činnosti Státní bezpečnosti, KSČ a organizací Národní fronty a celkově velmi liberální možnosti používání vlastních reprodukčních zařízení. Zdaleka vše ale není ideální. Snad jen tolik, že některá znamení doby jsou patrná a hrozivá. „Archivář je dnes více úředník a IT pracovník. Klasický archivář, jak jej známe z doby našich studií, je profese na odpis.“⁸⁹ Přitom citlivost počítačů a sítí vůči vnějším podmínkám se ukazuje stále více a do budoucna vyvolává značnou nedůvěru a obavu z uchovávání digitálních dat v horizontu staletí. Ale to je již budoucnost, neboli prognózování, nikoliv historie.

SUMMARY

Archives in Czechoslovakia: An Example of Mělník District Archives

In the first half of the 1950's the wishes of previous generations of archivists and historians to have a single records system came to pass. Little by little regional and district archives were created, and those in most cases were created on the basis of the regional town's records. At the same time previous documents of self-governing entities and corporations were officially recognised and centralised into the records system. The core of the new records system was based on the understanding of a totalitarian view of the State and society and the coercive methods of the 1950's. The lofty ambitions that the whole project carried were limited by the fact that the newly established institutions had insufficient personal, financial and technical security. These institutions often survived only because of the extraordinary dedication of the archivists who were also the first generation of professionals who were trained and educated in the subject matter, working with these documents in the Republic.

87 BABIČKA, Václav. K reformě veřejné správy. In *Zpravodaj Pobočky ČIS*, 2004, roč. 48, s. 9—10. Rozhovor s PhDr. Oldřichem Sládkem, ref. 83, s. 203: „Avšak pro archivnictví bylo dle mého názoru přičlenění okresních archivů k archivům státním a vytvoření určité archivní skupiny jediným rozumným řešením...“.

88 BABIČKA, Václav. Legislativní úprava archivnictví — východiska a cíle. In *AČ*, 2004, roč. 54, s. 1—21.

89 Rozhovor s PhDr. Antonínem Barcuchem. ČAS v roce 2009. In *Ročenka ČAS*, 2010, s. 215.

ARCHÍV OKRESNÉHO ÚRADU V BRATISLAVE AKO PREDCHODCA OKRESNÉHO ARCHÍVU BRATISLAVA-OKOLIE¹

Mária Feješová

Okresný úrad v Bratislave vznikol 1. januára 1923 ako nástupca Slúžnovského úradu v Bratislave na základe zákona č. 126/1920 Sb. z. a n., vládneho nariadenia č. 310/1922 Sb. z. a n. a vládneho nariadenia č. 378/1922 Sb. z. a n. Zmenou v porovnaní s predošlým vývojom bolo poštátňenie verejnej správy, úradníci okresného úradu boli štátnymi zamestnancami. Okresné úrady prevzali niektoré kompetencie župných úradov aj zrušených štátnych odborných úradov (napríklad štátnych stavebných úradov). Po zmene územno-správneho členenia vládny nariadením č. 93/1928 Sb. z. a n. sa prehlbila samospráva okresov a okresné úrady prevzali časť agendy zrušených župných úradov. Po vzniku Slovenskej republiky sa zákonom č. 190/1939 Sb. z. obnovilo župné zriadenie. Okresné úrady stratili časť agendy aj samosprávny charakter. Do zániku okresných úradov v roku 1945 výraznejšie zmeny v ich organizácii a činnosti nenastali.²

Organizačný a registratúrny poriadok okresného úradu

Organizačný poriadok (v súdobej terminológii *rokovací poriadok*) pre župné a okresné úrady určila vláda nariadením č. 290/1922 Sb. z. a n. V súlade s ním okresné úrady boli podriadené župnému úradu. Úrad riadil okresný náčelník v spolupráci s okresným výborom, okresnými komisiami a okresným senátom (v roku 1928 pribudlo okresné zastupiteľstvo). Organizačným poriadkom z roku 1922 sa stanovili aj kompetencie, náplň práce a vnútorná hierarchia zamestnancov úradu, zásady úradného kontaktu s verejnosťou a finančného hospodárenia úradu. Občania mohli na právne účely nazrieť do spisov, ale iba v miestnosti na to určenej a v prítomnosti úradníka, spisy sa nesmeli vynášať mimo budovy úradu. Úradné hodiny mali byť stanovené podľa situácie a miestnych potrieb.³ Žiadosti občanov sa mali podľa možnosti vybaviť ústne počas úradných hodín v úrade alebo počas úradných dní mimo úradu. Ak sa písomná žiadosť vybavila ústne, mal sa o tom urobiť zápis (poznámka) do spisu. Úradné dni slúžili predovšetkým na stretnutie okresného náčelníka so starostami, obvodnými a obecnými notármi či obyvateľmi obcí okresu na riešenie ich podnetov a sťažností a v prípade potreby sa mohli počas nich vybaviť žiadosti alebo podklady k žiadostiam, ktoré boli podané na úrad.

Organizačný poriadok z roku 1922 okrajovo obsahuje aj pokyny týkajúce sa registratúry. Napríklad tajné a dôverné záležitosti mal vybavovať okresný náčelník, prípadne

1 Autorka vzhľadom na výsledky výskumu pozmenila pôvodný názov štúdie, ktorá bola ohlásená v programe konferencie pod názvom Registratúrne stredisko Okresného úradu v Bratislave ako predchodca Okresného archívu Bratislava-okolie.

2 DUBOVSKÝ, Ján Milan. O spisovnej manipulácii na okresných úradoch na Slovensku. In *Archivní časopis*, 1961, č. 3, s. 131.

3 V roku 1938 boli úradné hodiny pre verejnosť iba v utorok a piatok. Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra (ďalej ŠABA, prac. Modra), fond (ďalej f.) Okresný úrad Bratislava-okolie v Bratislave (ďalej OÚ Bratislava-okolie), inventárne číslo (ďalej i. č.) 282, škatuľa (ďalej šk.) 22, spis č. 2549/1938 prez.

ním poverení zamestnanci, a prezidiálne spisy sa mali manipulovať aj uchovávať osobitne od ostatnej agendy. Registratúrny poriadok (v súdovej terminológii *kancelársky poriadok*) pre župné a okresné úrady na Slovensku stanovil minister vnútra výnosom z 12. decembra 1922 s platnosťou od 1. apríla 1923.⁴ Vychádzal zo župného registratúrneho poriadku (*vármegyei ügyviteli szabályzat*), ktorý vydal uhorský minister vnútra v roku 1902.⁵ Podľa mienky ministerstva vnútra sa na Slovensku osvedčil, preto nebolo treba ho zásadne meniť. V rámci unifikačných snáh medzi bývalou rakúskou a uhorskou časťou Československej republiky ministerstvo vnútra výnosom z 25. apríla 1923 vydalo základné zjednocujúce pravidlá pre správu registratúry na župných a okresných úradoch všetkých častí republiky, ktoré navrhlo pripomienkovať do 31. júla 1923.⁶ K unifikačným princípom patrila zásada jednotnej správy registratúry, ako to bolo obvyklé v Krajinách českej koruny. To znamenalo mať spoločnú podateľňu, registratúrne stredisko (v dobovej terminológii *spisovňu*) a expedovňu (v dobovej terminológii *výpravňu*) pre celý úrad. V Uhorsku bola situácia trochu odlišná. Napríklad župné výbory evidovali spisy samostatne pod vlastným číslom, navyše ich ukladali nie v numerickom poradí, ale podľa vecných skupín, čo chcel minister s plnou mocou pre správu Slovenska zmeniť. Napokon pod tlakom zaužívanej praxe ustúpil a povolil možnosť vytvárať v rámci agendy úradu vecné skupiny, ktoré špecifikoval svojim obežníkom.⁷ Treba podotknúť, že už vtedy bolo vhodné pre lepšiu prehľadnosť uloženia a možnosť vyhľadávania spisov v registratúrnych strediskách prideľovať spisom registratúrne značky, ktoré poznáme z moderných registratúrnych poriadkov. Vývoj k tomu došiel o niekoľko desaťročí.

Podľa registratúrneho poriadku z roku 1922 mal okresný úrad viesť štyri druhy registratúrnych denníkov (v súdovej terminológii *protokol*, *podacia kniha*), a to prezidiálny, všeobecný (administratívny), priestupkový a vojenský. V prípade, že oddelenia sídlili v rôznych budovách alebo v rôznych mestách, mali sa spisy zaevidovať v sídle úradu do všeobecného (administratívneho) registratúrneho denníka, potom sa mali so špeciálnym zoznamom odoslať oddeleniu, kde sa vybavili a uložili. Okresné úrady, ktoré mali zriadené odborné oddelenia pre obvod viacerých okresných úradov (v prípade Okresného úradu v Bratislave technické a lesné)⁸ mali vybavovať spisy, ktoré už boli zaevidované okresným úradom, ktorý bol príslušný podľa územného obvodu žiadosti (podania). Oddelenie malo vybavené žiadosti poslať späť kompetentnému okresnému úradu, ktoré ich expedovalo a uložilo (hovorilo sa tomu *priamy styk s okresnými úradmi*). Pre jednoduchšie pochopenie uvedieme príklad. Žiadosť o stavebné povolenie na rodinný dom v Dunajskej Strede mal zaevidovať Okresný úrad v Dunajskej Strede, spis poslať na vyjadrenie technickému

4 Výnos ministra vnútra č. 93.173/3-1922 z 12. decembra 1922 nebol publikovaný vo Vestníku ministerstva vnútra, ale obežníkom ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 8000/23 prez. adm. z 3. marca 1923. Obežník aj výnos vyšli v plnom znení v publikácii PONIČAN, Pavel. *Príručka administratívneho práva platného na území Slovenska so zvláštnym zreteľom na župnú reformu*. Bratislava, 1925, s. 286—333.

5 Výnos ministra vnútra č. 125.000 z roku 1902 bol publikovaný v zbierke nariadení *Rendeletek* tára II., 1902, č. 123, s. 1156—1361.

6 Výnos ministerstva vnútra č. 25.522-3 z 25. apríla 1923 bol publikovaný vo Vestníku ministerstva vnútra, 1923, roč. V, čiastka (číslo) 6, s. 280—281.

7 Vytváranie vecných skupín umožňoval výnos uhorského ministra vnútra č. 127.000 z roku 1902 publikovaný v zbierke nariadení *Rendeletek* tára II., 1902, č. 125, s. 1419—1491. Obežník ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, ktorým povolil tvorbu vecných skupín, vyšiel 30. decembra 1923 pod č. 29287/23 prez. adm. Pozri PONIČAN, ref. 4, s. 333—335.

8 Územné obvody pre odbory štátnej stavebnej služby — technické oddelenia a odbory lesnej služby — lesné oddelenia tých okresných úradov, ktoré ich poskytovali pre viac okresov, boli určené vyhláškou ministra verejných prác a poľnohospodárstva č. 22/1923 Sb. z. a n. z 19. januára 1923. K tomu pozri aj PONIČAN, ref. 4, s. 71—73.

oddeleniu Okresného úradu v Bratislave a technické oddelenie malo vybavený spis poslať späť do Dunajskej Stredy. Rozdiel v porovnaní s odbornými oddeleniami pre územie jedného okresu bol teda v tom, že na odborných oddeleniach pre viaceré okresy sa spisy nemali ukladať. Tieto predpisy vnímali zamestnanci odborných oddelení ako nepraktické a komplikované. O problémoch s dodržiavaním nových zásad registratúrneho poriadku dostal minister s plnou mocou pre správu Slovenska avízo ešte v priebehu roka 1923, možno priamo od zamestnancov Okresného úradu v Bratislave. Preto novým obežníkom z 30. decembra 1923 povolil, aby vybavené spisy ostali na odborných oddeleniach, aby ich zamestnanci mali k dispozícii.⁹

Napriek tomu, že podľa registratúrneho poriadku z roku 1922 si odborné oddelenia okresných úradov nemali viesť osobitné registratúrne denníky, technické a lesné oddelenie Okresného úradu v Bratislave si v rokoch 1923—1927 viedlo spoločný denník. V tejto súvislosti je otázne, do akej miery sa uplatňovali zásady registratúrneho poriadku z roku 1922 v praxi a či nezostali iba teóriou. Čo sa týka predpisov pre registratúrne strediská okresných úradov, v registratúrnem poriadku z roku 1922 sa im nevenovala špeciálna pozornosť nepochybne s tým, že pre ne platili rovnaké ustanovenia ako pre župné úrady (§ 60—§ 72). Spisy sa mali ukladať v miestnostiach chránených pred požiarom najlepšie v blízkosti podateľní. Mala sa uplatniť zásada ukladania spisov podľa základných čísel v jednom kalendárnom roku s výnimkou vojenských spisov. Pri tých sa zapisovali aj predošlé podacie čísla a spisy sa ukladali podľa najnovšieho podacieho čísla, teda presne naopak ako v systéme základných čísel, v ktorom platila zásada, že základné číslo (dnes číslo spisu) je podacie číslo prvého podania. Osobitnú evidenciu mali aj priestupkové spisy. Tie isté podania sa do registratúrneho denníka zapisovali pod jedným podacím číslom, ktoré sa pri ďalšom podaní lomilo radovým číslom.¹⁰ Z toho vyplýva, že v rámci jedného úradu sa spisy evidovali trojakým spôsobom. Na zistenie súvislosti medzi podacím a základným číslom sa používali radové knihy. Podacie číslo zodpovedalo číslu záznamu v súčasných elektronických informačných systémoch, preto bolo treba viesť evidenciu, ktorá poskytovala prehľad o zaradení podacích čísel pod základné čísla. Ako spisový obal sa používal hárok hrubšieho papiera, na ktorý sa písali všetky podacie čísla patriace k základnému číslu, ktoré sa napísalo do ľavého dolného rohu. V registratúrnem stredisku a archíve Okresného úradu v Bratislave sa používali spisové obaly s názvom *Zoznam spisov spisovne*. Spisy sa ukladali podľa základných čísel do pevných dosiek, škatule ako ukladacie jednotky sa ešte nepoužívali.

V súvislosti so zmenami v územno-správnom členení v roku 1928 nastali i úpravy v správe registratúry okresných úradov, ale hlavné zásady ostali zachované. Výrazné zmeny registratúrneho poriadku prišli v 40. rokoch 20. storočia, keď sa celý systém evidovania a ukladania spisov na okresných a župných úradoch modernizoval a zaviedli sa registratúrne značky.¹¹

9 Obežník ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 29287/23 prez. adm. z 30. decembra 1923 možno nájsť v PONIČAN, ref. 4, s. 333—335.

10 DUBOVSKÝ, ref. 2, s. 134.

11 Téma správy registratúry na okresných úradoch sa podrobne venoval J. M. Dubovský: DUBOVSKÝ, ref. 2, s. 134—139. Vzhľadom na veľké škody, ktoré fond Okresný úrad Bratislava-okolie v Bratislave z rôznych príčin utrpel, je ťažké skúmať správu registratúry a porovnať ju s normatívmi.

Sídlo okresného úradu a jeho oddelení

Článok 8 zákona č. 126/1920 Sb. z. a n. prikazoval mestám, v ktorých sa zriadili župné a okresné úrady, aby pre ne zabezpečili vhodné priestory a odovzdali ich do vlastníctva štátu. Článok obsahuje odporúčanie, aby sa na tieto účely využili budovy zrušených organizácií. V Bratislave sa takáto budova pre okresný úrad nenašla. Vedenie okresného úradu si 1. februára 1926 prenajalo miestnosti v súkromnom dome na Gorkého ulici (vtedy na Ondrejskej č. 9), v ktorom susedilo s talianskym konzulátom. Technické a lesné oddelenie do roku 1928 sídlilo v Župnom dome.¹² Krátko po nastahovaní na Gorkého ulicu v noci z 5. na 6. marca 1926 sa niekto vlámал do kancelárie okresného náčelníka Jozefa Roudnického a do ďalších kancelárií úradu na druhom poschodí. Páchatel ľahko vnikol dnu po rozbití okna, otvoril skriňu, kde mal náčelník uložené prezidiálne spisy, v ohrození sa ocitli aj vojenské (takzvané mobilizačné spisy)¹³ uložené v zásuvke jeho stola. Zmizlo niekoľko vizitiek, úradné tlačivá a peniaze, nevedno, či aj spisy. Zo správy o vlamaní sa dozvedáme, že na Gorkého ulici sa okrem prezidiálnej a vojenskej agendy riešili priestupky, vybavovali sa pasy, zbrojné lístky a pohraničné legitimácie. Náčelník si počas vyšetrovania poťažkal na veľké množstvo agendy a nedostatok zamestnancov s praxou.¹⁴ Niektorí zamestnanci podľa jeho názoru nepodávali adekvátny výkon. K takým radil účtovníka Štefana Bavoľára (v roku 1951 sa stal mestským archivárom v Modre). Navyše, pri revízii (audite) okresného úradu v apríli 1926 boli zistené nedostatky v účtovnej agende, ktorú mal na starosti. Okrem účtovníctva hlavný župný notár Alojz Markovič v rámci revízie kontroloval dodržiavanie registratúrneho poriadku. A. Markovič nariadil náčelníkovi, aby prezidiálne spisy sám evidoval, nemal touto prácou poverovať oficiála. J. Roudnický sa ohradil, pretože v roku 1925 výrazne narástla prezidiálna agenda a zaevidovaných bolo až 1270 podaní (napríklad v roku 1923 ich bolo o polovicu menej). Na Gorkého ulici sa viedli predpísané registratúrne denníky a rôzne evidencie (pasov, zhabaných vecí, živnostenské registre a iné).¹⁵ Na technickom a lesnom oddelení sa revízia nekonala.

Azda aj v súvislosti s vlamaním začiatkom marca 1926, ktoré odhalilo absolútnu absenciu bezpečnostných opatrení na ochranu úradných miestností, minister s plnou mocou pre správu Slovenska poslal bratislavskému magistrátu 11. marca 1926 príkaz, aby sa postaral o vhodné priestory pre okresný úrad. Okresný náčelník v decembri 1927 konštatoval: „*mesto Bratislava povinnostiam vysloveným v čl. VIII. zákona 126/1920 vyhovieť sa zdráha*.“ Mesto podalo proti príkazu ministra sťažnosť na Najvyšší správny súd, ktorá bola v júni 1928 zamietnutá, čo využilo ministerstvo vnútra a žiadalo od mestskej rady refundáciu nákladov za nájomné domu na Gorkého ulici v rokoch 1926—1928. Počas

12 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 276, sk. 5.b, spis č. 100/1930 prez., i. č. 278, sk. 5.b, spis č. 765/1934 prez.

13 Mobilizačné spisy zahŕňali túto agendu: smernice a vyhlášky ohľadne mobilizácie, spisy ohľadne evakuácie obyvateľstva, zoznamy strategicky dôležitých podnikov (baní, hút a priemyselných podnikov), zoznamy telefónnych stanic, spisy o strážení železničných tratí a ďalšie.

14 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 272, sk. 5.a, spis č. 187/1926 prez. Jozef Roudnický pôsobil ako hlavný slúžny Služnovského úradu v Bratislave, 1. januára 1923 bol vymenovaný za okresného náčelníka. Vyšetrovanie vlámania prinieslo J. Roudnickému neprijemnosť, pretože príslušníci Krajinského vojenského veliteľstva informovali ministerstvo vnútra, že okresný náčelník vlamanie bral na ľahkú váhu a vraj ani nevedel, kde má uložené mobilizačné spisy. Na prezidiu župného úradu ako nadriadeného orgánu vyšetrovanie uloženia mobilizačných spisov vnímali ako neoprávnenú revíziu, pretože tá bola vo výlučnej kompetencii župného úradu.

15 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 273, sk. 5.a, spis č. 70/1927 prez. Evidencia zhabaných predmetov sa vo fondě nezachovala. JOBBÁGYOVÁ, Klára — DUBOVSKÝ, Ján. *Okresný úrad Bratislava-okolie (1923—1945)*. Inventár. Bratislava, 1963, s. 16—18.

ústnych rokovaní s okresným úradom mesto prejavilo ochotu venovať na stavbu budovy (okresného úradu) okresného domu pozemok na Zámockej ulici, nazývaný Kreuzwirthshaus.¹⁶ V roku 1929 okresné zastupiteľstvo schválilo návrh na založenie fondu na stavbu okresného domu, do ktorého sa v roku 1929 malo presunúť 25-tisíc Kč.¹⁷ Plánovaná stavba sa nerealizovala a v roku 1929 sa hľadali priestory na prenájom na Grösslingovej ulici v priestoroch poisťovne Koruna. Nový okresný náčelník Dr. Augustín Brychta¹⁸ ich odmietol ako nevyhovujúce.

Situácia s umiestnením okresného úradu sa začala rapídne zhoršovať po roku 1928 v súvislosti so zmenou územno-správneho členenia. Okresný úrad v Bratislave musel vytvoriť tri nové oddelenia (strojný, [poľno]hospodársko-technické a vodoprávno-technické) a prijať nových zamestnancov. Každé z piatich oddelení vykonávalo odbornú činnosť pre viacero okresov, v roku 1929 úrad zamestnával 50 ľudí. Strojné, (poľno)hospodársko-technické, technické (stavebné) a lesné oddelenie sa v roku 1928 presťahovali zo Župného domu na prvé poschodie budovy na Šancovej ulici, pretože po zrušení župného úradu musel okresný úrad budovu uvoľniť pre Krajský úrad v Bratislave. V Župnom dome zostali okresnému úradu iba 2 kancelárie na prízemí, ktoré využívalo vodoprávno-technické (respektíve vodoprávne) oddelenie. Celý úrad bol rozmiestnený v troch budovách: na Gorkého (9 izieb v dome patriacom Marte Krischkerovej) a Šancovej ulici (18 miestností v budove riaditeľstva Československých štátnych železníc) a v Župnom dome na Župnom námestí. Podmienky práce boli náročné, pretože ak sa mali v praxi uplatňovať zásady registratúrneho poriadku, potom úradníci odborných oddelení boli povinní z Gorkého nosiť zaevidované spisy na Šancovú (trvalo to pešo 30 minút) a na Župné námestie (pešo 8 minút), prípadne zo Šancovej na Župné námestie (pešo 20 minút). Ak si technické a lesné oddelenie v rozpore s registratúrnym poriadkom od roku 1923 viedlo spoločný registratúrny denník, príčinou boli nepochybne praktické dôvody. Absencia vlastnej budovy veľmi sťažovala správu registratúry. Okresný úrad mal istý čas vyhradené miestnosti pre registratúrne stredisko a archív na Šancovej ulici, v ostatných budovách vzhľadom na akútny nedostatok miesta spisy zostávali uložené v skriniach v kanceláriách.¹⁹

Archív a registratúrne stredisko

Funkcia archívu a registratúrneho strediska nebola normatívne rozlíšená. Registratúrne stredisko Okresného úradu v Bratislave mal na starosti hlavný oficiant. Všetky zaevidované podania zaradil pod základné číslo a uložil do spisových obalov, viedol radovú knihu a denník lehôt na vybavenie spisov. Zaevidované spisy zapísal do pracovnej knihy referentov, ktorým boli pridelené, a odovzdal im ich. Po vybavení spisy prevzal z expedovne a uložil ich. Takto to malo fungovať podľa registratúrneho poriadku z roku 1922. Nevieme, po akom čase sa spisy premiestňovali zo strediska do archívu. Do archívu úradu sa dostali

16 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 276, šk. 5.b, spis č. 100/1930 prez.

17 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 275, šk. 5.a, spis č. 1600/1929 prez.

18 Augustín Brychta sa narodil vo vinohradníckej rodine v Rači (dnes Bratislava-Rača) v roku 1891. Právnické vzdelanie získal v Bratislave a Budapešti. Vo funkcii okresného náčelníka pôsobil od 23. júla 1928 do 23. decembra 1939. V decembri 1939 získal služobné miesto vládneho radcu a bol vymenovaný za župana v Banskej Bystrici, zomrel v roku 1962. *Biografický slovník Slovenska*. I. Ed. Štefan Valentovič. Martin: Matica slovenská, 1986, s. 332. ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 276, šk. 5.b, spis č. 100/1930 prez. Krajský vestník, 1939, roč. XII, čiastka (číslo) 36, s. 372.

19 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 276, šk. 5.b, spis č. 100/1930 prez., i. č. 278, šk. 5.b, spis č. 765/1934 prez.

tie spisy, ktoré úradníci nepotrebovali pri vybavovaní žiadostí. Vzhľadom na to, že štátne úrady nemali kam odovzdať staršie dokumenty, občas vykonávali vyradovanie, aby sa im uvoľnilo miesto. Keď bolo v roku 1926 nutné podať správu prezídiu Župného úradu v Bratislave ohľadom poslednej *skartácie* spisov, poverený úradník dal neistú odpoveď: „Oznamujem, že dľa tunajších záznamov nenie možné zistiť, kedy bolo prevedené posledné skartovanie spisov. Po prevrate nebolo žiadne.“ Formulácia je dôkazom, že úradník mal ťažkosti pri vyhľadávaní informácií v registratúre úradu a že úrad uchovával aj registratúru svojho predchodcu, Slúžnovského úradu v Bratislave.²⁰

Peripetie so stavbou okresného domu

V roku 1929 bratislavský magistrát odmietol hradiť nájomné za kancelárie okresného úradu a hľadal všetky možné právne kľučky, aby sa vyhol aj povinnosti zabezpečiť pre okresný úrad budovu. Záležitosť sa v roku 1929 dostala na ministerstvo vnútra v Prahe. Krajinský úrad svojím obežníkom zo 17. mája 1930 potvrdil povinnosť bratislavského magistrátu podieľať sa jednou tretinou na úhrade nájmu za priestory pre okresný úrad a obežníkom z 20. augusta 1930 potvrdil aj povinnosť postarať sa o stavbu účelovej budovy.²¹ V roku 1930 stavebné oddelenie Mestského notárskeho úradu v Bratislave v spolupráci s technickým oddelením okresného úradu vypracovalo predbežný projekt stavby okresného domu. Na stavbu bol vyhladený takzvaný Walterskirchenov komplex pozemkov na rohu Radlinského (vtedy Krajinskej cesty) a Wilsonovej ulice, ktoré chcelo mesto sceliť výmenou za susednú parcelu Generálneho finančného riaditeľstva v Bratislave. Finančné riaditeľstvo nebolo výmene naklonené a podľa mienky okresného náčelníka pozemok by bol i po realizácii výmeny príliš malý. Z hľadiska financovania stavby sa dospelo k dohode o dvojtretinovej investícii mesta a jednotretinovom vklade okresného úradu. Keďže začatie stavebných prác brzdil výber pozemku, okresný náčelník sa v roku 1932 zaujímal o dočasný prenájom miestnosti v administratívnej budove robotníckej poisťovne na vtedajšej Sienkiewiczovej ulici č. 2 a riešil aj ponuku mesta na odkúpenie tejto budovy pre okresný úrad. Budova však kapacitne nevyhovovala. Priestorové nároky okresného úradu boli veľké. Napríklad na prízemí bola plánovaná podateľňa, registratúrne stredisko, expedovňa aj manipulačná miestnosť na balenie spisov. V suteréne vedľa skladu zhabaných predmetov mal byť archív a vedľa neho fotokomora. Úrad potreboval aj väznicu na odpykávanie trestov za priestupky, četnícke oddelenie či garáže na uskladnenie strojov a techniky na údržbu ciest.

Ďalšia parcela na Bernolákovej ulici, ktorú mesto ponúklo, sa náčelníkovi zdala malá, ale akceptoval ju, ak by ju mesto celú darovalo na stavbu budovy.²² Náčelník v záujme dôstojného umiestnenia okresného úradu intervenoval na ministerstve vnútra v Prahe, ale bezvýsledne. Situácia bola stále neúnosnejšia. Úradníci na Gorkého ulici nemali k dis-

20 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 272, šk. 5.a, spis č. 501/1926 prez. Zo zápisnice o revízii okresného úradu v roku 1934 vieme, že úrad uchovával živnostenské registre od roku 1885. K tomu ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 279, šk. 7, spis č. 507/1935 prez.

21 Výnos ministerstva vnútra č. 3398/1929/14 zo 7. decembra 1929 bol publikovaný obežníkom prezidia krajinského úradu č. 70.789/1929 prez. (publikovaný v Krajinskom vestníku, 1930, ročník III., čiastka (číslo) 1, č. 1, s. 1), obežník krajinského úradu č. 256.229/1930/3 zo 17. mája 1930 (publikovaný v Krajinskom vestníku, 1930, ročník III., čiastka (číslo) 19, č. 225, s. 304) a obežník č. 264.115/3/1930 z 20. augusta 1930 (publikovaný v Krajinskom vestníku, 1930, ročník III., čiastka (číslo) 27, č. 300, s. 435).

22 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 277.a, šk. 5.b, spis č. 6/53/1932 prez.

pozícii chodby ani čakareň pre verejnosť, pre celé poschodie domu slúžila jediná toaleta, chýbalo ústredné kúrenie. Pokazené kachle dobre nefungovali a okrem chladu v zimných mesiacoch hrozilo nebezpečenstvo požiaru, čo mohlo nenávratne poškodiť registratúru. Zamestnancov rušil hluk frekventovanej ulice aj spev a hudba hercov počas nácviu predstavení v protihľahlej budove Slovenského národného divadla. Úradníci na Šancovej ulici mali podobné problémy s vykurovaním. Technický stav budovy tiež spôsoboval riziko požiaru. O bezpečnostných opatreniach sa nedalo ani hovoriť, pretože budova ostávala po celú noc nezamknutá a bez stráženia. Z protihľahlej budovy, kde bol akýsi sklad handier a kostí, sa v lete šíril nepríjemný zápach.

Ani v roku 1933 sa záležitosť so stavbou nikam nepohla, prepracovávali sa dovtedajšie projekty a náčrty. Medzi krajinským úradom, okresným úradom a bratislavskou mestskou radou kolovali urgencie, príписы, sťažnosti a návrhy. Okresný náčelník na stretnutiach s mestskými architektmi Bartom, Lenhartom a Štefancom neskrýval podráždenie z „*liknavého postupu mesta v tejto veci*“. V decembri 1933 súhlasil s ponukou mesta na umiestnenie úradu v Živnostenskom dome, rovnako ako aj s rezervovaním pozemku medzi Bernolákovou a Radlinského ulicou na stavbu budovy.²³ Aj tento pozemok bol však malý. V prvej polovici roka 1934 sa okresný úrad s technickým, lesným a (poľno)hospodársko-technickým oddelením presťahoval do budovy Poľnohospodárskej rady (neskôr Roľníckej komory) na Križkovu ulicu č. 9 (vtedy č. 7). Okresný úrad získal iba dve poschodia, preto sa strojné oddelenie presťahovalo do budovy Referátu verejných prác na Belnayovej ulici, kde malo 6 miestností. Vodoprávne oddelenie ostalo v Župnom dome. Toto umiestnenie bolo iba dočasné, pokračovalo sa v hľadaní vhodnej budovy.²⁴

Audit na okresnom úrade v roku 1934

Po nastáňovaní na Križkovu ulicu sa v dňoch 5. až 16. júna 1934 po ôsmich rokoch opäť konala revízia (audit) okresného úradu zameraná na finančné hospodárenie a dodržiavanie registratúrneho poriadku.²⁵ Z revízie sa zachovala výnimočne podrobná zápisnica, ktorá poskytuje detailný obraz o druhoch registratúry, ktorú úrad produkoval či mal produkovať. Do revízie boli zahrnuté aj oddelenia, ktoré sídlili na Belnayovej ulici a v Župnom dome. Registratúrne stredisko, podateľňa aj expedovňa ležali uspokojivo blízko kancelárií na Križkovej ulici. Zamestnancom slúžili dve príručné odborné knižnice, jedna celému úradu, druhá okresnému výboru. Úrad mal dovedna 47 zamestnancov. Ich osobné spisy (obsahujúce zväčša iba osobné výkazy) boli uložené v kancelárii náčelníka v uzavretej americkej skrini, ktorá však nebola ohňovzdorná. Ohňovzdorné vlastnosti mala železná skriňa v kancelárii kancelárskeho oficiála, do ktorej sa ako najcennejšie dostali mobilizačné a niektoré prezidiálne spisy. Náčelník mal vo svojej kancelárii uložené aj osobné spisy obecných a obvodných notárov a ďalšie prezidiálne spisy z rokov 1931—1934, okrem nich aj niektoré dôverné evidencie (evidenčné knihy). Staršie spisy, nielen prezidiálne, boli uložené v archíve. Archív bol umiestnený v pivnici budovy na Križkovej ulici a v akejsi garáži. Spisy ležali na podlahe, pretože na ich uloženie bola k dispozícii iba jedna polica.

23 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 278, šk. 5.b, spis č. 765/1934 prez.

24 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 279, šk. č. 6, spis č. 85/1935 prez., 507/1935 prez.

25 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 279, šk. č. 7, spis č. 507/1935 prez.

Krajinský úrad nariadil poukladať spisy na police, ale bolo tam tak málo miesta, že ďalšie police tam nebolo možné namontovať. Písomnosti v archíve neboli prehľadne uložené, čo sťažovalo vyhľadávanie. Keď kontrolóri krajinského úradu žiadali zápisnicu z predošlej revízie v roku 1926, nepodarilo sa ju nájsť (v archívnom fonde sa však zachovala).

Zápisnica z revízie úradu v roku 1934 opisuje spôsob správy registratúry na úrade. Kancelársky oficiál Vojtech Zgusta podľa nariadenia krajinského úradu z roku 1931²⁶ zjednodušil vedenie prezidiálnej agendy tak, že radovú knihu zlúčil s indexom (k základným číslam v indexe zapisoval aj príslušné podacie čísla). Pre predstavu o rozsahu agendy úradu stačí uviesť, že v prezidiálnom registratúrnom denníku bolo v roku 1933 zaevidovaných 2067 podaní, v administratívnom až 25 326 podaní. V nich nie sú zahrnuté podania pre odborné oddelenia, pretože tie si viedli spoločný denník do konca júna 1933. Napríklad v roku 1932 bolo na odborné oddelenia adresovaných spolu 10 252 podaní. Od júna 1933 boli žiadosti pre odborné oddelenia evidované do administratívneho denníka. Priestupkový denník viedol priestupkový sudca, ktorým bol komisár policajnej správy Dr. Juraj Kazár. V jeho kancelárii v zamknutej skrini boli uložené priestupkové spisy za posledné dva roky, staršie dával do archívu na osobitné miesto. Vojské záležitosti vybavoval sčasti sám okresný náčelník a sčasti poverený aktuársky adjunkt Július Bohun. Od januára 1933 sa v zmysle vládneho nariadenia č. 95/1932 Sb. z. a n. zrušili vojenské evidencie na okresných úradoch, čím zanikol napríklad vojenský registratúrny denník. Mobilizačné spisy sa evidovali v prezidiálnom denníku, ostatné vojenské spisy v administratívnom. Registratúrou úradu sa okrem oficiála V. Zgustu zaoberali ďalší zamestnanci. Hlavný kancelársky oficiál Ján Šutvaj triedil doručenú poštu, kancelársky pomocník (protokolista) Bartolomej Urban viedol administratívny registratúrny denník, hlavný oficiant Jozef Macháček mal na starosti registratúrne stredisko a hlavný oficiant Ján Starý viedol expedovňu. Títo mali ďalší pomocný personál, registratúre úradu sa v roku 1934 venovalo 12 ľudí. Spisy vybavovalo 26 referentov, boli to odborní pracovníci zadelení podľa druhu agendy do jednotlivých oddelení. Krajinský úrad v rámci kontroly v roku 1934 uložil opatrenie, aby referenti používali úradné zápisníky, do ktorých mali byť zaznamenané výsledky pracovných ciest.²⁷

Zápisnica z revízie v roku 1934 dáva odpoveď na otázku, prečo sa z činnosti niektorých odborných oddelení úradu v archívnom fonde okresného úradu takmer nič nezachovalo. (Poľno)hospodársko-technické oddelenie viedol hlavný poľnohospodársky komisár Vladimír Tóth. Krajinský úrad mu v rámci revízie uložil opatrenie, aby viedol príslušné evidencie (napríklad evidenciu pasienkových spoločenstiev). Evidenciu pasienkových spoločenstiev založil,²⁸ ale nezachovala sa a z jeho činnosti neostali ani nijaké spisy, pretože pri vybavovaní žiadostí uplatňoval *priamy styk s okresnými úradmi*. Naopak, technické oddelenie prijímalo podania aj od žiadateľov (hovorilo sa tomu *priamy styk so stránkami*) a vybavené spisy odovzdávalo do registratúrneho strediska a archívu Okresného úradu v Bratislave. Na čele technického oddelenia stál hlavný technický radca Ing. Jozef Šabacký.

26 Obežník krajinského úradu č. 65 000 prez. z 9. decembra 1931 publikovaný v Krajinskom vestníku, 1931, roč. IV., čiastka (číslo) 38, č. 543, s. 764–765. Týmto obežníkom sa zjednodušil registratúrny poriadok z roku 1922.

27 Používanie úradných zápisníkov nariadil Obežník ministra vnútra č. 88.405-3 z 28. novembra 1922, publikovaný vo Vestníku ministerstva vnútra, 1922, roč. IV., čiastka (číslo) 11, s. 451–452. Vo fonde Okresný úrad Bratislava-okolie sa tieto zápisníky nenachádzajú, preto usudzujeme, že opatrenie krajinského úradu nebolo splnené.

28 Založenie evidencie pasienkových spoločností, evidencie premien lesnej pôdy a veterinárnych evidencií prikazoval obežník krajinského úradu č. 250.137/34-15 z 20. septembra 1934 (v Krajinskom vestníku z roku 1934 a 1935 nebol publikovaný).

Okrem iného viedol osobné spisy štátnych a krajinských cestmajstrov a cestárov. Strojné (na čele technický radca Ing. Čenek Šalamon) a lesné oddelenie (na čele lesný radca Ing. Viliam Schmidt) malo tiež priamy kontakt so žiadateľmi. Lesné oddelenie tvoril iba jeho prednosta, preto písomná produkcia úradu s výnimkou rôznych druhov evidencií nebola veľká. V. Schmidtovi chýbal ďalší zamestnanec, preto nestíhal vypracovávať hospodárske plány lesov. O personálnom poddimenzovaní tohto oddelenia svedčí skutočnosť, že na vypracovanie organizačných štatútov lesných komposesorátov a urbárskych spoločností sa do roku 1932 používali uhorské predtlačené formuláre v maďarčine. Aj činnosť vodoprávneho oddelenia bola poznačená tým, že jeho prednosta Ing. Oto Holdík bol jeho jediným zamestnancom. Každý týždeň bol jeden až dva dni na služobnej ceste, preto nestíhal vybavovať agendu ani viesť príslušné evidencie (napríklad zoznam vodných družstiev). Jeho právomoc sa okrem mesta Bratislava vzťahovala až na 15 okresov. Z jeho činnosti sa vo fonde okresného úradu zachovalo veľmi málo dokumentov hlavne preto, že pri vybavovaní podaní uplatňoval *priamy styk s okresnými úradmi*. Nevieme, čo sa stalo s hydrologickými mapami, ktoré O. Holdík koncom roka 1933 dostal zo Štátneho hydrologického ústavu v Prahe, a s vodnou technickou dokumentáciou (takzvané vodné knihy), ktorá bola uložená v 16 fascikloch v jeho kancelárii v Župnom dome. O. Holdík mal vo svojej kancelárii uloženú aj registratúru do roku 1930 na nezabezpečených otvorených policiach.

Náprava chýb zistených počas revízie v roku 1934 sa riešila aj v priebehu roka 1935. Vyslaný priestupkový referent krajinského úradu zistil, že priestupkový registratúrny denník sa nevedie náležitým spôsobom.²⁹ Krajinský úrad vzhľadom na výsledky revízií na okresných úradoch realizovaných počas roka 1934 vydal obežník o manipulácii osobných spisov na okresných úradoch, v ktorom prízvukoval dôsledné zakladanie všetkých záznamov jedného zamestnanca pod jedno základné číslo a spájanie základných čísel z viacerých rokov. Išlo o osobné spisy vlastných zamestnancov a zamestnancov podriadených úradov, teda obvodných a obecných notárov.³⁰ Počet zamestnancov okresného úradu sa v roku 1935 zvýšil na 59. Najväčšie oddelenia boli strojné a technické (stavebné). Strojné oddelenie malo sedem odborníkov, technické (stavebné) 10, lesné, vodoprávno-technické a (poľno)hospodársko-technické spolu asi 10 zamestnancov.³¹

Umiestnenie okresného úradu do Živnostenského domu v júni 1935 neschválilo ministerstvo vnútra a pokračovali ťahanice okolo výberu stavebného pozemku. Okrem uvažovania nad pozemkom na Wilsonovej ulici okresný náčelník navrhol pozemok na rohu Májkovej (vtedy Pöckovej) a Krížnej ulice, ktorý patrilo stavebnému družstvu Avion. Mesto v roku 1937 vypísalo súťaž na architektonický návrh budovy, ktorý vyhral architekt Gabriel Schreiber. Dohodu o predaji pozemku s Avionom sa nepodarilo uzavrieť, preto sa stavba nerealizovala.³² V roku 1938 sa uvažovalo o dočasnom umiestnení úradu do starej

29 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 279, šk. č. 7, spis č. 507/1935 prez.

30 Obežník prezidia Krajinského úradu v Bratislave č. 52.028/1934 prez. zo 7. februára 1935 publikovaný v Krajinskom vestníku, 1935, roč. VIII., čiastka (číslo) 6, č. 90, s. 86. Osobné spisy sa vo fonde Okresný úrad Bratislava-okolie v Bratislave nezachovali. Personálna agenda zamestnancov úradu je zastúpená iba výkazmi nadčasov, pracovných výkonov a pracovných náplní zamestnancov (bez čísel spisov) v škatuliach č. 5.b (rok 1930), č. 10 (rok 1936), č. 15 (rok 1937), č. 37 (rok 1941) a č. 38 (roky 1930, 1942). Okrem toho sa ešte zachovali plány práce na roky 1941—1942 (spis č. 38/1942 prez.) a 1943—1944 (spis č. 53/1944 prez.).

31 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 278, šk. 5.b, spis č. 765/1934 prez.; i. č. 279, šk. č. 6, spis č. 50/1935 prez., 85/1935 prez.

32 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 281, šk. 13, spis č. 952/1937 prez.

budovy okresnej nemocenskej poisťovne na vtedajšej Sienkiewiczovej ulici č. 1, ale okresný náčelník nesúhlasil.³³

Straty na registratúre

V roku 1938 pred chystanou evakuáciou mesta Bratislava sa okresný náčelník A. Brychta rozhodol vykonať *skartáciu*, v rámci ktorej dal 27. a 28. septembra 1938 spáliť takmer celé ročníky prezidiálnych spisov z rokov 1925—1930 a 1936. Prezidiu ministerstva vnútra podal vysvetlenie: „*Spáliť som dal len spisy, ktoré sú postrádateľné.*“³⁴ V pivničnom archíve a registratúrnom stredisku okresného úradu ostalo z prezidiálnych spisov iba torzo. Prezidiálne spisy z rokov 1922—1924, 1931—1935 zrejme už prešli vyradením, inak by ich okresný náčelník iste zahrnul do *skartácie*. Vzhľadom na tieto drastické a neodborné zásahy do registratúry štátnych úradov, ktoré sa odohrali aj na iných okresných úradoch, Krajský úrad v Bratislave vydal 16. marca 1939 vôbec prvú smernicu týkajúcu sa vyradovacieho konania v archívoch a registratúrnych strediskách štátnych úradov na území Slovenska.³⁵ V nej sa stanovili základné kritériá vyradovania a určili sa lehoty uloženia. Nevieme, či v archíve a registratúrnom stredisku Okresného úradu v Bratislave došlo k vyradovaciemu konaniu na základe tejto smernice. 28. decembra 1939 A. Brychta odovzdal funkciu okresného náčelníka Dr. Aladárovi Ondrejovičovi, dovtedajšiemu okresnému náčelníkovi v Prešove. Nový náčelník sa ujal funkcie 8. januára 1940 a prevzal do starostlivosti aj registratúrne stredisko a archív úradu.³⁶

Koncom roka 1939 zanikol Krajský úrad v Bratislave a obnovili sa župné úrady. Okresnému úradu v Bratislave ostalo iba lesné, zdravotné a zverolekárske oddelenie,³⁷ preto stavba veľkokapacitnej účelovej budovy stratila opodstatnenie. Okresný úrad sa z budovy Roľníckej komory na Križkovej ulici č. 9 po roku 1939 presťahoval späť do Župného domu. V roku 1943 zostala na Križkovej ulici ešte časť archívu, ktorý zaberal priestor protiletectvého krytu, preto musel byť urýchlene vysťahovaný.³⁸ Z roku 1943 sa nám zachoval súpis zariadenia registratúrneho strediska: 2 písacie stoly, 1 manipulačný stôl, 3 stoličky, 2 kreslá a jedna polica.³⁹ V januári 1945 počas civilnej evakuácie mesta Bratislava dostal Okresný úrad v Bratislave pokyn evakuovať sa do Martina. Do evakuácie úradu bola zahrnutá aj registratúra (osobné spisy zamestnancov, rôzne evidencie, účtovná a hospodárska agenda), ktorá sa mala naložiť do debien po 50 kg. Prednosta lesného oddelenia sa rozhodol evakuovať aj hospodárske plány súkromných a štátnych lesov okresov Bratislava-okolie a mesto, Modra a Trnava v počte 118 kusov.⁴⁰ Zdá sa, že celá eva-

33 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 282, šk. 22, spis č. 2460/1938 prez.

34 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 282, šk. 22, spis č. 2306/1938 prez.

35 Obežník č. 11.000/39 zo 16. marca 1939 publikovaný v Krajskom vestníku, 1939, roč. 12, čiastka (číslo) 10, č. 74, s. 143 - 146. Vzhľadom na uvedené skutočnosti treba korigovať starší názor, že registratúry okresných úradov do roku 1945 takmer vôbec neprešli vyradením. Porovnaj DUBOVSKÝ, Ján. Spracovanie fondov okresných úradov na Slovensku. In *Archivní časopis*, 1962, č. 2, s. 96.

36 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 284, šk. 28, spis č. 30/1940 prez. a spis č. 74/1940 prez.

37 DUBOVSKÝ, Ján (ed.). Štátny okresný archív Bratislava-vidiek. *Spríevodca po archívnych fondoch*. Bratislava: Archivná správa Ministerstva vnútra SSR, 1980, s. 79.

38 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 287, šk. 46, spis č. 707/1943 prez.

39 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 287, šk. 46, spis č. 621/1943 prez.

40 ŠABA, prac. Modra, f. OÚ Bratislava-okolie, i. č. 289, šk. 53, spis č. D1-67/1945.

kuovaná registratúra (alebo jej veľká časť) sa späť nikdy nevrátila.⁴¹ Poškodzovanie registratúry a archívu okresného úradu pokračovalo aj po druhej svetovej vojne. V spise o fonde sa zachoval záznam z roku 1958 o chýbajúcich prezidiálnych spisoch, ktoré poskytovali informácie o činnosti Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, mená členov Hlinkovej gardy, mená Nemcov na Slovensku v jednotkách SS, zoznamy študentov študujúcich v tretej ríši a iné. Tieto spisy zmizli niekedy po roku 1945, pretože boli pre niekoho kompromitujúce.

Okresný úrad v Bratislave bol po oslobodení Bratislavy v apríli 1945 pretvorený na Okresný národný výbor (ďalej ONV) Bratislava-okolie v Bratislave. V roku 1947 sa ONV sťahoval do budovy na Hviezdoslavovom námestí, nevedno či s registratúrou a archívom okresného úradu, pretože v tom istom roku sa vrátil späť do Župného domu. V roku 1949 sa začala stavať účelová budova ONV na Žabotovej ulici, kam sa úrad presťahoval aj s písomnosťami. V roku 1950 sa archív a registratúra okresného úradu sťahovali do pivnice budovy ONV na Námestí SNP (dnes sídlo Poľského inštitútu).⁴² V roku 1951 sa krajský archívár Ľudovít Fuzák oboznámil so stavom registratúrneho strediska ONV na Námestí SNP, ktoré spravovalo aj archív okresného úradu. Konštatoval, že tieto písomnosti utrpeli nielen v dôsledku vojny, ale aj „neodborným a barborským škartovaním“.⁴³ Nevie, či mal na mysli pálenie spisov v roku 1938, alebo nejaké ďalšie ničenie. Ľ. Fuzák si dal za úlohu zachrániť cenné historické pramene v registratúrnych strediskách okresných a miestnych národných výborov. V januári 1953 sa mu podarilo presadiť zriadenie Okresného archívu Bratislava-okolie v Bratislave, ktorý prevzal archívne dokumenty a registratúru uloženú v pivnici budovy na Námestí SNP. Pivnica slúžila novému archívu ako depot. V rokoch 1953—1958 tam pracoval okresný archívár Štefan Chlebo. Hlavnou náplňou jeho práce bolo vyraďovanie, počas ktorého masívne priredil najmä administratívne spisy okresného úradu.⁴⁴ Krajskému archívu v Bratislave pravdepodobne delimitoval písomnosti Slúžnovského úradu v Bratislave. Okrem drastického vyraďovania archívnych dokumentov okresného úradu vyčleňoval spisy odborných oddelení týkajúce sa iných okresov, ktoré posielal príslušným archívom.⁴⁵

Archív Okresného úradu v Bratislave nebol nikdy oficiálne zriadený. Starostlivosť štátu o registratúru štátnych úradov a archívne dedičstvo ich predchodcov sa prejavila iba zriadením archívu krajinského úradu v roku 1928 (pod názvom krajinský archív). Nazdávame sa, že aj miestnosti na ukladanie dokumentov z činnosti nižších orgánov štátnej správy možno nazývať archívmi. Bolo by nespravodlivé im uprieť tento názov iba preto, že medzi-vojnové politické režimy na území Slovenska nenašli čas, odborníkov a politickú vôľu, aby ich legalizovali a vzali do svojej gescie. Archív a registratúrne stredisko Okresného úradu v Bratislave po roku 1945 splynuli do jedného celku a v roku 1953 vytvorili základ Okres-

41 V archíve a registratúrnom stredisku úradu sa nepochybne nachádzali aj hospodárske plány lesov ostatných okresov v kompetencii úradu, ktoré sú dnes súčasťou fondu Okresný úrad Bratislava-okolie v Bratislave. V tomto fonde sa zachovalo iba 49 inventárnych čísel hospodárskych plánov lesov, čo môže byť asi tretina celého množstva. Vo fonde takisto úplne chýbajú osobné spisy, ako sme už spomínali na inom mieste tejto štúdie. Na základe týchto faktov sa domnievame, že sa evakuovaná registratúra nevrátila do Bratislavy.

42 JOBBÁGYOVÁ — DUBOVSKÝ, ref. 14, s. 8.

43 FUZÁK, Ľudovít. Organizácia zachrany a ochrany archívneho materiálu v Bratislavskom kraji. In *Archivní časopis*, 1951, č. 2, s. 61.

44 TURCSÁNY, Juraj. Okresné a mestské archívniectvo pred rokom 1954. In NOVÁKOVÁ, Mária — TURCSÁNY, Juraj. *Archív na okraji mesta*. Pezinok: RE VIA - Malokarpatská komunitná nadácia, 2015, s. 30, 35.

45 JOBBÁGYOVÁ — DUBOVSKÝ, ref. 14, s. 9.

ného archívu Bratislava-okolie. Napriek obrovským stratám sa vo fonde okresného úradu zachovali archívne dokumenty, na základe ktorých možno rekonštruovať, aké písomnosti (fondy) archív okresného úradu uchovával. Predovšetkým to boli dokumenty Slúžnovského úradu v Bratislave, najstaršie boli pravdepodobne živnostenské registre z roku 1885. Základom archívu bola registratúra Okresného úradu v Bratislave z rokov 1923—1945. V dnešnom fonde okresného úradu sa zachovalo torzo archívnych dokumentov z činnosti Verejnosprávneho lesníckeho výboru Bratislavskej župy (*Pozsonyvármegye közigazgatási erdészeti bizottsága*) z rokov 1860—1922. Ide o hospodárske plány lesov a s nimi súvisiacu agendu, ktorú lesné oddelenie Okresného úradu v Bratislave pravdepodobne vzalo so sebou v roku 1928, keď sa po zrušení Župného úradu v Bratislave sťahovalo zo Župného domu.

Z kultúrneho dedičstva archívu okresného úradu sa do dnešných dní zachoval iba zlomok. Na množstvo a stav zachovania archívnych dokumentov z činnosti okresného úradu mala v prvom rade vplyv zložito a nejednotne vedená registratúra. Z činnosti niektorých odborných oddelení vzniklo veľmi málo dokumentov, a to jednak pre nedostatočné personálne obsadenie úradu, jednak pre nepraktické predpisy o *priamom styku s okresnými úradmi*. Táto skutočnosť v globálnom pohľade poukazuje na chaotický a nekonceptný výkon štátnej správy počas Československej republiky a vojnovnej Slovenskej republiky. Oba režimy ohľadom vedenia registratúry nadviazali na administratívnu tradíciu rakúsko-uhorskej monarchie a nedokázali vytvoriť moderný a funkčný model štátnej správy.

V dôsledku neschopnosti štátu a bratislavskej mestskej samosprávy postarať sa o materiálne zabezpečenie okresného úradu, bola registratúra a dokumenty archívu devastované počas sťahovania do rôznych budov v Bratislave. Časť dokumentov sa nenávratne zničila drastickou *skartáciou* v roku 1938, evakuáciou úradu v roku 1945, ideologickými čistkami v archívnych dokumentoch po roku 1945 a „*odbornými*“ archívnymi prácami v rokoch 1953—1958. Skazu archívu prehĺbilo nevhodné umiestnenie v pivnici budovy na Námestí SNP, ktorú v 60. a 70. rokoch 20. storočia niekoľkokrát zaplavili splašky z kanála.⁴⁶ Počas generálnej revízie fondu v roku 2015 autorka štúdie zistila, že vo fonde okresného úradu chýbajú všetky radové knihy k administratívnym registratúrnym denníkom, všetky vojenské registratúrne denníky a časť priestupkových. V čase inventarizácie fondu okresného úradu archívarkou Klárou Jobbágyovou v roku 1963 ešte boli jeho súčasťou. Pravdepodobne sa stratili v rokoch 1979—1980 pri sťahovaní archívnych fondov z pivničného depotu vtedajšej bratislavskej pobočky Okresného archívu Bratislava-vidiek do novej účelovej archívnej budovy v Modre alebo boli pre zlý stav (napadnutie plesňou) z fondu vyradené.

46 NOVÁKOVÁ, Mária. Na šiestich frontoch. In NOVÁKOVÁ, Mária - TURCSÁNY, Juraj. *Archív na okraji mesta*. Pezinok: REVIA - Malokarpatská komunitná nadácia, 2015, s. 137, 141.

ZUSAMMENFASSUNG

Archiv des Landkreisamtes in Pressburg als ein Vorgänger des Landkreisarchivs Pressburg-Umland

Das Landkreisamt in Bratislava (Pressburg) wurde im 1923 geschaffen und dauerte bis 1945. Die Grundsätze der Schriftgutverwaltung in diesem Amt wurden in einer Aktenordnung im 1922 festgelegt. Einige Regeln der Schriftgutverwaltung enthielt auch eine Geschäftsordnung aus 1922. Nach der Aktenordnung sollte das Landkreisamt in Bratislava (Pressburg) vier Arte der Tagebücher verwenden, Alltagsleben erforderte sich aber die Bildung der fünften Art, die ein gemeinsames Tagebuch für technische und Waldabteilung des Amtes vorstellte. Die Ursache bestand darin, dass das Landkreisamt während seiner ganzen Dauer weder ein eigenes Gebäude noch einen beständigen Sitz hatte. Die Regierung der Tschechoslowakischen Republik im Zusammenarbeit mit dem Magistrat der Stadt Bratislava (Pressburg) meinte für das Amt einen Zweckbau zu errichten, es gelang aber nicht eine passende Parzelle zu finden.

Es gab im Landkreisamt eine Altregistratur und ein Archiv. Zur Differenzierung ihrer Rechtsbefugnis fehlte die Gesetzgebung. Ein Registrator verwahrte die abgeschlossenen Akten in der Altregistratur und die älteren Unterlagen wurden ins Archivmagazin abgelegt. Zuerst wurden die Eingänge in einer Annahmestelle auf drei Arten registriert. In den 40er Jahren begann man die Aktenzeichen zu verwenden. In 1938 wurde eine drastische Kassation durchgeführt, während der die ganzen Aktenjahrgänge abgebrannt wurden. Die Vernichtung des zukünftigen Archivbestandes Landkreisamt Bratislava-okolie (Pressburg-Umland) in Bratislava (Pressburg) lief weiter in 1945 während der Evakuation des Amtes nach der Stadt Martin und nach 1945 durch die Entnahme der kompromittierenden Unterlagen fort. In 1953 bildten die Altregistratur und das Archiv des aufgelösten Landkreisamtes in Bratislava (Pressburg) die Grundlage für das Landkreisarchiv Bratislava-okolie (Pressburg-Umland) in Bratislava (Pressburg) heraus. Der dort arbeitende Archivar widmete sich der Kassation im grossen Umfang, dem zufolge vor allem die administrativen Akten des Bestandes Landkreisamt Bratislava-okolie (Pressburg-Umland) in Bratislava (Pressburg) erlitten. Ein Teil dieses Bestandes ist auch ein Bruchstück der Agende aus der Tätigkeit des Waldausschusses des Bratislavaer (Pressburger) Gaues (von 1860 bis 1922).

OSUDY OKRESNÝCH A MESTSKÝCH ARCHÍVOV V NITRIANSKOM KRAJI PO ROKU 1945

Ol'ga Kvasnicová

Pred viac ako tridsiatimi rokmi konštatoval známy český archivár Dr. Václav Babička, ktorý už dnes, bohužiaľ, nie je medzi nami: „*Dejiny nášho archívnictva nie sú veľmi preskúmané, čo je v prípade odboru s históriou zasnúbeného dosť prekvapujúce. Na spoločenskú či inštitucionálnu objednávku zostavujeme rôzne tematické súpisy archiválií, ale o archívnych prameňoch pre dejiny archívnictva nemáme ani základný prehľad.*“¹ Ani tri desaťročia, ktoré uplynuli od vyslovenia tejto myšlienky, nezmenili nič na jej aktuálnosti. Na systematický výskum vlastnej histórie, prípadne na súpis prameňov k dejinám slovenských archívov a archívnictva sme sa zatiaľ nezmohli. V Slovenskej archivistike bolo uverejnených niekoľko hodnotiacich príspevkov z pera vedúcich predstaviteľov slovenského archívnictva pri príležitostiach rôznych „významných“ medzníkov spoločnosti, akými boli začiatky či ukončenia päťročníc, zjazdu KSČ a podobne.² Dejinám archívov boli venované 10. archívne dni v Levoči v roku 2006 a zborník príspevkov z tohto podujatia je zatiaľ ojedinelým počínom pri skúmaní našich (archívnych) dejín.

Nasledujúci príspevok sa zaoberá osudmi mestských a okresných archívov v Nitrianskom kraji od roku 1945 do roku 1960, keď bol po reforme územného členenia štátu Nitriansky kraj zrušený.

Samostatný Nitriansky kraj vznikol v roku 1949 po územno-správnej reorganizácii Československa a tvorilo ho 16 okresov. Vráťme sa však do roku 1945 a stručne si pripomeňme situáciu, aká tu v čase končiacej sa 2. svetovej vojny v oblasti starostlivosti o archívy a archívne fondy bola. Vieme, že v období medzivojnovnej republiky sa napriek veľkej snahe ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO), ktorému problematika archívov patrila, nepodarilo prijať zásadnú legislatívnu normu. Nič sa nezmenilo ani po vzniku prvej Slovenskej republiky — počas jej trvania bol pri prezídiu ministerstva vnútra vytvorený zvláštny referát, ktorý sa mal starať o župné archívy, kým starostlivosť o mestské a súkromné archívy pripadla Štátnemu inšpektorátu archívov a knižníc pri ministerstve školstva. Po skončení vojny môžeme konštatovať, že organizačná základňa slovenských archívov bola úplne rozdrobená, bol absolútny nedostatok odborníkov (archivárov) a materiálne-technické podmienky boli rovnako kritické.³ V tomto bola situácia zásadne odlišná od Čiech, kde takmer v každom väčšom meste bol k dispozícii vzdelaný archivár či historik a mestské archívy boli rešpektovanými inštitúciami.

1 BABIČKA Václav. Archiv ministerstva vnútra a archívy na Slovensku 1918—1938. In *Slovenská archivistika*, 1986, roč. 21, č. 1, s. 54—72.

2 Napr. KOSTICKÝ Bohumír. Na prahu šiestej päťročnice. In *Slovenská archivistika*, 1975, roč. 10, č. 1, s. 3—15; Zamyslenie nad závermi XV. zjazdu KSČ. In *Slovenská archivistika*, 1976, roč. 11, č. 1, s. 3—13.

3 HAUTOVÁ, Júlia. Historický vývoj štátnych archívov na Slovensku. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). *Dejiny archívov na Slovensku. Zborník z 10. archívnych dní v Levoči*. Bratislava: Ministerstvo vnútra SR — odbor archívov a registratúr, 2008, s. 14—18.

Mestské archívy patrili k najstarším typom archívov aj na Slovensku a ich činnosť sa v niektorých prípadoch dá vysledovať už od 13. storočia. Po vzniku národných výborov, ktoré prevzali ich správu, sa začali údaje o nich rôzniť. Novopečeným úradníkom a funkcionárom národných výborov bola problematika archívov cudzia a odborníci chýbali. Pri vypracovávaní prvých povojnových správ väčšina vtedajších funkcionárov nevnímala rozdiel medzi archívom v zmysle archívny fond a archívom ako inštitúciou, preto z ich hlásení nie je vždy jasné, o akom „archíve“ hovoria. Jediným nespochybniteľným a kontinuitne fungujúcim mestským archívom na území Nitrianskeho kraja bol pravdepodobne len Mestský archív v Komárne. Medzi mestskými archívmi sa uvádzajú aj Mestský archív v Nitre, či Leviciach, prípadne v Prievidzi a Pukanci, ale v týchto prípadoch išlo skôr o archívne fondy mestských pôvodcov, ktoré sa nachádzali na príslušných národných výboroch.⁴

Okresné archívy na rozdiel od mestských patrili k archívom najmladšieho typu. Ich existencia bola zviazaná s činnosťou okresných orgánov miestnej štátnej správy, najskôr okresných národných výborov a po roku 1990 okresných úradov, ktoré boli po celý čas, teda od 50. rokov 20. storočia až do roku 2002, ich zriaďovateľmi.

Prvým povojnovým dokumentom o archívnictve bol obežník Prezídia Povereníctva SNR pre veci vnútorné z 18. júna 1945 adresovaný okresným národným výborom, okresným komisárom, resp. predsedom okresných správnych komisií na Slovensku, ktorý sa týkal zaistenia a ochrany archívov národnými výbormi.⁵ Tieto okresné orgány mali dokument posunúť všetkým podriadeným miestnym národným výborom, ktorým bolo týmto obežníkom priamo prikázané postarať sa o záchranu písomných pamiatok nachádzajúcich sa v ich pôsobnosti.

Dokument je nesporne zaujímavý a z jeho obsahu cítiť prácu odborníka. Národné výbory dostali za úlohu nielen zmapovať vo svojich spádových oblastiach všetky archívy (archívne súbory) a zistiť ich stav, poškodenia spôsobené vojnovými udalosťami, ale mali vyzvať obyvateľstvo na vrátenie už rozkradnutých (prisvojených) archíválií, majúť ľudí presvedčiť, že tieto dokumenty *„ako jednotliviny sú bezcenné, ale ako celok predstavujú pozoruhodný kultúrny majetok obce, kraja atď. Všetomže treba dbať na to, aby sa obnovila celistvosť archívu, aby sa dostali pospolu všetky jeho časti, nech sú v rukách kohokoľvek“*. Národné výbory mali vziať všetky archívy pod ochranu, čo ich však neoprávňovalo na to, aby *„svojvoľne konfiškovali archívy a prenášali ich z jedného miesta na druhé“*. Zaistenie archívu sa malo uskutočniť podľa možností na mieste jeho vtedajšieho uloženia a k presťahovaniu malo dôjsť len v prípade skutočného ohrozenia. V treťom bode príkazu žiadal povereník Gustáv Husák zistiť, či a aké fondy boli už vyvezené do zahraničia, aby sa na tieto archívy nezabudlo pri medzištátnych rokovaniach. V štvrtom bode nabáda národné výbory, aby na splnenie tejto úlohy využili miestnu inteligenciu, i keď nie je členom národného výboru, najmä učiteľov a duchovenstvo.

Archívy mali národné výbory zaistiť až do konečného rozhodnutia o ich osude. Akcia splnila svoje poslanie — priniesla nielen prehľad o množstve opustených archívnych

4 Štátny archív v Nitre (ďalej ŠANR), f. Krajský archív v Nitre (KAN), inv. č. 19, sign. 055.8/1951. — Súpis archívov v kraji Nitra uskutočnený Krajským archívom v Nitre v roku 1951.

5 Prezídium Povereníctva Slovenskej národnej rady pre veci vnútorné č. j. 247/2 — ½-45.

súborov, ale v mnohých prípadoch znamenala aj ich záchranu. Na viacerých okresných národných výboroch poverili splnením úlohy osoby, z ktorých sa neskôr stali okresní archivári.

Tento pozitívny kurz pretrhol Február 1948. Inteligencia a vzdelaní ľudia sa stali nepohodlnými a podozrivými z buržoázneho zmýšľania a kľúčové miesta v celej hierarchii štátnej správy pripadli „spoľahlivým“ robotníckym kádom, ktorým občas ani úprimná snaha nemohla pomôcť zvládnuť a dôsledne pochopiť potreby (nielen) slovenského archívnictva.

Prvou väčšou akciou, ktorú mali „poverenci“ uskutočniť, bol *„súpis archívneho a dokumentačného materiálu“*, o ktorý v júli 1949 požiadal archív Ministerstva vnútra v Prahe všetky krajské národné výbory v ČSR.⁶ Vo výsledku tejto akcie sa celkom jasne prejavili schopnosti vtedajších funkcionárov a ich vnímanie histórie. V okresoch Nitrianskeho kraja organizoval krajský národný výbor súpis v októbri 1949 a správy podali všetky obvodné úrady miestnych národných výborov. Zo zachovanej korešpondencie je zrejmé, že väčšina národných výborov mala tendenciu celú vec odignorovať a len po viacerých urgenciách podali napokon správu. Možno ani nie je prekvapujúce, že väčšina z nich oznámila, že archívne dokumenty sa v ich obvode jednoducho „nenachádzajú“. Negatívnu správu poslal napríklad po viacerých urgenciách aj Okresný národný výbor v Topoľčanoch, ktorý oznámil, že v celom okrese *„nieť archívneho a dokumentačného materiálu“*.⁷

Zriadenie Krajského archívu v Nitre

Na základe nariadenia Povereníctva vnútra boli v roku 1949 zriadené krajské archívy, ktorým pripadla starostlivosť o archívny materiál krajského (župného) charakteru a súčasne aj odborné usmerňovanie a riadenie okresných a mestských archivárov v kraji.⁸

Činnosť krajského archívu, ktorý patrila pod správu Krajského národného výboru (KNV) v Nitre, sa rozbiehala v komplikovaných podmienkach. Okrem priestorových problémov nebolo jednoduché ani obsadenie miesta krajského archivára primerane vzdelaným človekom. Až podnet zo Slovenskej archívnej komisie, ktorá od roku 1951 začala usmerňovať archívnictvo na Slovensku, a nelichotivá správa o stave archívov v Nitrianskom kraji od Aurela Rutšeka zo začiatku roka 1951 napokon prinútili predstaviteľov KNV v Nitre na dvoch zasadnutiach vo februári a marci 1951 dôraznejšie sa zaoberať situáciou „archívnej služby“ na svojom území. Rada KNV konštatovala, že všetky verejné archívy na území Nitrianskeho kraja boli nevhodne umiestnené, azda len okrem bývalého archívu Župného úradu v Nitre. Na svojom druhom zasadnutí 22. marca 1951 napokon rada KNV systematizovala miesto krajského archivára a pomocnej kancelárskej sily. Do funkcie krajského archivára bol od 1. apríla menovaný Dr. Milan Hanko (sám sa uchádzal o túto funkciu), do funkcie kancelárskej sily bola od 16. apríla prijatá Jozefína Gellerová, predtým pôsobiaca v tlačovom oddelení KNV.

Riaditeľ (prednosta) krajského archívu doktor Milan Hanko predtým pracoval ako redaktor a prednosta tlačového oddelenia KNV (za prvej Slovenskej republiky bol tlačo-

6 Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Topoľčany (ŠANR-To), archívny fond Okresný národný výbor v Topoľčanoch (f. ONV-T), spis č. 365-14/X-49.

7 ŠA NR-To, f. ONV-T, spis 365-22/7-1949.

8 Nariadenie Povereníctva vnútra 368/3-29/1949.

vým ataše v Berlíne), absolvoval aj dva semestre prednášok o archívnictve a knihovníctve u prof. Jána Emlera na Univerzite Komenského v Bratislave. Zaoberal sa literárnou históriou a v tejto oblasti aj publikoval.⁹ Nitriansky kraj mal 16 okresov a úloha Dr. Hanka usmieriť a riadiť tím šestnástich absolútnych laikov určite nebola jednoduchá.

Vládnym uznesením č. 4 z 9. januára 1951 bola zriadená pri ministerstve vnútra Štátna archívna komisia, pri Povereníctve vnútra Slovenská archívna komisia, ktorých úlohou bolo „*plánovite riadiť archívnu službu*“. Aby Slovenská archívna komisia mohla začať čím skôr svoju činnosť, bolo potrebné zistiť stav všetkých verejných archívov na Slovensku, čím boli myslené bývalé župné, stoličné, mestské a obecné archívy, ako aj prípadné súkromné, „*pokiaľ by sa nachádzali v správe miest a obcí*“ (bývalé šľachtické a zemianske archívy), v ktorých sa nachádzal listinný materiál historického významu a iné písomnosti dokumentárnej povahy. V každom kraji mal byť vykonaný súpis, ktorý mal zaznamenať umiestnenie archívu a jeho vhodnosť, zachovalosť a usporiadanosť listinného materiálu, jeho časový rozsah, aké listinné a archívne zbierky sú v archíve uložené, kto je poverený správou archívu, jeho odborné znalosti, či je platený štátom, v ktorej platovej triede je zaradený atď. Požadovalo aj informáciu o súkromnom listinnom materiáli v archíve, pričom za súkromný sa pokladali depozitá bývalých šľachtických archívov, cirkví, kláštorov a podobne. Ak mesto nemalo vhodnú budovu ani zodpovedného archívára či súhlasilo s odovzdaním archívnych fondov do krajského archívu, aké opatrenia treba na odstránenie nedostatkov v tejto agende, či bol archív v roku 1950 využívaný na vedecké bádanie.¹⁰

KNV v Nitre podal správu 28. februára 1951 a dodatok zaslal 19. marca 1951. Väčšina okresných národných výborov (10 zo 16, a to Bánovce nad Bebravou, Hlohovec, Hurbanovo, Nitra, Nové Zámky, Partizánske, Šaľa, Štúrovo, Topoľčany a Želiezovce) trvala na stanovisku z roku 1949 a nahlásila, že v správe miest a obcí v ich obvode sa žiadne archívy nenachádzajú.¹¹ Okresný národný výbor v Komárne oznámil, že spravuje mestský a župný archív v Komárne a obecný archív v Kolárove. Okresný národný výbor v Zlatých Moravciach mal v správe archív Tekovskej župy a Okresný národný výbor v Prievidzi archív Krajského múzea v Bojniciach. Okresný národný výbor v Leviciach oznámil existenciu mestských archívov v Leviciach a v Pukanci. V Pukanci sa údajne nachádzali v neusporiadanom stave staršie listiny, ktoré nemal kto usporiadať. Archív bol podľa hlásenia v minulosti viackrát preskúmaný a cennejšie listiny a zbierky boli odvezené nevedno kam.

Miestny národný výbor v Leviciach mal zriadené mestské múzeum umiestnené v budove MNV. Listinný materiál bol čiastočne zachovaný a usporiadaný, najmä zápisnice obce od druhej polovice 18. storočia. Za archív zodpovedal Pavol Huliak, učiteľ vo výslužbe a kronikár mesta, platil ho miestny národný výbor. Miestny národný výbor si chcel múzeum i archív ponechať naďalej vo svojej správe („vlastníctve“). V správe sa ešte uvádza, že niektoré miestne národné výbory majú jednotlivé výsadné listiny (napr. Bánovce nad

9 KERESTEŠ, Peter. *Krajský archív v Nitre 1949–1954. Inventár k fondu*. Ivanka pri Nitre: MV SR, Štátny archív v Nitre, 2017, s. 2–3.

10 ŠANR, f. KAN, inv. č. 19, sign. III/4-055.8-B-1951/1.

11 ŠANR, f. KAN, inv. č. 19, sign. III/4-055.8-OA-1951/13. V zmysle obežníka Povereníctva vnútra číslo Arch.055.8-B-1951/21 uverejneného v Zbierke obežníkov pre KNV roč. III/1951 číslo 24 hlásil predseda ONV v Topoľčanoch, že spisový materiál pred rokom 1920 a po roku 1942 sa v dezolátnom stave nachádza na povale budovy ONV. Žiadal o súhlas na skartáciu starých spisov. ONV má dve malé a jednu väčšiu miestnosť, v ktorých sú spisy po roku 1943 a v jednej sú kancelárske potreby za pre ONV.

Bebravou), ale nemajú archív. Referent pre veci vnútorné a bezpečnostné navrhuje ich deponovanie v Krajskom archíve, aby sa zabránilo ich strate.

Jednou z prvých úloh krajského archívára Dr. Hanka bolo zabezpečiť, aby naozaj všetky okresné a väčšie miestne národné výbory určili osoby zodpovedné za archívy (teda archívne súbory) a spisovne. Aj z tejto akcie a korešpondencie s ňou súvisiacou cítiť, ako sa miestni funkcionári stavali k tejto úlohe. Po dvoch mesiacoch od zaslania prvého obežníka (rozoslaný bol 3. apríla 1951)¹² píše Dr. Hanka ešte okresným národným výborom v Hlohovci, Bánovciach nad Bebravou, Šali, Šuranoch a Želiezovciach, aby konečne nahlásili meno zodpovednej osoby. V tomto čase mali krajskí archívári pred sebou časovo limitovanú úlohu zabezpečiť súpis dokumentov k robotníckemu hnutiu. Vymenovanie okresného archívára spájal Dr. Hanka prakticky so vznikom archívu. Hovorí: „*Tam, kde sú archívy, spravia to archívári...*“ Čím myslel spomínaný súpis. Napokon sa podarilo dosiahnuť, že v každom okrese bol vymenovaný okresný archívár a v Komárne bol okrem okresného určený aj mestský archívár Július Hrala. Archívarka bola vymenovaná aj pri Miestnom národnom výbore v Kolárove, bola ňou Helena Čerecňáková. Okrem tejto dovtedy ženy „v domácnosti“ pochádzali všetci poverení archívári z radov zamestnancov okresných národných výborov (ONV). Z 18 poverených osôb boli 2 ženy (Miestny národný výbor Kolárovo — Helena Čerecňáková, Okresný národný výbor Šaľa — Cecília Kmotříková). Zaujímavé je, že ani Levice, ani Nitra v tomto čase mestského archívára nevymenovali.

Okresní (mestskí) archívári v roku 1951:¹³

1. Bánovce nad Bebravou	Jozef Országh
2. Hlohovec	Jozef Vereš, ONV
3. Hurbanovo	Jozef Laca, ONV
4. Komárno	Pavel Socha, ONV
Komárno MNV	Július Hrala, št. zamestnanec
Kolárovo MNV	Helena Čerecňáková
5. Levice	Imrich Uhrín, ONV
6. Nitra	Ľudovít Fröhlich, ONV
7. Nové Zámky	Florián Sovič, ONV
8. Partizánske	František Štrbák, ONV
9. Prievidza	Jozef Briatka, ONV
10. Šaľa	Cecília Kmotříková, ONV
11. Štúrovo	Eduard Rovňaník, ONV
12. Šurany	Michal Kováč, ONV
13. Topoľčany	Jozef Jankeje, ONV
14. Vráble	Ignác Kováč, ONV
15. Zlaté Moravce	Jozef Mráz, ONV
16. Želiezovce	Pavol Pecník, ONV

12 Zbierka obežníkov pre KNV, roč. III, č. 24. ŠANR, f. KAN, inv. č. 31, sign. III/4-355.1-1951/3.

13 ŠANR, f. KAN, inv. č. 19, sign. III/4-055.8-OA-1951/13-1.

Po ukončení súpisu dokumentov k robotníckemu hnutiu prišla ďalšia úloha — súpis archívnych fondov, ktorý sa uskutočnil v roku 1952. Vďaka obrovskému úsiliu Dr. Hanka už mali vymenovaní okresní archivári trochu reálnejšie predstavy o tom, čo vlastne do takéhoto súpisu patrí. V jednom z usmernení v roku 1952 Dr. Hanka píše: „*pretože už máme okresné archívy, lepšie povedané okresných archivárov v každom okrese, každému som poslal materiál získaný počas súpisu archívnych fondov, aby mali aspoň základný prehľad o tom, čo sa na ktorej obci nachádzalo, či nachádza. Každý archív nech si zakladá do obalov všetko, čo sa týka príslušnej obce. Budú to potrebovať, pretože sa bude zväzovať materiál z obcí do archívu, bude sa robiť prehľbený súpis archívnych fondov a súpis archívneho materiálu o robotníckom hnutí.*“¹⁴

Pretože na rok 1952 nebolo naplánované dostatočné množstvo pracovných síl pre archívnu službu v celom kraji, obmedzila sa starostlivosť o archívy na najpotrebnejšie opatrenia, ktoré krajský archív splnil za pomoci svojich zamestnancov a s pomocou zamestnancov ONV, ktorí pracovali najmä na akcii „Súpis archívnych fondov“. V archívnej službe boli v roku 1952 v Nitrianskom kraji len traja zamestnanci — V krajskom archíve I. Dr. Milan Hanka a František Urge, pomocná archívna sila, a v krajskom archíve II. v Bojniciach len archivár Dr. Mikuláš Pálashy. Z tohto vyplýva, že v roku 1952 sa ešte o existencii okresných archívov v Nitrianskom kraji v pravom zmysle hovoriť nedá. Až na rok 1953 bolo v pláne archívnej služby v Nitrianskom kraji v kapitole „Okresné archívy“ požadované zriadiť pri každom okresnom národnom výbore stále miesto archivára v 7. pracovnej triede. Na obsadenie týchto už oficiálne archívnych pozícií bolo odporúčené ponechať ľudí, ktorí boli v uplynulom roku overení pri vypracovaní súpisu archívnych fondov, pretože títo už boli aj čiastočne zaškolení v Bojniciach. Pre okresné archívy bol naplánovaný aj prvý rozpočet. Na ich vecné výdavky, ktoré spočívali v nájomnom za miestnosti, svetlo, kúrenie, zvoz spisov z miestnych národných výborov (MNV), čistenie miestností, zadováženie regálov, kancelárskych potrieb, v cestovnom a nepredvídaných výdavkoch, bolo naplánovaných po 50-tisíc Kčs, pričom najväčšiu položku (20-tisíc Kčs) plánovali na zhotovenie regálov. Plán na rok 1953 obsahuje aj plán propagácie, v rámci ktorej sa plánuje realizácia stálej expozície archívnych dokumentov v Bojniciach, ktorá by sa stala súčasťou prehliadky múzea a zámku, ďalej výstavy v Nitre, Prievidzi a v Nových Zámkoch. Plánovali vydať plagát, ako majú občania pristupovať k písomným pamiatkam a ako majú využívať služby okresného archívu, tiež vydať tlačou zoznam fondov niektorých archívov pre potreby bádateľov („výskumníkov“, plánovačov a historikov). Každý okresný archivár mal usporiadať niekoľko prednášok o dejinách obcí, v čom im mal pomôcť krajský archív I. a rovnako boli okresní archivári nabádaní na to, aby do každého čísla časopisu ONV vypracovali články k dejinám obcí.¹⁵

Keďže prakticky nikto z vymenovaných archivárov nemal potrebné znalosti, bolo rozhodnuté, že okresní archivári si budú navzájom pomáhať. Začnú v archíve, ktorý už mal sústredený nejaký materiál, spoločne ho usporiadajú a pôjdu do ďalšieho. Takéto brigády považovali za najlepšie prostriedok na zaškolenie okresných archivárov, pretože v každom archíve sa vyskytovali iné problémy, ktoré archivári museli spoločne hneď na mieste vy-

14 ŠANR, f. KAN, inv. č. 56, sign. III — 055.8 — OA/1952/466.

15 ŠANR, f. KAN, inv. č. 85, sign. 055.8-OA(V)-1953.

riešiť. Ďalšie školenia sa konali internátnym spôsobom a formou inštruktáží v rámci prehliadok archívov.

Svoje miesto v spoločnosti si archívy a archivári museli vyargumentovať zdôrazňovaním svojho poslania v intenciách 50. rokov 20. storočia. Na každom mieste sa prízvukovalo, že ich hlavnou úlohou je *„slúžiť cieľom robotníckej triedy a pracujúcich mas, slúžiť robotníckej triede a vrátiť jej obeť, ktoré prácou mozolnatých rúk museli pracujúci prinášať, aby mohli (aj) archivári dostávať plat“*. Hlavným argumentom sa v tomto období stalo zdôrazňovanie ich užitočnosti pre národné hospodárstvo, čo sa malo realizovať najmä urýchlenným vykonaním skartácií. V roku 1953 sa v kraji údajne nachádzalo asi 140 vagónov spisového materiálu, čo bolo na jeden archív v priemere 6 vagónov spisov. Krajský archív odhadol, že z celkového množstva by sa dalo vyskartovať približne 30 vagónov v hodnote 18 miliónov korún. Týmto archivári presviedčali okresných funkcionárov, aby si uvedomili, že takýto „úžitok“ môžu archívy priniesť len v prípade, ak budú vytvorené vhodné podmienky na ich činnosť. Aj preto mali archivári ustrážiť, aby sa všetky vyskartované spisy dostali do papierní a nepálili sa mimo nich.¹⁶

Úloha archívov zaistiť dostatočné množstvo suroviny pre papierne sa zdôrazňuje v tomto období veľmi často, zrejme to bola jediná zrozumiteľná úloha pre vtedajších funkcionárov. Napríklad jej zdôraznením sa končí žiadosť referenta pre veci vnútorné v Krajskom národnom výbore v Nitre, ktorá bola adresovaná všetkým okresným národným výborom, v ktorej boli upozornení, aby archivárov nepoverovali inými úlohami, ako napríklad účasť na žatve, pri vykonávaní súpisov a pod., pretože takto ohrozujú splnenie ich hlavnej povinnosti, čiže zabezpečenie dostatočného množstva starého papiera.¹⁷ Archívy mali slúžiť hlavne pre dejiny triednych bojov, povinnosťou archívov malo byť *„vytiahnuť zaprášené dokumenty o tom, že starý spoločenský poriadok v každej dedinke bol nepretržitou reťazou triednych bojov“* atď.

V čase vypracovania plánu na rok 1953 sa v kapitole „Mestské archívy“ objavuje údaj, že v jednotlivých mestách sa nachádza vzácny archívny materiál, ktorý vznikol z organickej činnosti mestských orgánov, ale ani jedno mesto sa o tento materiál nestará a poznamenáva sa, že archív Miestneho národného výboru v Komárne bol na základe súhlasu rady MNV v Komárne z 3. decembra 1952 včlenený do novovznikajúceho okresného archívu.¹⁸ O „spravovanom“ mestskom archíve sa tentoraz hovorí len v prípade Levíc, ten sa nachádza na dvoch miestach — časť je uložená spolu s registratúrou miestneho národného výboru a časť je uložená v mestskom múzeu.

Začiatkom roka 1953 vydala Štátna archívna komisia v Prahe „Predbežné smernice pre zaistenie okresnej archívnej starostlivosti“. Tento dokument sa stal základnou normou pre činnosť okresných archívov a tvoril aj jadro ďalších v budúcnosti vydaných smerníc, nariadení, organizačných poriadkov atď. Smernice obsahujú základné zásady preventívnej starostlivosti (predzvesť predarchívnej starostlivosti), ale aj základné postupy pri odbornej starostlivosti o archívne dokumenty.

16 ŠANR, f. KAN, inv. č. 75, 051.0-1953/41.

17 ŠANR, f. KAN, inv. č. 85, sign. III-ArchI.055.8-OA/5/-1953/134. Uvoľnenie okresných archivárov.

18 ŠANR, f. KAN, inv. č. 86, Zápisnica rady MNV v Komárne z 3.12.1952, uznesenie č. 165/1952 R.

V 1. kapitole sú vymedzené povinnosti okresných archívov na poli preventívnej starostlivosti a záchrany ohrozeného archívneho materiálu. Odborná starostlivosť spočívala v roztriedení archívneho materiálu podľa provenienčného princípu, usporiadania a uloženie do ochranných obalov, ako aj v konzervácii, ktorá nevyžadovala špeciálne konzervačné zariadenia a odbornejšie konzervátorské znalosti. Archivári mali napomáhať aj reštitúcii cudzieho archívneho materiálu na základe proveniencie, mali napomáhať vytvárať zbierky súčasnej dokumentácie, stanovili sa základné pravidlá bádania, starostlivosť o mestské a obecné archívy v okrese, zásady spolupráce s podnikovými archívmi.

Ďalšia kapitola sa venuje vymedzeniu pôvodcov archívnych fondov, ktoré majú prebrať okresné archívy. Tretia kapitola hovorí o technickom vybavení okresnej archívnej služby (okresného archívu). Už v čase zrodu okresných archívov sa apelovalo na existenciu príručnej knižnice s odbornou archivárskou, historickou a vlastivednou literatúrou, čo je v súčasnosti už len zbožným želaním bývalých okresných archívov.

Smernice hovoria aj o ďalších právach a povinnostiach okresného archivára (4. kapitola), o povinnostiach III. referátu (odboru vnútorných vecí) okresného národného výboru voči archívu (5. kapitola), ako aj o postavení krajského archívu vo vzťahu k okresnému (6. kapitola).¹⁹

V priebehu roka 1953 sa podarilo zabezpečiť činnosť okresnej archívnej služby, ako ešte stále nazývali činnosť okresných archívov, vo všetkých okresoch Nitrianskeho kraja. Najväčší problém sa vynoril v Štúrove, kde vedenie okresného národného výboru ešte ani v auguste (a to napriek početným urgenciám zo strany krajského archivára) okresného archivára nevymenovalo s argumentom, že nemajú vhodného človeka a že všetky úlohy, ktoré majú archívy splniť v tomto roku, zvládne bez problémov prednosta III. referátu. Dr. Hanko musel vyvinúť veľké úsilie, aby týchto funkcionárov presvedčil, že archív si vyžaduje celého človeka, čo sa mu napokon podarilo dosiahnuť. 18. apríla 1953 bol v Štúrove vymenovaný za okresného archivára Michal Kassa.²⁰

Okresní archivári sa podľa plánu začali schádzať v archívoch, ktoré mali ako-tak vyriešené priestorové problémy a sústredený materiál a pri usporadúvaní archívnych fondov sa spoločne priúčali základným pravidlám pri práci s archívnymi dokumentmi. Treba zdôrazniť, že úroveň znalostí archivárov bola rôzna a odborníkom nebol vlastne nikto. Boli medzi nimi bývalí notári, úradníci, robotníci, obchodníci, ale aj žena v domácnosti. Spoločné mali azda len to, že nikto z nich nemal o archivníctve žiadne vedomosti, a líšili sa len snahou a záujmom o prácu, ktorú viacerí vnímali ako trest a len málo z nich v nej našlo záľúbenie. Pozitívnym príkladom bol napríklad mladý maturant Michal Borkovič v Zlatých Moravciach, ktorý sám požiadal o vymenovanie za okresného archivára a o prácu mal skutočný záujem. Naopak, o Rudolfovi Prášekovi, komárňanskom archivárovi, napísal Dr. Hanko, že „*má úplný dezinteres o archivárstvo*“. Počas roka bol vymenovaný aj okresný archivár v Topoľčanoch — bývalého notára Rudolfa Barteka, ktorý požiadal o uvoľnenie zo zdravotných dôvodov, vystriedal od 15. júla 1953 Emil Príhoda, absolvent hospodárskej školy.²¹

19 ŠANR, f. KAN, inv. č. 85, sign. III-Arch I — 055.8-OA/V/-1953/136. Predbežné smernice na zaistenie okresnej archívnej starostlivosti boli rozoslané okresným národným výborom v Nitrianskom kraji 3. marca 1953.

20 ŠANR, f. KAN, inv. č. 85, sign. 055.8-OA-27/4-1953.

21 ŠANR, f. KAN, inv. č. 85, sign. III—Arch.I -055.8-OA(V)-1953.

**Zoznam okresných archivárov v roku 1953 s hodnotením krajského archivára
Dr. M. Hanka:**

1. Bánovce nad Bebravou Ján Pilek, predtým úradník ONV, dobre urobil akciu (Súpis),
2. Hlohovec Eduard Kreitz, súčasne aj úradník ONV (trestná agenda), o archívnictve nevie nič.
3. Hurbanovo Jozef Masaryk — bol notárom, potom okresný matrikár, o archívnictve nemá ani základné školenie.
4. Komárno Rudolf Prášek — pôvodne obchodný pomocník, má základnú inštruktáž, bol na kurze v Bratislave, v archíve od 1. novembra 1952, ale „má úplný dezinteres o archivárstvo“.
5. Levice Gizela Pethö, predtým domáca, má kurz.
6. Nitra Ľudovít Frührich, predtým manipulant na Mestskom úrade v Nitre.
7. Nové Zámky Ernest Vitek, predtým hospodársky správca ONV, ale mal na starosti aj podateľňu a expedíciu. Bol na kurze v Bratislave.
8. Partizánske Štefan Paninár, robotník, pomáhal krátky čas pri archeologických vykopávkach.
9. Prievidza Michal Tulík, pôvodne obuvnícky pomocník, potom kancelársky úradník na súde a ONV.
10. Šaľa Terézia Petrová, vedúca podateľne ONV, má ju na starosti stále.
11. Štúrovo stále neobsadené,
12. Šurany Ľudovít Fülöp, mal na starosti podateľňu ONV, má veľký záujem o históriu a kronikárstvo, je samoukom.
13. Topoľčany Rudolf Bartek, predtým notár, potom okresný matrikár, svedomitý úradník, súpis urobil dobre, ale je chorľavý, má 60 rokov. Bol na kurze.
14. Vrábľa Ján Szöllösy, úradník na notariáte a MNV, vie po slovensky, bol na inštruktážnej porade v roku 1952 v Bojniciach.
15. Zlaté Moravce Michal Borkovič, maturant, pracoval na ONV, mal na starosti aj župný archív, sám sa žiadal za okresného archivára, má záujem o prácu v archíve.
16. Želiezovce Ján Vráběl, pôvodne obchodník, potom úradník ONV. Má záujem o archív, je šikovný.
17. Mestský archív Július Bartha
Komárno

Prvá legislatívna úprava

Rok 1954 sa zapísal do dejín archívnictva prijatím prvej legislatívnej normy — vládneho nariadenia č. 29/1954 Zb. o archívnictve, ktoré položilo základ organizovaného archívnictva v Československu. Na základe tohto nariadenia vznikol aj nový riadiaci orgán archívnictva na Slovensku — Slovenská archívna správa, rovnako ako aj Štátny slovenský

ústredný archív ale špeciálne pre okresné a mestské archívy nepriniesla táto norma podstatné zmeny, a ani sa v nej priamo nespomínajú. Zriaďovateľmi archívov zostali príslušné národné výbory, len po vzniku odborov na okresných národných výboroch v roku 1954 boli archívy organizačne začlenené do odborov pre veci vnútorné. Úroveň ich starostlivosti o tieto odborné zariadenia sa aj naďalej veľmi rôznila a bola závislá od miery pochopenia ich významu okresnými funkcionármi. Zväčša to však bol nezájem až ignorácia potrieb archívov. Odborné a metodické riadenie okresných a mestských archívov vykonávala od roku 1954 Slovenská archívna správa prostredníctvom archívnych oddelení krajských správ ministerstva vnútra.

V roku 1955 bol náčelníkom archívneho oddelenia Krajskej správy ministerstva vnútra (KS MV) v Nitre podporučík Michal Jambor, referentom pre podnikové archívy Michal Čibík a referentom pre Jednotný štátny archívny fond (JŠAF) bol Jozef Vozár.

Vychádzajúc z vládneho nariadenia 29/1954 Zb., vypracovala v decembri 1954 Krajská správa ministerstva vnútra v Nitre „Smernice k zabezpečeniu štátneho archívu, archívov ONV, MNV a jednotného štátneho archívneho fondu“.²² Veľmi pozitívne aj po rokoch vnímame konštatovanie, že štátne archívy boli považované za vedeckovýskumné ústavy, ktoré majú dbať o plné využitie archívneho materiálu. Jednotný štátny archívny fond musí plne slúžiť bezpečnostným a politickým potrebám, ako aj k obohacovaniu a rozvíjaniu vedy, výskumu a kultúry. Smernice majú 17 bodov, týkajúcich sa zväčša bezpečnostných opatrení, ktoré mali zabrániť stratám, krádežiam a poškodzovaniu archívneho materiálu. V 5. bode sa objavuje požiadavka kategorizácie archívnych dokumentov z hľadiska civilnej a požiarnej ochrany a odporúčenie postupne prefotografovať a prefilmovvať najdôležitejšie archívne dokumenty, v bode 6 sa opätovne zdôrazňuje požiadavka na umiestnenie archívnych fondov vo vyhovujúcich priestoroch. V ostatných bodoch sú upravené zásady bádania v archívoch a celkom nesúrodo je do tejto časti zakomponované aj usmernenie o postupe pri zaobchádzaní s vyskartovaným materiálom. Smernica obsahuje aj vzor bádateľského listu. Náčelník archívneho oddelenia Jambor v sprievodnom liste apeloval na vedúcich odborov vnútra okresných národných výborov, aby neodkladne riešili otázky materiálneho vybavenia archívov.

Situácia archívov v Nitrianskom kraji bola v roku 1955 naďalej neuspokojivá. Zo 16 okresných archívov považoval náčelník Jambor za „používateľné“ len štyri (Zlaté Moravce, Štúrovo, Prievidza a časť Mestského archívu v Komárne). Najhoršie na tom boli archívy v Topoľčanoch, Partizánskom a vo Vrábľoch. Hlavnú príčinu videl v tom, že okresní archivári sú naďalej využívaní na iné práce (napr. archivári v Bánovciach a Hurbanove nepracovali v archíve viac ako 2 mesiace).

Aj v tomto období sa činnosť archívov zameriavala hlavne na zvoz a základné usporiadanie archívneho materiálu, len veľmi ojedinele aj na jeho skartáciu. Archivári pracovali podľa polročných pracovných plánov, ktoré archívne oddelenie KS MV schvaľovalo a pravidelne kontrolovalo ich plnenie. Pracovníci oddelenia navštevovali archívy v kraji

22 Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), f. Slovenská archívna správa (SAS), č. Ar-075/01-1954; ŠANR-To, f. Štátny okresný archív v Topoľčanoch (ŠOKA-To), spisy 1955.

minimálne raz za štvrtrok, kontrolovali všetky oblasti ich činnosti a z kontrolných návštev vypracovávali obsažné správy.²³

V roku 1955 sa opäť skomplikovala situácia Mestského archívu v Komárne. Rada Krajského národného výboru v Nitre sa na svojom zasadnutí 14. mája 1955 rozhodla zrušiť systemizované miesto archívneho pracovníka v meste Komárno a preniesť ho do Nitry. Ako to bolo s realizáciou tohto uznesenia, treba ešte dôkladnejšie preskúmať, pretože mestský archívár Július Bartha pracoval až do konca roka 1955, keď zo zdravotných dôvodov v archíve skončil, ale miesto naďalej vykazovali ako neobsadené, nie zrušené. V roku 1956 bolo v súvislosti s mestským archívom v Nitre nahlásené, že „*miesto archivára nie je plánované. Archív nezriadený. Starší materiál v skladišti pod schodami. Časť v Oar Nitra*“.²⁴ Ďalší prehľad okresných a mestských archívov v Nitrianskom kraji bol vypracovaný v júli 1956. Ako mestské archívy sú uvedené okrem Komárna a Nitry tentoraz aj Mestský archív v Prievidzi a archívy miestnych národných výborov v Handlovej a v Pukanci. V Pukanci sa nachádzal vzácny historický materiál, ktorý si chcel miestny národný výbor ponechať, ale nemal možnosť jeho bezpečného uloženia a odborného spracovania, preto bolo navrhnuté uložiť archívne dokumenty do Okresného archívu v Leviciach. Materiál z Miestneho národného výboru v Handlovej, rovnako ako archiválie nachádzajúce sa v Miestnom národnom výbore v Nitrianskom Pravne a v Bojniciach, bolo navrhnuté umiestniť do Okresného archívu (Oar) v Prievidzi.²⁵

O mestskom archivárovi v Nitre sa hovorí až v hlásení z 10. augusta 1958. Mestský archív bol umiestnený v budove Miestneho národného výboru v Nitre a viedol ho archívár Ján Kertesz. Jeho hodnotenie bolo pozitívne, v hlásení je charakterizovaný ako snaživý a pracovitý archívár, ktorý sa snažil získať odborné vedomosti.

Rozpočet pre okresné a mestské archívy na rok 1958 plánuje prostriedky na tento rok pre Mestský archív v Komárne a Nitre. Dá sa teda povedať, že v Nitrianskom kraji boli pred rokom 1960 dva mestské archívy, pričom svoju históriu mal len archív v Komárne, Mestský archív v Nitre môžeme považovať za archív pravdepodobne až od roku 1955—1956. V prípade vyššie spomínaných archívov v Pukanci či Handlovej išlo s určitosťou o archívne dokumenty mestského pôvodu, ktoré sa v čase vypracovávania hlásení nachádzali na národných výboroch.²⁶

V roku 1959 v súvislosti s pripravovanými zmenami v organizácii miestnej štátnej správy a územného členenia štátu sa rozprúdila aj diskusia o ďalšej organizácii a o riadení okresných a mestských archívov. Názory z diskusie zhrnul a do svojej správy zakomponoval náčelník Slovenskej archívnej správy npor. Dr. Jozef Chreňo. K bodu č. 1, ktorý sa týkal zmien v organizácii a v riadení archívov národných výborov, sa väčšina diskutujúcich zhodla v tom, že vyňatie archívov z kompetencie národných výborov by nebolo „správne a účelné“, keďže národné výbory riadia vo svojich obvodoch všetku kultúrno-osvetovú prácu, archív ako inštitúcia s významným vlastivedným a výchovným poslaním je jedným z článkov oblasti, ktorú spravuje národný výbor. Podľa názoru Dr. Chreňa by sa archívy odtrhnuté od národných výborov mohli stať „*samoúčelnými inštitúciami, v ktorej by sa*

23 SNA, f. SAS, sign. 845/18-1956. Správa AO KS MV Nitra č. Ar-282/04-1956.

24 SNA, f. SAS, sign. 845/18-1956. Správa SAS o okresných a mestských archívoch v kraji Nitra.

25 SNA, f. SAS, sign. 1080/18-56.

26 SNA, f. SAS, Prehľad rozpočtu pre okresné a mestské archívy na rok 1958.

neuplatnil vplyv orgánu štátnej moci a správy, na území ktorého je archív zriadený“. Slovenská archívna správa jednoznačne podporila aj zachovanie riadenia okresných archívov krajskými správami ministerstva vnútra.²⁷

V roku 1960 sa uskutočnili viaceré zásadné zmeny v politickom i územnom usporiadaní štátu. Namiesto dovtedajších krajov boli zriadené tri a z pôvodných 92 okresov vzniklo zlúčením dvoch až troch zrušených okresov 38 veľkých okresov. Aj ako-tak stabilizovanú sieť okresných a mestských archívov čakal „veľký tresk“. Zo 16 okresov Nitrianskeho kraja sa vytvorilo 6 okresov, pričom zrušený okres Hlohovec bol začlenený do okresu Trnava z bývalého Bratislavského kraja a okres Prievidza sa stal súčasťou Stredoslovenského kraja.

SAS vydala 29. februára 1960 pokyny, ako by mala celá transformácia archívov prebehnúť.²⁸ Dôrazne požadovala najmä dočasné ponechanie archívov na pôvodných miestach, kým sa nevyrieši ich umiestnenie v sídle nových okresov, ponechanie dovtedajších stavov pracovníkov a v prípade potreby žiadanie ich navýšenia, v nových okresoch požadovala zabezpečiť personálne, materiálne a finančne činnosť archívu atď. V poslednom bode opätovne zarezonovala požiadavka rešpektovania vedeckej práce v archívoch zo strany okresných orgánov.²⁹

Podľa návrhu na novú organizáciu archívov národných výborov boli bývalé okresné archívy Nitrianskeho kraja začlenené takto:

Okres — mesto, sídlo	Pracovisko	Vedúci	Zamestnanci
Galanta	Galanta	Galanta	Štefan Benci, Katarína Forrová
		Šaľa	Ján Straka
Komárno ONV	Komárno	Hurbanovo	Jozef Kováč, Jozef Eliáš
Komárno MNV	Komárno		Fridrich Alexa, Jozef Bossány
Levice ONV	Levice	Šahy	Jozef Melicher
		Želiezovce	Ludovít Strcula
Levice MNV	Pukanec		Kováčik 1/2
Nitra ONV	Nitra	Vráble	Emil Zdichavský
		Zlaté Moravce	Ernest Vítek, Oto Šamšon
Nitra MNV	Nitra		Jozef Kertész
N. Zámky	N. Zámky		Ján Turan
		Šurany	Ludovít Mráz
		Štúrovo	Jozef Majer
Topoľčany	Topoľčany		Marta Klemanová
		Bánovce nad Bebravou	Ján Pilek
	Partizánske		Štefan Paninár

27 SNA, f. SAS, č. SAS-647/18-1959. List SAS odboru pre vnútorné veci Rady KNV v Žiline.

28 SNA, f. SAS, č. SAS-219/18-1960. Pokyny k rokovaniu o archívoch národných výborov.

29 SNA, f. SAS, č. SAS-219/18-1960: „Zariadiť okresným a mestským archívom dôstojné postavenie vedecko-odborných zariadení, ktoré by vyhovovali potrebám politickej a vedeckej činnosti, to znamená umožniť archívnym pracovníkom, predovšetkým vedúcim okresných a mestských archívov vedecky pracovať, v archívoch vytvoriť vhodné prostredie na prijímanie a štúdium domácich a zahraničných bádateľov.“

Vytvorenie nových archívov nebolo tou najkomplikovanejšou úlohou, ktorú riadiaci orgán musel vyriešiť. Nové územné členenie — vznik nových okresov a krajov — spôsobilo, že sa výrazne zmenili spádové oblasti jednotlivých archívov a postupne bolo potrebné riešiť delimitácie množstva fondov. Vo viacerých nových okresoch chýbali priestory, kde by sa mohli spojené archívy umiestniť, mnohé teraz už „pracoviská“ odmietali situáciu akceptovať. Napríklad vedenie bývalého Okresného archívu v Partizánskom a Okresného archívu v Bánovciach nad Bebravou ako pracoviská Okresného archívu v Topoľčanoch sa naďalej správali ako samostatné archívy, používali starú pečiatku a vystupovali pod starým názvom.³⁰

Problémy sa postupne riešili a 6 okresných archívov z bývalého Nitrianskeho kraja vyvychádzalo na 42 rokov trvajúcu cestu, počas ktorej sa stali významnými okresnými inštitúciami a neodmysliteľnou súčasťou regionálnej kultúry. Po prijatí zákona č. 145/1975 Zb. o archívnictve sa premenovali na štátne okresné archívy a ich zriaďovateľmi boli naďalej okresné národné výbory. Organizačné začlenenie pod odbory vnútorných vecí nebolo vyhovujúce a prinášalo veľa nespokojnosti. Tam, kde na čele týchto odborov stáli ľudia s pochopením pre potreby archívov, sa týmto celkom úspešne darilo. Postavenie štátnych okresných archívov kulminovalo po zriadení okresných úradov v roku 1990. V ich organizačnej štruktúre boli štátne okresné archívy zaradené na úroveň ostatných odborov, čím sa vo väčšine prípadov zlepšila spolupráca so zriaďovateľom, ktorá sa vo viacerých prípadoch prejavila v personálnom a odbornom posilnení archívov (napr. Štátny okresný archív v Topoľčanoch získal v krátkom čase tri pracovné miesta), ale aj v zlepšení ich materiálno-technického vybavenia. Toto v porovnaní s dnešnou situáciou priaznivé obdobie okresných archívov sa skončilo v roku 2003, odkedy sa stali pobočkami a v roku 2015 už len pracoviskami štátnych archívov.

SUMMARY

Destiny of district and municipal archives in the Nitra region after 1945

After World War II, the organization of Slovak archives wasn't existed practically. Unlike the Czech Republic, there was an absolute shortage of experts in Slovakia, and material and technical conditions were equally critical. Partially functioning archives included only municipal archives. In the Nitra region, it was the Municipal Archives in Komárno, in other cases, archive funds from the activities of the cities located in the relevant national committees. The role of ensuring and protecting all abandoned archives was given by the National Committee on the basis of the Circular of the Presidium of the National Council of the National Council of 18 June 1945. Thanks to this document, national committees had to authorize people who made a basic inventory of archive funds in their districts. In 1949, after the creation of the regions, regional archives were established, which took care of the archival material of the regional (county) character and at the same time the professional guidance and management of district and municipal archivists in the region. The regional archivist in Nitra became Dr. Milan Hanko. Also, thanks to his success in the Nitra region, all district and larger local national committees gradually identified the persons responsible for the archives (archive

30 ŠANR-To, f. ŠOKA-To, spisy 1960.

files) and the registry. In almost all cases, they were people who did not have any professional knowledge or experience. The primary role of these archivists was to make inventories of archive collections and various thematic inventories, in particular the inventory of documents for the labour movement or working-class movement. The benefits of these inventories were that at least an overview of the amount and composition of archival documents was produced and the archivists gained the first experience with archival documents. We cannot talk about establishing district archives until 1953. This year, the first budget was created for district archives and district archivists were appointed. In the Nitra region, 16 district archives and 1 municipal archives (in Komárno) were established. The basic methodological guidelines, according to which the activity of archivists was guided were "Interim guidelines for ensuring the district archive of care" issued by the State archive commission in Prague in 1953. In 1954 the first legislative standard was accepted - Government regulation no. 29/1954 Coll. About archival science, which had laid out the basis of organised archival science in Czechoslovakia. However for the district and the city archives this standard did not bring any changes. Relevant national committees remained as founders of the archives and the archives have been organizationally incorporated into the trade unions for interior things. Level of care for these professional facilities were very different and directly dependent on a clear understanding of the importance of the district officials. From 1954 the Slovak archive management via the archive departments of the regional reports of the Ministry of interior performed an expert and methodological management of district and city archives. The activity of the archives focused mainly on collecting and the basic arrangement of archive material. There was still lack of experts for a higher degree of professional works. In 1960 fundamental changes took places in the political and territorial arrangement of the state. There were 3 large counties established and from the original 92 districts - by combining two or three districts - 38 of the large counties were established. There were 6 districts and also 6 new district archives established from 16 previous districts of Nitra region. The city archives became part of the district archives. The new regional division caused, that the regional fields of the individual archives were significantly changed and it was necessary to solve the delimitation of amount of funds, which meant significant loss and damage to archival documents in many cases.

GENÉZA VZÁCNÝCH ARCHÍVNÝCH FONDŮ POPRADSKÉHO ARCHÍVU

Božena Malovcová

Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad spravuje písomnosti regionálneho charakteru od 13. do 20. storočia, ktoré pochádzajú zo súčasných okresov Poprad a Kežmarok. Historicky najcennejšie písomnosti sa nachádzajú vo fonde slobodného kráľovského mesta Kežmarok a v magistrátoch 8 spišských miest, ktoré boli v rokoch 1412—1772 v poľskom zálohu. Písomnosti zálohovaných miest Ľubica, Matejovce, Poprad, Spišská Belá, Spišská Sobota, Stráže, Veľká, Vrbov pochádzajú z 13.—20. storočia.

Najrozsiahljším fondom je Magistrát mesta Kežmarok. Jeho písomnosti boli využívané bádateľmi už od 19. storočia, a to napr. Dr. K. Demkóm, H. Kunnertom, C. Wagnerom, J. Bárdossym, M. Schmaukom, S. Weberom, Dr. G. Brücknerom, F. Reppom a ďalšími. Vážnejšie straty fond utrpel už počas husitských vpádov v roku 1433 a počas druhej svetovej vojny v roku 1944. Fondy miest obsahujú listiny, mestské knihy, cechové artikuly a knihy, úradné spisy a pečatidlá. Najvzácnejšími dokumentmi sú erbová listina slobodného kráľovského mesta Kežmarok vydaná kráľom Matejom v roku 1463¹ z Magistrátu mesta Kežmarok, Spišskosobotská kronika² z polovice 15. storočia a Zipser Willkühr — Spišské právo³ uchované vo fonde Magistrát mesta Spišská Sobota. Torzovité písomnosti obcí Hranovnica a Veľký Slavkov pochádzajú zo 17.—20. storočia. Zaujímavá je zbierka rodiny Krompecherovej z Popradu-Velkej (1386—1919).⁴

Slobodné kráľovské mesto Kežmarok má svoj archív uložený v Štátnom archíve v Prešove, pracovisko Archív Poprad, ktorý sídli v dvoch meštianskych domoch zo 17. a 18. storočia nachádzajúcich sa v Spišskej Sobote. Tu odpočívajú listiny, mestské knihy, cechové písomnosti, dokumenty k hospodárskym dejinám, školstvu, kultúre, ktoré boli chránené zabezpečovacím a protipožiarnym systémom. V dávnej minulosti boli listiny najprv ukladané a uschovávané v železnej truhlici, aby boli chránené pred zničením a poškodením. Neskôr malo mesto zriadený tzv. tajný archív, ktorý pozostával z najdôležitejších listín a mestských kníh. Bol umiestnený už nie v železnej truhlici, ale v nástennej skrini v zasadej sieni radnice. Skriňa mala oplechované dvere zatvorené tromi zámkami, ktoré boli odlišné, a kľúče opatrovali tri osoby. Skriňu mohli otvoriť, len keď boli všetci prítomní. Ostatné písomnosti mesta boli uložené vo zvláštnej miestnosti na poschodí radnice.

Spomenieme tu niektoré privilégia, ktoré mesto postupne od panovníkov získalo a ktoré významne ovplyvnili jeho vývoj. Listiny sa zachovali vo veľmi dobrom stave, sú písané

1 Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad (ďalej ŠAPO-Pp), fond (ďalej f.), Magistrát mesta Kežmarok (ďalej MM — K), signatúra (ďalej sign.) Perg. IX.

2 ŠAPO-Pp, f. Magistrát mesta Spišská Sobota (ďalej MM — SS), sign. 10034.

3 ŠAPO-Pp, f. MM — SS, sign. 10035.

4 MALOVCOVÁ, Božena. Zbierka rodiny Krompecherovej a jej spracovanie. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). *Zbierky v archívoch. Zborník príspevkov z XV. archívnych dní v Slovenskej republike*. Humenné 24.—26. 5. 2011. Spoločnosť slovenských archivárov, 2012, s. 76—83.

väčšinou na pergamene s privesenou pečatou. Kežmarok získal mestské práva od kráľa Bela IV. v roku 1269.⁵ Toto privilégium sa však nezachovalo, len jeho potvrdenie cisárom Žigmundom z roku 1399.⁶ Po prvýkrát sa tu spomína názov mesta Kežmarok. Belo IV. ním udelil Kežmarčanom právo slobodnej voľby richtára, ustanovil hranice chotára Kežmarku. Ďalej Kežmarčania získali slobodný trh a slobodné užívanie kostola s cintorínom. Boli im presne stanovené dane, ktoré museli platiť panovníkovi v dvoch dávkach. Toto privilégium potvrdil o rok neskôr v roku 1270 aj kráľ Štefan V.

Erb mesta Kežmarok z roku 1463 (zdroj: Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad)

Najvzácnejším dokumentom, uchovaným v kežmarskom archíve, je erbová listina mesta Kežmarok, ktorou mu bol udelený mestský erb a súčasne právo pečatiť červeným voskom, čo v tomto čase znamenalo osobitnú výsadu. Mesto ju získalo v roku 1463 od kráľa Mateja Korvína. Je to jediný armáles pre mesto na našom území s erbom namaľovaným v strede listiny. Na základe tohto jedinečného vyobrazenia erbu bola erbová listina mesta Kežmarok uznaná v roku 1986 za kultúrnu pamiatku.⁷

5 BÁRDOSSY, Joannes. *Supplementum analectorum terre Scepusiensis*. Levoča 1802, s. 223—224.

6 ŠAPO-Pp. f. MM — K, sign. Perg. 11 z 28. 11. 1399.

7 ŠAPO-Pp. f. MM — K, sign. Perg. IX. z 13. júna 1463. Rozhodnutím MV SR — Archivnej správy bola erbová listina mesta Kežmarku uznaná za kultúrnu pamiatku pod evidenčným číslom KP 43/1986 z 1. decembra 1986. SPIRITZA, Juraj. Kultúrne pamiatky v slovenských archívoch. In *Slovenská archivistika* 2, 1987, roč. XXII, s. 7—30. Erbová listina bola mnohokrát publikovaná: WAGNER, Karol. *Analecta Scepusii sacri et profani* Pars I. Viedeň 1773, s. 66—68; BRÜCKNER, Győző. *Késmark szabad királyi műemlékei*. Prešov 1908, s. 10—11; NOVÁK, Jozef. *Slovenské mestské a obecné erby*. Martin: vydavateľstvo Osveta, 1972, s. 200—201; NOVÁK, Jozef. *Erby miest vyhlásených za mestské pamiatkové rezervácie*. Bratislava 1986, s. 92; *Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Schallaburg 1982; BURAN, Dušan a kol. *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava 2003, s. 514, 803; MALOVCOVÁ, Božena. Erbová listina kráľa Mateja Korvína pre mesto Kežmarok z roku 1463. In ŠÍSMIS, Milan a kolektív. *Erbové listiny / Patents of Arms*. Martin: Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2006, s. 58—62; PAVLÍKOVÁ, Lenka — VRTEĽ, Ladislav. *Klenoty slovenských archívov. Jewels of the slovak archives*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2013, s. 46—47.

Kráľ Žigmund udelil Kežmarčanom aj právo slobodného užívania lesov. Podľa neho mohli pokutovať každého, kto by vozil drevo z kežmarských lesov bez oprávnenia a bol by pristihnutý, tromi florénmi za každý voz a ak by nemohol pokutu zaplatiť, mali mu byť zhabané kone aj voz.⁸

Trhovým právom udeleným v roku 1419 získali Kežmarčania právo usporiadať do roka dva výročné trhy — 2. februára, t. j. na Hromnice, a 29. júna, t. j. na Petra a Pavla. Okrem toho Žigmund zaručil svoju ochranu všetkým obchodníkom, ktorí trhy navštívili, tak domácim, ako aj cudzím.⁹ Toto trhové privilégium sa zachovalo aj v transumpte Spišskej Kapituly z roku 1420.¹⁰ Pred kráľa predstúpil v roku 1423 Mikuláš de Meynarczdarff (z Vrbova) a richtár Peter a vo svojom mene aj v mene mešťanov z Kežmarku žiadali rozšíriť počet výročných trhov. Nadalej však zostali dva výročné trhy.¹¹

V roku 1438 získalo mesto od kráľa Alberta právo meča. Na základe tohto práva mohli byť zloději, podpaľáci, vrahovia a iní lotri obesení, kolesom lámaní, nabodnutí na kôl, utopení, státi, upálení — trestalo sa podľa druhu previnenia, teda tak ako to uhorský zákon vyžadoval. Tresty smrti mohla vynášať aj mestská rada.¹²

V roku 1440 udelil kráľ Vladislav Kežmarku privilégium, podľa ktorého mohli cestovať Poľskom bez platenia cla.¹³ Bola to veľká výhoda, pretože obchodníci museli clo platiť za prevážaný tovar na hraniciach, mostoch a pod.

Do osudu vzácneho kežmarského archívu zasiahla nemilo druhá svetová vojna. Koncom roka 1944 bola nariadená evakuácia cenného archívneho materiálu, a tak aj z Kežmarku nemecké vojsko odviezlo 17 debien historicky cenných písomností. Tieto boli 13. novembra 1944 odovzdané Komisii evakuačnej pre ríšsky archív v Opave. Po vojne v roku 1945 prof. Varsík zisťoval, aké archívne boli zo Slovenska odvečené do Opavy, a zariaďoval ich reevakuáciu.¹⁴ Materiál zo Spiša prišiel vo vagónoch do Popradu 5. novembra 1945, kde ich triedil a rozosielať na príslušné miesta Dr. Eugen Bohuš. Zo spomínaných 17 debien bolo vrátených 5, ostatných 12 debien sa stratilo. Aj z vrátených debien chýbali pergaménové a papierové listiny, ich zoznam vyhotovil Dr. Bohuš. Z tzv. veľkého archívu sa nevrátili debny s 245 pozemkovými, daňovými knihami, zápisnicami rady, tiež spisový materiál z rokov 1710—1730 spolu s kartotecnými lístkami. Spolu sa stratilo 1357 kusov vzácných archívnych dokumentov. Bruno Bene na záver svojej správy z roku 1947 o usporiadaní evakuovaného materiálu uviedol: „Konečne hlásim, že som tajný archív s k tomu patriacou kartotékou uviedol do poriadku, ale že s usporiadaním mestského veľkého archívu presídleného z mestského domu do starej budovy okresného úradu ešte som nemohol začať, nakoľko mestský notár ešte nezhotovil štoláže.“¹⁵ Do Kežmarku sa v roku 1962 vrátila aj časť písomností, ktorá sa nejakým spôsobom dostala počas vojny do ZSSR. V roku 1952—1953 archivár Bruno Bene vyhotovil podľa podkladov Dr. Reppa súpis listín.¹⁶

8 ŠAPO-Pp.f.MM — K, perg. 25 z 23. 2. 1418.

9 ŠAPO-Pp.f.MM — K, sign. Perg. 30 z 9. apríla 1419.

10 ŠAPO-Pp.f.MM — K, sign. Perg. 31 z 27. 9. 1420.

11 ŠAPO-Pp.f.MM — K, sign. Perg. 33 z 13. 3. 1423.

12 ŠAPO-Pp, sign. Perg. 44 z 2. marca 1438.

13 ŠAPO-Pp.f.MM — K, sign. Pap. 1403/1440. Táto listina bola vystavená na medzinárodnej výstave Od Vyšehradu po Vyšehrad v rokoch 2016 a 2017 vo Varšave, Poprade, Spišskej Sobote, v Budapešti a v Prahe pod názvom Spoloční králi.

14 VARSÍK, Branislav. Osudy slovenských archivov za poslednej vojny. In *Historica slovacica*, 1945—1946, č. 3—4, s. 267—271.

15 ŠAPO-Pp, Spis o fonde Magistrát mesta Kežmarok, Evakuované materiály z 13. 11. 1944.

16 BENE, Bruno. *Súpis mestského archívu v Kežmarku I., II., III.* Kežmarok 1953, katalóg.

Historický ústav SAV na základe zistení Dr. Petra Ratkoša upozornil 29. júla 1959 na zberateľskú činnosť obyvateľa Kežmarku Antonína Makovičku, pretože ponúkol na predaj Slovenskému národnému múzeu v Bratislave pergaménové zlomky rukopisov zo 14. a 15. storočia. Rukopisy pochádzali pravdepodobne z väzby kníh. Pergamenové zlomky vraj získal pri prechode frontu v Podolínci. Menovaný sa vyjadril pred riaditeľom Okresného archívu v Kežmarku, Dr. Jozefom Szontaghom, že má plný kufor pergamenov a listín s pečatami. Jednu z mestských kníh, „*Khauff oder Contractbuch der Stadt Kesmark*“, z rokov 1553—1595 odovzdal do archívu. Väzba knihy bola poškodená a obal strhnutý. Menovaný na Spiši pôsobil ako splnomocnenec na ochranu pamiatok po roku 1945, na čo mal podľa dr. Szontagha poverenie. Celú záležitosť prešetrila Krajská správa ministerstva vnútra, archívne oddelenie v Košiciach. Bol vyhotovený presný zoznam archiválií a 13. augusta 1959 bol výmerom trestnej komisie rady ONV v Kežmarku archívny materiál zhabaný v prospech štátu a odovzdaný do Okresného archívu v Kežmarku.¹⁷

26. februára 1974 odovzdal Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave Okresnému archívu v Poprade archívne dokumenty, ktoré boli v roku 1967 privezené do Bratislavy z Maďarského krajinského archívu v Budapešti v rámci výmeny kultúrneho majetku medzi Maďarskom a Československom.¹⁸ Išlo o archívny materiál, ktorý bol ešte pred rokom 1918 zapožičaný z Mestského archívu v Kežmarku do Budapešti kvôli usporiadaniu miléniovej výstavy, ako aj pre štúdium S. Domanovského o práve skladu spišských miest.¹⁹ Šlo predovšetkým o listiny (privilegiá, konfirmácie privilegií a ich transumpty) týkajúce sa práv mesta Kežmarku (trhy, jarmoky, súdna právomoc richtára a hlavne právo skladu), potvrdenie od organizátorov miléniovej výstavy o požičaní listiny z roku 1435 a tridsiatkový register mesta Kežmarok z rokov 1480—1498. Spolu bolo požičaných a vrátených 19 jednotlivín.²⁰

Magistrát mesta Spišská Sobota je druhým najvýznamnejším fondom popradského archívu. Medzi najstaršie a najväčšie archívne dokumenty viažuce sa k histórii nášho mesta patrí listina kráľa Bela IV. zo 16. marca 1256, v ktorej sa po prvýkrát spomínajú Poprad (*Saxones de Poprad*) a Spišská Sobota (*Forum Sabathe*). Listina sa zachovala v odpise Spišskej Kapituly zo 16. decembra 1314.²¹

Na činnosť neznámeho mestského pisára v Spišskej Sobote v polovici 15. storočia poukazujú dve veľmi významné zachované písomné pamiatky. Sú to Spiškosobotská kronika²² a Spišská právna kniha — Zipser Willkür.²³ Po nemecky písaná Spiškosobotská kronika bola objavená v Spišskej Sobote a podľa toho dostala aj meno. Jej text bol ukrytý v kódexe s 22 fóliami s rukopisom Spišskej právnej knihy, ktorý zaberá prevažnú časť kódexu. V súčasnosti tvoria tieto pamiatky dve samostatné úložné jednotky. Obidva texty napísal ten istý autor v rokoch 1457—1462. Prvý úplný slovenský preklad tejto kroniky uverejnil Július Sopko v knihe *Kroniky stredovekého Slovenska*.²⁴ Ide o jednu z mála stredovekých

17 Slovenský národný archív v Bratislave, f. Slovenská archívna správa 1954—1975, č. SAS-662/1959.

18 ŠAPO-Pp, Preberací protokol z 26. 2. 1974, č. OA-56/1974.

19 ŠAPO-Pp, f. MM — K, 4300/1916; DOMANOVSKÝ, S. *A szépesi városok árúmegillító-joga (1358—1570)*. Budapešť 1922.

20 ŠAPO-Pp, č. OA-56/1974, Kniha prírastkov, fond č. 50, prír. č. 245.

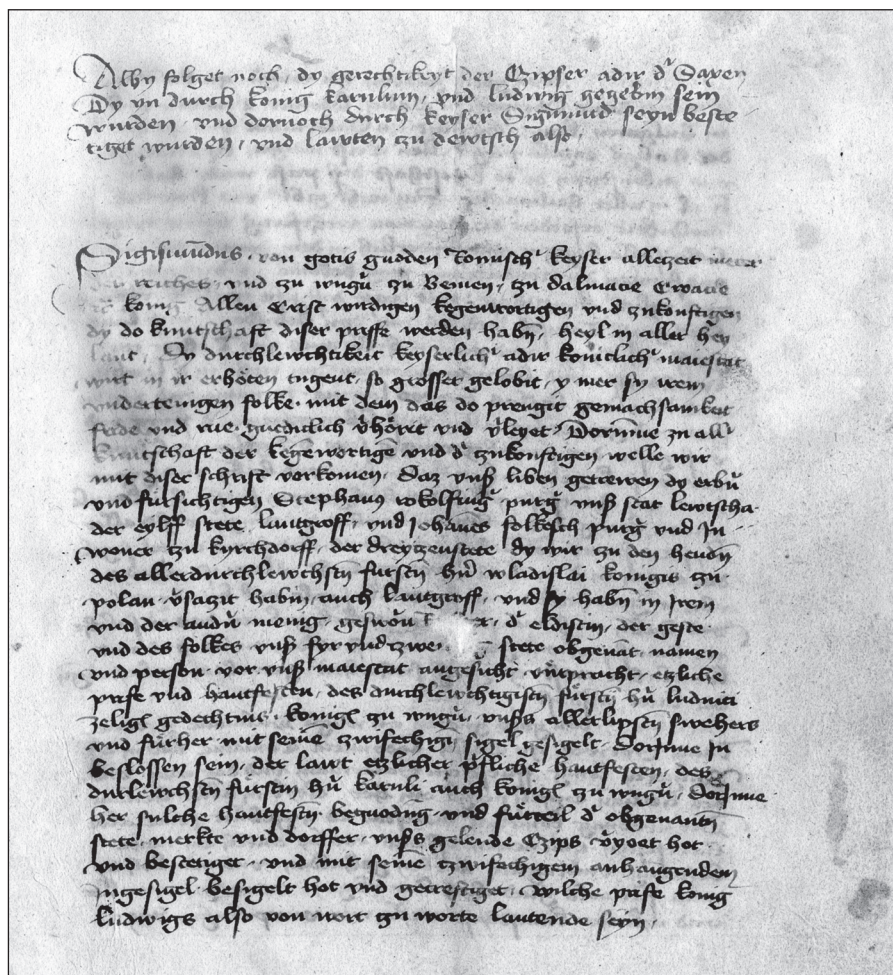
21 ŠAPO-Pp, f. Magistrát mesta Poprad (ďalej MM — P), perg. 1.

22 ŠAPO-Pp, f. MM — SS, sign. 10034.

23 ŠAPO-Pp, f. MM — SS, sign. 10035.

24 SOPKO, Július. *Kroniky stredovekého Slovenska*. Budmerice: vydavateľstvo RAK, 1995, s. 102—111.

mestských kroník. Čiastočne je retrospektívnou kronikou o dejinách Spiša. Najvýznamnejšia je však časť týkajúca sa husitského a bratrického hnutia na Spiši, ktoré autor poznal z autopsie. Je aj dôležitým jazykovým prameňom pre stredovekú nemčinu. 17. júna 1986 Spišskosobotskú kroniku Archívna správa MV SR vyhlásila za kultúrnu pamiatku pod signatúrou KP 42/1986.²⁵ Pôvodný exemplár Zipser Willkür z roku 1370 sa nezachoval, medzi jeho najvýznamnejšie stredoveké odpisy patria redakcie z polovice 15. storočia zo Spišskej Soboty, zo začiatku 16. storočia zo Spišskej Novej Vsi a z rokov 1516 a 1540 z Levoče.²⁶

Spišskosobotská kronika z polovice 15. storočia (zdroj: Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad)

25 ŠAPO-Pp.f MM — SS, sign. 10034; SPIRITZA, ref. 7, s. 7—30; PAVLÍKOVÁ — VRTEL, ref. 7, s. 68—69.

26 PAPSONOVÁ, Mária. Jazyk spišskosobotského rukopisu právnej knihy Zipser Willkür. In *Nové obzory* 25/1983. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1983, s. 267—281.

Významným prameňom k poznaniu dejín mestačka je najstaršia zachovaná spišskosobotská mestská kniha Marckbuch z rokov 1579—1930.²⁷ Knihu v roku 1997 reštaurovala Erika Surá zo Slovenského národného archívu v Bratislave. V roku 1668 tu boli prepísané záznamy zo staršieho Marckbuchu z rokov 1504—1575. Tento bol pravdepodobne zničený požiarom. V prepísaných záznamoch boli krátené pôvodné texty vynechaním mien remeselníkov, richtárov a mestskej rady, nie sú zaznamenané peňažné jednotky alebo uskutočnené úkony. Stručne sa v nich spomína napríklad požiar Spišskej Soboty v roku 1529 a znovupostavenie verejných stavieb v mestačku — radnice, školy, veže kostola, mestského kúpeľa, tržnice.

V meste platila ešte aj v druhej polovici 18. storočia zásada, že vlastníkom domu či nehnuteľnosti sa mohol stať len obchodník, remeselník alebo umelec. Táto zvyklosť nám čiastočne vysvetľuje, prečo mala Spišská Sobotá taký malý chotár. Obyvateľom mestačka sa totiž nemohol stať nijaký poľnohospodár.²⁸

Poľský kráľ Žigmund August potvrdzuje v roku 1551 štatút remeselníkov Popradu, Spišskej Soboty, Veľkej a Stráža
(zdroj: Štátny archív v Prešove, pracovisko Archiv Poprad)

Magistrát mesta Poprad bol pôvodne uložený v budove miestneho národného výboru na prízemí. Cenný pergamenový a knižný materiál bol v decembri 1944 zabalený do jednej debny a evakuovaný. Neporušený sa vrátil späť 23. decembra 1945. Prenesený bol do budovy Tatranského múzea v Poprade a uložený bol vo zvláštnej miestnosti, vymedzenej

27 ŠAPO-Pp.f MM — SS, Marckbuch, šk. 1, fólio 247 a., f. 248 a., 248 b, 16a.

28 MALOVCOVÁ, Božena. Das älteste Marckbuch der Stadt Georgenberg (Spišská Sobotka). In *Süddeutsches Archiv*, XI/XLI Band., München 1997/1998, s. 147—161.

pre archív. Do mája 1951 sa oň staral Dr. Eugen Bohuš. Listiny boli uložené vo zvláštnej truhlici, každá vo zvláštnej obálke overená letopočtom. Listiny sú od roku 1308, väčšina sa týkala chotárnych sporov medzi Popradom a zaniknutou osadou Stojany. Zachovali sa aj knihy a spisový materiál.

Magistrát mesta Stráže pod Tatrami obsahuje okrem kníh a aktového materiálu iba dve listiny. V jednej z nich poľský kráľ Žigmund August v roku 1551 potvrdzuje štatút remeselníkov Popradu, Spišskej Soboty, Veľkej a Stráží²⁹. Táto listina bola vybratá na medzinárodnú výstavu Od Vyšehradu po Vyšehrad, ktorú usporiadali 4 krajiny so Spoločnosťou slovenských archivárov.

Magistrát mesta Matejovce bol uložený na MNV vo zvláštnej miestnosti určenej pre archív. Archivný materiál nebol evakuovaný. Zachovala sa jedna listina z roku 1308, ináč sa tu nachádza neúplne zachovaný materiál od druhej polovice 18. storočia.

Magistrát mesta Veľká sa zachoval od roku 1693 — úradné knihy a spisový materiál od roku 1776. Listiny z rokov 1292—1779 v počte 22 kusov, ktoré mal zapísané mestský archivár Dr. Bohuš, sa stratili v roku 1952.

Magistrát mesta Vrbov pochádza z obdobia 1559—1922. Sú tu zachované spisy od roku 1557 a úradné knihy od roku 1737. Spisy boli uložené v budove MNV vo Vrbove, kde vykonal archívnu prehliadku okresný archivár Bruno Bene v roku 1953. Archivár konštatoval, že veľa cenného materiálu sa stratilo pred prechodom frontu v roku 1945, keď nemecké úrady nariadili evakuáciu archívu. Svedkom bol obecný zriadenec Ján Vdovjak, ktorý prežil prechod frontových udalostí. Podarilo sa zachrániť 42 bežných metrov archívnych dokumentov.³⁰

Magistrát mesta Lubica bol od roku 1923 do roku 1953 uložený na obecnom úrade. Nachádzajú sa tu spisy politické, ekonomické, súdne, pozemnoknižné, stredoveké listiny, daňové knihy, richtárske knihy, zápisnice zo zasadnutí mestskej rady a zastupiteľstva obce a iné. Sú tu mestské privilégia, spôsob zdanenia obyvateľstva, práva a povinnosti občanov, lesné hospodárenie, cechy, všeobecné dejiny mesta. Najstaršou listinou je odpis Spišskej Kapituly z roku 1298.³¹

Archívny materiál Magistrátu mesta Spišská Belá bol do roku 1952 podľa zistenia archivára Bruna Beneho uložený v pivničných priestoroch miestneho národného výboru, kde boli následkom vlhkosti mnohé staré písomnosti poškodené, niektoré aj čiastočne spráchnivelé. Bruno Bene odporučil, aby sa pri školení tajomníkov MNV zaradili do programu aspoň jedna-dve prednášky o spisovej evidencii a o archívnictve, spojené s praktickým cvičením. Ešte v roku 1959 bol archívny materiál uložený na Miestnom národnom výbore v Spišskej Belej. Nachádzali sa tu listiny od roku 1385, úradné knihy, mapy, plány, spisy v balíkoch, elench aj archívny materiál obecného notárskeho úradu od roku 1902 do roku 1944, tiež materiál školy aj rôznych spolkov.³²

Veľmi významný archívny materiál má Obec Veľký Slavkov. Prvý inventár archívu vyhotovil Pavol Hunsdorfer už v roku 1828. Prevažná časť písomností zachytených v tomto inventári však chýba. Z jestvujúcich je najvzácnejšie privilégium kráľa Štefana V. z roku

29 ŠAPO-Pp.f. Magistrát mesta Stráže, bez sign. 1551. Listina bola na výstave umiestnená pod názvom Spoloční králi.

30 ŠAPO-Pp.f. Mestečko Vrbov 1559—1922 (1930). Spis o fonde.

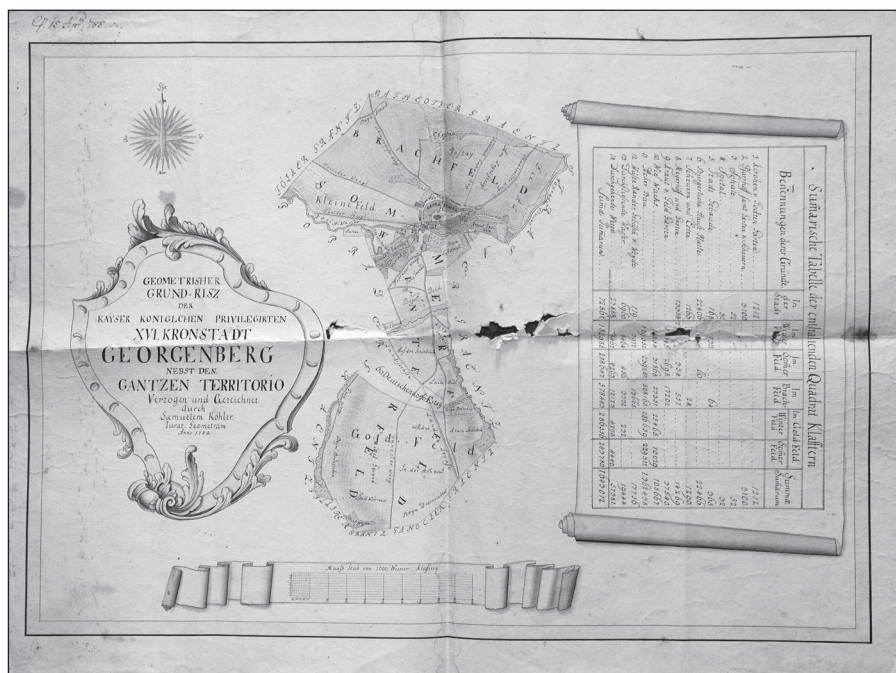
31 ŠAPO-Pp.f. Magistrát mesta Lubica 1298—1922 (1931). Spis o fonde.

32 ŠAPO-Pp.f. Magistrát mesta Spišská Belá 1286—1922 (1923). Spis o fonde.

1271 v neoverenom odpise Spišskej Kapituly z roku 1770. Aj ostatné listiny sa zachovali v odpisoch z 18. storočia.³³

Archívny materiál od roku 1689 má aj obec Hranovnica. Je to veľmi zaujímavý fond, ktorý obsahuje slovaciká. Má skôr zbierkový charakter. Predpokladaným pôvodcom je miestny učiteľ Štefan Farkaš.³⁴

Najväčnejšou archívnu zbierkou je zbierka rodiny Krompecherovej z Popradu-Velkej. Krompecherovci patrili medzi najvýznamnejšie a najpočetnejšie rodiny na Spiši. Záznam o ich prítomnosti v tomto regióne pochádza z roku 1415, ale predpokladá sa, že sa tu usadili už podstatne skôr a založili mesto Krompachy. Hlavné rodinné vetvy žili v Spišskej Novej Vsi, Matejovciach a vo Veľkej. Najznámejšou a najvýznamnejšou rodinnou vetvou bola veľčianska, pretože jej členovia tu pôsobili ako richtári, cirkevní dozorcovia, lekári, notári, právnici, majitelia papierne vo Veľkej, obchodníci, bankovní úradníci, členovia vedenia popradského pivovaru, zberatelia.

Pódorys Spišskej Soboty z roku 1784 (zdroj: Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad)

Zbierkovou činnosťou Ladislava a Ernesta Krompecherovcov a darmi sa písomnosti zbierky dostali do Tatranského múzea vo Veľkej, v roku 1945 boli presunuté do Tatranského múzea okresu Popradského v Poprade a v súčasnosti sú deponované v Štátnom archíve v Prešove, pracovisko Archív Poprad. Svedčia o tom dorzálné poznámky, podpisy a pe-

33 ŠAPO-Pp.f. Obec Veľký Slavkov 1271—1903. Spis o fonde. ROZLOŽNÍKOVÁ, Virginia. Veľká obec Veľký Slavkov 1271—1903. Inventár. Poprad: Štátny okresný archív v Poprade, 1977.

34 ŠAPO-Pp.f. Obec Hranovnica 1689—1895. Spis o fonde. KOLLÁROVÁ, Zuzana. Obec Hranovnica. Inventár. Poprad: Štátny okresný archív v Poprade, 1992.

čiatky Krompecherovcov a Tatranského múzea vo Veľkej na väčšine dokumentov zbierky. Ďalšie jednotliviny zozbierali rôzni dejatelia spišských miest, napr. väčšinu dokumentov zo Stráží zozbieral tamojší evanjelický farár Štefan Juszt, zo Spišskej Soboty Arpád Krät-scher, z Mníška nad Hnilcom a Gelnice Vincent Hirsch, z Levoče rodina Michala Stencze-la, ktorí tieto dokumenty o svojich predkoch odovzdali buď tatranskému múzeu, alebo priamo rodine Krompecherovcov.³⁵ Krompecherova zbierka obsahuje materiál s vysokou dokumentárno-historickou hodnotou a so širokou škálou možností využitia, materiál na ilustráciu rôznych historických udalostí a výročí, pri príprave expozícií, prednášok a iných podujatí. Nachádza sa tu spolu 666 druhov písomností z rokov 1387 až 1931, pochádzajúcich z územia dnešného Slovenska, Čiech, Rakúska, Maďarska, Nemecka, Rumunska alebo Talianska.³⁶

Všetky písomnosti v archíve, staršie aj novšie, vyhľadávajú bádatelia a stránky, slúžia na poznanie života našich predkov v minulosti.³⁷

SUMMARY

The genesis of valuable archival funds in Poprad Archive

The Archives in Poprad administer regional documents from the 13th to the 20th century, originating from the present-day districts of Poprad and Kežmarok. The most valuable are the funds of the Town council of the free royal town of Kežmarok and the town councils of the eight towns in the district of Spiš that were put in pledge to Poland in 1412–1772. The papers of the pledged towns of Lubica, Matejovce, Poprad, Spišská Belá, Spišská Sobot, Stráže, Veľká, and Vrbov date back to the 13th–20th century. The most valuable document is the Letters Patent granting armorial bearings to the town of Kežmarok, issued by the King Matthias Corvinus in 1463, and the Chronicle of Spišská Sobot dating back to the 15th century. It is one of a few medieval town chronicles. In part, it is a retrospective chronicle of the history of the region of Spiš. Both documents were declared cultural heritage in 1985. The fate of the Archives of Kežmarok was adversely affected by World War II, when the papers were evacuated and more than 1,300 pieces of valuable archive documents got lost. Very rare is also the Collection of the Krompecher Family from Poprad-Veľká. It contains altogether 666 types of papers from 1387 to 1931, originating from the territories of the present-day Slovakia, Czechia, Austria, Hungary, Germany, Romania, or Italy.

35 V Spise o fonde zbierka rodiny Krompecherovej sa nenachádza žiadny údaj o tom, kedy sa archívne dokumenty iných zberateľov stali súčasťou zbierky — či ich ku zbierke priradili zamestnanci tatranského múzea, alebo sa stali jej súčasťou až po prevzatí zbierky do popradského archívu (zachoval sa len rukopisný zoznam dokumentov bez datovania a podpisu osoby, ktorá súpis vypracovala).

36 NOVÁKOVÁ, Iveta. Zbierka rodiny Krompecherovej z Popradu-Veľkej 1387–1931. Katalóg. Poprad: Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, 1994.

37 MIŠOVIČ, Milan (ed.). *Informatívny sprievodca štátnych archívov Slovenskej republiky*. Bratislava: Ministerstvo vnútra SR, odbor archívnictva a spisovej služby, 2001, s. 341–357.

KOMÁRŇANSKÝ MESTSKÝ ARCHÍV V 18. A 19. STOROČÍ

Lukáš Paluga

Mestský archív oddávna evokoval v povedomí meštianskej komunity a v okruhu mimo nej predstavu bezpečného miesta úschovy rozličných písomností, najmä panovníckych privilégií. Každé významné mesto na území dnešného Slovenska si svoje výsadné listiny starostlivo chránilo a evidovalo už od najstarších čias.¹ Ďalšou charakteristickou črtou po-nímania tejto súčasti úradného aparátu v očiach meštianskej samosprávy bola jeho spätosť a podriadenie registratúrnemu miestu pri mestskej kancelárii. Tam sa prvotne uchovávali a evidovali písomnosti, ktoré sa s odstupom času odovzdávali do archívu. Písomnosti uchovávané v mestských archívoch dokumentujú viaceré aspekty dejín miest a ich okolia, a to verejnej správy, hospodárskej oblasti, obchodu, remesiel, religiozity, zdravotnej a sociálnej starostlivosti, ďalších oblastí života a vývoja meštianskej komunity.² Do dnešných dní sa nám zachovalo z väčšej časti gro týchto písomností, ktoré tvoria fond Magistrát mesta Komárno, uložený v Štátnom archíve v Nitre, pracovisku Archív Komárno.³ Z diplomatického aspektu v ňom evidujeme výsadné listiny, mandáty, úradné a daňové knihy, spisy, účty, plány a technické nákresy od ôsmeho decénia 13. storočia po začiatok 20. storočia. Popri početnej korešpondencii iných vydavateľov aj samotný magistrát produkoval penzum rozličných aktov najmä správneho, súdneho, hospodárskeho a účtovného charakteru, ktoré v mnohých prípadoch našli svoje miesto v mestskom archíve. Do archívu sa dostávali ojedinele aj dokumenty, súbory archiválií a predmety, ktoré primárne nepatrili do meštianskej agendy. Mohlo ísť o zmenky, kontrakty alebo písomnosti privilegialného charakteru patriace rodom, ktoré ich uložili na bezpečnom mieste, alebo sa dostali ako listinná odumrť do pertinencie mesta. Svoje miesto v priestoroch archívu nachádzali aj ďalšie predmety nepísomného charakteru, napríklad neaktuálne typáriá alebo peňažná hotovosť. Z uvedených skutočností vyplývalo oddávna povedomie o stabilnom postavení archívu v rámci mestskej kancelárie, od druhej polovice 18. storočia častejšie kreované prostredníctvom úzu centrálnych inštitúcií. Ten vyplýval z progresívnejších názorov na vedenie registratúry, ktoré sa začali presadzovať v krajinských inštitúciách. Miernym tempom boli prijímané v lokálnych inštanciách krajiny prevažne v šľachtických stolicích.⁴ V prvej polovici 19. storočia sa situácia vo vedení registratúry a v sporadickom spravovaní archívu konsolidovala, o čom svedčí konštituovanie funkcie stáleho mestského archívára

1 PETROVIČ, Jozef. História bardejovského archívu. (s. 65—72); MALOVCOVÁ, Božena. Z dejín archívu slobodného kráľovského mesta Kežmarku. (s. 73—81); EZROVÁ, Adriana. Kremnický archív a Pavol Kríško, s. (82—89). In RAGACOVÁ, Júlia (ed.). *Dejiny archívov na Slovensku*. Bratislava: MV SR, odbor archívov a registratúr, 2008.

2 KÖRMENDY, Lajos (ed.). *Levéltári kézikönyv*. Budapest: Magyar országos levéltár, 2009, s.104—105.

3 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Nitre (ďalej ŠANR), pracovisko Archív Komárno (ďalej ŠANR-Kn), fond (ďalej f.) Magistrát mesta Komárno 1277—1922 (ďalej MMK). Rozsah archívneho fondu 850 bm.

4 NOVÁKOVÁ, Veronika. Počiatky inštitucionalizovaných archívov a správy registratúry. In PALUGA, Lukáš (ed.). *Varia Theresiana. Aspekty tereziánskeho obdobia v Uhorskom kráľovstve. A tereziánus időszak aspektusai a történelem Magyarországi területén*. Bratislava; Komárno: MV SR, Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Komárno, 2016, s.45.

a pravidelné vedenie registratúrnych záznamov, na základe ktorých sa vieme v mestských spisoch orientovať aj dnes.

V našom príspevku sa budeme zaoberať dejinami a obsahom komárňanského mestského archívu v 18. a 19. storočí. Pôjde o súhrn dostupných relevantných poznatkov o mestskom archíve, ktoré sa do dnešných dní podarilo zhromaždiť. Pre manipuláciu písomností v komárňanskom archíve bolo príznačné ich využívanie pre potreby magistrátu. Mestský archív sa v staršom období nachádzal pod priamou kuratelou notárov a k prvej systematickej registrácii podstatnej časti mestských písomností dochádza na sklonku 80. rokov 18. storočia. Na význam archívu v danom období možno poukázať ako z úradného, tak aj laického aspektu. V krátkosti sa budeme tiež venovať komárňanským mestským archivárom od ustanovenia tejto funkcie v roku 1829 do začiatku 20. storočia. Viacerí z nich boli komárňanskí rodáci a na stránkach miestnych, ale aj celokrajinských periodík prinášali poznatky čerpané z bohatých písomných prameňov, ktoré sa nachádzali pod ich kuratelou.

Medzi najcennejšie dokumenty uchovávané v mestských archívoch vždy patrili výsadné listiny, ktoré v komárňanskom archíve evidujeme z rokov 1277—1838. S ich prvým spracovaním v elenchu sa stretávame až na začiatku 19. storočia, keď sa prvýkrát o ich evidenciu pokúsil mestský senátor Gabriel Laky z Dolného Štálu (*Laky de Alistál*).⁵ Zmiený mestský hodnostár vypracoval tiež elaborát k dejinám Komárna s extraktmi obsahu najcennejšej časti mestského archívu.⁶ V druhom elenchu autor pripojil aj krátku pasáž o pôvode etnonymu Komárna, ktorý odvodzoval od skýtskych, staromaďarských alebo antických lingvistických konštruktov. V roku 1830 vyhotovil odpisy najdôležitejších listín, ktoré v histórii ovplyvnili vývoj meštianskej komunity.⁷ Bol tiež autorom situačného plánu mesta z roku 1829, v ktorom zachytil polohu komárňanských kúrií z prelomu 18. a 19. storočia.⁸ Vo svojom elenchu Laky registry meštianskych privilégií zoradil chronologicky. V krátkom časovom odstupe vytvoril obdobný elench aj prvý mestský archivár Jozef Rauch, ktorý prvotné jednoduché usporiadanie pozmenil, zohľadniac obsah jednotlivých listín z rokov 1277—1838.⁹ Aplikáciou chronologického a čiastočne pertinencného princípu bola stanovená trojstupňová štruktúra usporiadania dovedna 61 výsadných listín.¹⁰ S prihliadnutím na vydavateľa dominujú v súbore panovnícke privilégiá, nasledované listinami vysokých krajinských hodnostárov, a jedna pápežská listina.

Pri opise písomnej pertinencie komárňanského mestského archívu v 19. storočí nemožno opomenúť podrobný preberací zoznam písomností z roku 1861.¹¹ Jeho autorom je

5 SZINNYEI József. *Magyar irók élete és munkái I — XIV*. Heslo Laky Gábor Alistáli. Budapest: Hornyánszky, 1891—1914. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>>.

6 ŠANR-Kn, f. MMK, Varia, *Extractus Privilegiorum Liberae ac Regiae Civitatis Comaromiensis pro notitia Domino Fiscali Magistri extradatur*. Komárno, január 1823.; *Extractus Privilegiorum Originalium in Archivo Liberae Regiae Civitatis Komárom existentium*. Komárno január 1823.

7 ŠANR-Kn, f. MMK, Varia, *Libellus synopticus antiqua Privilegia, Iura, et Liberae ac Regiae Civitatis Komárom contingens. Ad Archivum Tavernicale depositus Anno 1830*.

8 ŠANR-Kn, f. MMK, oddelenie (ďalej odd.). Plány a technické nákresy (ďalej PaTN) /1722—1920/, i. č. 16 (09.1819).

9 ŠANR-Kn, f. MMK, Varia, *Elenchus Privilegiorum Regiae Civitatis Comaromiensis*. Komárno, 01. 09. 1829. Posledná listina z roku 1838 bola vpísaná dodatočne.

10 *Ladula 1; Fasciculus 1—5; Frustum 1—15, 16—24, 25—29, 30—45, 46—61*. Na uvedené listiny sa viažu čiastkové inventáre fondových pododdelení. ŠANR-Kn, f. MMK, odd. Listiny (ďalej L.), Stredoveké listiny (ďalej SL) /1277—1518/; Novoveké listiny (ďalej NL) /1527—1838/.

11 ŠANR-Kn, f. MMK, Varia, Zoznam obsahu archívu vyhotovený v r. 1861.

najpravdepodobnejšie odstupujúci archivár František Hardy, ktorý spísal všetky písomnosti, dovedna 38 položiek, toho času už deponovaných v archíve. Okrem meštianskych výsadných listín, pri ktorých je poznámka, že boli uložené v rozmernej okovanej truhlici,¹² sa stretávame s ďalšími rozmanitými typmi dokumentov. Zvlášť bolo evidovaných 12 aktov zo 16. až 18. storočia, ktoré obsahovali významné kontrakty a potvrdenky. Ďalej boli uvedené mestské protokoly a pomocné knihy, ktorých bolo v tom čase dovedna 197 zväzkov, z rokov 1587—1861. Nasledujúcou položkou boli knihy, zväčša finančné denníky komárňanských kupcov (27 zväzkov). V mestskom archíve sa uchovávali aj zviazané súdne výroky úradu kráľovského taverníka, denníky z krajinského snemu a septemvirálskeho súdu. Medzi korešpondenciou boli samostatne zaradené nariadenia kráľovskej komory (36 balíkov), dvorskej kancelárie (9 balíkov) a miestodržiteľskej rady (72 balíkov). Osobitne boli uložené aj kráľovské rozsudky (6 balíkov) a listiny palatínov. Z činnosti magistrátu boli zachované písomné hlásenia (314 balíkov), svedectvá mešťanov (162 balíkov) a vyšetrovania (47 balíkov). V archíve sa nachádzali aj testamenty zámožných mešťanov (46 balíkov) a kúpnopredajné zmluvy (28 balíkov). Zo súdnej agendy mesta sa dovtedy zhromaždili materiály v 210 balíkoch. Osve boli uložené a označené inštancie a úradná korešpondencia magistrátu. Samostatne sa počítali tiež indexy k úradným knihám a nariadeniam z vyšších úradov, ktoré vznikli v 80. rokoch 18. storočia. Pri niektorých dovtedy známych archíváliách sa uviedlo, že chýbajú, ako napríklad index členov mestskej rady, ktorý vo fonde Magistrát mesta Komárno nefiguruje do dnešných dní. Na záver sa nachádzali poznámky o uložení vyňatých písomností, týkajúcich sa udalostí po zemetrasení v Komárne v roku 1763. Z úradných kníh bola samostatne vedená zápisnica mešťanostu z rokov 1850—1861. V zozname boli aj neaktuálne typáriá a zariadenie archívu. Samostatne od magistrátu boli manipulované písomnosti verejnosprávneho výboru, pričom išlo o 11 zväzkov zápisníc, účty mestskej pokladnice a súpisy obyvateľstva. Opisovaný zoznam poskytuje bohaté informácie o stave a obsahu písomností, ktoré boli v roku 1861 už deponovaných v archíve a explicitne o dokumentoch najmä účtovnej povahy, hoc staršieho dátá, naďalej uložených v spisovni mestskej kancelárie. V zozname neboli zvlášť zanesené archíválie z rozsiahleho súboru plánov a technických nákresov.¹³

Proces preberania dokumentov a predmetov mimo bežnej písomnej agendy mesta, ako aj neúradného využívania archíválií si môžeme priblížiť na niekoľkých dobových prípadoch. Mohlo ísť o staršie pečatidlá, svojho času neaktuálne. V roku 1746 po ukončení funkčného obdobia niekoľkonásobného richtára Štefana Kiša (*Kiss*), boli do archívu uložené staré typáriá mesta Komárno.¹⁴ Predpokladá sa, že išlo o pečatidlá kráľovského privilegovaného mesta, ktoré sa používali ešte pred marcom 1745. So zmenou právneho statusu na slobodné kráľovské mesto v privilegii Márie Terézie zo 16. marca 1745 súviselo aj pozmenenie kruhopisu na mestskej pečati. K zmene došlo aj v podobe dovtedajšieho mestského znaku, čo bolo zanesené a znázornené na miniatúre aj v spomenutom privilegii, ktoré bolo zo všetkých dovtedajších listín v mestskom archíve pre meštiansku komunitu azda najcennejšie.¹⁵ Nové typáriá prešli do rúk zvoleného richtára Adama Rótha a staré,

¹² *Egy nagy bátok* (v súčasnosti *bádóg*) *ládában*.

¹³ Čiastkový inventár bol vypracovaný v roku 2015. ŠANR-Kn, f. MMK, odd. PaTN /1722—1920/.

¹⁴ ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 12. 11. 1746.

¹⁵ ŠANR-Kn, f. MMK, odd. I, NL, i. č. 68 (16. 03. 1745).

aby sa predišlo ich prípadnému zneužitiu, boli odovzdané do archívu. Predmetné pečatidlá v mestskom archíve do dnešných dní nezostali, lež sú súčasťou zbierok Maďarského národného múzea v Budapešti.¹⁶ Podľa nariadenia z vyšších miest v druhej polovici 18. storočia¹⁷ mali byť do archívov ukladané tiež písomnosti, ktoré boli súčasťou bezprizornej odúmrtie po mešťanoch. Z tejto špecifickej súčasti agendy mestského archívu sa nám do dnešných čias zachovalo desať originálnych armálesov z rokov 1568—1717.¹⁸ Okrem písomností miestnych rodov ako prípadu externej úschovy môže poslúžiť nasledovná situácia z 80. rokov 18. storočia. 10. januára 1782 nachádzame správu o dávnych strieborných minciach a fragmentoch uložených v mestskom archíve. Bol nariadený ich odpredaj a týmto spôsobom utŕžené peniaze mali slúžiť na pokrytie nákladov mestského špitála sv. Anny. Depot neaktuálneho obeživa ocenil miestny zlatník Martin Balog (*Balogh*) na 25 florénov a 49 denárov, ktoré boli odovzdané kurátorovi špitála Ferdinandovi Kochovi.¹⁹

Našu pozornosť si zaslúži aj niekoľko ďalších prípadov, a to tentoraz vedeckého využitia archívu zo začiatku 19. storočia. 9. septembra 1816 bola magistrátu doručená výzva Jakuba Ferdinanda Müllera, riaditeľa Uhorského národného múzea v Pešti.²⁰ Jej obsahom bolo odovzdanie jedného exempláru niektorej z privilegálnych listín v archíve mesta. Predpokladá sa, že k trvalému odovzdaniu ktorejkoľvek písomnosti z mestského archívu nedošlo, avšak nie je vylúčené, že dve najstaršie stredoveké listiny mohli byť zapožičané na istú dobu na vedecké alebo výstavné účely.²¹ Národné múzeum v Pešti sa od svojho vzniku v rámci akvizicnej činnosti obracalo na rôzne samosprávne inštitúcie so žiadosťami o poskytnutie rôznych predmetov do svojich zbierok s cieľom dokumentovať život v minulosti. Preverení situácie a získaním vhodných starožitných artefaktov bol v Komárne poverený mestský kapitán.²² Na magistrát sa s obdobnou žiadosťou o poskytnutie niektorej zo starších listín z mestského archívu obrátil 26. februára 1821 peštiansky právnik Ján Perger.²³ Dotyčný vedec tak činil s cieľom obohatiť pripravované dielo, ktoré prekladal po Martinovi Schwartnerovi.²⁴ Pozornosť vedeckej obce v prvej polovici 19. storočia púťali aj hungariká deponované v mestskom archíve. 8. mája 1836 vykonal bádateľskú návštevu komárňanského mestského archívu lingvista Gábor Döbrentei spolu s Vendelínom Nagyváthim, a to s cieľom nájsť staré písomné pamiatky maďarského jazyka.²⁵ S povolením richtára a s asistenciou archivára vykonali výskum. Skonštatovali, že medzi zápisnicami mestskej rady nejestvujú staršie protokoly ako z roku 1619. Neskôr v texte uvádzali, že najstaršie mestské zápisnice sa datujú do roku 1587.²⁶ Prejavili záujem o odpísanie niektorých pre ich prácu sa hodiacich pasáží z meštianskych protokolov, ktoré mal zrealizovať archivár,

16 NOVÁK, Jozef. Pečatidlá zo Slovenska v Budapešti. In *Sborník archivních prací*, 1959, roč. 9, č. 2, s. 247.

17 ŠANR-Kn, f. MMK, H. skupina, fasc. 19., frust. 7 (1765).

18 ŠANR-Kn, f. MMK, Varia, Armálesy.

19 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 10. 01. 1782.

20 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1816, č. 1202.

21 ŠANR-Kn, f. MMK, odd. I, SL, i. č. 1 (15. 04. 1277), 2 (14. 08. 1307). Usudzujeme tak z ich obalov vyhotovených z pevných dosiek v 19. storočí, opatrených maďarskými tlačnými registmi.

22 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1827, č. 1251.

23 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1821, č. 274.

24 PERGER, János. *Bevezetés a diplomatikába, vagy is az oklevél eszméret tudományába mellyett: Schwartner Márton úr után, némelly változtatásokkal 's hasznos bovitéseket magyar nyelven kiadott*. Pest: J. Trattner, 1821; SCHWARTNER, Martinus. *Introductio in artem diplomaticam praecipue hungaricam*. Pest: Typis Franc. Augustini Patzko, 1790.

25 DÖBRENTÉI, Gábor. *Vegyes tárgyu régi magyar iratok II*. In: *Régi magyar nyelvmélekek*. II. kötet, Buda, Magyar királyi egyetem Nyomda, 1840, s. V—VI.

26 DÖBRENTÉI, ref. 25, s. XXIV. XL.

respektíve mestský pisár. V texte sa nachádza doslovný odpis najstaršej zachovanej meštianskej zápisnice z roku 1587.²⁷ Gábor Döbrentei sa o svojom bádani v komárňanskom mestskom archíve o niečo podrobnejšie zmieňuje aj na stránkach celokrajinského vedeckého periodika.²⁸ Vyslovil poďakovanie richtárovi a archívárovi za umožnenie bádania a za odbornú pomoc. Stručne opísal obsah mestského archívu, počnúc najstaršou zachovanou listinou bána Tomáša z roku 1277, privilegiom Matúša Čáka z roku 1307 a transumptom Panonhalského opátstva z roku 1388, ktorý nesprávne považuje za rok vydania samotného privilegia kráľovnou Máriou I., ktorá listinu vydala už v roku 1382. Svoju pozornosť G. Döbrentei upriamil na mestské zápisnice, počínajúc rokom 1587 a zaznamenal ich pokračovanie a hiáty v 17. storočí. V ďalšom texte svojej správy sa zameral výlučne na maďarské písomné pamiatky do roku 1701. O návšteve komárňanského mestského archívu sa okrajovo zmieňuje aj známy štatistik Elek Fényes.²⁹ Dotýčný sa okrem postrehu, že mestské protokoly uložené v archíve sa začínajú v roku 1587, venuje výslovne aktuálnej agende z polovice 19. storočia, keď jeho text vznikol. Uvedené zaznamenané prípady nám demonštrujú fakt, že mestský archív poskytoval pomoc v neúradných činnostiach a tiež na vedecké účely už v prvej polovici 19. storočia. Hodnostári mesta, hoc striktné vyžadujúci diskreciu, nesťažovali v danom období ojedinelý prístup vzdelancov k archívnym dokumentom.

Do druhej polovice 18. storočia mali neobmedzený prístup a možnosť bezprostredne sa oboznamovať s obsahom dokumentov v mestskom archíve výhradne najvyšší volení funkcionári. Bol to predovšetkým richtár a s ním tiež senátori a notár. Posledný menovaný sa zúčastňoval spolu s richtárom a ďalšími hodnostármi slávnostných deputácií k panovníkovi, ktoré žiadali obnovu meštianskych privilegií alebo zlistinenie ďalších závažných trvalých právnych výrokov. Prvýkrát sa so zmienkou o konkrétnom mestskom notárovi stretávame v roku 1609.³⁰ V jeho rukách tkvela správa a kuratela nad archívom, organicou súčasťouestskej kancelárie, o čom nachádzame v priebehu 18. storočia niekoľko dôležitých záznamov. Vo všetkých figuruje mestský notár, ktorý v súčinnosti s najvyššími mestskými hodnostármi vykonával revíziu a manipuláciu s dokumentmi. Už v starších obdobiach dochádzalo príležitostne k situáciám, keď bolo nutné pri riešení aktuálnej kauzy vyhľadať staršie dokumenty a oprieť rozhodnutie o precedens z nich vyplývajúci. Tiež mohlo dôjsť k vyhotoveniu overeného odpisu starších písomností a ich expedícií. V prípade nutnosti sa odosielať odpis okrem žiadateľov aj vyššiemu orgánu. Prvú doložitelnú zmienku o snahe usporiadať písomnosti nachádzame na začiatku roku 1725.³¹ Vtedajší richtár Imrich Čukáš (*Csukás*) touto úlohou poveril notára Michala Mišiča (*Missics*). Michal Mišič zastával svojho času notársky a senátorský post a 6. novembra 1734 rezignoval na všetky dôležité pozície v meštianskej samospráve.³² Dva mesiace predtým ho vo funkcii notára nahradil dovtedajší mestský fiškál Adam Šarlai (*Sarlay*), ktorý predbehol ďalších

27 DÖBRENTÉI, ref. 25, s. 260—263.

28 *A Magyar Tudós Társaság évkönyvai. III. kötet.* Buda: A magyar királyi egyetem, 1837, s. 121—123.

29 FÉNYES, Elek. Komárom vármegye. In *A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben I.* Pest: Beimelnél, 1848, s. 78—80.

30 ŠANR-Kn, f. MMK, odd. L, NL, i. č. 42 (01.03. 1609).

31 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 09.01. 1725.

32 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 06. 11. 1734.

kandidátov, Benjamína Čukáša a Jozefa Márfiho (*Márffy*).³³ Pri tejto udalosti je demonštrovaný proces preberania agendy novým notárom mesta, ktorý preberal zodpovednosť za písomnosti deponované v archíve, v piatich bodoch zachovaných inštrukcií. Uložené dokumenty mali byť usporiadané za asistencie pribraného zamestnanca kancelárie a mal byť medzi nimi nastolený poriadok. Toto špecifické nariadenie magistrátu evokuje skutočnosť, že staršie písomnosti v archíve mohli byť eventuálne predchádzajúcimi inšpekciami opakovane nachádzané v neporiadku. Explicitne sa to však za vinu predchádzajúcemu vedeniu mestskej kancelárie nedávalo, lež sa to považovalo za problém prenesený zo starších čias. Následne bolo nariadené sústavné protokolovanie všetkých písomností v mesačných intervaloch do zvlášť vedenej knihy. Túto činnosť najpravdepodobnejšie vykonával jeden z nižších úradníkov, pričom k zmenám, regulácii a rozšíreniu počtu kancelistov mestskej kancelárie dochádza až v lete roku 1759.³⁴ Počas krátkeho zastávania funkcie notárom Adamom Šarlaiom sa udiala v októbri 1734 ďalšia revízia usporiadania písomností deponovaných v mestskom archíve.³⁵ Zo zachovaných záznamov je zrejmä snaha magistrátu predísť neporiadku vo svojej písomnej agende, aby opätovne nedochádzalo k nežiaducej situácii. Samotné usporiadanie bolo považované za prácu nad rámec povinností mestského notára, za čo mu patrila mimoriadna diéta. Medzi jeho stále povinnosti patrila dozor nad registráciou písomností v pravidelných intervaloch, aby sa predišlo neskorším nezrovnalostiam po odovzdaní do archívu. Popri notárovi Adamovi Šarlaiovi sa revízie zúčastnil senátor Imrich Čukáš spolu s vtedajším tribunom Petrom Šmidom (*Schmid*, *Schmidt*). Účasť bývalého richtára pri usporiadaní písomností v mestskom archíve bola zvolená účelovo a odôvodnená jeho rozsiahlymi znalosťami o povahe dovtedajšej písomnej agendy magistrátu. Zmienení funkcionári boli poverení, aby vykonali registráciu obsahu archívu, aby usporiadali písomnosti a určili ich poriadok. Adam Šarlai nepobudol vo funkcii dlhšie obdobie a na post notára 13. augusta 1735 rezignoval.³⁶ Po odstúpení notára bola jeho agenda uložená v 16 spisoch do archívu oddelene od mestskej agendy.³⁷ Novým notárom sa stal neúspešný kandidát z predošlej voľby Jozef Márfi, ktorý bol 21. októbra 1735 zvolený jednoglasne.³⁸ Svoju službu, ako aj dohľad nad archívom vykonával 12 rokov a v úrade bol vystriedaný 8. augusta 1746 Pavlom Takáčom (*Takács*).³⁹ V ďalšom období o revíziách archívu a ich prípadných pozitívnych výsledkoch v protokoloch a iných zachovaných písomnostiach nenachádzame zmienku. O mimoriadnych činnostiach v neľahkých podmienkach druhej polovice 18. storočia mnohovravne svedčí písomná zmienka z väzby jedného mestského protokolu, v ktorej stojí, že danú knihu doslova „z prachu vyzdvihol“ notár Anton Spolárič (*Spolárics*).⁴⁰ Tento úradník pôsobil v meste od druhej polovice 50. rokov 18. storočia, keď postupne zastával od 17. februára 1758 úrad podnotára⁴¹ a 4. mája 1759 bol uvedený do úradu notára.⁴² Počas jeho služby bol v roku 1762 nahradený na

33 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 18. 09. 1734.

34 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 24. 07. 1759.

35 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 05. 10. 1734.

36 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 13. 08. 1735.

37 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 12. 09. 1735.

38 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 21. 10. 1735.

39 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 08. 08. 1746.

40 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1723—1737. Záznam je datovaný 12. 05. 1759.

41 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 17. 02. 1758.

42 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 05. 04. 1759.

kratší čas Ondrejom Felkišom (*Felkis*), pričom došlo k nezrovnalostiam medzi dovtedy neregistrovanými spismi, ktoré boli aktuálne uložené v mestskom archíve. Táto udalosť podnietila 17. júla 1762 uznesenie magistrátu s cieľom predísť disproporciám v uzavretej písomnej agende, aby do archívu vstupoval mestský notár kontrolovaný povereným členom mestskej rady.⁴³ S Antonom Spoláričom sa v notárskom úrade opätovne stretávame počas mimoriadne náročného obdobia v dejinách mesta, keď Komárno postihla ničivá kataklizma v podobe zemetrasenia z 28. júna 1763.⁴⁴ Pri tejto nešťastnej udalosti sa nepriaznivá situácia nevyhla ani mestskému archívu a v ňom deponovaným písomnostiam, ktoré sa podarilo z ruín zničenej radnice zachrániť a na istú dobu uschovať v rukách pekárskeho cechu.⁴⁵ Pekári zachránené písomnosti uložili do truhlíc, ktoré si dva týždne po zemetrasení vyžiadali magistrát zasadaajúci pod stanom v areáli záhrady mäsiarskeho majstra Mateja Postla (*Posztl*), situovanej v zemetrasením menej postihnutej juhozápadnej časti mesta. Uvádzané zmienky o mestskom archíve napovedajú nepriamo o manipulácii písomností z agendy meštianskej samosprávy. Spisy, ktoré sa odkladali do archívu, mali byť registrované, čo si ale z rôznych príčin vyžadovalo dlhšie časové obdobie. Počas tohto procesu a tiež v krátkom časovom predstihu pred odovzdaním tak mohlo dôjsť k istým disproporciám alebo tiež k neodovzdaniu písomnej agendy konkrétnymi zodpovednými členmi úradného aparátu. V roku 1754 napríklad nachádzame zmienku o stratenej a znovuoobjavenej agende, odovzdanej *ex post* do mestského archívu.⁴⁶ Vtedajší stoličný prisídiaci Anton Taixelperger (*Taixelperger*) odovzdal spisy vzniknuté z činnosti jeho otca Adama ako mestského pokladníka z rokov 1746—1747.

Nevyhnutnosť spracovať registratúru inštitúcií, medzi ktoré radíme aj magistráty miest, nastala počas vlády Márie Terézie a jej syna Jozefa II. v druhej polovici 18. storočia. Ako sme uviedli vyššie, archív a registratúra mesta sa sporadicky objavovali medzi úradnými úlohami už v 40. rokoch. V roku 1776 bolo miestodržiteľskou radou vydané nariadenie samosprávnym inštitúciám, stoliciam a slobodným kráľovským mestám, aby popri iných naliehavých činnostiach uviedli obsah svojich archívov do poriadku. Z jeho znenia vyplývala povinnosť notárov zabezpečiť každoročnú registráciu spisov a ich zanesenie do archívu, najmä písomností súvisiacich s fiškálnou agendou.⁴⁷ V josefínskom období bola do popredia čoraz viac kladená nutnosť usporiadať archívy orgánov štátnej správy. V prípade Komárňanskej stolice sa pristúpilo k usporiadaniu veľkej časti kongregačných písomností a k vyhotoveniu elenchov v réžii Jána Ordódyho v roku 1795.⁴⁸ Obdobným procesom prechádzali aj archívy slobodných kráľovských miest. K plošnému spracovaniu registratúry a k vyhotoveniu príslušných pomocných úradných kníh došlo v Komárne koncom 80. rokov 18. storočia v časovom rozpätí rokov 1788—1790.⁴⁹ Magistrát touto úlohou poveril externistu Jozefa Borbéla (*Borbély*). V tejto súvislosti evidujeme adresný pod-

43 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 17. 07. 1762.

44 PALUGA, Lukáš (ed.). *Zemetrasenie v meste Komárno v roku 1763. Földrengés Komárom városában 1763-ban*. Bratislava: MVSR, Štátny archív v Nitre, pobočka Komárno, 2013, 81 s.

45 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 11. 07. 1763.

46 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 15. 03. 1754, s. 140.

47 ŠANR-Kn, f. MMK, H. skupina, fasc. 36, frust. 47.

48 KOSTICKÝ, Bohuš — WATZKA, Jozef a kol. Štátny archív v Bratislave, pobočka v Nitre. Sprievodca po archívnych fondoch. II. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1963, s. 83.

49 ŠANR-Kn, f. MMK, H. skupina, fasc. 52, frust. 27; fasc. 56, frust. 15.

net miestodržiteľskej rady z 11. novembra 1787, aby magistrát pristúpil k registrácii svojho archívu, a to najmä písomností spojených s rokovaním na magistrátnych zasadnutiach a so súdnymi záležitosťami meštianskej komunity.⁵⁰ Následne bolo spísaných 20 druhov pomocných kníh, z ktorých väčšina sa zachovala v archívnom fonde dodnes a umožňuje v ňom základnú orientáciu. Časový rozsah, ktorý pomocné knihy obsiahli, korešponduje s rozsahom väčšiny písomnej agendy mesta, zachovanej ojedinele od 16. storočia, kontinuálnejšie však od začiatku 18. storočia do roku 1786. Repertoriá a indexy odkazujú na došlú korešpondenciu, mandáty panovníka a vyšších krajinských úradov, kráľovskej kancelárie, uhorskej miestodržiteľskej rady a uhorskej komory. Práce na pomocných úradných knihách pokračovali sporadicky aj v prvej polovici 19. storočia. Od 70. rokov 19. storočia sa v registratúre mestského úradu stretávame s používaním radových kníh, umožňujúcich s odstupom času ľahší prístup ku konkrétnym spisom.

Na začiatku 19. storočia dochádza k viacerým udalostiam, smerujúcim k organizovanejšej správe písomností mesta a ku konštituovaniu funkcie archívára. V časovom rozpätí rokov 1829—1921 evidujeme na tomto poste sedem osôb, väčšinou pochádzajúcich z miestnych, dobre situovaných rodín. Prvým mestským archívárom sa stal Jozef Rauch (*15. marec 1804 Komárno⁵¹ — † 21. január 1858 Komárno).⁵² Jeho otcom bol Ján Rauch, richtár slobodného kráľovského mesta Komárno. Manželstvo uzavrel 13. februára 1827⁵³ s Jozefou, dcérou komárnanského stoličného hodnostára Žigmunda Čépiho z Hradnej Bodze (*Csepy de Várbogya*), sestrou neskoršieho mestského archívára Antona Čépiho. Najpravdepodobnejšie absolvoval gymnaziálne a právnické štúdiá. Po ich ukončení začal pôsobiť v mestskej kancelárii s vyhlídkou získať výnosnejšiu funkciu v rámci meštianskeho úradníckeho aparátu. Koncom roku 1827 prejavil záujem o miesto podnotára s pokúzaním na zásluhy svojho zosnulého otca, bývalého dlhoročného richtára a senátora, ktorý strávil v službách magistrátu 33 rokov. Rovnako spomenul aj oddanú službu svojho toho času už zosnulého bratranca Jakuba Osvalda, senátora a mestského kapitána.⁵⁴ Magistrát postúpil jeho žiadosť dvorskej komore a v apríli prerokoval jej stanovisko z 26. marca 1828.⁵⁵ Medzičasom vykonával Jozef Rauch subalterné práce v mestskej kancelárii, čomu sa venoval do 10. apríla 1829. Vtedy bola povolená jeho ordinácia, a to na základe mandátu uhorskej kráľovskej komory a s pozmenením pôsobiska na mestský archív.⁵⁶ Keďže išlo o novoustanovené miesto, magistrát dotyčného nominoval ako vhodného kandidáta a svoje rozhodnutie oznámil volenej obci, ktorá neprejavila námietky. O krátky čas na to sa Jozef Rauch kladne postavil k svojej nominácii a prijal ponúkanú funkciu.⁵⁷ K zakotveniu funkcie mestského archívára v aparáte mesta došlo 20. mája 1829, keď richtár Jozef Amtman (*Amtmann*) a senátor František Tolnaj (*Tolnay*) zostavili znenie prísahy a inštrukcie tohto špecifického úradníka.⁵⁸ Ich znenie bolo vpísané v latinskom jazyku

50 ŠANR-Kn, f. MMK, H. skupina, fasc.19., frust.7.

51 ŠANR, Zbierka cirkevných matrik (ďalej ZCM), i. č. 148, s. 259.

52 ŠANR, ZCM, i. č. 169, s. 168-9.

53 ŠANR, ZCM, i. č. 156, s. 187.

54 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1827, č. 1505.

55 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1828, č. 614.

56 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1829, č. 500.

57 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1829, č. 668.

58 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 1829, č. 788.

do všeobecnej knihy prísah a inštrukcií mestských hodnostárov.⁵⁹ V zhode s katolíckou vieroukou archivár prisahal na Boha, Bohorodičku a všetkých svätých, že bude s Božou pomocou plniť všetky nariadenia magistrátu a ctiť si ich. Dikcia prísahy dokladá, že minimálne v 30. rokoch 19. storočia bol z funkcie archivára vylúčený nekatolík, čo v 60. rokoch už v zásade nebolo dodržiavané, konkrétne v prípade dvoch adeptov na miesto archivára, Žigmunda Nagya a Antona Čépiho. Každý mestský archivár sa v krátkom texte prísahy zaväzoval, že v žiadnom prípade neprezradí v reči, gestom ani akýmkoľvek posunkom obsah jemu zverených písomností. Popri prísaha si zasluhujú pozornosť inštrukcie v 15 bodoch, ktoré zachytávajú hlavné aspekty služby. V niekoľkých ohľadoch ich môžeme považovať za nadčasové. Archivár bol subalterným úradníkom magistrátu mesta a vo svojej práci bol vo všetkých smeroch závislý od jeho pokynov. Najdôležitejšia povinnosť archivára bola urobiť a udržiavať poriadok medzi všetkými spismi postúpenými do archívu. Písomná agenda sa do archívu mala odstupovať každoročne cez mestského notára, ktorú z jeho rúk archivár prijal a dôkladne uložil. Archivár mal v najlepšom poriadku zabezpečiť registráciu dokumentov, aktov a všetkých spisov, z ktorých vyhotovoval pôvodný a verný extrakt objektov do repertórií, ku ktorým mali byť vyhotovené indexy opatrené predmetnými heslami. Pri manipulácii s písomnosťami je zmieňovaný registratúrny poriadok. Obdobne mal archivár za povinnosť postupovať pri novoobjavených starších spisoch, pokiaľ neboli zaevidované. Písomnosti v archíve mali podliehať manipulácii, uľahčujúcej ich opätovné dohľadanie a použitie v novovzniknutej veci. Archivárovi bolo zakázané vydávať odpisy a oboznamovať ďalšie osoby s obsahom meštianskych dokumentov bez povolenia notárskeho úradu, respektíve magistrátu. Bez schválenia nemohli byť vydané ani písomnosti, ktorých obsah by zasiahol osobnú česť a poškodil by ktorúkoľvek osobu, alebo by vydanie spôsobilo spornú situáciu. V prípade porušenia mlčanlivosti mal byť archivár potrestaný, pričom by sa malo prihliadnuť na spôsob a povahu okolností, ktorými sa proti tomuto ustanoveniu previnil. Archivár bol povinný prostredníctvom mestskej kancelárie zabezpečiť expedíciu písomností z mestského archívu právoplatným stránkam. V službe archivára boli platné všeobecné úradné hodiny, predpoludním medzi 8. až 12. a poobede medzi 2. až 6. hodinou. Pracovný čas úradníkov mesta bol stanovený už v roku 1786.⁶⁰ Počas tejto doby mal archivár príčinlivo vykonávať svoju agendu. Pri vydávaní dokumentov mali byť uprednostnené záležitosti vo verejnom záujme pred súkromným, vychádzajúc zo všeobecnej premisy, že verejné blaho je vždy nadradené osobnému prospechu. V závere inštrukcií sa opätovne kladie za povinnosť, aby boli všetky spisy, akty a dokumenty náležite evidované a vecne zanesené do kníh.

Jozef Rauch zložil prísahu 27. mája 1829 a zároveň mu bol priznaný plat 100 florenov ročne, ktorý mal plynúť od 1. júna 1829.⁶¹ V rebríčku mestských funkcionárov predstavoval plat archivára podpriemer. Pri tabuľkách honorárov z toho obdobia si možno uvedomiť vážnosť toho-ktorého miesta v meštianskom aparáte. Ohodnotenie archivára ho pri nástupe postavilo na roveň druhého a tretieho kancelistu mestskej kancelárie, pričom prvý kancelista mal o polovicu väčší príjem. Vedúci kancelárie, mestský notár, mal až

59 ŠANR-Kn, f. MMK Varia, *Liber iuramentorum et instructiones*.

60 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 04.03.1786.

61 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., 817/1829, č. 817.

4-násobný príjem, náležiaci najlepšie platenému úradníkovi, platom porovnateľnému s richtárom mesta.⁶² Materiálna situácia prvého archívára sa nezlepšila ani po 8 a pol roku služby a ostala bez výraznejších zmien k lepšiemu.⁶³ Výkon funkcie komárňanského archívára bol priamo podriadený mestskej kancelárii na čele s notárom. Mal na starosti príjem dokumentov do archívu, ich usporiadanie, vyhotovenie registrov a overených odpisov na požiadanie stránok. Jozef Rauch bol mestským archívárom 29 rokov, a to až do svojej smrti. Počas svojho pôsobenia vyhotovil časť záznamov registra k úradnej agende mesta a elench k meštianskym výsadným listinám z rokov 1277–1745, pri ktorom s veľkou pravdepodobnosťou vychádzal z v úvode spomenutých elaborátov niekdajšieho senátora Gabriela Lakyho.

V 60. rokoch 19. storočia sa v mestskom archíve vystriedalo v kratších časových intervaloch niekoľko osôb. Prvým z nich bol František Hardy (**neznáme* — † 15. marec 1885 Komárno),⁶⁴ úradník v mestskej kancelárii. Necelý mesiac po smrti prvého mestského archívára ho komárňanský mešťanosta 7. novembra 1858 poveril správou archívu.⁶⁵ V tejto funkcii pôsobil krátke časové obdobie a po 15 mesiacoch bol archív zverený ďalšej osobe. S najväčšou pravdepodobnosťou pri tomto preberaní vznikol vyššie opisovaný zoznam pertinencie archívu, ktorý je v súčasnosti jedným z mála zachovaných dokumentov cenných pre poznanie dejín komárňanského archívu v 18. a 19. storočí. František Hardy strávil v mestských službách ako úradník kancelárie 48 rokov, a to až do svojej smrti. Ďalším z radu archívárov bol úradník Žigmund Nagy (*1806 — † *neznáme*). Jeho rodinné zázemie a vzdelanie nie sú úplne známe. 5. januára 1856 v 50 rokoch života, doposiaľ slobodný, vstúpil do manželského zväzku s Teréziou Prešérovou (*Prescher*) z obce Szőny.⁶⁶ Po svojom predchodcovi prebral archív 25. februára a 15. marca 1861 bol oficiálne potvrdený vo funkcii mestského archívára.⁶⁷ Do archívu bol uvedený prostredníctvom mestských radných, konkrétne Františkom Rováčom (*Rováts*) a Ľudovítom Guotom (*Guoth*).⁶⁸ O jeho systematickej archívárskej práci sa nezachovala žiadna relevantná zmienka. Písomnosti mesta v archíve spravoval necelý rok, najneskôr do začiatku roka 1862, keď sa v zozname mestských funkcionárov nachádza na mieste archívára Anton Šárkaň (*Sárkány*, *17. január 1829 Komárno⁶⁹ — † 25. január 1899 Komárno).⁷⁰ Pochádzal zo šľachtického rodu a jeho rodičmi boli komárňanský kupec Ján Šárkaň s manželkou Barborou Borbélovou (*Borbély*). Manželstvo uzavrel 27. júla 1859⁷¹ v Komárne s Priscou, dcérou Jána Bittera (*Bitter*), hospodárskeho úradníka na panstve v Moste pri Bratislave. Podľa zápisu širšej mestskej rady z 20. januára 1862,⁷² ktorý reflektoval zmeny v mestskej kancelárii zo 6. januára 1862, figuroval na poste mestského archívára. Svoju činnosť však nerozvinul, pretože o niekoľko mesiacov prešiel do služieb Komárňanskej stolice, kde strávil väčšinu profe-

62 ŠANR-Kn, f. MMK, Salarialia, roč. 1828/9.

63 ŠANR-Kn, f. MMK, Salarialia, roč. 1836/7.

64 ŠANR-Kn, f. MMK, Protokoly širšej mestskej rady (ďalej PŠMr.), r. 1885, č. 43.

65 ŠANR-Kn, f. MMK, Zápisnice mešťanostu, r. 1858, č. 4063.

66 ŠANR, ZCM, i. č. 158, s. 102–103.

67 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., r. 1861, č. 278.

68 Ref. 11.

69 ŠANR, ZCM, i. č. 149, s. 418.

70 ŠANR, ZCM, i. č. 1117, s. 134 a — b.

71 ŠANR, ZCM, i. č. 158, s. 168.

72 ŠANR-Kn, f. MMK, PMr., r. 1862, č. 51.

sionálneho života. 28. apríla 1862 sa stal dozorcom pokladne zmieňovanej samosprávnej inštitúcie.⁷³ V šesťdesiatych rokoch istú dobu pôsobil ako stoličný archivár.⁷⁴ Ďalší v rade mestských archivárov, tentoraz zastávajúci post v dlhšom časovom horizonte, bol Anton Čépi (*Csepy*, *28. december 1809 [Komárno?]⁷⁵ — † 9. apríl 1878 Komárno).⁷⁶ Pochádzal zo žitnoostrovského šľachtického rodu s prídomkom z Hradnej Bodze (*de Várbogya*). Jeho otcom bol komárňanský stoličný hodnostár Žigmund Čépi. 3. novembra 1844⁷⁷ uzavrel manželstvo s Klárou, dcérou zemana Ondreja Tótha. Ako 15-ročný nastúpil na štúdium na Kráľovskú akadémiu v Bratislave.⁷⁸ V 60. rokoch 19. storočia pôsobil v komárňanskej mestskej kancelárii. Po uvoľnení miesta mestského archivára bol 22. apríla 1862 vymenovaný do tejto funkcie⁷⁹ a 30. apríla 1862 uvedený do mestského archívu radným Danielom Némethom (*Németh*).⁸⁰ Venoval sa správe písomností a tiež zanášaniu ich obsahu do pomocných kníh. Ako mestský archivár sa často zúčastňoval na zasadnutí širšej mestskej rady. V archíve pôsobil 16 rokov, a to až do svojej smrti. Nástupcom Antona Čépiho sa stal Gabriel Gregorič (*Gregorics*, *11. marec 1830 Komárno⁸¹ — † 10. marec 1893 Komárno⁸²). Jeho rodičmi boli čižmarský majster Gabriel Gregorič a Alžbeta Ladóciová (*Ladócsy*). Manželstvo uzavrel 16. mája 1853 v Komárne⁸³ s Annou, dcérou mestského pokladníka Jozefa Bognára. Študoval šesť ročníkov na komárňanskom benediktínskom gymnáziu, neskôr na piaristickom gymnáziu v Tate. Od roku 1853 pôsobil 25 rokov ako učiteľ na komárňanskej elementárnej škole a 9. októbra 1878 počas zasadnutia širšej mestskej rady bol dosadený na post archivára.⁸⁴ V tejto funkcii systematicky pracoval na registratúre mestských písomností a venoval sa tiež niektorým témam z histórie mesta Komárno. Údaje čerpal z písomných prameňov deponovaných v komárňanskom mestskom archíve. Okruh jeho záujmu tvorili cechy, významné budovy, procesy s bosorkami, kataklizmy v dejinách mesta a iné. Publikoval najmä na stránkach miestnych periodík *Komáromi Lapok* a *Komárommegyei Közlöny*.⁸⁵ Vo funkcii archivára zotrval necelých 15 rokov, a to až do svojej smrti. Ešte za pôsobenia Antona Čépiho sa medzi menovanými meštianskymi funkcionármi, konkrétne od roku 1875,⁸⁶ začal vyskytovať pomocný, respektíve čestný archivár, pedagóg a istý čas riaditeľ mestskej školy, a to Elek Sipos.⁸⁷ Tento od roku 1884 riaditeľ komárňanskej priemyslovky pôsobil v mestskom archíve do roku 1887.⁸⁸

73 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., r. 1862, č. 470.

74 ŠANR, ZCM, i. č. 152, s. 521—522.

75 ŠANR-Kn, f. Július Alapi, šk. 19, Rodokmene, Cs.

76 ŠANR, ZCM, i. č. 877, s. 150 a—b.

77 ŠANR, ZCM, i. č. 875, s. 126.

78 NOVÁKOVÁ, Veronika M. *A pozsonyi jogakadémia hallgatósága 1777—1849. Poslucháči Kráľovskej akadémie v Bratislave 1777—1849*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2007, s. 309.

79 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., r. 1862, č. 470.

80 Ref. 11.

81 ŠANR, ZCM, i. č. 149, s. 458.

82 ŠANR, ZCM, i. č. 1119, s. 277 a—b.

83 ŠANR, ZCM, i. č. 158, s. 60—61.

84 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., r. 1878, č. 195.

85 SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái I—XIV*. Heslo Gregorics Gábor. Budapest: Hornyánszky, 1891—1914. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>>

86 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., 28.07.1875.

87 SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái I—XIV*. Heslo Sipos Elek. Budapest: Hornyánszky, 1891—1914. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>>

88 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., 01. 09. 1887.

Podobný prípad externého spolupracovníka evidujeme aj v roku 1880.⁸⁹ Bol ním známy pedagóg na komárňanskom gymnáziu a autor viacerých prác z histórie Ferencz Szulpicz Magyari.⁹⁰ Činnosť oboch zmienených externistov bola istotne podmienená nadobudnutím poznatkov o histórii Komárna, ako to bolo nepochybne aj pri nástupcovi Gabriela Gregoriča. V roku 1893 nastúpila do úradu mestského archívára ďalšia významná postava z radov regionálnych historikov daného obdobia, a to Albín Rováč (Rovács *7. september 1843 Komárno⁹¹ — † 23. december 1921 Komárno).⁹² Bol synom komárňanského mestského hodnostára Františka Rováča a Anny Milkovičovovej (Milkovics). Manželstvo uzavrel pred rokom 1885 s Katarínou Erenfeldovou (Ehrenfeldt) z obce Ószőny. Študoval na komárňanskom benediktínskom gymnáziu, neskôr v Trnave. Po právnických štúdiách absolvovaných v Bratislave pôsobil v rokoch 1863—1868 na rôznych postoch v Komárňanskej stolici. V krátkom časovom období bol v roku 1868 mestským podnotárom a v nasledujúcom roku zložil právnické skúšky. Významne sa pričínil o vydávanie miestnych periodík, do roku 1871 *Komáromi Lapok*, v rokoch 1871—1890 týždenník *Komárom* a v rokoch 1891—1892 založil a redigoval *Komárommegyei Értéktő*.⁹³ 20. septembra 1893 nastúpil na uprázdnené miesto mestského archívára a z titulu svojej funkcie sa 11. októbra 1893 prvýkrát objavil na zasadaní širšej mestskej rady.⁹⁴ Od 1. októbra 1895 pôsobil ako zástupca hlavného mestského matrikára Ľudovíta Kaca (Kacz). Okrem toho bol plodným autorom a publikoval okolo 70 článkov, v ktorých sa snažil priblížiť čitateľom rôzne historické témy od stredoveku po 19. storočie.⁹⁵ Vo funkcii mestského archívára pôsobil 28 rokov a zo služieb mesta bol prepustený na vlastnú žiadosť 1. novembra 1921.⁹⁶ S menom Albín Rováč sa končí výpočet prvých komárňanských mestských archívárov od ustanovenia tejto funkcie v rámci mestského úradníckeho aparátu v roku 1829 do začiatku 20. storočia. Každý z nich sa v rámci svojich možností pričínil o uchovanie a evidenciu písomností komárňanskej meštianskej society.

V tomto príspevku sme sa v krátkosti pristavili pri niekoľkých dôležitých momentoch v dejinách komárňanského mestského archívu v 18. a 19. storočí, ktoré mali dosah na jeho vývoj. Ako organická súčasť mestskej kancelárie prešiel viacerými zmenami vo formálnej rovine aj z personálneho hľadiska, ktoré boli podnietené rôznymi situáciami. Všetky opatrenia vydávané v súvislosti so správou a usporiadaním písomností, ktoré mali byť súčasťou mestského archívu, *a priori* znamenali progres v zabezpečovaní starostlivosti a v evidencii archívnych dokumentov. Ich efekt je badateľný aj v súčasnosti. Rozsiahly archívny fond Magistrátu mesta Komárno doposiaľ uchováva rozmanité písomnosti z časového obdobia ôsmich storočí. Svojím obsahom sa dotýka mnohých sfér života meštianskej komunity a z tohto značného písomného dedičstva môže čerpať súčasná, ale aj budúce generácie historikov.

89 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., 1880, č. č. 172.

90 SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái I — XIV*. Heslo Magyari Szulpicz (Ferencz). Budapest: Hornyánszky, 1891—1914. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>>

91 ŠANR, ZCM, i. č. 150, s. 491.

92 Informáciu o úmrtí sme získali z Matričného úradu v Komárne.

93 SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái I — XIV*. Heslo Rovács Albin. Budapest: Hornyánszky, 1891—1914. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>>.

94 ŠANR-Kn, f. MMK, PŠMr., 11.10.1893.

95 *Komáromi Lapok*, 1921, č. 105, s. 2.

96 ŠANR-Kn, f. MMK, spisy mestskej rady, č. X 1835/1921.

SUMMARY

Municipal archive of Komárno in the 18th and 19th century

The article has dealt with the history of the municipal archive in the chronological range from the earliest times, when we first recorded the most comprehensive references since the beginning of the 18th century, and its administration is developing in the course of the 19th century. Based on an analysis of uniquely preserved written sources, we pointed out important terms in the development of the archive, part of office a privileged and since 1745 the free royal city of Komárno. The town archive has long been perceived by the citizens as a safe deposit of privileged documents and other valuable documents, or objects under the control of the most important dignitaries, usually the town notary. Since the middle of the 18th century, however, it has become more and more understood as an organic body within the written scheme of the city. This can be witnessed by the non-periodical revisions undertaken by the city notaries along with other high-ranking dignitaries of the bourgeois society. In the second half of the 18th century the city archive was hit by an earthquake, and on June 28, 1763, its contents was rescued by members of the baker guild from the ruined town hall. At the end of the reign of Mária Terézia and during the reign of Jozef II. several regulations have been issued regarding the administration of archives of public institutions. By this time, we have put the initial work of external registrar Jozef Borbély, which he ended in 1790. A number of auxiliary books have been preserved from his work, allowing orientation in the oldest part of the town archive to this day. The development of the care of filing department in the thirties of 19th century resulted in the constitution of the function of the municipal archivist in the official apparatus of Komárno. The first city archivist in 1829 became Jozef Rauch son of the long-term mayor and senator Ján Rauch. Jozef Rauch made an effort to create a elench of privileged charters, based on an older inventory prepared by the city senator Gabriel Laky of Dolný Štál. From this period we can talk about the comprehensive and systematic care of numerous archival documents. After the death of the first city archivist in 1858, a number of short-serving officers were appointed as an archivist. Upon the exchange of František Hardy by archivists Žigmund Nagy a detailed list of archive content was created in 1861 and contains many important information. Other important personalities, the procreative authors of the historical writings at the site of the Komárno's urban archive, were Gábor Gregorics and Albín Rováts at the end of the 19th century. With its rich content, the archive touches on many spheres of the life of the community of bourgeois in Komárno, and the present and future generations of historians can draw on this great written heritage.

Z DEJÍN NOVOBANSKÉHO MESTSKÉHO ARCHÍVU

Katarína Konečná

Dejiny archívu bývalého slobodného kráľovského a banského mesta Nová Baňa neboli doteraz spracované. Ich zostavenie bolo náročnou úlohou, keďže k tejto téme je k dispozícii málo prameňov. Preto nie je možné túto prácu chápať ako ucelenú históriu archívu, skôr ako poznámky k jeho dejinám.

Jedným z najdôležitejších prameňov je článok, ktorý zverejnili pracovníci Krajinského archívu v Budapešti Dezider Csánki a Neda Relkovič Davori¹ v periodiku *Levéltári közlemények*.²

Ďalšie cenné informácie mi poskytli písomnosti z pozostalosti bývalého okresného archívára Ferdinanda Bočka.³ Pozostalosť venovala múzeu jeho vnučka Zuzana, vlastníčka domu na Moyzesovej ulici, kde Boček prežil posledné roky svojho plodného života.⁴ Aj keď tieto písomnosti môžeme posudzovať len ako druhotný prameň, relevantnosť v nich obsiahnutých informácií bude možné podporiť alebo vyvrátiť až po spracovaní fondu Magistrát mesta Novej Bane 1346—1920, ktorý je uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Kremnica.

Na zaujímavé skutočnosti týkajúce sa založenia a spravovania Okresného vlastivedného múzea, archívu a archívnej knižnice v Novej Bani, som natrafila aj medzi staršími materiálmi z rokov 1952—1960 evidovanými v registratúrnom stredisku nášho múzea.⁵

Novobanský mestský archív do roku 1895

K najstarším dejinám mestského archívu vieme toho zistiť pomerne málo. Predpokladáme, že mesto Nová Baňa si uchovávalo a archivovalo svoje najdôležitejšie listiny a dokumenty, v ktorých boli zakotvené práva, slobody, majetky mešťanstva či údaje o baníctve už od 14. storočia. Ako však bola zabezpečená starostlivosť o tento materiál, kde bol uložený, prípadne kto ho spravoval, to nie je známe. Do roku 1750 máme kde-tu zmienku o tom, že

1 V texte priezvisko ďalej uvádzam v tvare Relkovičová.

2 CSÁNKI, Dezső — RELKOVIC, Neda. Újbánya város levéltára és rövid története. In *Levéltári Közlemények*, 1924, č. 2, s. 86—107.

3 Ferdinand Boček, narodený v Nitre v roku 1888, otec sudca Karol Boček, matka Ilona, rod. Justh de Neczpál. Otec prišiel s rodinou do Novej Bane, kde vykonával úrad tabulárneho sudcu, neskôr vedúceho okresného súdu. Maturoval ako 20-ročný v roku 1908 na evanjelickom lýceu v Banskej Štiavnici (bol však katolíkom). Absolvoval štúdium práva na Evanjelickom kolégiu právnickej akadémie v Prešove, čím získal vzdelanie predpísané pre službovský úrad. Počas prešovských štúdií sa stykal s historikom Júliusom Szekfűm, ktorý prehlbil jeho záujem o históriu. Ferdinand sa oženil s učiteľkou Izabelou, rod. Schumann (vnučka Eduarda Risznera), s ktorou mal tri deti, dvoch synov a dcéru. Pôsobil vo verejnej službe v Kremnici, Banskej Bystrici (okresný náčelník), Zarnovici (Lesný závod) i v Novej Bani (okresný archívár, mestský kronikár). Ako triedne a politicky nespokojlivý sa začiatkom 50. rokov 20. storočia stal obetou akcie B, keď bol z Novej Bane násilne vyštahovaný do obce Brehy. Neskôr sa do mesta vrátil a tu aj umrel na jeseň v roku 1972. Tieto stručné informácie sú čerpané z rodinného archívu.

4 Písomnú pozostalosť Ferdinanda Bočka (ďalej PFB) eviduje Pohronské múzeum v Novej Bani vo svojej odbornej knižnici, kde je prístupná bádateľom. Register vypracovala Mgr. Hana Zduchová.

5 Registratúrne stredisko Pohronského múzea v Novej Bani (ďalej RSPMNB), Historické písomnosti a dokumenty evidované pod registratúrnou značkou AH3 (roky 1952—1960).

mestský magistrát zamestnal archivára, aj o tom, že úloha archivára bola spojená s činnosťou „registrátora“, nemáme však dôkazy, že by sa kládol vážnejší dôraz na archívnu službu.⁶

Pisomná pozostalosť archivárky a historičky Nédy Relkovičovej v knižnici Maďarskej akadémie vied v Budapešti obsahuje rukopisy tém, ktoré spracovala počas výskumov v novobanskom archíve. Z nich niektoré aj publikovala v periodikách *Történelmi Tár*, *Századok*, *Bányászati és kohászati lapok* či *Karpathenland*. Jej rukopisy predstavujú dôležitý, i keď tiež sekundárny, prameň k štúdiu dejín Novej Bane a jej mestského archívu, keďže mala možnosť preštudovať aj ten materiál, ktorý do súčasnosti nemusel zostať zachovaný.⁷ Jej pozostalosť je o to významnejšia, že poskytuje informácie, ku ktorým aj vzhľadom na súčasný stav spracovanosti fondu mestského magistrátu je dosť ťažké sa dopracovať.

Uvediem jednotlivé témy, resp. širšie okruhy, ktorým sa Relkovičová venovala a ku ktorým sa zachovali jej rukou písané poznámky, starostlivo opatrené aj uvádzaním prameňov: *Život menšieho hornouhorského banského mestečka v 16.—17. storočí (Nová Baňa)*,⁸ *Miestopis mesta Nová Baňa*,⁹ *Poznámky k obrazu mesta N. Baňa z vonkajšieho pohľadu*,¹⁰ *Poznámky k správe a vedeniu mesta Nová Baňa*,¹¹ *Hospodársky život mesta Nová Baňa*, *Poznámky k prvotnému hospodárstvu, remeslám a obchodu*,¹² *Poznámky k záležitostiam mesta Novej Bane, hospodáreniu atď.*,¹³ *Poznámky k majetkovým sporom mesta Nová Baňa*,¹⁴ *Majetok Novej Bane, Brehy*,¹⁵ *Poznámky ku každodennému životu mesta Nová Baňa*,¹⁶ *Poznámky o novobanských mešťanoch 1510—1693*,¹⁷ *Obyvateľstvo mesta Nová Baňa a poznámky k postaveniu mešťanov*,¹⁸ *Novobanskí správcovia školy, učitelia a organisti, zoznam 1622—1693*, *Kňazi v meste 1359—1660*, *Študenti v zahraničí 1380—1558*,¹⁹ *Odpisy listín z novobanského mestského archívu*,²⁰ *Odpisy listín z rokov 1663—1785*,²¹ *Bibliografia pramenných materiálov a literatúry*.²²

Po preštudovaní časti venovanej správe a vedeniu mesta, kde Relkovičová okrem iného podrobne rozoberá zamestnancov mesta a ich pracovnú náplň až do obdobia konca 17. storočia, som zistila, že nikde neuvádza zvlášť zmienku o archivárovi, prípadne osobe poverenej správou archívu.²³ Predpokladám teda, že tak ako bývalo zvykom aj inde, zaoberal sa touto činnosťou notár slobodného kráľovského a banského mesta Nová Baňa.

6 PFB, fasc. 3. Doplnky k monografii mesta Nová Baňa, časť 3.2 Vznik, vývoj a história mesta Novej Bane (Dejiny mesta, baníctva, hodnoty archívne, muzeálne a výtvarné), s. 9—11.

7 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (ďalej MTAK), mikrofilmtár, pozostalosť Nédy Relkovič (ďalej PNR), sign. Ms 681 a, d, e, f, 682 a, b, c, d, 683 a, b, c, d, i, 684 f, k.

8 MTAK, PNR, sign. 681 a, Egy felvidéki kisebb bányaváros élete a XVI — XVII században (Ujbánya).

9 MTAK, PNR, sign. 681 d, Ujbánya város helyrajza.

10 MTAK, PNR, sign. 681 e, Ujbánya város külső képe vonatkozó feljegyzések.

11 MTAK, PNR, sign. 681 f, Ujbánya város kormányzatára vonatkozó feljegyzések.

12 MTAK, PNR, sign. 682 a, Ujbánya város gazdasági élete. Az őstermelés egyébb ágaira, az iparra, a kereskedelemre és a vásárokra vonatkozó feljegyzések.

13 MTAK, PNR, sign. 682 b, Ujbánya város ügyeire, gazdaságára stb. vonatkozó feljegyzések.

14 MTAK, PNR, sign. 682 c, Ujbánya város birtok pereire vonatkozó feljegyzések.

15 MTAK, PNR, sign. 682 d, Ujbánya birtokai, Magasmart.

16 MTAK, PNR, sign. 683 a, Ujbánya város mindennapi életére vonatkozó feljegyzések.

17 MTAK, PNR, sign. 683 b, Ujbánya polgáira vonatkozó feljegyzések 1510—1693.

18 MTAK, PNR, sign. 683 c, Ujbánya város lakosságára a polgárság helyzetére vonatkozó feljegyzések.

19 MTAK, PNR, sign. 683 d, Ujbányai iskolamesterek, tanítók és kántorok felsorolása 1622—1693. A város papjai 1359—1660. Külföldön járt tanulók 1380—1558.

20 MTAK, PNR, sign. 683 i, Oklevélmások Ujbánya levéltárából.

21 MTAK, PNR, sign. 684 f, Oklevelek másolatai 1663—1785.

22 MTAK, PNR, sign. 684 k, Forrásmunkák bibliográfiája.

23 MTAK, PNR, sign. 681 f, s. 20—24.

V poznámkach popisujúcich jeho pracovnú činnosť Relkovičová uvádza okrem vedenia mestských zápisníc aj fungovanie v mestskej kancelárii, vystavovanie listín, formulovanie testamentov, kontrolovanie mestských vyúčtovaní. Je teda pravdepodobné, že vykonával aj usporadúvanie spisového materiálu mesta.

Pre zaujímavosť príkladám k tejto práci zoznam notárov Novej Bane do konca 19. storočia v podobe síce nie úplnej, ale tak, ako sa mi ho podarilo z dostupných materiálov zostaviť.

Zoznam notárov, podnotárov, archívárov a registrátorov v Novej Bani

1346	notár Ján
1396	Palusch, Štefan
1398	Oswald
1482	Szund, Štefan
1524	Unzel, Koloman
1535	Tindl, Ján
1539	notár Ján
1551—1557	Scharres, (Scharros) Fabián
1587—1596	Kerner, Juraj
1616—1622	Schnirrer, (Schirrer) Andrej
1625—1630	Bencelius, Martin
1632	Mollerg, Zachariáš
1633—1643	Pisch, (Piesch) Abrahám
1646—1650	Grossmann, (Grassmann) Ján
1660	Schlosser, Peter
1675	Schindler, Ján
1680—1690	Geletneki, Valentin
1694—1699	Stacho, Abrahám
1747—1761	Fröhlich, Jacobus (Juratus Notarius)
1761	Halvax, Ignatius (Jur. Vice Notarius)
1776	Demeter, Joannes
1783—1785	Puchner, Godefridus de
1789	Hulényi, Matthias
1811	Kraus, František (vicenotár)
1822	Lieszkovsky (mestský notár a fiškál)
1835—1843	Hulényi, Mathias (Ordinarius Notarius)
1835	Pasztvay, Stephanus (vicenotár)
1837	uvádzaný Archiv Registrator ako nezaplnené miesto
1838—1847	Jozephus, Tarkovich (Vice Notarius)

1838—1839	Scheftsik, Joseph (Archivi Registrator quamus Cancellista)
1840	Archivi Registrator uvedené ako uprázdnené miesto
1841—1851	Lamper, (Lampert) Joannes (Archivarius, Levéltárnok s lajstromozó)
1843—1853	Uhlyarik, Joannes (Ordinarius Notarius)
1848—1853	Gajdossik, Rafael (Vice Notarius)
1862	Walter, Francz (Ord. Notarius)
1871	Lithvay, Anton (Főjegyző)
	Skultety, Karol (účtovník, archivár — levéltárnok)
1879—1881	Thull, Leopold (Főjegyző)
1886	Volánszky, František (Városi főjegyző)
1890—1896	Kotiers, Emil (Főjegyző)
1897	Truszka, Károly (Főjegyző)
1899	Staud, Ferdinand (Jegyző)

V Bočekovej pozostalosti sa nachádza časť, poeticky nazvaná „Paberky z archívu mesta Novej Bane“, spracovaná 15. augusta 1957, ktorá má podnadpis „Mestské predstavenstvo a služobníctvo richtári, notári, senátori vnútrajší, senátori vonkajší, elektori, úradníci, funkcionári a zamestnanci mesta Novej Bane“. Keďže Relkovičová pri výskume v mestskom archíve koncom 19. storočia spracovala a následne aj publikovala mestský magistrát v 14.—17. storočí,²⁴ rozhodol sa Boček zozbierať údaje z obdobia mladšieho. Tu sa nachádzajú údaje z konsignácií, potvrdení vystavovaných hlavným účtovníkom mesta, ktorého pokladnica vyplácala v hotovosti ročne po 3 zl. mestským radcom, funkcionárom a zamestnancom na základe nariadenia č. 1890 uhorskej dvorskej kráľovskej komory.²⁵

Z nich je zaujímavá skutočnosť, že v roku 1837 je uvedené miesto archivára (*Archivi Registrator*) ako nenaplnené, v roku 1838—39 túto funkciu zastával Josephus Scheftsik a v roku 1840 toto miesto je opäť uvedené ako uprázdnené. Od roku 1841 ako archivár (*Archivarius*) figuruje až do roku 1849 Joannes Lampert, ktorý je v roku 1851 uvedený ako *Registrator*. V roku 1853 táto funkcia vôbec nie je zachytená.²⁶

Okrem spomenutých konsignácií Boček ďalej uvádza aj výňatky zo situačnej ročnej správy z roku 1785 za obdobie od 1. 8. 1784—31. 8. 1785, ktorú richtár adresoval kráľovskému komisárovi. Menuje jednotlivých senátorov a zamestnancov mesta s podrobnými údajmi: počet rokov vo funkcii, vek, dosiahnuté vzdelanie, povolanie, iné funkcie, jazykové znalosti a pod. Nenašla som medzi nimi žiadnu zmienku o archivárovi.²⁷

Z archívneho materiálu sa Boček snažil spísať aj menoslov mestských funkcionárov a úradníctva, ktorí pôsobili v meste v rokoch 1741, 1746, 1751, 1759, 1760, 1761, ide však prevažne o uvedenie mena a stručnú informáciu o gramotnosti, pôvodnom povolaní,

24 RELKOVIČ, Davorka. Újbánya magisztrátusa a IV.—VII. Században. In *Történelmi Tár*, 1908, s. 595—609.

25 PFB, fasc. I. Dejiny Novej Bane, časť I.15 Paberky z archívu mesta Novej Bane.

26 PFB, ref. 25, s. 1—18.

27 PFB, ref. 25, s. 19—29.

v niektorých prípadoch i o plate, preto z nich nie je možné zistiť, či bol niekto konkrétny poverený správou mestského archívu.²⁸

Medzi archívnymi materiálmi, ktoré sme našli pri inventarizácii muzeálnej knižnice a odovzdali sme ich kremnickému archívu, nachádzal sa aj zlomok pravdepodobne mestského štatútu, pochádzajúci z obdobia zo sklonku 19. storočia. Tu sú v paragrafoch číslovaných od 115 do 122 podrobne rozpísané všetky povinnosti mestského archívára. Pozoruhodný je odsek, nasledujúci za § 122, v ktorom je uvedené: „*Nakolko archivár v súčasnosti systemizovaný nie je, vykonáva tieto povinnosti mestský notár.*“

Usporiadanie novobanského mestského archívu na sklonku 19. storočia pracovníkmi Krajinského archívu v Budapešti a vypracovanie inventára

V súvislosti s prípravou veľkolepých osláv milénia v Uhorsku a s tým spojenej milénárnej výstavy bolo jej súčasťou i spracovanie historického fundamentu. K tomu patrilo aj spracovanie histórie slobodného kráľovského a banského mesta Nová Baňa. Mesto dostalo žiadosť z najvyšších vládnych miest o predloženie svojej baníckej minulosti, čo však ani po niekoľkých urgenciách nebolo schopné urobiť z dôvodu, že už niekoľko desaťročí nezamestnávalo archívára a stav archívu bol katastrofálny. Spisy sa kopili v nepoužívaných častiach mestských budov, ako aj na ich povalách a v pivniciach. Boček o týchto udalostiach uvádza: „*Keď celé oficiálne Uhorsko v roku 1896 slávilo svoje tisícročné jubileum a chcelo reprezentovať svojou históriou, bolo to jedine mesto Nová Baňa v Uhrách, ktoré tu žiadne stopy o svojej minulosti vraj nemalo, vlastne tie nepoznalo. Aby zvlášť zo siedmich bývalých kráľovských slobodných banských miest mali spolu nazbierané dáta historické, musel minister vnútra z Budapešti vyslať sem odborných expertov Krajinského archívu v Budapešti, ktorí tu cez niekoľko mesiacov prehrňali sa kde-kade po kútoch, haldách a pivniciach nazhromaždených hromadách spisov, z ktorých si horko-ťažko zostavili historické štúdium o Novej Bane.*“²⁹ Tolk o poetického opisu bývalého okresného archívára.

S pomocou publikovaného materiálu pracovníkov spomenutého krajinského archívu sa pokúsim načrtnúť, ako prebehli tieto udalosti. V období prebiehajúcich príprav na oslavy mesto nemalo kvalifikovaného človeka, ktorý by usporiadal, spracoval a zosumarizoval materiály, uložené v mestskom archíve a pripravil na základe nich aspoň stručný náčrt jeho histórie. V roku 1895 požiadalo mesto Nová Baňa ministerstvo vnútra o vyslanie štátnych odborníkov, ktorí by bezplatne usporiadali mestský archív. Minister na odporúčanie hlavného archívára vyslal Dr. Dezidera Csánkiho (s pomocnou archívnou pracovníčkou Nédou Relkovičovou), aby získal hodnoverné informácie o archíve, jeho obsahu, rozsahu a stave. Csánki bol súčasne v čele jednej zo skupín, pripravujúcich národnú milénarnú historickú expozíciu, bolo teda prirodzené, že za účelom jej prípravy vlastne celý výskum aj vykonával.³⁰ Keď v júni 1895 prišli do Novej Bane, našli archív len nedávno predtým presťahovaný do jednej z miestností na prízemí radnice, ktorá však ani zďaleka nevyhovovala takémuto účelu. Podľa Csánkiho opisu mala okná opatrené dvoma železnými platňami a jej múry boli šťastie navlhnuté. Tak staršie listiny, ako aj novšie dokumenty boli čiastočne

28 PFB, ref. 25, s. 1—8, 31—36.

29 PFB, fasc. 3. Doplnky k monografii mesta Nová Baňa, časť 3.2 Vznik, vývoj a história mesta Novej Bane (Dejiny mesta, baníctva, hodnoty archívne, muzeálne a výtvarné), s. 10.

30 CSÁNKI — RELKOVIČ, ref. 1, s. 86.

pomiešané a boli iba náhodne poukladané do polic starých regálov popri stenách. Ležali však aj na stoloch, ba dokonca aj na dlážke, kde sa povalovali, vytvárajúc veľké stohy.³¹

Csánki pri tejto príležitosti vytriedil a zhruba usporiadal pomerne málo početný materiál, ktorý pochádzal zo staršieho obdobia. Bolo však potrebné vyslanie odborníka, ktorý by zrevidoval hrubé časové usporiadanie starších materiálov zo 14.—17. storočia a definitívne ich uložil. Dokumenty z 18.—19. storočia, ktoré boli nakopené na podlahe, vyžadovali roztriedenie, zodpovedajúce označenie a usporiadanie do regálov. O celom archíve bolo ešte potrebné vypracovať inventár. Trvalo však takmer poldruha roka, kým sa rozhodlo o osobe odborníka, o výdavkoch za usporiadanie archívu a predovšetkým o tom, kto ich bude znášať.

Na návrh krajinského archívu bol v októbri 1896 vyslaný krajinský podarchivár Andrej Karlovsky, ktorý v priebehu štyroch týždňov tieto práce vykonal. V polovici novembra podal správu hlavnému archivárovi, ktorý vypracoval podrobnú správu a predložil ju 27. novembra 1896 ministrovi vnútra. Táto správa bola, žiaľ, na ministerstve skartovaná.³²

Z príslušných súborov týkajúcich sa krajinského archívu mohol Csánki začiatkom 20. rokov 20. storočia zistiť už iba toľko, že vyslaný Karlovsky sa „*úlohy zhostil správne a vyriešil ju*“ a že prevažnú časť obsahu tejto správy tvorili vlastne výťah z inventára pripraveného pre mesto, referovanie o oboznámení mešťanostu³³ s novým usporiadaním archívu a o jeho odovzdaní na užívanie. Tieto práce si vyžiadali náklady vo výške 250 forintov. Polovicu hradilo ministerstvo vnútra a druhú polovicu mesto Nová Baňa.³⁴ Z uvedeného je možné usudzovať, že v čase, keď Karlovsky odovzdával usporiadaný archív mešťanostovi, bol tento relatívne v poriadku a mesto k nemu dostalo i vypracovaný inventár.

Keďže sa však tento so všetkou pravdepodobnosťou nezachoval a ani Karlovského správa obsahujúca výťah z neho, Csánki v publikovanom článku o novobanskom archíve mohol, žiaľ, použiť už iba svoju pôvodnú krátku správu, vypracovanú ešte pri svojej návšteve v júni 1895, a poznámky, ktoré si nechal odložené. Opisal v ňom obsah archívu, z čoho citujem: „... *Novobanský mestský archív v tom čase obsahoval 3 ks listín zo 14. storočia, 13 ks z 15. storočia a 15 ks z obdobia pred bitkou pri Moháči zo 16. storočia, spolu teda 31 originálnych listín spred roku 1526, ak pripočítame aj kópie a prepisy, tak spolu 50 ks listín a dokumentov. Okrem toho súčasne som našiel aj pod názvom Mestská kniha (tadtbuch), vo vnútri miestami okypтенú záznamovú knihu, ktorá obsahovala zápisy vedené v období od začiatku 15. storočia do polovice 16. storočia v nemeckom jazyku a medziiným aj protocollum, knihu vo veľkom štvorcovom formáte viazanú v koži, opatrenú z oboch strán medenými ozdobnými sponami s trňmi v rohoch a v strede a s ozdobnými dekoráciami, ktoré som vtedy (1895) spolu s významnými listinami mesta vyžiadal za účelom vystavenia na národnej milénárnej historickej expozícii. Najstaršia originálna listina z novobanského mestského archívu písaná na pergamene a opatrená dvoma privesenými pečatami (1355 a 1364) pochádza z roku 1355, v ktorej kráľ Ľudovít I. opisuje a na ‚večné veky‘ potvrdzuje chotárne hranice mesta.*“³⁵

31 CSÁNKI — RELKOVIC, ref.1, s. 86.

32 CSÁNKI — RELKOVIC, ref.1, s. 87.

33 Mešťanostom bol František Volánszky, ktorý túto funkciu vykonával od augusta 1890 do svojej smrti v januári 1897.

34 CSÁNKI — RELKOVIC, ref.1, s. 87.

35 CSÁNKI — RELKOVIC, ref.1, s. 87.

Ďalšiu časť článku³⁶, ktorá sa zaoberá archívnym materiálom zo 16.—17. storočia, pripravila jeho spoluautorka Neda Relkovičová.³⁷ Z jej textu citujem: „*Spomedzi archívneho materiálu zo 16.—17. storočia osvetľujú vnútorný život mesta protokoly zo zasadnutia mestskej rady. Tieto protokoly je možné považovať za pokračovanie Stadtbuchu a až po rok 1700 tvoria tri zväzky. Sú písané po nemecky. Prvý zväzok obsahuje záznamy z rokov 1584—1671. Obsahuje testamenty, obchodné pravidlá, kúpu a predaj nehnuteľností, spory, banské záležitosti. Spomedzi posledných uvedených možno vyzdvihnúť správu o banskej ťažbe z roku 1588 a petíciu občanov z roku 1589.*“³⁸ Druhý zväzok je zdobená v koži viazaná kniha, obsahujúca záznamy v rozpätí od roku 1672 do roku 1732. Z nej sú zaujímavé procesy s čarodejnicami,³⁹ predpisy mäsiarov z roku 1675, opis zápisnice z volieb seniora siedmich banských miest a prípad kupčenia s ľuďmi z roku 1677.“⁴⁰ Záznamy sú prerušené v období od 2. septembra 1626 do 5. marca 1627, lebo „*prišla do toho turecká vojna*“, píše sa v protokole. Takisto chýbajú záznamy aj z obdobia veľkej morovej epidémie od júna do 25. septembra 1645. Absencia záznamov je aj po tureckom pustošení v roku 1664. V záznamoch, ktoré nasledujú bezprostredne po tejto udalosti, ide poväčšine o predaje nehnuteľností až do tej miery, že tretí zväzok obsahuje väčšinou záznamy o kúpe majetku, dedení, pôžičkách a braní majetku do zálohy, takže má váhu pozemkovej knihy.

„*Juramenbuch je štvrtformátová kniha v koženej väzbe, ktorá má svoj názov podľa vzorových prisáh a menoslovu mešťanov, ktorí skladali meštiansku prisahu v 18. storočí.*“⁴¹ Obsahuje mestské právne predpisy. Najsamprv uvádza statuty siedmich banských miest z roku 1619, potom nasleduje transkripcia štiavnického mestského práva (z roku 1665) z čias panovania Ferdinanda III., vzorové prisahy predstaviteľov mesta a vzory prisáh, používané pri ďalších činnostiach a príležitostiach, ktoré sú zaznamenané sčasti v nemeckom, sčasti v latinskom jazyku. Prisahy predstaviteľov obce Brehy sú v slovenskom jazyku. Po nich nasledujú 15-bodové pravidlá správania členov mestskej rady, poriadok mestskej stráže; 21 bodov, ktoré bývali predčítané občanom pri reštaurácii mestských úradníkov; prisaha obuvníckeho cechového majstra a vymenovanie chodov majstrovskej hostiny. Ostatné záznamy pochádzajú z mladších období. Juramenbuch bol napísaný okolo roku 1675,⁴² ale nariadenia vznikli skôr.“⁴³ Táto Relkovičovou spomínaná a v jej článkoch citovaná kniha sa na dlhé obdobie stratila. Objavila sa však pred časom zhodou okolností, keď ju do múzea v Novej Bani priniesol Novobančan, ktorý ju údajne dostal ako veľkú vzácnosť do daru od otčima.⁴⁴ Ju-

36 CSÁNKI — RELKOVIČ, ref.1, s. 88 — 93.

37 Ferdinand Boček v roku 1955 pri hodnotení jej prínosu k historickému bádaniu v bývalom mestskom archíve použil slová: „*statočnej a dejinám nášho mesta snád jedinej vernej archivnej a historickej pracovníčky, ktorej záľubou sa stalo odkrývať tieto nikým nevyšimané, zabudnuté a zanedbané dejiny mesta Novej Bane.*“

38 Na tomto mieste Relkovičová uvádza, že v práci A. Pécha (*Az alsó-magyarországi bányavárosok és bányászati története*) tieto chýbajú.

39 Relkovičová ich publikovala v článku Varázslat Újbányán 1637-ben (Čarodejníctvo v Novej Bani v roku 1637), In *Történelmi Tájr*, 1908, s. 304—307.

40 Relkovičová ho publikovala v článku Embervásár a török időkben (Prípád obchodovania s ľuďmi v tureckých časoch), In *Századok*, 1910, s. 113—121.

41 Relkovičová k jej názvu v poznámke uvádza: „*Že sa takto nazývala o tom svedčí záznam v jednej zápisnici mest. zastupiteľstva z roku 1782 (250), kde sa uvádza, že mešťania, ktorí zložili prisahu, boli zavedení do Juramenbuch-u.*“

42 Relkovičová spomína mestské vyúčtovanie z roku 1765, kde je zmienka o 2 forintoch ako odmena notárovi za spísanie mestského práva. Písmo, ktorým je písaný Juramenbuch, je totožné s písmom, ktorým boli v 70. rokoch písané mestské zápisnice.

43 S výnimkou jedného majetkového dojednania, zápisy z mest. zastupiteľstva, rok 1675, s. 46—47.

44 Mená neuvádzame, keďže obaja medzicasom umreli a dnes už nie je možné zistiť, akým spôsobom sa do ich rodiny kniha dostala. Bez ohľadu na to však majú zásluhu na jej zachovaní.

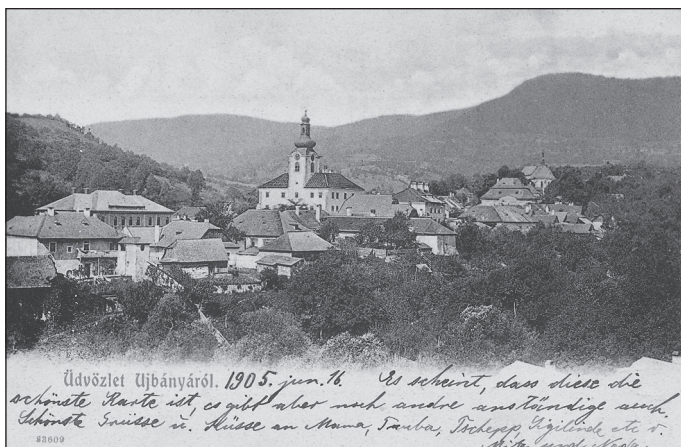
ramenbuch opatrujeme teda v našom zbierkovom fonde. Bádateľská verejnosť nemá možnosť nahliadnuť do jej originálu, ale na požiadanie ju sprístupníme v elektronickej podobe.

Relkovičová ďalej opisuje mestské vyúčtovania: „*Mestské vyúčtovania sa nachádzajú v zošitoch formátu folio, časť z nich je takmer nečitateľná a rozpadáva sa v ruke. Najstaršie sú z roku 1608; až na malé výnimky je tu vyúčtovanie z každého roka... Osobitne sú uložené mestské účty, týkajúce sa obchodovania s pivom a vínom, a tiež účty, pochádzajúce z obce Brehy z rokov 1610—1617. Na osobitný hárok boli v nemčine písané týždenné výkazy o banskej ťažbe (Pergköstzettel). Tieto sú značne nekompletné; najstarší je z roku 1608 a posledný z roku 1687. V nich sú vymenované banské diela, ktoré sú v prevádzke, ich majitelia, počty baníkov, vynaložené výdavky a príjmy z banskej ťažby.*“

Stručný opis venovala aj cechovým listinám a písomnostiam. Ostatné súbory mestských spisov, ktoré boli v „*siedmich hromadách*“ a neboli číslované, opisala z hľadiska časového rozpätia dokumentov, originality a obsahu, pričom konkrétne vymenovala aj podľa jej názoru dôležitejšie či zaujímavejšie spisy. Takto napr. z hromady č. 1, ktorá zaberala obdobie rokov 1527—1549, okrem iného vyzdvihla originál listiny, ktorou Ferdinand I. v roku 1548 potvrdzuje a posilňuje oslobodenie od mýta (colné patenty), alebo z hromady č. 7 z obdobia 1650—1699 sa zmieňuje o listine Ferdinanda III. z roku 1655, ktorou upravuje Žigmundovo právo trhu, či o listine Leopolda I. v prospech obce Brehy z roku 1696.⁴⁵

Csánki a Relkovičová ďalšie dve časti svojho článku publikovaného v *Levéltári Közlemények* v roku 1924 venovali dejinám Novej Bane, ktoré stručne spracovali, pričom Csánki sa zameral na staršie obdobie do 16. storočia a jeho spoluautorka na mladšie.

Relkovičová sa po prvej návšteve novobanského archívu v roku 1895 sem ešte s nadšením opäť niekoľkokrát vrátila, aby sa venovala štúdiu tejto *terra incognita* uhorskej historiografie. O jej pobyte v meste napr. aj v roku 1905 svedčí pohľadnica, adresovaná slečne Paule Relkovič do Budapešti, a napísaná 16. júla v nemeckom jazyku, ktorá sa nachádza v súkromnej zbierke Ing. Ivana Herčku z Banskej Štiavnice.

Pohľadnica Davory Relkovič adresovaná svojej príbuznej Paule Relkovič z Novej Bane (zdroj: Súkromná zbierka Ing. Ivana Herčku)

Ferdinand Boček vo svojej pozostalosti o nej zanechal nasledovný rukou písaný text: „*Davorka Relkovičová v úrade krajinského archívu vyštudovala doktorát z vedy historickej. Latinčinou narábala ako svojim vlastným materským jazykom srbským. Z domu hovorila plynňou francúzštinou. Mesto Novú Baňu do smrti vo svojom srdci nosila a sledovala históriu nášho mesta, do ktorej skoro všetko nanosila, ako med nosí včelka do úlu a, žiaľ, za ktorú vernú a obetavú prácu, kým žila, ale i dnes, nevedeli sme sa jej ani jej skvelej pamiatke zavďačiť. Činím to sám len teraz. Dané v deň 29. mája 1961. Ferdinand Boček.*“⁴⁶

Ani udalosti okolo miléniových osláv a s tým spojené starosti so zostavovaním histórie mesta však nepodnietili zodpovedných predstaviteľov mesta Nová Baňa k tomu, aby sa správe archívu venovala väčšia pozornosť, preto aj naďalej pretrvával neuspokojivý stav.

Novobanský mestský archív do roku 1948

Pri skúmaní dejín archívu som nenašla žiadne pramene k stavu archívu po návšteve pracovníkov Krajinského archívu v Budapešti. Ani vypracovaný inventár, ktorý bol podľa Csánkiho odovzdaný podarchivárom Andrejom Karlovským v jednom exemplári aj mešťanostovi Novej Bane, sa podľa môjho doterajšieho pátrania pravdepodobne nezachoval. Ako sa mesto staralo o svoj Csánkim a Karlovským usporiadaný archív teda nie je známe a nenašla som zatiaľ ani zmienky o tom, aké boli osudy archívu počas 1. svetovej vojny a v období hneď po nej.

Keď sa od 1. novembra 1918 začali vlakmi vracat' do Novej Bane vojaci z frontu, rozpútala sa v meste rabovačka. Po prežitých vojnových hrôzach nachádzali úľavu v ničení a rozbíjaní, pričom 2. novembra podnikli aj útok na mestský dom s cieľom zničiť pozemkovú knihu, čomu však zabránili statoční občania a členovia mestskej rady. Napriek tomu sa vojakom podarilo vtrhnúť do zasadacej miestnosti mestského magistrátu, kde porozbíjali kancelársky nábytok a nájdené písomné dokumenty povyhadzovali z okien. Dokladom o tomto besnení je „kvitancia“ (účet) od stolárskeho majstra Augustína Šaba na sumu 60 korún za neskoršiu opravu poškodeného stola novobanského mešťanostu, za opravu dverí, zásuviek a skríň.⁴⁷ Či pri tomto besnení boli okrem spisov v zasadacej miestnosti poškodené, alebo zničené aj nejaké spisy z mestského archívu, to nie je známe.

Zo strany mesta však záujem o odbornú správu mestského archívu nebol ani v období 1. ČSR, dokonca existujú zmienky o tom, ako sa samotní zamestnanci mesta k vlastnému archívu správali macošsky, ba dokonca barbary. V pozostalosti Ferdinanda Bočka sa nachádza opis kuriózneho prípadu, ktorý sa odohral okolo roku 1925: „... prípad zistila vo Sv. Beňadiku komisia Matice slovenskej vedená jej správcom Dr. Jaroslavom Vlčkom⁴⁸ z Martina, keď meškala u Dr. Heiczla Kolomana, rim. kat. farára, vo Sv. Beňadiku a prevádzkala tam prieskum pamätihodností. Idúc po ulici, vietor doháňal kus papiera, ktorý jeden člen komisie zo zeme zdvihol a na najväčšie prekvapenie komisia zistila v papieri vydrapenú stranu slovenskej prvotlačie švabachu z kroniky nejakého patrimoniálneho (snáď likavského) panstva. Keď sa však komisia domnievala, že vo Sv. Beňadiku pamätihodností je toľko ako smetí, na najväčšie svoje prekvapenie zistila, že papier pochádza z mäsiarne

46 PFB, fasc. 5 História — rôzne, časť 5.11 Magistrát mesta Novej Bane, s. 42

47 ZREBENÝ, Alexander. *Dejiny Novej Bane*. Martin: Osveta, 1986, s. 269; pozri tiež ZDUCHOVÁ, Hana. Smutná rabovačka. In *Novobanské noviny*, 2016, č. 11.

48 Univ. profesor Jaroslav Vlček bol správcom Matice slovenskej v rokoch 1919—1930.

a že bol kúpený a vypredávaný na decimálke na dvore staroslávnej, novobanskej radnice. Komisia hneď privolala známeho župana z blízkyh Zlatých Moraviec Dr. Martina Mičuru, ktorý alarmoval úrady a žandárstvo a nariadil prísne vyšetrovanie. Vyšetrujúca komisia mala odborníka úradného, ktorý bol univ. profesor Václav Chaloupecký z Bratislavy. Chaloupecký, keď podával správu a návrh o prípade v slovách nevyberal. Úradnú svoju odbornú správu zakončil slovami: Vinníci novobanští nejsou lidé, jsou to pozůstatky barbarů. Aféra sa skončila disciplinárnym trestom vedúceho notára v Novej Bani Vendelína Kršjáka, známeho svojím nedbalým a nepriateľským postojom proti všetkému, čo nosilo v sebe znak akejkoľvek kultúry. Odsúdený bol na zastavenie postupu na dobu dvoch rokov. Zistilo sa, že asi 6—8 plných vozov papiera (spisového materiálu) bolo odvozené zo starého mestského domu.⁴⁹

V období 1. ČSR bola väčšia časť spisového materiálu z archívu uložená aj v budove bývalého spolku Kasíno. V tejto budove však boli núdzovo ubytované osoby či rodiny zo svojich bytov súdne deložované. Archívny a knižný materiál sa tak dostal do drevárne s deravou strechou, kde zostal po celé roky v nevyhovujúcich podmienkach, ktoré sa podpísali na jeho stave. Boček tieto podmienky opisuje slovami: „... cez niekoľko rokov premokol, pohnil a pohlodaný bol potkanmi a myšmi, ktoré sa v ňom kotili.“⁵⁰

Podľa údajov v organizačnom štatúte mesta v 20. rokoch 20. storočia nezamestnávala Nová Baňa archivára ako samostatnú funkciu a nedá sa zistiť ani to, či niektorý mestský zamestnanec bol správou archívu poverený popri inej činnosti. Na administratívnom oddelení boli nasledovné systemizované funkcie: tajomník, protokolista, vydavateľ a „zastupiteľstvom určený počet smluvného pomocného personálu“.⁵¹ Ani medzi ostatnými zamestnancami obce túto funkciu štatút neuvádza.⁵² Tiež zmeny a doplnky pochádzajúce z rokov 1924—1942, neobsahujú zmienku o doplnení archivára do organizačnej štruktúry obecného úradu.⁵³ Zaujímavé je, že pod dodatkami z rokov 1924 a 1925 je ako notár podpísaný v neslávnych súvislostiach už uvedený Vendelín Kršiak, avšak v dodatku z roku 1928 už nefiguruje.

V 1. polovici 40. rokov 20. storočia mal ešte ako poslucháč histórie možnosť pracovať na výskume v novobanskom mestskom archíve aj archivár a historik Teodor Lamoš, ktorý tu (ako uvádza) povkladal stredoveké pergamenové listiny do žltých obálok, ktoré opatril registrami.⁵⁴ Kópie prameňov týkajúce sa tejto skutočnosti tvoria prílohu č. 2. Z obdobia na sklonku 2. svetovej vojny, datovaný 27. 1. 1945, sa zachoval zoznam pod názvom „Cennosti uschované v železnej skrini, ktoré sa dajú do úschovy v hlavnom kostole“, podpísaný mestským pokladníkom a opatrený pečiatkou mesta. V zozname sa nachádza 12 položiek, opisujúcich vecné, ale i písomné pamiatky, späté s k dejinami mesta.⁵⁵ Išlo zrejme o písomnosti a predmety, ktoré si vedenie mesta⁵⁶ najviac cenilo a ukrytím v kostole ich chcelo

49 PFB, ref. 29, s. 10.

50 PBF, ref. 29, s. 10.

51 Organizačný štatút veľkej obce Nová Baňa, 1923, v zbierkach Pohronskeho múzea v Novej Bani, § 46, s. 41.

52 Ref. 51; § 89, s. 91.

53 Ref. 51, s. 98—111.

54 PFB, fasc. 6. Korešpondencia F. Bočka + úradné dokumenty, časť 6.1 Korešpondencia k monografii Novej Bane, viď tiež časť 6.3 Korešpondencia F. Bočka — rôzna, lektorský posudok k dielu „Dejiny mesta Novej Bane“ vyhotovený kremnickým archivárom Dr. Teodorom Lamošom, z 27. 8. 1957.

55 PFB, fasc. 6. Korešpondencia F. Bočka + úradné dokumenty, časť 6.4 Úradné dokumenty — rôzne, Cennosti uchovávané v železnej skrini, ktoré sa dajú do úschovy v hlavnom kostole, Zoznam vypracovaný 27. 1. 1945.

56 Mešťanom v tom období bol Aurel Cibulka.

počas hektických vojnových udalostí ochrániť. Kópia tohto zoznamu tvorí prílohu č. 3. Ak sa bližšie zameriame na jednotlivé položky tohto zoznamu, predmety uvedené pod poradovými číslami 1—3, 8 a 12 sa po vzniku múzea dostali do jeho zbierky. Pod poradovým číslom 4 uvedených „36 obálok s rozličnými spismi a výsadami...“ bude pravdepodobne tých, ktoré do obálok povkladal a registrami opatril krátko predtým Teodor Lamoš. Písomnosti pod č. 6—7 a 9—11 sú podľa opisu len ťažko identifikovateľné, pravdepodobne boli odvezené spolu s ostatným archívnym materiálom do Štátneho okresného archívu v Kremnici.

Časť cenností uchovávaných v mestskom archíve bola v roku 1938 aj zvečnená na fotografii vyhotovenej riaditeľom meštianskej školy Jánom Pálkom, ktorá bola evidovaná vo fotoarchíve múzea.⁵⁷

Fotografia cenností v mestskom archíve Novej Bane z roku 1938 (zdroj: Mgr. Katarína Konečná)

Novobanský archív v rokoch 1948—1960

Plány usporiadať konečne po skončení 2. svetovej vojny mestský archív existovali, avšak zostali nerealizované. V správe o prevedených prácach Dočasnej miestnej správnej komisie v Novej Bani za roky 1948—1949 jej predseda Karol Florovič uvádza: „*Prijmeme do služieb mestského archivára, aby sme mohli zriadiť mestský historický archív,*“ a „*Ako som už spomenul, hodláme zriadiť mestský historický archív, kde by boli dôstojne uložené cenné listiny a písomné pamiatky nášho 600-ročného historického mesta. Súčasne s tým hodláme v budove starého mestského domu zriadiť mestské múzeum.*“⁵⁸

Alexander Zrebený v úvode k svojej monografii Novej Bane uvádza, že po oslobodení sa spisy presťahovali do bývalej radnice, kde tvorili časť zbierkového fondu vlastivedného múzea. Múzeum a archív spravoval Anton Solčiansky, povolaním obuvník. Po vzniku Okresného archívu v Novej Bani spisy presťahovali do budovy okresného národného výboru (dnešné Gymnázium Františka Švantnera). Zrebený uvádza, že sa údajne zistilo, že

⁵⁷ Fotoarchív pohronskeho múzea, č. FA1 00087

⁵⁸ PFB, ref. 55, správa dočasnej miestnej komisie — referát predsedu Karola Floroviča o prevedených prácach v meste Nová Baňa za roky 1948—49 z 30. novembra 1949, č. jednacie 264/1950, s. 2, s. 4

archivár trhal cudzojazyčné spisy, lebo im nerozumel, začo bol prepustený zo zamestnania. Uvádza tiež, že kvalitatívna zmena sa uskutočnila v roku 1957, keď torzo magistrátnej literatúry prevzal Martin Šatara a chronologicky ho usporiadal.⁵⁹

Tieto jeho tvrdenia však vzbudzujú vo mne rozpaky. Pri tvrdení o trhaní cudzojazyčných spisov autor, žiaľ, neuvádza zdroj, odkiaľ informácia pochádza. Z trhania spisov mi vôbec nenapadne podozrievať okresného archivára Ferdinanda Bočka, ktorý im vďaka dobrým jazykovým znalostiam rozumel a za zlepšenie stavu archívu roky bojoval. Z takéhoto podozrenia by som vylúčila aj muzeálneho správcu Antona Solčianskeho, ktorý bol povolaním obuvník a nemal na múzejníka zodpovedajúce vzdelanie. Tu treba zdôrazniť, že bol aj dlhoročným zberateľom starožitností a vedel oceniť ich hodnotu. Okrem toho úzko spolupracoval s Bočekom, ktorý by takémuto konaniu, ak by aj nastalo, rozhodne zabránil. Čo sa týka roztriedenia spisov Martinom Šatarom, tiež je prinajmenšom zvláštne, že Boček vo svojej pozostalosti zanechal aj správu o stave prác v archíve, ktorých sa po dlhšom snažení ujal už ako penzista v máji 1957, keď vlastne mal umožnené (aj keď ako nespoľahlivý káder) pokračovať vo svojej práci, ktorú začal ako okresný archivár pred odchodom do dôchodku.⁶⁰ Navyše aj informácia o presťahovaní spisov po vojne do budovy historickej radnice môže mať trhliny, tomu nasvedčuje aj úradný záznam z 28. 3. 1955, ktorému sa ešte budem venovať.

Najprv sa však vrátim ešte do roku 1952, keď prakticky vznikalo novobanské múzeum a formovali sa základy jeho zamerania a smerovania. Z tohto obdobia sa zachovala kópia listu, ktorý „okresné vlastivedné múzeum, archív a archívna knižnica“ adresovalo predsedovi Miestneho národného výboru (MNV) v Novej Bani a Referátu pre veci vnútorné ONV v Novej Bani vo veci založenia a spravovania tejto inštitúcie.⁶¹ V tomto liste sa Boček odvoláva na poverenie predsedom MNV z 15. decembra, na základe ktorého vykonáva od toho dňa pomocnú prácu archivára, pričom spolupracuje so Solčianskym. Ku koncu roka tu podáva odpočet vykonaných prác, ktorý zahŕňal vypracovanie obsahu a označovanie spisového a listinného materiálu v latinčine, nemčine a maďarčine z 18.—19. storočia, pokiaľ bol tento zamiešaný do spisov z 20. storočia, systematické roztriedovanie spisového i knižného materiálu z 20. storočia podľa ročníkov a tiež skartovanie zbytočného materiálu z 20. storočia.

Ťažisko tohto listu však spočíva v tom, čo považovali Boček so Solčianskym za dôležité pri zakladaní novej kultúrnej ustanovizne. Z ich myšlienok si zasluhuje pozornosť predovšetkým nasledovná stať: *„Založenie Okresného vlastivedného múzea v Novej Bani vyžaduje nielen evidované uloženie nazbieraných muzeálnych predmetov, ale aj súčasné usporiadanie bohatého materiálu historického archívu a archívnej knižnice mesta Novej Bani. Javí sa tu teda nevyhnutná potreba, aby sa táto verejná kultúrna a osvetová ustanovizeň nerozlučne spojila v jeden celok a vytvorilo sa z toho Okresné vlastivedné múzeum, archív a archívna knižnica v Novej Bani, spravovaná jednotnou muzeálnou zprávu.“*⁶²

Prezentovali takto ideu vytvorenia inštitúcie s komplexnou dokumentáciou histórie mesta Nová Baňa, pričom by neboli fyzicky od seba oddelené materiály archívne od mu-

59 ZREBENÝ, Alexander. *Dejiny Novej Bane*. Martin: Osveta, 1986, s. 8.

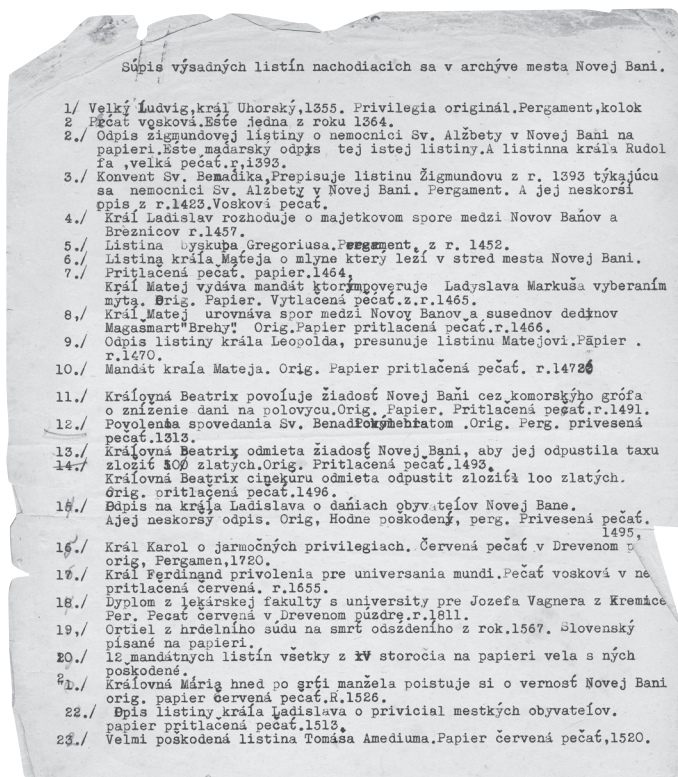
60 PFB, ref. 6, s. 11.

61 RSPMNB, ref. 5, kópia listu z 31. decembra 1952.

62 Ref. 61, s. 1.

zeálnych zbierok. V liste ďalej rozoberajú podmienky, ktoré by bolo potrebné vytvoriť na jej fungovanie, či už priestorové, personálne, alebo materiálne vybavenie, aby sa naplnila ich idea o sprístupnení muzeálnych aj archívnych materiálov verejnosti.

Boček tu ďalej rozoberá súčasný stav archívu a to, aké kroky sú potrebné, aby archív mohol plniť svoju funkciu: „... bezpodmienečné odborné sriadňovanie a ukladanie spisovného a knižničného archívneho materiálu. Dosiaľ tento spisovný materiál uložený je len podľa storočí na dlážkach 4 kancelárskych miestností. Tento spisový materiál by bolo treba teraz rozdeliť na desaťročia a každé desaťročie chronologicky roztriediť na ročníky, v ktorých majú byť spisy kladené podľa dátumu vystavenia a podľa prípadných čísel. Len takto možno tento spisový materiál roztriediť, z neho vytvoriť skupinové súpisy (administrácia, baníctvo, lesy, remeslá, mlynské kamene, sklené huty, súdnictvo, financie, školstvo atď.), ako aj obsahy a inventúru. Podľa týchto vyhotovených pomôcok celý muzeálny a archívny materiál by slúžil a bol známy a prístupný verejnosti. Zo storočí XIX a XX bude treba ešte aj zbytočný spisový materiál skartovať.“⁶³ K realizácii navrhovaných prác napokon v tomto období nedošlo, keďže miestnosti na poschodí budovy historickej radnice, ktoré mali všetky byť určené pre múzeum a archív, sa neuvoľnili. V budove v tom čase sídlilo viacero inštitúcií a archívny materiál sa v dôsledku toho prekladal, sťahoval a ukladal na stále menší priestor.

Súpis listín v archíve mesta Nová Baňa, nedatované, okolo 1950 (zdroj: Mgr. Katarína Konečná)

Niekedy z tohto obdobia pochádza aj zaujímavý, hoci nedatovaný „*Súpis výsadných listín nachodiacich sa v archíve mesta Novej Bane*“, ktorý pravdepodobne spísal Anton Solčiansky.

Čo bolo obsahom archívnej knižnice spomínanej Bočekom a Solčianskym, to už je dnes ťažko možné zistiť, keďže pravdepodobne neboli vypracované katalógy knižničných jednotiek, poprípade ak vôbec boli, tak sa nezachovali. V roku 1955, keď Knihovedné stredisko Matice slovenskej v Martine robilo výskum dejín slovenského knihovníctva a rozoslalo po knižniciach, archívoch, múzeách, ústavoch a školách list s otázkou na staré, už nepoužívané a rukou písané katalógy. Vtedajší správca múzea Anton Emanuel vo svojej odpovedi uviedol, že múzeum nemá žiadne staré katalógy, lebo vzniklo až v roku 1952. V tom čase katalóg alebo neexistoval, alebo správca nemal o ňom vedomosť.⁶⁴ Za jediný zatiaľ známy katalóg by sa dal považovať Bočekov rukou písaný zoznam pod názvom „Cenné knihy a historicky dôležité knižné rarity archívu mesta Novej Bane“, ktorému sa ešte budem venovať nižšie.

K vytvoreniu Bočekom a Solčianskym navrhovaného okresného vlastivedného múzea, archívu a archívnej knižnice nedošlo aj v súvislosti s vládnym nariadením o archívnictve z roku 1954, na základe ktorého bola vytvorená jednotná organizácia štátneho archívnictva. Funkciu okresného archívára vykonával najsamprv Ferdinand Boček, a to do roku 1956 vrátane a neskôr až do roku 1960 Martin Šatara. Predpokladáme, že i v tomto období bol materiál z mestského magistrátu uložený naďalej aspoň sčasti v priestoroch okresného vlastivedného múzea, avšak nielen tam.

V písomnostiach z pozostalosti Ferdinanda Bočka sa nachádza aj rukopis úradného záznamu z 28. marca 1955. Jeho obsahom je oznámenie riaditeľa Okresného vlastivedného múzea v Novej Bani, ktorý udáva, že z pivničných miestností pod javiskom v budove po bývalom spolku Kasíno „*nakladá národný podnik Zber na traktorovú vlečku knižný materiál a iné papierové suroviny*“. Riaditeľ múzea vedel, že spomenutý materiál je majetkom archívu a žiadal archívára aby, jeho odvezeniu bolo zabránené, keďže išlo už o „*druhú vlečku, ktorá sa nakladá na želez. stanici do vagónu bez vedomia okresného archívára*“. Záznam ďalej uvádza, že menovaní spolu zakročili, vlečku zadržali a jej obsah umiestnili v archíve v budove historickej radnice. Na železničnej stanici sa už, žiaľ, zakročiť nepodarilo, k materiálu sa vo vagóne nemohli dostať, pretože medzičasom bol zahádzaný papierovým materiálom, ktorý pochádzal z novobanských škôl. Záznam obsahuje i zoznam kníh, ktoré boli zadržané a uložené do archívu, pričom išlo predovšetkým o niektoré zväzky zo série župných monografií a tiež o nekompletné ročníky periodík z rokov 1887—1888.⁶⁵

Nie je to prípad ojedinelý, keďže ničenie archívnych dokumentov v rámci súťaží okresných národných výborov v zbere papiera v prvej polovici 50. rokov 20. storočia bolo javom rozšíreným a v mnohých prípadoch viedol k likvidácii kmeňových archívnych fondov.

V písomnostiach z pozostalosti Ferdinanda Bočka sa nachádza i diár z roku 1956, kde si menovaný poznačil kritické poznámky k stavu novobanského mestského archívu, ktoré ktoré na tomto mieste citujeme v plnom znení: „*Archívnemu oddeleniu KNV známy je stav*

64 RSPMBN, ref. 5, listy z 5.11 a 21. 11. 1955

65 PFB, ref. 54, Úradný záznam o knihách z budovy bývalého Kasína z 28. 3. 1955.

Mestského archívu v Novej Bani, kde archívny spisový materiál v množstve dosiaľ nezistenom leží nashromaždený v jednej miestnosti starého mestského domu a že dosiaľ pre mimoriadny bytový a ubýkačný nedostatok v Novej Bani a pre nedostatok vhodnej pracovnej sily spracovaním tohto historicky tak cenného archívneho materiálu nemohlo byť započaté. Zanedbanosť arch. takéhoto stupňa nenachádza sa ani v jednom banskom meste na Slovensku, ba ani v iných mestechách, v ktorých staré spisovné archívne pamiatky sú usporiadané, spracované a uložené (:Pezinok, Sv. Júr, Lubietová, Pukanec atď.). Len podľa váhy odhadujeme približné množstvo spisovného archívneho materiálu historického do roku inkl.1899 na 1500 kg a materiálu zachovaného z doby 1900—1954 na 3500 kg. Započatím týchto archívnych prác v bežnom roku by sa aspoň prelomil tento neomluvitelný negatívny a pasívny stav, — ktorý v dobe zmáhania sa ľudovodemokratického kultúrneho pokroku — a priniesol by za sebou tak ďalšie pracovné možnosti a prostriedky, aby sa v archívnych prácach v Mestskom archíve v N. Bani ďalej pokračovalo a postupne zaistilo sa i dokončenie týchto prác. Je preto potrebné použiť a nezameškať príležitosť, keď sa otvárajú reálne možnosti tieto práce zahájiť najmä na úseku v ktorom sú potrebné ešte značné jazykové, historické a iné odborné znalosti a keď k tomu vhodná prac. sila je po ruke. Doterajší stav ponechať, zakrývať a omlúvať sa už pred verejnosťou ďalej nedá.⁶⁶

Obsah nám dovoľuje predpokladať, že ide o koncept Bočekovho listu, adresovaného KNV v Banskej Bystrici, v ktorom pravdepodobne ponúkol svoje znalosti, schopnosti a služby v tomto smere. Ako sa zo záznamu z 20. augusta 1957 dozvedáme, Boček, hoci už bol v tom období penzistom, začal v archíve pracovať od 10. mája 1957.⁶⁷

V októbri 1957 uvádza ďalšie poznámky k aktuálnemu stavu prác v mestskom archíve, podľa ktorých boli pozostatky spisového materiálu z rokov 1650—1920 podľa rokov už roztriedené a prebiehali práce na revidovaní knižného archívneho materiálu a knižničného materiálu. Ohľadne kompletnosti spisov uviedol, že „väčšina ročníkov tohto historického materiálu, ktorý siaha až do ukončenia právomoci mestského magistrátu, je defektová a fragmentná“. Pre nedostatočné priestorové podmienky však triedenie pokračovalo len ťažko a pomaly. Z týchto jeho poznámok zaujímavá je aj informácia, že mesto uchováva v osobitnej železnej truhlici „svoje zakladacie a základné listiny pergamenty a rôzne knižné historické rarity v počte spolu asi 100 kusov“. ⁶⁸ Čo sa týka spomenutej železnej truhlice, ide pravdepodobne o exemplár, ktorý mesto pôvodne viedlo v evidencii majetku ako DKP (drobné a krátkodobé predmety), následne ju previedlo na múzeum a v roku 1985 bola zapísaná ako zbierkový predmet do muzeálnej zbierky. ⁶⁹

V materiáloch z Bočekovej pozostalosti sa nachádza aj zoznam, ktorý vypracoval v roku 1958 a nazval ho „Cenné knihy a historicky dôležité knižné rarity archívu mesta Novej Bane“. Zoznam obsahuje tak tlačené, ako aj ručne písané knihy a predstavuje cenný prameň k dejinám novobanského archívu.⁷⁰

66 PFB, fasc. 6. Korešpondencia F. Bočka + úradné dokumenty, časť 6.2 Korešpondencia ohľadne prác kronikára mesta Nová Baňa: zápisník — kalendár na rok 1956 v tvrdej červenej väzbe obsahuje rukou písané poznámky F. Bočka určené pre mestský kroniku, najmä za obdobie 1944—45, a informácie o stave archívneho materiálu v mestskom archíve.

67 PFB, fasc. 1. Dejiny Novej Bane, časť 1.15 Paberky z archívu mesta Novej Bane, Bočekov záznam z 20. 8. 1957.

68 PFB, fasc. 3. Doplnky k monografii mesta, časť 3.2 Vznik, vývoj a história mesta Novej Bane (Dejiny mesta, baníctva, hodnoty archívne, muzeálne a výtvarné), str.11.

69 Evidovaná je vo fonde História pod prírastkovým číslom 1985/0075.

70 PFB, fasc. 1. Dejiny Novej Bane, časť 1.2 Archív mesta Novej Bane, s. 1—16.

Súčasne s prácami v novobanskom archíve Boček pripravoval aj podklady pre svoju dvojdielnu historickú monografiu mesta Novej Bane, ktorej prvá časť mala niesť názov „Dejiny mesta Novej Bane“ a druhá zas „Dejiny novobanského baníctva“. Monografia mesta však nebola vydaná, hoci sa Boček o to niekoľko rokov snažil.⁷¹ Prvá časť rukopisu bola predložená na posúdenie historikovi a archívárovi Dr. Teodorovi Lamošovi. Druhá časť, ktorá bola venovaná dejinám baníctva, bola zas predložená na posúdenie Jozefovi Gindlovi, vtedajšiemu vedúcemu Ústredného banského archívu v Banskej Štiavnici.⁷² Tak väčšina tohto rukopisu, ako aj Lamošov lektorský posudok sa zachovali v pozostalosti Ferdinanda Bočka, ktorá bola evidovanej v odbornej knižnici Pohronskeho múzea v Novej Bani.

Na prelome rokov 1959/1960 prebiehala aj delimitácia archívneho materiálu z múzeí do archívov, čím bol aj v Novej Bani dovŕšený proces fyzického oddelenia múzea a archívu. K tejto delimitácii bol 30. 12. 1959 vydaný obežník Povereníctva školstva a kultúry č. 26 913/59-C-I. Pokyny k delimitácii dostalo Okresné vlastivedné múzeum v Novej Bani od Odboru školstva a kultúry rady Krajského národného výboru v Banskej Bystrici, ktorý žiadal dodržať jednotný postup.⁷³ Zachoval sa aj preberací protokol, v ktorom zvyšok archívneho materiálu múzeum odovzdalo Okresnému archívu v Novej Bani, podpísaný za múzeum jeho vtedajším riaditeľom Jozefom Burešom a za archív Martinom Šatarom. Protokol obsahuje aj zoznam archíválií obsahujúci 54 položiek.

Záver

Keď sa menilo v roku 1960 administratívne členenie Slovenska a vznikol okres Žiar nad Hronom, v súvislosti s tým sa menila aj sieť okresných archívov. Archívny materiál z Novej Bane bol prevezený do Kremnice, ktorá sa stala sídlom okresného archívu. Na pracovisku v Kremnici sú novobanské fondy okresné i mestský uložené dodnes, žiaľ, i po 56 rokoch sú spracované len čiastočne. Zostáva nám do budúcnosti dúfať, že tento stav sa archívu časom podarí zvládnuť a spracovaný bude aj fond Magistrátu mesta Novej Bane.

Štúdium materiálov, ktoré boli k dispozícii pri riešení tejto výskumnej úlohy, nemohlo nezanechať vo mne trpké sklamanie zo zaobchádzania generácií novobanských mestských funkcionárov a úradníkov s historickým dedičstvom, a presvedčenie o ich hlbokej neznalosti, úplnej nekompetentnosti a z toho vyplývajúcej nedbalosti v oblasti archívnictva.

Pri riešení tejto výskumnej úlohy som našla a mala k dispozícii len obmedzené množstvo prameňov. Časom sa možno podarí objaviť aj ďalšie a budeme mať k dispozícii nové informácie, čím by sme si mohli obohatiť naše doterajšie skromné vedomosti o dejinách archívu bývalého slobodného kráľovského a banského mesta Nová Baňa, ktoré k nemu podľa všetkého nechovalo primeranú úctu.

71 PFB, fasc. 6. Korešpondencia F. Bočka + úradné dokumenty, časť 6.1 Korešpondencia k monografii Novej Bane, viď tiež časť 6.3 Korešpondencia F. Bočka — rôzna, lektorský posudok k dielu: „Dejiny mesta Novej Bane“ vyhotovený kremnickým archívárom Dr. Teodorom Lamošom z 27. 8. 1957.

72 Pozostalosť F. Bočka, fasc. 3. Doplnky k monografii mesta, časť 3.4 O baníctve v Novej Bani, s. 15.

73 RSPMNB, ref. 5, list z 3. marca 1960, č. 58/60.

ZUSAMMENFASSUNG

Aus der Geschichte des Stadtarchivs in Königsberg

Die Geschichte des Archivs der ehemaligen freien königlichen Bergstadt Königsberg (Nová Baňa) ist bis heute nicht summarisch bearbeitet worden. Zu diesem Thema stehen nur wenige Quellen zur Verfügung. Der Archivbestand „Magistrat der Stadt Nová Baňa“, welcher Archivalien aus den Jahren 1346—1920 enthält und 75 laufende Meter umfasst, befindet sich jetzt im Staatsarchiv in Banská Bystrica / Zweigstelle Kremnica. Da dieser bis heute nicht bearbeitet und zugänglich gemacht worden ist, basiert meine Arbeit größtenteils auf Sekundärquellen. Über die älteste Geschichte des Stadtarchivs wissen wir nur wenig. Wir gehen davon aus, dass die Stadt Nová Baňa ihre wichtigsten Dokumente, in denen die Privilegien, Freiheiten und Eigentumsrechte des Stadtbürgers und Angaben über den Bergbau eingebettet sind, seit dem 14. Jahrhundert aufbewahrt und archiviert hatte. Es ist jedoch nicht bekannt, wie dieses Material dort gelagert war oder wer es verwaltet hatte. Bis 1750 haben wir bruchstückhafte Erwähnungen, dass der Stadtmagistrat einen Archivar angestellt hatte. Aber wir haben keine Beweise, dass es eine stärkere Betonung des Archivdienstes gegeben hätte. In den Jahren 1895 und 1896 wurden Mitarbeiter des Landesarchivs in Budapest, Desider Csánki, Néda Relković Davori und Andrej Karlovsky nach Nová Baňa entsandt, um das städtische Archiv zu organisieren. Karlovsky hatte auch ein Inventar ausgearbeitet, doch ist dieses nicht mehr überliefert. In den veröffentlichten Materialien beschrieben die Budapester Archivare den Inhalt des Archivs, in dem sich zu diesem Zeitpunkt unter anderem 31 Originaldokumente aus der Zeit vor dem 1526 befanden. Das älteste Originaldokument stammt aus dem Jahr 1355, in dem der König Ludwig I. den Hotter der Bergstadt bestätigt. Mein Beitrag widmet sich auch ungünstigen Zeit bis 1948, die den Archiven nicht gewogen war, beschreibt seine Unterbringung in unbefriedigenden Bedingungen, sowie die Vorkommnisse, als die Stadtangestellten selbst mit dem historischen Archiv barbarisch umgingen. In den fünfziger Jahren des 20. Jahrhunderts waren die Bemühungen des Bezirksarchivars Ferdinand Boček und des Direktors des Museums von Nova Baňa, Anton Solčiansky darauf gerichtet eine Institution zu schaffen, die sich als Bezirksheimatmuseum, Archiv und Archivbibliothek um das historische Erbe der Stadt Nova Bana dokumentieren, ohne dass das Archivmaterial physisch von der Museumssammlungen getrennt gewesen wäre. Diese Absichten wurden jedoch nicht realisiert. Im Jahr 1960 erfolgte die Delimitation von Archivalien von Museen zu den Archiven. Anschließend mit der Änderung der administrativen Aufteilung des Staates und mit dem Gründung des Bezirks Žiar nad Hronom wurden sie nach Kremnica transportiert. Hier werden die königsberger Bestände bis heute verwahrt. Für die Zukunft müssen wir nur hoffen, dass das Kremnitzer Archiv im Laufe der Zeit die Bearbeitung des Archivbestandes der Stadt Nová Baňa übernimmt.

ČESKÉ ARCHIVNICTVÍ V DOBĚ OD ROZDELENÍ ČESKOSLOVENSKA (1992—2017)

Daniel Doležal

Autor těchto řádků si je plně vědom toho, že stručné vyličení událostí, které ovlivnily české archivnictví za posledních 25 let a shrnutí podstatných změn, které v této době nastaly, je nelehkým úkolem. Všechny tyto skutečnosti totiž na vlastní kůži zažil a je tak zcela zpochybněna jeho nestrannost. Přesto jsou podobné přehledy užitečné, neboť donutí čtenáře přemýšlet o aktuálním vývoji a trendech, které archivnictvím hýbou.

Archivnictví na počátku tohoto období v roce 1990, se nacházelo v relativně zajímavém a dosud ne zcela prozkoumaném stavu. Reprezentovala jej svým způsobem malá a uzavřená skupina osob, ve které převažovali erudovaní odborníci se zapálením pro práci, ale zároveň byla jejich činnost deformována politickým prostředím komunistického státu a determinována zanedbaným a nedostatečným materiálním vybavením archivů, počínaje budovami a konče absencí běžných pracovních pomůcek. Na konci tohoto období, tedy dnes, je české archivnictví plně etablovaným oborem, který je funkční součástí veřejné správy, a který je zároveň do určité míry saturovaný moderním vybavením. Počet osob zaměstnaných v archivech se za uplynulé čtvrtstoletí více než zdvojnásobil. Přesto se současný český archivní systém nachází v určité krizi, neboť je konstantně dlouhodobě podfinancovaný a zároveň postrádá oporu v jasně formulované vizi své budoucí podoby. Rychle se měnící svět, zejména technologický rozvoj a změna společenského paradigmatu totiž přináší úskalí, na která nebylo možné před pětadvaceti lety pomyslet. A zdá se, že v tomto ohledu zatím tápeme a v podstatě se jen zuby nehty držíme dosažených pozic a léty prověřených postupů.

Velký pozitivní vliv na současnou podobu českého archivnictví mělo konstituování České archivní společnosti, profesní organizace archivářů, který dokázala být silným partnerem, a v některých ohledech i nástupcem archivní správy ministerstva vnitra. Ta totiž s postupem doby do určité míry rezignovala (či byla donucena rezignovat) na svou sjednocující metodickou funkci (přestože v posledních několika letech se objevují náznaky zvrácení tohoto trendu). Iniciativa k založení archivního profesního spolku spontánně přišla ještě v prosinci 1989, fakticky byla společnost ustavena až v květnu 1990.¹ Česká archivní společnost se postupně stala organizátorkou archivního odborného i společenského života, publikačním fórem, provozovatelem zásadního informačního portálu o českém archivnictví a parterem k jednání na všech úrovních o profesních, ale i zaměstnaneckých záležitostech. Do letošního roku uspořádala 17. celostátních archivních konferencí, které mají vzestupnou úroveň, jak obsahovou, tak také formální. Vydává obsáhlou archivní ročenku nazvanou ČAS v roce XY a je silným reprezentantem českého archivnictví v za-

1 K historii České archivní společnosti viz KAHUDA, Jan — DOLEŽAL, Daniel — SEJK, Michal. 20. let České archivní společnosti. In ČAS v roce 2009. *Ročenka české archivní společnosti*. Praha 2010, s. 156—179.

hraničí. Společnost sdružuje cca 500 aktivních členů, tedy asi ¼ počtu všech archivářů u nás.

Archivnictví mělo v roce 1992 tu výhodu, že nebylo organizováno na federální, ale na republikové úrovni. Rozpad federace se jej proto víceméně nedotkl, respektive dotkl se jen nutně spisové a archivní rozluky u federálních úřadů a u několika málo společných fondů. Dnes je věc, myslím, již zcela uzavřena a oba naše národy bezproblémově tyto archivní fondy využívají a podle svých potřeb spolupracují.

České archivnictví dostalo v počátcích 90. let 20. století silnou politickou podporu, a to přímo od vlády České republiky. Bylo to zejména zásluhou kombinace dobré personální konstelace na důležitých pozicích ve státní správě, revolučního nadšení všech a nastalé silné společenské potřeby archivů. V oblasti personální je zde třeba zmínit prvního po-revolučního ředitele odboru archivní správy dr. Oldřicha Sládka, který byl natolik silnou osobností, že dokázal ve strukturách ministerstva vnitra prosadit mnohé potřebné změny. Archivům tehdy přála i česká vláda v čele s Petrem Pithartem. Díky usnesení vlády č. 213 ze dne 26. 6. 1991 ke komplexnímu rozboru stavu archivnictví v České republice mohl být zahájen tzv. archivní boom v Česku, během kterého bylo do roku 2002 postavena nebo zrekonstruována naprostá většina budov okresních archivů a areál státních archivů na Chodovci.² My dnes již víme, že ne všechny tyto stavby byly provedeny s dobrými úmysly či s dobrou kvalitou odvedené práce, a proto dnes řešíme některé stavebně technické problémy u budov, u kterých jsme to nečekali, nicméně je neoddiskutovatelným faktem, že se české archivnictví poprvé, a zdá se, že i na dlouhou dobu naposledy, stalo ceněnou součástí veřejné správy. Většina bodů tohoto vládního usnesení byla splněna, nikoliv však všechny. Např. požadavek na zřízení ministerských meziarchivů (správních archivů) nebyl nikdy naplněn a zůstalo jen u nesmělých pokusů.

Přelomovou událostí roku 1992 se stalo přijetí novely archivního zákona, která přetransformovala starou, socialistickou archivní legislativu na nové právní poměry demokratického zřízení. Stalo se tak 29. dubna 1992 s účinností od 1. září a novela dostala číslo 343/1992 Sb. Od toho data se přeci jen českým archivářům začalo lépe dýchat, neboť v očích veřejnosti již nemohli být těmi, kteří hájí staré pořádky, nýbrž těmi, kteří vystupují v zájmu demokratické současnosti. Lépe se tak obhajovala celistvost fondů i důvody, proč má stát v archivnictví udržet dominanci. Na tomto místě je nutno zmínit, že přijetí novely archivního zákona nebylo zdaleka samozřejmé, a že je třeba vyzdvihnout i významný lobbyistický tlak archivářů a také tu skutečnost, že dva archiváři přímo zasedali v České národní radě a měli tak reálnou možnost ovlivnit program schůzí i projednávání přímo ve sněmovně.

Zároveň tehdy gradovala společenská potřeba archivů jako strážců důkazů pro všemožná restituční, rehabilitační a další řízení počínajícího právního státu. Obyvatelé poprvé na vlastní kůži pocítili, v jakém nekomfortním prostředí se archivy nacházejí a pracují archiváři. Veřejnost v některých případech dokonce spontánně navrhovala využití různých budov, uvolněných po KSČ a dalších zrušených organizacích pro archivy.

Během roku 1992 byla přijata rámcová koncepce řešení prostorových a technických problémů státních archivů a zároveň byla zahájena stavba nového sídla největšího čes-

2 INDRA, Bořivoj. *Výstavba archivních budov v České republice 1990 — 2003*. Praha: Themis, 2004, 205 s.

kého archivu — t. j. Národního archivu na Chodovci. Postupně v devadesátých letech 20. století vyrůstala jedna stavba nebo generální rekonstrukce za druhou. Prim v tomto ohledu hrály okresní archivy, neboť jejich zřizovatelé se nacházeli ve šťastné pozici úřadů se zajištěnými prostředky. Navíc díky vládnímu usnesení měli za povinnost se o archivy postarat a resort financí, kterému okresní úřady tehdy podléhaly, nebyl tolik postižen první porevoluční ekonomickou krizí. Dokonce tyto finanční prostředky byly výlučně vyhrazeny pro archivy. Výsledkem tohoto „zlatého věku českého archivnictví“, jak se již někde občas píše, byl téměř závod o to, který z okresů bude mít hezčí, lepší a větší okresní archiv. V této době se nepodařilo vyřešit prostorovou situaci pouze u několika málo okresních archivů, a vinu na tom měli do značné míry tehdejší, v místě působící kolegové — okresní archiváři. Nebyli totiž schopni nebo ochotni si říct o své potřeby nebo jim to bylo dokonce jedno. Završením této etapy dějin českých archivů se stalo vybudování archivního areálu v Praze na Chodovci, který poskytl sídlo třem různorodým archivům — Národnímu archivu, Státnímu oblastnímu archiv v Praze a Archivu hlavního města Prahy. Stavba městského archivu ovšem byla záležitostí samosprávy a na realizaci je vidět, že město Praha je skutečně bohatým městem. Ke slavnostnímu otevření Národního archivu došlo 25. 9. 2001. Přestože i po tomto datu byly otevřeny další rekonstruované nebo nově postavené archivní objekty, stalo se otevření areálu na Chodovci symbolickým završením jedné etapy českého archivnictví. U dalších staveb se totiž jednalo spíše o dokončování již rozestavěných objektů a po roce 2003 se archivní výstavba zastavila zcela. Výjimkou je jen budova Moravského zemského archivu, dokončená v roce 2007, která však záhy po svém dokončení začala trpět vážnými technickými problémy.

V roce 2002 se totiž zcela a zásadně změnily vnější poměry. Koncem tohoto roku byla dokončena nešťastná porevoluční reforma státní správy, při které byly zrušeny okresní úřady. Bezprizorní okresní archivy byly sloučeny podle územního principu se státními oblastními archivy do nových samostatných organizačních složek státu. Geografická příslušnost těchto archivů byla budována bohužel podle nových krajů z roku 1997. Naštěstí bylo interně mezi archiváři rozhodnuto, že nesmí dojít k žádným delimitacím, a tak např. sbírky matrik jsou organizovány podle starých, socialistických krajů.

Státní archivy byly zároveň vyňaty z přímého řízení ministerstvem vnitra a od 1. 8. 2002 se staly samostatnými organizačními složkami státu, což se stav srovnatelný s právní subjektivitou. Archivy však nebyly na tuto změnu připravené, chyběli zejména schopní odborníci na ekonomiku, správu objektů a další profese, nicméně se zdá, že se archivy během několika málo let naučily se svým majetkem dobře hospodařit. V počátku dokonce byly rozpočty archivů poměrně slušné, ale nejpozději od roku 2004 docházelo k postupnému snižování rozpočtu, který se nyní ustálil na poměrně nízkých objemech finančních prostředků, jak v oblasti investic tak také běžného provozu. Výši rozpočtu také trvale znehodnocuje inflace. Bohužel však v dalším období, nejpozději do roku 2008 docházelo a dochází ke stále hlubšímu ekonomickému propojování se světem ministerstva vnitra, tudíž ekonomická samostatnost je nyní v mnoha ohledech spíše iluzorní. Se stále větší regulací ekonomického rozhodování v oblasti nakládání se státním majetkem souvisí enormně vysoká administrativní náročnost. Stačí zde vzpomenout formálně komplikova-

ná výběrová řízení či takzvaně výhodné centrální nákupy komodit, které však ve výsledku nejsou ani levné ani kvalitní.

Dalším významným předělem se pak stal 30. červen 2004, respektive 1. leden 2005. Tehdy byl přijat, respektive vstoupil v platnost zcela nový zákon o archivnictví a spisové službě, který dostal číslo 499/2004 Sb. Legislativně jsme tak definitivně překonali komunistickou minulost. Ačkoliv byl od té doby zákon mnohokrát novelizován, jeho základní kostra dosud pevně drží. Jednalo se o zcela nový zákon, který zohlednil celý životní běh dokumentů, od vzniku přes vybrání za archiválii, uložení v archivu až po jeho využívání. O podobu zákona se vedly poměrně velké odborné pře, velkou otázkou bylo např. budoucí postavení státních okresních archivů apod. Ve výsledku se jedná o poměrně solidně konstituovaný dokument, ačkoliv je jako každé lidské dílo nedokonalý a lze v něm stále nacházet sporná nebo různě vykládaná ustanovení. Největším úskalím této normy jsou neustále se měnící parametry segmentu elektronických dokumentů a elektronické spisové služby, a je správné se dnes ptát, zda je dobře, je-li tento neustále mutující text součástí archivního zákona nebo zda by nebylo lepší, aby se jednalo o dvě samostatné normy. Zároveň praxe ukázala, že archivní zákon zcela pomíjí některé důležité skutečnosti, jakým je například vlastnictví archiválií uložených v archivech či doba a forma zpřístupnění archiválií v souvislosti s ochranou osobních údajů atd.

Archivnictví zůstalo po roce 1989 v gesci ministerstva vnitra a čeští archiváři jsou s tímto stavem víceméně spokojeni. Ne, že by nás těšilo pohybovat se v prostředí poznamenaném policejní mentalitou, ale ministerstvo vnitra je jedno z nejdůležitějších ministerstev a je schopno zajistit výrazně lepší zabezpečení archivům i nakonec archivářům, než jiné rezorty. Proto také nikde neevidujeme žádnou aktivitu ke změně tohoto stavu. Formálním sjednocujícím prvkem je metodická úloha Odboru archivní správy. Do určité míry se jí daří pokrýt část tohoto nelehkého úkolu, např. je třeba vyzdvihnout stabilní jednotnou evidenci archivních fondů a sbírek v programu PEvA, či vyhotovení nových základních pravidel pro pořádání archivních fondů a sbírek. V posledním roce se např. rozjela mohutná kolektivní práce nad tvorbou metodik pro pořádání různých typů archivních fondů. Postavení archivní správy ve strukturách ministerstva ovšem není optimální. Ne vždy se proto jí daří dostatečně hájit archivní zájmy, leckdy je její potenciál využíván k méně důležitým či s archivy nesouvisejícím úkolům. Proto je stále ještě mnoho úseků archivní práce, které jsou ponechány bez náležitého metodického zajištění.

Archivním zákonem z roku 2004 byla také znovu definována stávající archivní síť. Novela potvrdila absolutní dominanci státních archivů, organizovaných podle územního principu. Státní okresní archivy se staly vnitřními organizačními jednotkami oblastních archivů (po nabytí účinnosti služebního zákona v roce 2015 již jen odděleními), ale v oblasti archivní péče se vůbec nic nezměnilo. Územní vymezení působnosti okresních archivů je stále dáno původními okresy. Pokud docházelo k přesunům některých obcí mezi okresy, tak se v podstatě nová kompetence archivů určuje pouze v případech, pokud obec nebo jiný původce změnil kraj. Takový postoj zamezuje zbytečným delimitacím, které postrádají jakýkoliv praktický smysl, poškozují archiválii a vyvolávají zmatek.

Na druhou stranu se každý oblastní archiv stal solitérem i v oblastech, kde to není prospěšné. Každý z archivů se po odborné stránce začal vyvíjet autonomně. Integrace po

roce 2004 probíhala především na ekonomické bázi. A přitom by to mělo být zcela obráceně. Archivy jsou schopny se sami o sebe dobře postarat, zejména pokud by jim nebyly kladeny mnohdy samoúčelné byrokratické překážky, ale v oblasti metodiky a zejména v oblasti digitálního archivnictví musí být nastolena vynucená jednotu. Svět jedniček a nul totiž nemá žádnou toleranci k odchylkám a dodatečné hledání kompatibility je nesmírně pracné a neefektivní, ne-li nemožné. Je např. smutnou vizitkou zanedbaného metodického dohledu skutečnost, že vedle sebe existuje 8 samostatných a vzájemně nekompatibilních systémů prezentace archiválií na internetu, či 8 autonomních způsobů vytváření archivní pomůcek.

Zajímavý vývoj měl české archivnictví v oblasti personálního zabezpečení. Ve státní správě existuje model tarifních platů a platových tabulek a tzv. systemizace míst. Tento režim byl však po roce 2004 uvolňován a v době finanční krize v roce 2008 a následujících dokonce rozvolněn natolik, že bylo možné s platy i místy zcela manipulovat a tak pružně reagovat na měnící se potřeby archivu. Bohužel po volbách v roce 2013 převládl názor, že tudy cesta nevede. Z mnoha politických důvodů byl přijat do té doby několikrát odkládaný tzv. služební zákon č. 321/2016 Sb., který zcela podvázal personální politiku v archivech. Sice je celý proces výběru nového uchazeče formálně stále v moci jednotlivých archivů, nicméně rigidní pravidla zákona, zbyrokratizovaný proces obsahující podivné a věcně zbytečné úkony odvádějí značnou část energie pověřených pracovníků, zatímco skutečná práce stojí. Nárůst byrokracie posiluje tlak na zřízení nových obslužných míst do archivů, jakými jsou např. další personalisté, auditoři, prošetřovatel-právník apod. Zákon zároveň staví poměrně velké bariéry do cesty v přijetí zaměstnance do státní služby, neumožňuje výjimky, stanovuje přesné vzdělání, problém je se zaměstnáním zahraničních uchazečů, např. ze Slovenska apod. Již jen složitost textu zadání výběrového řízení je odrazujícím faktorem. Máme sice výhodu, že archiváři mohou pracovat v podstatě jen v archivech a práce v nich jim stále ještě přináší radost, nicméně v jiných profesích, zejména takových, které najdou dobré uplatnění na trhu práce, jsou některá místa dlouhodobě neobsazená. Po přečtení oznámení o vyhlášení výběrového řízení se totiž uchazeč zalekne nebo např. v případě nízko kvalifikovaných pozic mu vůbec neporozumí. Zároveň se plat vyměřuje všem stejně podle tabulky, ve které hraje hlavní úlohu věk. Na diferenciaci osobního příplatku podle služebního hodnocení nebyly v počátcích přiděleny žádné finanční prostředky, takže tyto příplatky zůstávají víceméně stejné, respektive se jejich výše odvíjí od výše rozpočtu a nikoliv podle výkonu.

Událostí, která hýbala českým archivnictvím v době před více než 10 lety, se stal proces vzniku Ústavu pro studium totalitních režimů, respektive osud archivu bezpečnostních složek komunistického režimu. Výsledkem dlouhých odborných i laických bojů, lobbyistických tlaků a zákulisních her je zákon č. 181/2007 Sb. z 8. června 2007, který ústav založil, ale zároveň dal vzniknout Archivu bezpečnostních složek a udělil mu významnou autonomii na ústavu, která zabránila jeho rozchvácení. Ačkoliv je možné mnohé namítat a současná situace v ústavu stále není ideální, dokonce bych řekl, že se blíží opačnému ideovému pólu než při svém vzniku, je podle mého tento doslova vybojovaný zákon dokumentem, který Archivu bezpečnostních složek umožnil důstojné postavení.

V současné době, tedy v posledním roce je jedním z klíčových úkolů českého archivnictví snaha o vytvoření nové koncepce českého archivnictví. Text je nyní finalizován pro odeslání do mezirezortního připomínkového řízení. Dokument by měl být schválen vládou České republiky a stát se závazným dokumentem pro všechny archivy. Po mém soudu ale této koncepci zatím chybí obecně formulovaný cíl, jakási vize archivu pro 21. století, ke kterému by koncepce měla směřovat a určovat prostředky k jeho dosažení. Nicméně je to první koncepce od 50. let 20. století, která formuluje alespoň cestu, po které se má v následující 20 letech české archivnictví vydat.

Závěrem tohoto stručného přehledu je nutné přiznat, že české archivnictví je přes všechny potíže relativně stabilizovaný a hrdý obor, který svým způsobem patří mezi opory veřejné správy v České republice, byť ne vždy je tak okolím vnímán. Úroveň archivnictví snese srovnání se zahraničím a to nejen v pohledu středoevropském. Jeho výhodou jsou především vzdělání a loajální archiváři, podporovaní do velké míry propracovanou metodikou i pevnou, srozumitelnou a reformám vzdorující sítí archivů. Určitá stagnace je naopak znát zejména v oblasti materiálně technického zabezpečení archivů a také v oblasti elektronického archivnictví. Doufejme, že i zde se obrátí vše časem k lepšímu.

S U M M A R Y

Czech archives and archival science in the period from the collapse of the federation to the present

In his text, the author tries to summarize the significant moments of the last 25 years, which influenced archival science in the Czech Republic. Inter alia, he deals with archival legislation, the organization of the archives, the construction of archive buildings, and the social position of archivists within Czech society. An important role in the life of Czech archivists has been played since 1990 by their professional association the Czech Archive Society. It is impossible to deny that the last 25 years have meant great advancement for Czech archives, particularly in the area of material technical provision. In recent years, however, it seems that Czech archival science has been treading water and cannot adequately react to the changing external circumstances. The change of the social paradigm, manifesting itself mainly by the gigantic increase of bureaucracy as a consequence of new legislation (the protection of various rights, the Administrative Code, the Act on Public Service, the latest GDPR) and also the massive electronization of life (both public and private) brings new challenges, for which archivists in Czechia are not mentally or technically prepared. Currently, a governmental conception of Czech archival science is being prepared, which should provide at least the thumbnail sketch of the future direction of Czech archivists. Despite all of the complications, however, archival science in the Czech Republic is a stabilized and proud field, which is one of the buttresses of public administration and its level can bear comparison with the situations in the other countries of the European Union.

Zoznam autorov zborníka

PhDr. Daniel Doležal, Ph.D., Státní oblastní archiv v Praze, Česká republika

Mgr. Mária Feješová, Ph.D., Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra

Zoltán Hegedüs, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Maďarsko

Mgr. Ladislav Holečka, Štátny archív v Nitre Mgr. Štefan Hrivňák, Archív mesta Bratislavy

PhDr. Peter Keresteš, Ph.D., Štátny archív v Nitre

Mgr. Katarína Konečná, Pohronské múzeum v Novej Bani

PhDr. Oľga Kvasnicová, Topoľčany

PhDr. Božena Malovcová, Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad

PhDr. Miroslav Martinický, Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči

PhDr. Monika Nagyová, Štátny archív v Banskej Bystrici

Mgr. Lukáš Paluga, Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Komárno

PhDr. Richard Pavlovič, Ph.D., Štátny archív v Košiciach

Mgr. Janka Schillerová, Slovenský národný archív v Bratislave, špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici

Mgr. Dalibor Státník, Ph.D., Státní okresní archiv Mělník

Mgr. Daniela Tvrdoňová, Ph.D., Slovenský národný archív v Bratislave

Csongor Vass drd., Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Rumunsko

Dejiny archívov
Archívy dejín

Editor: Peter Keresteš

Pre Štátny archív v Nitre vydal EN ARS, s. r. o., Nitra

Rok vydania: 2018

Vydanie: prvé

ISBN 978-80-973164-1-9